

Sekularisaation puristuksessa

Hannu Suni

Koulut kristillisen
arvoatkuvuuden kantajina
Lounais-Hämeessä 1860–1960

SUOMEN KIRKKOHISTORIALLINEN SEURA
FINSKA KYRKOHISTORISKA SAMFUNDET

SUOMEN KIRKKOHISTORIALLISEN SEURAN
TOIMITUKSIA 195

FINSKA KYRKOISTORISKA SAMFUNDETS
HANDLINGAR 195

Hannu Suni

Sekularisaation puristuksessa

**Koulut kristillisen arvojatkuuuden kantajina
Lounais-Hämeessä 1860–1960**

ZUSAMMENFASSUNG

Unter dem Druck der Säkularisation.
Die Schulen in Südwest-Häme als Träger des
christlichen Wertekontinuums 1860–1960

HELSINKI 2005

**SUOMEN KIRKKOHISTORIALLINEN SEURA
SOCIETAS HISTORIAE ECCLESIASTICAE FENNICA**

Tutkimus on otettu julkaistavaksi Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimitusten sarjassa Helsingin yliopiston teologisen tiedekunnan 13.12.2004 myöntämän painatusluvan perusteella.

Esitarkastajat: professori Kaarlo Arffman ja professori Jouko Talonen

Redactor: Tuija Laine

Suomen kirkkohistoriallinen seura
PL 33 (Aleksanterinkatu 7)
FI-00014 Helsingin yliopisto

Myynti: Tiedekirja, Kirkkokatu 14, 00170 Helsinki
Puh. (09) 635 177, telekopio 635 017
e-mail: tiedekirja@tsv.fi

Layout ja kannen suunnittelu: Aune-Elisabet Haapalainen

Kansikuvassa kiertokoulunopettajattaria 1890-luvun lopulla: H. Saukkola (vas.), O. Lindqvist ja W. Ström.

Kuva: Lounais-Hämeen museo

ISBN 952-5031-32-2
ISSN 0356-0759

Gummerus Kirjapaino Oy
Saarijärvi 2005

Abstract

Under the pressure of secularization. Schools sustaining the continuity of Christian values in the south-west of Häme 1860–1960.

Hannu Suni, University of Helsinki, Finland

Since the middle of the 19th century, Finnish society has gone through changes on various levels. In the 1860s several reforms were realized, resulting in changes to the traditional role of the Evangelical Lutheran Church and religion in society: an elementary school system was established, control of the schools was transferred from the church dioceses to the Board of Education, a civil administration separate from the congregational administration was established in each municipality and a new Church law was passed.

The purpose of this study is to examine the pressure and effect of secularization through schooling, especially at elementary and secondary schools, in Tammela and Forssa (1860–1960).

Furthermore, to interpret the development of this phenomenon as something exclusively provoked by secularism does not reflect reality. Secularization examined from the point of view of the school and Christian habit proves to be a complex process. As Christian habit and tradition based on Lutheran orthodoxy disintegrated, the schoolsystem undertook an active role in carrying on this Christian habit and tradition. Initially maintaining religious tradition, the schools had to adjust to the wishes of the Evangelical Lutheran Church and parents. Morning and evening devotionals, school celebrations, the distribution of Bibles to the students, instruction of the Catechism and of Christian dogma, and the exegesis of Sunday's Bible passages all assisted in carrying on the culture of Christian habit through schooling.

The picture changed after the law of compulsory education was passed, however, and religion had to accommodate itself to the visions of school and society in the name of national interests. Religion did not merely play an adaptive role; at the very least, it can be considered to have been an active accommodator. School continued preserving the Christian tradition, but at a price. Pressure to alter the content of habits was indeed gradually growing. A new social and science-based pedagogy strove to secularize Christian habit. Thus in complex fashion, schooling both obstructed and promoted secularization.

Saatteeksi

Professori Pentti Laasonen ja apulaisprofessori Pekka Raittila tukivat ja opastivat minua aloittelevana kirkkohistorian opiskelijana. Siitä alkaen olen hitaasti pyrkinyt syventämään käsitystäni historiassa eläneistä ihmisistä, heidän aatteistaan ja käyttäytymisestään.

Tutkimustani ovat eri vaiheissa kommentoineet professorit Juha Seppo ja Eeva Ojanen sekä dosentit Kyllikki Tiensuu, Kaarlo Arffman ja Esko M. Laine. Erityisesti Eskon kannustavat ja idearikkaat evästyksset ovat rohkaisseet. Väitöskirjan käsikirjoituksen toista tarkastajaa ja vastaväittäjääni professori Jouko Talosta kiitän rakentavasta palautteesta. Kiitos myös Suomen kirkkohistorialliselle seuralle, joka on ottanut tutkimukseni julkaisusarjaansa.

Erityiskiitos kuuluu lähimmilleni. Vaimoni Hanna ja lapsemme Anni ja Miikka ovat ymmärtäneet epäsäännöllisen työni rinnalla kulkenutta vielä epäsäännöllisempää historian tutkimista.

Kirkkonummella loppiaisena 6.1.2005

Hannu Suni

Sisällys

Abstract	5
Saatteeksi	6
I Johdanto	11
1. Kaksi opettajaa	11
2. Tutkimustehtävä ja rajaukset	12
3. Lähteet ja aiempi tutkimus	16
II Prologi: Kansanopetus sääty-yhteiskunnassa (1860–1890)	20
1. Maalaisyhteisö muutosten paineessa	20
2. Tehtaankoulu kristinopin- ja lukutaidon edistäjänä	23
3. Kirkkoherra kansansivistyksen toteuttajana	27
a. August Edvard Granfelt kirkollisena vaikuttajana	27
b. August Edvard Granfelt seurakunnan kiertokoulujen kehittäjänä	33
4. Ensimmäinen kansakoulu yhteisenä projektina	37
III Jatkuvuus murroksessa (1890–1922)	46
1. Yhteiskunnallinen ja kirkollinen murros paikallisena ilmiönä	46
2. Laajeneva kouluverkosto	55
a. Uusien kansakoulujen perustaminen	55
b. Kiertokoulu säilyttää asemansa alkuopetuksen jakajana	58
c. Yhteiskoulun perustaminen ja koulutyön käynnistyminen	62
3. Jumalallinen kaitselmus kehitysoptimismien taustalla	65
4. Opettajien professionaalinen aktivoituminen	67
a. Opettajajhdistysten perustaminen ja niiden toiminta	67
b. Uskonnon oppikirjojen valinta herättää keskustelua	71
5. Kansakoulunopettajien mallikansalaisuus koetuksella	73
6. Opettajat seurakunnallisissa luottamustehtävissä	77
7. Koulurakennuksiin liitetyt uskonnolliset viestit	79
8. Koulupuutarhojen perustaminen	85
9. Yhteinen huoli kodista	89
10. Uskonnonopetus säilyttää asemansa	92
11. Uskonto jäsentää koulutyön arkea ja juhlaa	96
a. Aamu- ja iltahartaudet	96
b. Uskontotuntien sijoittuminen lukujärjestykseen	97
c. Koulun juhlat	99

12.	Politiikka koettelee maailmankatsomuksellista yksituumaisuutta	100
a.	Poliittis-maailmankatsomuksellisten rintamien hahmottuminen	100
b.	Kirkonvastainen ja poliittinen joululehti	103
c.	Opettajien poliittinen liikkumatila	105
d.	Kansalaissodan maailmankatsomuksellinen tulkinta	109
13.	Jumalan pelko takaa terveen elämän	114
14.	Koulu ottaa paikan kristillisen tavan vaalijana	120
IV	Muutospaineet voimistuvat (1923–1960)	125
1.	Jakautumista ja integraatiota	125
2.	Koulujen uudelleenjärjestelyt	128
a.	Koulu- ja oppilasmäärät kasvavat	128
b.	Alkuopetus siirtyy seurakunnalta kunnalle	131
c.	Kansakoulujen jatko-opetus etsii muotoaan	132
3.	Kyläkoulun opettaja	134
4.	Opettajat ja seurakunnan työntekijät yhteisissä tehtävissä	139
5.	Muotokuvan edustama kansalaisihanne	142
6.	Yhteinen opettajayhdistys	147
7.	Uskonnonopetuksen asema heikkenee	150
a.	Alakansakoulussa yhdistyy kiertokoulujen perinne ja uusi pedagogiikka	150
b.	Uskonto menettää asemiaan kansakoulun oppiaineena	152
c.	Jatkokoulun uskonnonopetus jatkuu sattumanvaraisena	162
8.	Koulun hartaudet ja juhlat	164
a.	Aamuhartaus uskonnollisen ja yhteisöllisen kasvatuksen välineenä	164
b.	Juhla katkaisee arjen	167
9.	Historian kunnioitus	170
10.	Kristillisen kodin ihanne	175
11.	Terve sielu vai terve ruumis?	177
a.	Sisäinen ja ulkonainen ryhti kuuluvat yhteen	177
b.	Liikuntakasvatuksen mahdollisuudet ja vaarat	180
c.	Terveyskasvatus kristinopin sekulaarina jatkeena	185
d.	Partio ja koulun harrastuskerhot edustavat terveen elämän arvoja	188
e.	Raittiuskasvatus moniarvoistuu	190
12.	Koulu suojaavana ja valvottuna tilana	194
13.	Työ kutsumuksena	198
a.	Työkasvatuksen perusteet	198
b.	Koulupuutarhat ja nuorten talkootoiminta työkasvatuksen välineinä	201

14. Kristillinen tapa kansallisen sosialisaaion välineenä	206
V Koulut sekularisoituvassa yhteiskunnassa	217
Liitteet	
1. Tammelan seurakunnan papisto 1860–1960	221
2. Forssan seurakunnan papisto 1922–1960	222
3. Kirkollisesti aktiiviset kansakoulunopettajat Tammelassa ja Forssassa	222
Kartta	224
Lyhenteet	225
Lähteet ja kirjallisuus	229
Painamattomat lähteet	229
Painetut lähteet	235
Sanoma- ja aikakauslehdet	241
Kirjallisuus	241
Henkilöhakemisto	259
Zusammenfassung	263
Taulukot	
1. Poliittisten puolueiden äänimäärät Tammelassa eduskuntavaaleissa 1907–1916	52
2. Tammelaan perustetut kansakoulut 1867–1922	56
3. Forssassa 1923 toimivat kansakoulut	129
4. Forssaan perustetut kansakoulut 1924–1960	129
5. Tammelassa 1923 toimivat kansakoulut	130

I Johdanto

1. Kaksi opettajaa

Nuori opettaja on saanut kuulla tulleen valituksi uuden koulun johtaja-opettajaksi ja siitä innostuneena hän kirjoittaa kirjeen hengelliselle isälleen. Kirjeestä välittyy ilon lisäksi kirjoittajan oma pienuudentunto niin Jumalan kuin esimiestensäkin edessä:

...myös taitaisin niin painavan virkani siellä toimittaa, että Jumalan nimi tulisi pyhitetyksi ja että esimieheni saisivat ilon siitä mitä he nyt niin monen sadan lasten sielujen hyväksi kustantavat!¹

Vuodet kuluvat toisensa jälkeen ja opettajalla on viimeinen työpäivä ennen eläkkeelle siirtymistä. Hän on toiminut samassa koulussa 43 vuotta ja on aika tehdä tilinpäätös. Oppilaat ovat kokoontuneet vanhempineen koulun saliin ja opettaja nousee puhumaan:

Kiitän teitä oppilaan uskollisuudesta ja herttaisuudesta. Tehän olette se peltosarka, jota olen ilolla vaalinut. Olen koettanut joka oppilaspolvesta saada lämminsydämissiä totuuden etsijöitä, rehellisiä kunnon kansalaisia. Miten olen onnistunut, sen tietää yksin Jumala, yksin en ole jaksanut, vaan päivänpaistetta olen ylhäältä pyytänyt ja kosteutta, että kylvämäni siemen ei jäisi itämättä. En sano, että olen tehnyt työni hyvin, vaan sanon rehellisesti, että olen yrittänyt parhaani.²

Sisältönsä puolesta lainaukset voisivat olla yhden ja saman opettajan ajatuksia. Näin ei kuitenkaan ole vaan kyseessä on kaksi eri opettajaa. Molemmat opettajat toimivat fyysisesti samalla seudulla mutta eri aikoina, lähteen ikäero on lähes sata vuotta. Gustaf Viktor Lundell kirjoitti joulukuussa 1866 kirjeen Fredrik Gabriel Hedbergille (1811–1893), evankelisen herätysliikkeen perustajalle ja johtajalle, ilmoittaakseen tulleen valituksi ensimmäiseksi vakinaiseksi Forssan tehtaankoulun opettajaksi. Fanny Kajarto piti läksiäispuheensa Tammelan Portaan kansakoulun kevätkuuhlassa 31.5.1965.

¹ HYK SLEY Coll. 225.29 G. V. Lundellin kirje F. G. Hedbergille 12.12.1866.

² TKA FK jäähyväispuhe 31.5.1965.

2. Tutkimustehtävä ja rajaukset

Lundell ja Kajarto tarjoavat lähtökohdan tutkimukselleni. Lainauksista nousevat esiin myös työni keskeiset elementit: uskonto, koulu, paikallisyhteisön sosiaalinen murros ja kansallinen kysymys. Nämä osa-alueet asetan laajaan maallistumiskehityksen kontekstiin.

Kyseistä ajanjaksoa (1860–1960) on luonnehdittu sekularisaation aika-kaudeksi, jolloin kristinuskko joutui Euroopassa antamaan tilaa edistykselle, tieteelle ja nationalismille.³ Myös Suomessa elettiin monitasoista murros-vaihetta. 1860-luvulla toteutettiin lukuisia uudistuksia, jotka muuttivat uskonnon ja evankelis-luterilaisen kirkon perinteistä asemaa yhteiskunnassa. Kouluhallinto siirtyi tuomiokapituleilta kouluhallitukselle, ja kokonaan uusi koulumuoto, kansakoulu, sai alkunsa. Lisäksi luotiin seurakuntahallinnosta erillinen kunnallishallinto, ja Schaumanin kirkkolaki hyväksyttiin.⁴ Maailmankatsomuksellinen ja yhteiskunnallinen murros 1800-luvun lopulla näyttivät nopeuttavan maallistumiskehitystä.⁵ Myös 1900-lukua on luonnehdittu kirkon osalta taisteluksi sekularismin painetta vastaan. Kirkosta vieraantuneiden ihmisten osuus on hiljalleen kasvanut.⁶

Samaan aikaan kun monet historioitsijat ovat yksimielisesti tunnistaneeet sekularisaation 1800–1900-lukujen Länsi-Euroopan aate- ja kirkkohistorian erääksi keskeiseksi teemaksi, he ovat kuitenkin olleet erimielisiä kyseisen ilmiön laajuudesta, syistä ja ajoituksesta.⁷ Jo käsitteenäkin sekularisaatio on moniselitteinen.⁸ Alun perin sillä on tarkoitettu prosessia, jossa kirkon maaomaisuus siirrettiin valtiolle tai jossa munkit ja nunnat jättivät sääntökuntansa. 1800-luvun puolivälistä alkaen termiä on käytetty kuvaamaan kehitystä, jossa valtioiden keskinäisissä suhteissa, taloudessa tai kulttuurin alueella uskonnolliset näkökohdat ovat korvautuneet jollain muulla. Ajatuksena sekularisaatio esiintyi jo ennen käsitteen keksimistä. Esimerkiksi ranskalainen positivist Auguste Comte (1798–1857) esitti, että inhimillinen ajattelu käy läpi kolme päävaihetta: teologisen, metafysisen ja positiivisen eli tieteellisen. Traditionaalisen uskonnon Comte korvasi ns. humaniteettiuskonnolla.⁹

³ *Hobsbawm* 1987, 26–267; 1999, 661–662, 704–705; *Gellner* 2000, 99–100; *McLeod* 2000, 4–10.

⁴ *Murtorinne* 1992, 206–220.

⁵ *Juva* 1956; 1960.

⁶ *Seppo* 1999, 14–15, 30–31.

⁷ *McLeod* 2000, 4.

⁸ *Chadwick* 1975, 2–3, 1–18.

⁹ *McLeod* 2000, 1.

Sekularisaatiokehitys on kuitenkin osoittautunut vaikeasti tulkittavaksi ilmiöksi, jonka laajuus, ajoittaminen ja syyt vaihtelevat siirryttäessä maasta ja erilaisesta sosiaalisesta ympäristöstä toiseen. Kyseessä ei ole siis pelkkä intellektuaalisen historian välttämätön vaihe. Maallistuminen ei myöskään ole yhtenäinen prosessi, joka kulkisi koko ajan samaan suuntaan, vaan kehitys muuttaa jatkuvasti muotoa ja suuntaa.¹⁰ Omassa tutkimuksessa sekularisaatio on enemmänkin kysymys kuin ennakolta omaksuttu johtopäätös. Keskityn tutkimaan uskonnon ja yhden instituution, koulun, välistä suhdetta. Tarkastelen koulussa toimivien ihmisten, kuten Gustaf Lundellin ja Fanny Kajarron, mentaliteettia ja maailmankatsomusta sekä koulun käytäntöjä. Pyrin selvittämään siis kasvattajien sekä reflektoituja (maailmankatsomuksellisia) että refleктоimattomia (mentaalisia) käsityksiä. Näitä maailmankuvan osia tutkimalla voimme ymmärtää heidän toimintaansa, toisaalta maailmankuva tulee ilmi koulun arkipäiväisissä tottumuksissa ja käytännöissä.¹¹

Uskonnon asema oli yhteydessä yhteiskunnassa tapahtuneisiin nopeisiin sosiaalisiin muutoksiin, teollistumiseen ja kaupungistumiseen. Sääty-yhteiskunnan murros ja pelko kouluttamattoman kansanosan noususta muodostivat sivistyneistölle uhkakuvan. Koulu oli vastaus tähän pelkoon. Myös yleiseen mielipiteeseen vaikuttamaan pyrkinyt painostusryhmä, fennomaanit, keskittyi kielipolitiikan lisäksi nimenomaan koulukysymyksiin. Kouluissa annettava valistustyö auttaisi rakentamaan sisäisesti vahvaa kansallisvaltiota, suomalaista mieltä ja kieltä.¹² Mutta fennomaniakaan ei ollut yhtenäinen suuntaus vaan siihen sisältyi erilaisia traditioita ja strategioita. Murrosvaihe tarkoitti sitä, että Suomessa oli käynnissä tutkittavana aikana samanaikaisesti monella eri tasolla ja myös eri suuntiin eteneviä kehityskulkuja. Entiset tavat ja käsitykset saattoivat säilyä jossakin pitkään. Niiden rinnalla ja niihin liittyen modernisoituminen vei entistä yksilöllisempään elämäntulkintaan.¹³

Muutoksen elementtejä on tutkittu aiemminkin. Näkökulma on usein ollut joko valtakunnallisiin rakenteisiin tai paikalliseen tapahtumahistoriaan keskittynyt. Myös koulutuksen ja sosialisaaion historia on ollut Suomessa perinteisesti instituutioiden historiaa. Tutkimusnäkökulma on ollut ensisijaisesti lainsäädännöllinen ja hallinnollinen.¹⁴ Murroksia tutkittaessa

¹⁰ *McLeod* 2000, 2, 12–13.

¹¹ *Heikkinen* 1996, 53–54; *Hyrkkänen* 2002, 104–105.

¹² *Klinge* 1982, 205–214; *Alapuro & Stenius* 1987, 12–18; *Liikanen* 1995, 183–184, 247–259; *Virtanen* 2001, 63–64, 76–77, 90–95; *Tuomaala* 2004, 63.

¹³ *Klinge* 1997 b, 100.

¹⁴ *Halila* 1949–1950; *Kiuasmaa* 1982; *Rinne* 1984; *Kivinen* 1988; *Lampinen* 1998.

on keskitytty tiettyihin avaintapahtumiin ja lyhyisiin ajanjaksoihin. Paikallisesti toimivan subjektin käsitykset, tulkinnat ja suhde muutokseen ovat jääneet vähemmälle huomiolle. Tutkimukseni on aatehistoriaa sikäli, että keskityn koulukäytäntöjen ajatuksellisiin ulottuvuuksiin, eli miten ihmiset käsittivät, kokivat ja ymmärsivät koulu- ja kasvatustyön.¹⁵ Aatehistoriallisesti merkittävien muutosten erottaminen vaihtelevista pintamurroksista edellyttää lisäksi riittävän pitkän ajanjakson tutkimista.

Tutkimuksessani keskityn kahden vierekkäisen paikkakunnan kouluihin ja niissä toimiviin subjekteihin eli opettajiin, johtokuntiin, koulun käytäntöihin ja koulussa toimiviin järjestöihin. Kouluissa heijastuvat uskonnolliset ja yhteiskunnalliset muutokset, mutta samalla ne ovat perinteisesti suojautuneet tehokkaasti lyhytkestoisilta ja suhdanneherkiltä vaikutteilta. Tutkimuksen tehtävänä on siis selvittää uskonnon paikka, asema ja tehtävä koulussa 1860–1960. Missä määrin Lundellin ja Kajarron tulkinta koulutyöstä Jumalan kasvojen edessä edusti koko koulumaailmaa vai olivatko he poikkeustapauksia? Mikä oli näiden kahden opettajan toimintaympäristössä ja yleensäkin suomalaisessa yhteiskunnassa sadan vuoden aikana tapahtuneen muutoksen vaikutus uskonnon asemaan ja tehtävään? Miksi uskonto sai koulussa sen aseman minkä sai? Kenen etuja koulun uskonto ajoi? Mikä oli koulun suhde paikallisseurakuntaan? Millainen oli pappien ja opettajien välinen työnjako? Miten sekularisaatio vaikutti koulumaailmassa? Entä mikä oli koulun oma rooli maallistumiskehityksessä? Jouduttiko vai hidastiko koulu sekularisaatiota? Mikä oli uskonnon ja nationalismin välinen suhde? Miten uskonto muuttui kouluympäristössä, kun monen-suuntaiset muutospainheet olivat kuitenkin ilmeiset? Mitä sekularisaatio tutkimusaineiston valossa oikeastaan tarkoittaa?

Uskonnon asemaa kouluissa määrittivät lainsäädäntö, julkinen keskustelu ja hyväksytyt oppikirjat. Kyseiset ulkoiset rakenteet tekevät ihmisten toimintatilan ymmärretyksi. Ne eivät kuitenkaan pysty paljastamaan ja selittämään ihmisten kokemuksia ja käsityksiä.¹⁶ Tässä tutkimuksessa uskonto on ymmärretty instituutiota ja oppiainetta laajempana kokonaisuutena. Tutkin uskontoon liittyviä käytäntöjä kouluympäristössä ja ihmisten niille antamia merkityksiä.¹⁷ Kirjoitetun opetussuunnitelman lisäksi kasvatuksessa vaikutti myös ns. piilo-opetussuunnitelma, vähemmän reflektoitu puoli, joka tuli ilmi paikallistason käytännöissä. Uskonto ja siihen liittyvät arvot välittyivät sosialisaatiossa uskonnonopetuksen ohella hyvin monella tavalla:

¹⁵ Hyrkkänen 2002, 13.

¹⁶ Hyrkkänen 2002, 28–30.

¹⁷ Uskontoon ja yhteiskuntaan liittyville käytännöille annetuista merkityksistä Markkola 2002, 16–17.

muiden aineiden opetuksessa, opettajan persoonan sekä koulun yleisen ilmapiirin välityksellä, symboleina ja rituaalien kautta.

Käytännössä näiden kysymysten tarkka analyysi on mahdollista vain paikallisesti rajoitetussa tutkimuksessa. Tutkimusalueeksi olen rajannut Tammelan ja Forssan, vierekkäiset lounaishämäläiset paikkakunnat, jotka kuitenkin poikkesivat elinkeinorakenteeltaan toisistaan. Tammela oli vanha maaseutuvaltainen emäseurakunta, josta tehdasyhdyskunta Forssa irtautui vuonna 1922. Näiden kahden paikkakunnan välinen vertailu ilmentää suomalaisen yhteiskunnan voimakasta muutosvaihetta. Sen sijaan emäseurakunnan kappelit, Jokioinen, Humppila ja Perttula (Ypjäjä), on rajattu tutkimuksen ulkopuolelle, samoin Kojjärvi.¹⁸ Kouluilla tarkoitan tässä tutkimuksessa kierto- ja tehtaankouluja, ala- ja yläkansakouluja, kansakoulujen jatkokouluja ja -kursseja sekä yhteiskoulua. Vaikka nämä koulut olivat tavoitteiltaan, oppisisällöiltään ja sosiaaliselta statukseltaan erilaisia, silti esille nousevat kysymykset olivat samanlaisia. Sen sijaan ammatti- ja aikuiskoulutuksen olen rajannut tutkimuksen ulkopuolelle.

Tavoitteena on alueellisesti rajatussa ja tiettyihin henkilöihin kohdistuvassa tutkimuksessa tarkastella laajemmin koko aikakautta, kulttuuria, koulutusta, yhteiskuntaa sekä uskontoa niiden osana. Mikro- ja makrotason välinen vuorovaikutussuhde muodostaa tärkeän lähtökohdan tälle tutkimukselle. Kyseessä ei ole siis Tammelan ja Forssan paikallishistoria eikä edes paikkakuntien kouluhistoriallinen kuvaus vaan tutkimuksen kohteena on uskonnon vaikutus- ja ilmenemismuodot Tammelan ja Forssan koulujen tarjoamassa ympäristössä.

Tutkimuksen prologi alkaa vuodesta 1860, ja kyseisessä luvussa selvitän tutkimusalueen yhteiskunnallisen, koulutuksellisen ja kirkollisen taustan. 1860-luvulla tehtiin merkittäviä kirkon ja uskonnon ulkoiseen asemaan vaikuttaneita ratkaisuja. Paikallistasolla kouluharrastus aktivoitui merkittäväällä tavalla. Tammelan seurakunnan kirkkoherra August Edvard Granfelt laati 1860-luvulla kiertokouluorganisaation ja Forssan tehtaankoulu vakiinnutti samaan aikaan opetustyönsä. Tammelan ensimmäinen kansakoulu käynnistyi vuonna 1867.

Kolmannen luvun taitekohtana on vuosi 1890. Kansakoulujen nopea leviäminen ympäri kuntaa alkoi 1890-luvulla, jolloin myös Forssan yhteiskoulun suunnittelu- ja perustamistoimet käynnistyivät. Neljännen luvun alku sijoittuu vuoteen 1923. 1920-luvun alussa tapahtui niin paikallistasolla

¹⁸ Kappelit toimivat hyvin itsenäisesti 1800-luvun loppupuolen. Jokioisten ja Perttulan kunnallinen itsenäistyminen tapahtui senaatin päätöksellä vuonna 1892 ja Humppilan osalta vuonna 1893. Seurakuntien itsenäistyminen oli mahdollista vasta emäseurakunnan kirkkoherran vaihdoksen yhteydessä vuonna 1899. *Ojanen* 1983, 261; 1990, 212–213.

kuin koululainsäädännössäkin useita muutoksia. Oppivelvollisuuslaki hyväksyttiin eduskunnassa marraskuussa 1920 ja vahvistettiin keväällä 1921. Kirkolliset kiertokoulut lakkautettiin, ja kunnan ylläpitämät alakansakoulut vastasivat alkuopetuksesta. Forssan seurakunta itsenäistyi Tammelan emäseurakunnasta vuonna 1922, ja kunnallisella puolella ero tapahtui seuraavana vuonna. Uusi uskonnonvapauslaki astui voimaan vuoden 1923 alusta alkaen.

Neljännän luvun jäsentäjänä toimii edellä mainittu opettaja Fanny Kajarto. Hänen osaltaan tutkimus sivuaa myös naishistoriaa. Kajarossa henkilöityvät tutkimuksen kannalta keskeiset elementit, jotka puoltavat hänen nostamistaan muita henkilöitä näkyvämpään rooliin. Hän oli tammelalaisen torpparin tytär, jonka elämä kulki kiertokoulun, kotikylään perustetun uuden kansakoulun ja Heinolan seminaarin kautta yli neljäksikymmeneksi vuodeksi Portaan kylän kansakoulun opettajaksi. Kansanopettajuus oli 1900-luvun alussa se profession muoto, jonka kautta naiset laajimmin siirtyivät virkauralle.¹⁹ Kajarto oli uuden kansalaisyhteiskunnan toimija, jossa henkilöityivät terveen elämän, isänmaallisuuden ja uskonnon arvot. Hänen kauttaan rakentuu siis kuva kyseisen alueen koulutuksellisesta, yhteiskunnallisesta ja kirkollisesta ympäristöstä ja ilmapiiristä. Paikallistason koulutuksellinen arvojatkuvuus ei katkennut edes toisen maailmansodan aikana eikä sen jälkeisessä murroksessa.

Tutkimuksen takarajaksi muodostuu 1960-luvun alku, koska koululaitos siirtyi kyseisen vuosikymmenen kuluessa kokonaan uuteen vaiheeseen. Vuoden 1958 alusta tuli voimaan uusi kansakoululaki, jossa pyrkimys yhteiskunnan modernisointiin muodosti koulutuksen lähtökohdan. Samaan aikaan suuret ikäluokat saavuttivat kouluiän, mikä merkitsi opettajien määrän lisääntymistä. Vanhan opettajapolven siirtyessä eläkkeelle ja uuden tullessa tilalle vaihtuvuus oli suuri. Jatkuvuus ja traditio joutuivat todellisen haasteen eteen.

3. Lähteet ja aiempi tutkimus

Tutkimuksen lähdeaineisto nousee edellä esitetystä kysymyksenasettelusta ja tehdyistä rajauksista. Täten Tammelan kaikkien kansakoulujen, Forssan asemakaava-alueen (vuodesta 1943 alkaen keskuspiirin) kansakoulujen ja jatkokoulun sekä Forssan yhteiskoulun omat arkistot sisältävät keskeisen lähdeaineiston. Tammelan osalta koulujen arkistot ovat melko kattavat ja hyvin järjestetyt. Forssan asemakaava-alueen kansakoulujen ja jatkokoulun

¹⁹ Naisten määrästä ja osuudesta professioissa *Konttinen* 1991, 213.

arkistot ovat järjestämättä, ja niistä löytyy puutteita. Esimerkiksi keskuspiirin kansakoulujen johtokunnan pöytäkirjoja vuosilta 1951–1959 ei ole ollut käytettävissä, mutta kokonaiskuvan syntyä yksittäiset aukot eivät estä.

Kansakoulutarkastajien tarkastuskertomukset antavat yleiskuvan vallinneista kasvatus- ja opetushanteista. Tammelan opettajayhdistyksen arkiston materiaali auttaa hahmottamaan kokonaiskuvaa kansakoulunopettajien keskuudessa vallinneista arvoista ja kysymyksistä. Vuodesta 1938 alkaen toimineen Forssan opettajayhdistyksen pöytäkirjoja ei sen sijaan ole ollut käytettävissä. Edellä mainitun tammelalaisen kansakoulunopettajan Fanny Kajarron arkisto tuo henkilökohtaisen näkökulman tutkimusteemaan. Forssan yhteiskoulun rehtorit olivat ahkeria kirjoittajia ja puhujia. Heidän tekstinsä antavat niin ikään mielenkiintoisen ajankuvan, mikä ei rajoitu vain paikalliselle tasolle vaan kuvastaa laajempaa koulu- ja aatekeskustelua.

Aatehistoriallisena ilmiönä sekularisaatio suomalaisessa yhteiskunnassa on varsin tutkimaton alue. Välillisesti Eeva Ojasen ja Paavo Kortekankaan Hämeen kirkollista tapakulttuuria käsittelevät tutkimukset liittyvät maallistumiskehityksen yhteen osa-alueeseen.²⁰ Teoreettista ja eurooppalaista näkökulmaa sekularisaatioon ovat tarjonneet Owen Chadwick ja Hugh McLeod.²¹

Koulun uskonto-oppiaineen osalta on mainittava Taimo Iisalonen väitöskirja, jonka mukaan kansakoulun ja kirkon tiet olivat 1880-luvulle tultaessa irtautumassa toisistaan. Oppikouluissa uskonnon asema oli Iisalonen mielestä varsin heikko.²² Kalevi Tamminen viittaa väitöskirjoissaan *Kansakoulun uskonnonopetus vuosisadan vaihteen murroksessa* ja *Kansakoulun uskonnon opetus-suunnitelma vuosina 1912–1939* tottumuksen ja perinteen voimaan. Teoreettiset pohdinnat ja vallinnut käytäntö eivät hänen mukaansa välttämättä kohdanneet. Opettajiston ja pappien kesken löytyi tiettyä katsomusten erilaisuutta raamatunhistorian oppikirjan valintaa ja katekismuksen asemaa koskevissa kannanotoissa, mutta mitään jyrkkiä ristiriitoja ei ollut.²³

Esko Kähkösen väitöskirja käsittelee uskonnonopetuksen lainsäädännöllistä asemaa ja siitä käytyä julkista keskustelua Suomen koulunuudistuksessa vuosina 1944–1970.²⁴ Suomen oppivelvollisuuskoulun uskonnonopetuksessa 1900-luvulla tapahtuneita muutoksia opetussuunnitelmatasolla on tutkinut Harri Saine.²⁵ Esko Kilven ja Soili Tiimosen työt käsittelevät kirkollista alku- ja kansanopetusta vuosina 1809–1921.²⁶

²⁰ Ojanen 1966; Kortekangas 1965; 1967.

²¹ Chadwick 1975; McLeod 2000.

²² Iisalo 1968, 287–289, 337–355.

²³ Tamminen 1967 a, 216–217, 238, 240, 243; 1967 b.

²⁴ Kähkönen 1976.

²⁵ Saine 2000.

²⁶ Kilpi 1987, Tiimonen 2001.

Uudempaa opintietutkimusta edustaa *Mervi Kaarnisen* väitöskirja tamperelaistyttyjen koulutiestä 1920- ja 1930-luvun Suomessa.²⁷ Uskonnon merkitys tyttöjen kasvatuksessa jää siinä kuitenkin viittauksenomaiseksi. *Saara Tuomaala* on poikkitieteellisessä väitöskirjassaan tutkinut suomalaisen oppivelvollisuuskoulun ja maalaislasten kohtaamista 1921–1939.²⁸ *Mika Ojakangas* erittelee pedagogisen vallan historiaa J. V. Snellmanista Matti Koskenniemeen. Hänen mukaansa traditioon perustuva pedagoginen tapa korvautui 1900-luvulla immanentilla tiedepohjaiselle elämän normilla.²⁹ Opettajien ammattilehtien 1880-luvulta 1980-luvulle sisältämää kansalaiskuvaa tutkinut *Päivi Naumanen* liittää kristillissiveellisen vaakaumuksen politiikan alueeseen, mikä ei tee välttämättä oikeutta uskonnolle sen eri ilmenemismuodoissaan.³⁰ *Hilkka Laamasen* väitöskirja keskittyy puolestaan vuosina 1866–1898 käytyyn lehdistökeskusteluun ylemmän kansakoulun edistämisestä, voimassa pitämisestä ja muuttamisesta. Hänen mukaansa debatissa taisteltiin siitä, kenellä olisi valta maaseutuväestön käsityksiin, arvomaailmaan ja elämänasenteisiin. *Laamasen* mielestä konservatiivisten pappien motiivi kyseisessä taistelussa nousi ensisijaisesti siitä uhasta, jota he kokivat oman vaikutusvaltansa puolesta.³¹

Kouluopetukseen sisältyy keskeisesti tradition siirtäminen uusille sukupolville. Tästä tradition uusintamisesta avautuu tärkeä näkökulma myös käsillä olevaan tutkimukseen. Uskonnon osuuteen kulttuuritraditiossamme on viittannut mm. *Matti Klinge*.³² *Laura Kolbe* on niin ikään korostanut koulumaailmaan sisältyvää jatkuvuuden punaista lankaa, jonka olennaisena osana oli 1950-luvulle saakka valtiokeskeisyyden ja suomenkielisen porvarillisen, kristillissiveellisen sivistystradition vaaliminen.³³ *Henrik Meinanderin* väitöskirja poikien voimistelunopetuksesta pohjoismaisissa oppikouluissa 1880–1940 liittyy myös traditioiden tutkimukseen.³⁴ Pohjoismaista koulutustraditiota ovat tutkineet mm. *Lennart Tegborg*, *Lars H. Nilehn* ja *Egil Johansson*.³⁵

Tutkimuspaikkakunnilla Tammelassa ja Forssassa on syntynyt kaksi kuvausta kansakoulun alkuvaiheista³⁶, ja *Eeva Ojanen* on julkaissut alueesta

²⁷ Kaarninen 1995.

²⁸ Tuomaala 2004.

²⁹ Ojakangas 1997.

³⁰ Naumanen 1990.

³¹ Laamanen 2000, 133, 141–142, 144–147, 176–177, 196.

³² Klinge 1997 a; 1997 b; 1998.

³³ Kolbe 1994 a; 1994 b.

³⁴ Meinander 1994, 52.

³⁵ Tegborg 1969; Nilehn 1975; Johansson 1977.

³⁶ Hirsjärvi 1921; Ranttila 1948.

useita paikallishistorioita ja erityistutkimuksia.³⁷ *Pertti Haapalan* ja *Risto Alapuron* tutkimukset ovat tutkimusotteeltaan ja kysymyksenasettelultaan inspiroineet omaa työtäni. *Haapala* on tarkastellut Tampereen työväestön muodostumista ja *Alapuro* modernin politiikan syntyä paikallisena ilmiönä Huittisissa.³⁸ Alueellisestikin niissä liikutaan siis varsin lähellä Forssaa ja Tammela.

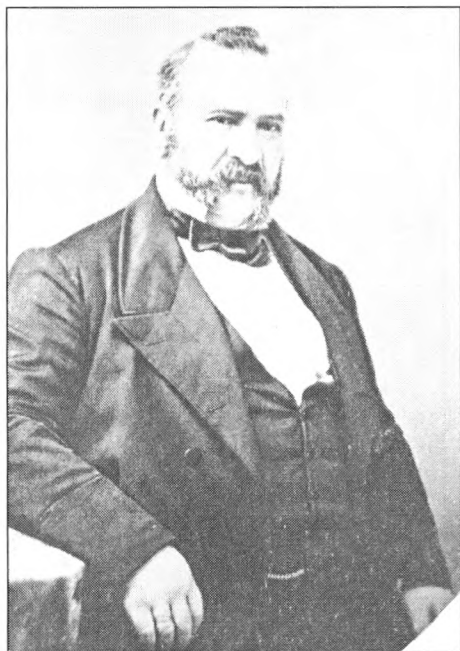
³⁷ *Ojanen* 1966; 1983; 1990; 1997; 1998.

³⁸ *Haapala* 1986; *Alapuro* 1994.

II Prologi: Kansanopetus sääty- yhteiskunnassa (1860–1890)

1. Maalaisyhteisö muutosten paineessa

Tammela säilyi pitkään vakaana hämäläisenä maaseutuyhteisönä. Emäpitäjän väkiluku kasvoi tasaisesti. Vuonna 1810 Tammelassa asui 3930 ja 1850 asukkaita oli 6124 henkeä.¹ Forssan synty muutti kuitenkin 1800-luvun jälkipuoliskolla pitäjän yleisilmettä, asukasmäärää ja väestörakennetta.

*Tehtailija Axel Wilhelm Wahren
(1814–1885). Kuva: Lounais-Hämeen
museo.*

¹ Ojanen 1983, 24.

Ruotsin juutalainen värjärinkisälli Axel Wilhelm Wahren (1814–1885) perusti teollisuuskeskuksen Tammelan Forssaan. Wahrenin vaikutus alkoi näkyä Lounais-Hämeessä vuonna 1838 hänen vuokrattuaan Jokioisten verkatehtaan. Pian hän siirsi koko tarmonsä läheiseen Kuhalankoskeen ja sen hyödyntämiseen. Villa- ja puuvillakankaita valmistava kehräämö aloitti toimintansa huhtikuussa 1849 ja työllisti aluksi 70 henkilöä. Kehräämön yhtiösopimuksessa vuodelta 1847 esiintyi ensimmäistä kertaa nimi Forssa, joka pitkään liitettiin pelkästään kehrutehtaaseen. Wahren laajensi toimintaansa ja rakennutti vuonna 1856 Loimijoen yläjuoksulle puuvillakutomon. Kehräämö ja kutomo yhdistettiin 1859 Forssa-osakeyhtiöksi, jonka isännöitsijänä Wahren toimi. Tehtaissa oli työssä tuolloin noin 450 henkeä, ja väkeä tarvittiin toiminnan laajentuessa koko ajan lisää. Noin kolmannes työntekijöistä oli alle 15-vuotiaita lapsia. Wahrenin yrityksiin kuuluivat mm. tiilitehdas, konepaja sekä viina- ja oluttehdas. Lisäksi tehtaan liepeille asettui myös muita ammatinharjoittajia, kuten kauppiaita ja käsityöläisiä sekä uusina ammattilaisina mm. apteekkari ja lääkäri.

Wahren perusti vielä vuonna 1861 kivipainon periaatteelle rakentuneen kangaspainon, mutta laajentumissuunnitelmat keskeytyivät samana vuonna USA:n sisällissotaan (1861–1865), mikä vaikeutti ratkaisevasti puuvillan raaka-aineen saantia ja nosti samalla tuotteiden hintoja. Tämä merkitsi Venäjän-viennin tyrehtymistä lähes tyystin. Viiden vaikean vuoden kuluttua tilanne helpottui, ja 1800-luvun loppu olikin voimakasta tuotannon kasvukautta. Yhtiön työntekijämäärä oli parhaimmillaan yli 1500. Wahrenin kuoltua vuonna 1885 hänen työtään jatkoi insinööri August Borgström.² Wahrenin merkitys ei rajoittunut ainoastaan Forssaan ja Tammelaan. Häntä on pidetty yhtenä merkittävimpänä teollisuusmiehenä ja talouselämän vaikuttajana 1800-luvun Suomessa.³

Tammelan emäpitäjän väkiluku kehittyi seuraavasti:

1860	7 294	henkeä
1870	7 785	”-
1880	10 280	”-
1890	12 325	”- .

Neljässä vuosikymmenessä Tammelan väkiluku oli siis kaksinkertaistunut. 1860-luvulla väestökehityksen pysähtymiseen vaikuttivat katovuodet ja lama, mutta sen jälkeiset kaksi vuosikymmentä olivat voimakkaan kasvun

² *Kaukovalta* 1934, 29, 37–39, 61–65, 54–55, 97–117, 131, 141, 151–165, 185, 202–220, 321–326, 360–364; *Aaltonen* 1947 a, 36–53; *Ojanen* 1983, 68–71, 74; *Peltovuori* 1993, 19–29.

³ *Karonen* 2004.

aikaa. Syntyvyys oli Tammelassa suurempi kuin Hämeen maaseudulla keskimäärin. Forssaan suuntautunut muuttoliike emäpitäjän kappeleista ja pitäjän ulkopuolelta kasvatti myös asukaslukua.⁴

Vuosisadan alkupuolella lähes kaikki olivat saaneet Tammelassa elantonsa maataloudesta, mutta 1800-luvun lopussa maanviljelyväestön osuus oli enää vähän yli puolet. Suurmaanomistajia oli vain muutama. Vuonna 1860 talollisia oli 269 ja vuonna 1890 enää 203.⁵ He alkoivat erottua muusta maatalousväestöstä. Liikenneyhteyksien parantuminen ja teollisuus nostivat metsän arvoa, mikä merkitsi talonpoikien varallisuuden kasvua katovuosien jälkeen. Taloudellinen vaurastuminen merkitsi myös elämäntapojen muutosta. Talolliset jäljittelivät säätyläisiä ja juopa isäntien ja palvelusväen sekä talollisten ja tilattomien välillä kasvoi.⁶ Vuoden 1865 uusi kunnallishallintoasetus lopetti pappisjohtoisen pitäjänkokoushallinnon ja siirsi valtaa niin ikään varakkaimmille talollisille. Samalla kunnallishallinnon uudistus merkitsi kunnan ja seurakunnan, maallisen ja kirkollisen, alueen vähittäistä eriytymistä. Tosin Tammelassakin siirtyminen entisestä säätyläisjohtoisesta hallinnosta vei vuosia.⁷

Torppareiden määrä oli lievästi laskeva. Vuonna 1860 heitä oli 358 ja vuonna 1890 enää 309.⁸ Heidän heikko asemansa aiheutti vuosisadan loppupuolella emäpitäjässä ja sen kappeleissa liikehdintää tilanteen korjaamiseksi.⁹ Tilattomien tyytymättömyyttä lisäsi yhteismetsiin ja -niittyihin liittyneen ilmaisen nautinto-oikeuden menetys vuonna 1881 annetun isonjaon toimeenpanon täydennysjulistuksen perusteella. Kunnallishallintoasetukseen ei ollut antanut heille paljoa vaikutusmahdollisuuksia rajoittaessaan heidän äänimääränsä hyvin vähäiseksi.¹⁰

Maatiloilla renkien määrä väheni, mutta maataloudesta toimeentulonsa hankkivan itsellisen väestön osuus kasvoi nopeasti. Vuonna 1860 itsellisiä oli 133 ja vuonna 1890 peräti 1400.¹¹ Lainsäädäntö mahdollisti tilanteen, jossa saattoi tehdä tilapäistöitä olematta kenenkään palveluksessa. Samalla patriarkaalinen suhde isäntien ja palvelusväen välillä heikkeni.¹² Merkittävä kasvu tapahtui tehtaalaisten, käsityöläisten, kauppiaiden ym.

⁴ Ojanen 1983, 75–76; *Peltovuori* 1993, 89–91.

⁵ Ojanen 1983, 28–29, 77. Luvuissa ovat mukana myös vaimot ja lapset.

⁶ Ojanen 1966, 113; *Kortekangas* 1967, 7.

⁷ Ojanen 1966, 115–116; 1983, 86–90; *Kortekangas* 1967, 8–9.

⁸ Ojanen 1983, 77.

⁹ Ojanen 1966, 112.

¹⁰ Ojanen 1966, 113; *Kortekangas* 1967, 8–9.

¹¹ Ojanen 1983, 77–78.

¹² Ojanen 1966, 112–113.

määrässä. Vuonna 1860 heitä oli 1202 ja vuonna 1890 jo 5025. Pääosa heistä asettui asumaan Forssaan.¹³ Maatalousvaltainen Tammela ja teollisuuskeskus Forssa kehittyivät eri suuntiin niin väestörakenteellisesti kuin elämäntavoiltaan. Tehdasyritysten toimihenkilöt, apteekkari, lääkärit, virkamiehet, kartanoiden omistajat ja Mustialan maanviljelysinstituutin opettajat muodostivat pitäjän pienen säätyläisryhmän.¹⁴

Kirjastot ja suomenkieliset sanomalehdet toivat maaseudulle uusia siivestyksellisiä virikkeitä. Tammelan ensimmäinen kirjasto perustettiin vuonna 1860 ja 1866 Forssan tehtailla aloitti toimintansa työväen yhteinen lainakirjasto ja lukusali.¹⁵ *Uusi Suometar* ja *Sanomia Turusta* levisivät jonkin verran myös Tammelan seudulle 1800-luvun puolivälistä alkaen. Vielä tärkeämmäksi muodostui Hämeenlinnassa vuodesta 1858 ilmestynyt *Hämäläinen*, joka sai 1879 rinnalleen kilpailijakseen lehtori Y. K. Yrjö-Koskisen julkaiseman ja suomalaista puoluetta tukeneen *Hämeen Sanomat*.¹⁶

Yhdistystoiminnan viriäminen Hämeen maaseudulla 1880-luvulla oli eräs merkki muutoksesta, vähittäisestä siirtymisestä sääty-yhteiskunnasta kansalaisyhteiskuntaan. Vapaaehtoiseen kansalaistoimintaan perustuneet yhdistykset pyrkivät parantamaan havaittuja epäkohtia kansanvalistuksella. Tammelaan perustettiin vuonna 1884 raittiusseura Kaiku, joka edisti ehdottomaa raittiutta. Nuorisoseura-aate ei järjestäytynyt vielä 1880-luvulla emäseurakunnan puolella, mutta ensimmäinen wrightiläinen työväenyhdistys Kuha aloitti toimintansa Forssassa vuonna 1889.¹⁷

Tammelan maaseutuyhteisö joutui siis 1800-luvun jälkipuoliskolla monitasoisten muutospainoiden kohteeksi. Suurin osa emäseurakunnan alueesta säilytti pitkälti entisen elämänmuotonsa, mutta kirkonkylän ulkopuolelle oli syntynyt voimakkaasti kasvava teollisuuskeskus. Forssa ei vastannut enää perinteistä kuvaa hämäläisestä maaseudusta. Näitä muutospainoja pyrittiin hallitsemaan erityisesti koulujen kautta.

2. Tehtaankoulu kristinopin- ja lukutaidon edistäjänä

Emma Vilhelmiina Johansson heräsi joka toinen viikko aikaisin aamulla ja kiirehti puoli kuudeksi tehtaaseen töihin. Emma söi kello 12, jonka jälkeen

¹³ Ojanen 1983, 78–81; Peltovuori 1993, 91–92.

¹⁴ Ojanen 1983, 78; Peltovuori 1993, 91–92.

¹⁵ Ojanen 1983, 173–174; Peltovuori 1993, 185–187.

¹⁶ Ojanen 1966, 114; 1983, 177–179; Peltovuori 1993, 179–180.

¹⁷ Ojanen 1966, 118; 1983, 210–212, 215, 221; Peltovuori 1993, 141–142, 191–192, 198.

hänen oli mentävä kouluun, jota hänen työnantajansa ylläpiti. Koululaisten joukko oli väsymyksestä sekä levoton että haluton opiskelemaan. Tehaankoulun opettaja katsoi ulos puistoon ja alkoi samalla puhua:

"Meidän aikamme täällä on niin kuin ruoho, niin kuin puiston lehti... Pitää pitää vaarin... Te nukutte! Valvoka! Ette tiedä päivää ettekä hetkeä." Emma heräsi vasta kun opettaja istui urkuharmonin ääreen ja aloitti virren: "Oi ihminen mielees se paina, ettei pysy maailma tää..."¹⁸

Gustaf Viktor Lundell sopisi hyvin edellä olleen kuvauksen opettajan rooliin. Hän oli syntynyt 23.2.1835 Turussa ja aloitti Forssan tehtaankoulun opettajana 13.1.1867.¹⁹ Lundell oli tätä ennen ehtinyt työskennellä jo useita vuosia erilaisissa opetustehtävissä. Hän oli vuonna 1855 käynnistänyt kiertokoulun Kaarinan seurakunnassa, jonka kirkkoherrana toimi tuolloin F. G. Hedberg. Lundell jatkoi kiertokoulunopettajana Perniössä, kunnes hän siirtyi 1862 neljäksi vuodeksi Taalintehtaan koulun opettajaksi. Tehdas sijaitsi Dragsfjärdissä, joka oli Kemiön kappeliseurakunta. Kemiön emäseurakunnan kirkkoherraksi tuli 1862 Lundellille tuttu mies, F. G. Hedberg.²⁰ Lundell valittiin vuonna 1866 opettajaksi myös Kuopioon, mutta palkka-edut ja entisen kotiseudun läheisyys saivat hänet valitsemaan Forssan.²¹

Lundell arvioi uutta esimiestään Axel Wilhelm Wahrenia myönteisesti.²² Luonnehdinnat eivät olleet pelkästään alaisen kohteliaisuuksia palkanmaksajaa kohtaan, vaan ne noudattelivat samaa kuvaa, mikä oli Wahrenista yleisimminkin vallalla. Wahren oli työteliäs ja ennakkoluuloton yrittäjä, joka piti samalla huolta työntekijöistään. Ainakin osaksi hänen oman vastuuntuntoisuutensa ansiosta tehdasyhdyskunta selvisi lamakauden vaikeuksista.²³ Erilaisissa pitäjän ja seurakunnan hallinnon luottamustehtävissä Wahren oli keskeinen vaikuttaja kolmen vuosikymmenen ajan.²⁴ Mutta hän sai osakseen myös paljon vastustusta ja kritiikkiä nopeista aikaansaannoksistaan. Tammela oli ollut vielä 1840-luvun lopulla lähes kokonaan maatalouspitäjä. Wahrenin toiminnan tuloksena pitäjän ilme muuttui ja väestön koostumus tuli entistä heterogeenisemmaksi. Rahatalouteen siirtyminen, lisääntyvä työväestö, koneistuva teollisuus, yhtiön olut- ja viinatuo-

¹⁸ Heikkilä 1981, 48–49.

¹⁹ Kaukovaalla 1934, 725.

²⁰ Takala 1948, 96, 104; Schmidt 1951, 201, 289.

²¹ HYK SLEY Coll. 225.29 G. V. Lundellin kirje Hedbergille 12.12.1866.

²² HYK SLEY Coll. 225.29 G. V. Lundellin kirje Hedbergille 8.11.1869, 7.9., 26.12.1872.

²³ Peltovuori 1993, 19–20, 27.

²⁴ Ojanen 1983, 71–72.

tanto sekä myynti aiheuttivat monenlaisia ennakkoluuloja erityisesti talolisten keskuudessa.²⁵

Tehtailija Wahren huolehti alaisistaan isännän tavoin ja koska työvoimasta niin huomattava osa oli lapsia, pyrki hän järjestämään näille myös opetusta. Voimassa ollut hallijärjestys velvoitti kaikkia elinkeinonharjoittajia pitämään huolta siitä, että oppipojat ja työmiehet eläisivät ”Jumalan pelossa ja kristillisessä vaelluksessa” eli heidät tuli opettaa vähintään lukemaan ja tuntemaan kristinoppi.²⁶ Lundell oli ensimmäinen vakinainen opetustyöhön palkattu henkilö, mutta jo ennen häntä tehtaankirjuri Fredrik Julius Hagelberg²⁷ oli vuodesta 1855 alkaen opettanut lapsia sivutoimisesti tehtaan ruokalassa. Viimeistään vuonna 1858 koulu toimi päiväkouluna ja opetusta Hagelberg antoi tuolloin kahdelle noin 20–25 oppilaan ryhmälle vuoroviikoin muutaman tunnin päivässä. Opetuksen keskeisimpänä tavoitteena oli rippikouluun valmistautuminen, ja lapset kävivät koulua rippikouluikänsä saakka. Katekismuksen lisäksi oppiaineina olivat lukeminen, kirjoitus ja laskento.²⁸

Forssa-osakeyhtiön yhtiökokous päätti vuonna 1861 järjestää tehtaan koulun olot uudelleen. Suunnittelutyöhön osallistui mm. yhtiön tuore osakas ja johtokunnan jäsen, filosofian maisteri Karl Gabriel Leinberg, joka vaikutti myöhemmin Jyväskylän seminaarin johtajana. Uusi koulurakennus valmistui keväällä 1862, ja se oli rakennettu siten, että salissa voitiin pitää tehtaalaisille myös säännöllisesti jumalanpalveluksia. Koulutalon katon harjalle sijoitettiin ristit ja tehtaankoulua kutsuttiinkin yleisesti Forssan kirkoksi.²⁹ Tarkoituksena oli palkata opettajaksi pappi, joka olisi vastannut tehdasyhdyskunnan kirkollisesta toiminnasta. Ehdotus uuden koulun ohjelmaksi määritteli opetuksen tavoitteeksi sen, että uskonnollista ja moraalista opetusta oli pidettävä pääasiana ja ”sen ohessa hyvän sisäluvun ja sen ymmärtämisen taitoa”. Lisäksi oli opetettava laulua ja perehdytettävä oppilaat fysikaalisiin ilmiöihin, historiaan ja maantieteeseen. Lamavuodet viivästyttivät kuitenkin suunnitellun kouluohjelman täytäntöönpanoa vuoteen 1866 saakka, jolloin kouluasia otettiin uudestaan esille ja hyväksyttiin. Tosin opettajan pätevydestä päätettiin tinkiä, eikä hänen siten tarvinnut välttämättä olla teologisen koulutuksen saanut henkilö.³⁰ Tehtävään valittu Lundell ei ollut pappi, mutta hän kykeni vastaamaan myös opettajan työhön liittyneistä saarna- ja sielunhoitotehtävistä.

²⁵ Ojanen 1983, 72–74.

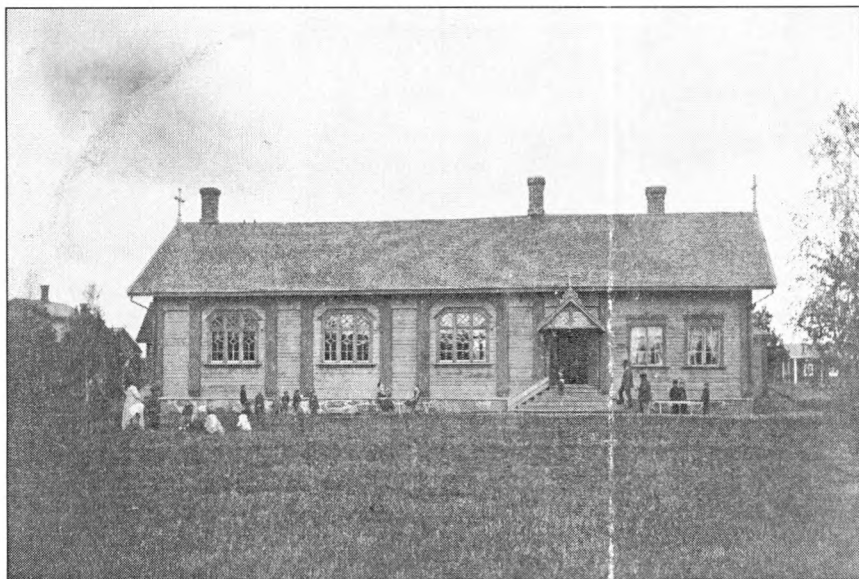
²⁶ Aurola 1961, 40; 1968, 42.

²⁷ Hagelberg oli syntynyt 20.11.1821 Sääksmäellä papin poikana. *Kaukovaalta* 1934, 306.

²⁸ *Kaukovaalta* 1934, 306; *Aaltonen* 1951, 93–95; *Aurola* 1968, 43; *Peltovuori* 1993, 172.

²⁹ *Kaukovaalta* 1934, 307; *Aaltonen* 1951, 94, 96; *Aurola* 1968, 43; *Peltovuori* 1993, 172.

³⁰ *Kaukovaalta* 1934, 307–308.

Forssan tehtaankoulu, harjalla ristit. Kuva: Lounais-Hämeen museo

Työtä Lundellilla riitti, sillä hän opetti maanantaista perjantaihin 9 tuntia päivässä ja piti sunnuntaisin pyhäkoulua 4–6 tuntia. Lundellin vastuulla oli pientenlastenkoulu, ja hän antoi opetustunteja myös vanhemmille työntekijöille.³¹ Kesälomaa oli 6 ja joululomaa 2 viikkoa.³² Oppilaita Lundellilla oli arki-, ilt- ja pyhäkouluissa yhteensä 400–500 lasta.³³ Varsinaisessa arkikoulussa oppilaita oli noin 250.³⁴ Heidät jaettiin neljään 60–70 oppilaan ryhmään ja koulua ryhmä kävi joka toinen viikko.³⁵ Näin suurten lapsiryhmien opettaminen oli mahdollista ns. vuoro-opetus- eli Bell-Lancaster -menetelmällä, joka oli käytössä teollisuuslaitosten kouluissa. Vanhemmat oppilaat toimivat siinä opettajan apulaisina.³⁶ Menetelmän etuna oli sen edullisuus ja näennäinen tehokkuus. Suomessa muut teollisuuden-

³¹ HYK SLEY Coll. 225.29 G. V. Lundellin kirje Hedbergille 13.7.1867, 18.12.1868, 13.2.1869, 9.3. 1872.

³² *Kaukovaalta* 1934, 308.

³³ HYK SLEY Coll. 225.29 G. V. Lundellin kirje Hedbergille 13.7.1867, 13.2.1869.

³⁴ HYK SLEY Coll. 225.29 G. V. Lundellin kirje Hedbergille 15.10.1872 (Wahrenin työtodistus Lundellista); *Kaukovaalta* 1934, 310.

³⁵ *Kaukovaalta* 1934, 307–310; *Peltovuori* 1993, 172.

³⁶ *Somerkivi* 1952; *Aurola* 1961, 46–66; 1968, 40–45.

harjoittajat eivät enää 1860-luvulla ylläpitäneet vuoro-opetuskouluja vaan ryhtyivät perustamaan uusia kansakouluja. Wahrenin tehtaankoulu säilyi vuoro-opetuskouluna Lundellin kuolemaan 6.3.1874 asti.³⁷

Lundell painotti opetuksessaan suunnitelman mukaisesti uskonnon ja moraalin merkitystä. Jo Taalintehtaan koulussa hän oli tottunut opettamaan laajan uskonnonkurssin.³⁸ Lundell piti lapsia tiukassa kurissa ja tapakasvatuksen tuloksellisuutta hän valvoi myös koulun ulkopuolella. Oppilaiden hän edellytti osallistuvan pitämiinsä tehtaankirkon jumalanpalveluksiin.³⁹ Tammelan kirkkoherra A. E. Granfelt toimi Forssan tehtaankoulun tarkastajana, minkä lisäksi hän pystyi seuraamaan tehtaankoulun opetuksen tasoa kristinopin ja lukutaidon osalta myös rippikoulussa ja lukukinkeillä. Lundellin opetustyö sai häneltä tunnustusta.⁴⁰

3. Kirkkoherra kansansivistyksen toteuttajana

a. August Edvard Granfelt kirkollisena vaikuttajana

Tehtaankoulun opettaja Lundell joutui työssään ottamaan huomioon Wahrenin lisäksi seudun toisen vaikuttajan, kirkkoherra A. E. Granfeltin. Lundell totesi, että Tammelan seurakunnassa oli ”ankaraat lukuiset” ja tohtori Granfelt oli ”kiivas mies Jumalan sanan ja jumalaisen elämän vaatimuksissa”.⁴¹ Lundell pyrki olemaan Granfeltin häntä kohtaan osoittaman luottamuksen arvoinen ja hän kulki yhdessä kirkkoherran kanssa saarnamatkoilla seurakunnan sivukylissä. Lundell sai myös luvan pitää tehdaskylässä rippikoulua.⁴² Erään Granfeltin tehtaankoulussa suorittaman tarkastuksen jälkeen Lundell mietti hiukan tuskaisena, mitä kirkkoherra ”mahtoi hänestä päätellä”.⁴³

Lundellin suhtautumisessa Granfeltiin oli toinenkin puoli. Tehtaankoulun opettajan uskonnollisena viitekehyksenä oli herännäisyydestä irrot-

³⁷ Aurola 1961, 65; 1968, 43–45; Peltovuori 1993, 172–173.

³⁸ Aurola 1968, 44.

³⁹ Aaltonen 1951, 96–97.

⁴⁰ TMA TTA E VI 193 b Embetsberättelse från Tammela 1873; Hirsjärvi 1921, 264; Aaltonen 1947 b, 11.

⁴¹ HYK SLEY Coll. 225.29 G. V. Lundellin kirje Hedbergille 13.7.1867.

⁴² Aaltonen 1951, 102, 208.

⁴³ HYK SLEY Coll. 225.29 G. V. Lundellin kirje Hedbergille 8.11.1869.

Kirkkoherra August Edvard Granfelt (1812–1899). Kuva: Lounais-Hämeen museo.

tautunut evankelisuus, ja Lundellin saarnatoiminta merkitsi erästä alkukohtaa Tammelan ja Forssan evankeliselle herätykselle. Hän teki saarnamatkoja myös Tammelan seurakunnan ulkopuolelle. Paikkakunnan toinen evankelinen vaikuttaja oli vuonna 1862 Forssan tehtaankaupan hoitajaksi tullut Fabian Churman. Hän ja Lundell arvostivat toinen toistaan, ja he pitivät yhteyttä evankelisen liikkeen johtajaan F. G. Hedbergiin.⁴⁴ Länsi-Hämeen evankelisen herätyksen keskuksesi muodostui nimenomaan Tammelan Forssa ja alueen seurakuntaelämää onkin luonnehdittu evankelisuuden sävyttämäksi.⁴⁵ Kannatustaan lisäävän herätysliikkeen aktiivisena ja itsetietoisena maallikkona Lundell lausui papeista selkeät arviot sen mukaan, miten he suhtautuivat uuteen herätykseen. Granfelt antoi 1860–1870-luvuilla evankeliselle herätykselle tunnustusta ja tukea, mutta silti Lundell suuntasi häneenkin epäsuoraa kritiikkiä. Lundellin mielestä Granfelt teki ansiokasta työtä lukutaidon, sivistyksen ja hyveellisen

⁴⁴ Takala 1948, 176, 185; Aaltonen 1951, 204–208; Ojanen 1966, 199–201; Koskenniemi 1967, 19.

⁴⁵ Ojanen 1966, 199–201; Kortekangas 1967, 14–16.

Fabian Churman toimi Forssan tehtaankaupan hoitajana 1861–1901. Hän oli Tammelan ensimmäisen kansakoulun johtokunnan jäsen ja Forssan seudun evankelisen liikkeen maallikkojohtaja. Kuva: Lounais-Hämeen museo.

elämän levittämiseksi laajassa seurakunnassa, mutta "Jumalan valtakunta ei ihmisvoimin levene".⁴⁶ Lundell koki Granfeltin seurakunnan jäsenille asettamien eettisten ja tiedollisten vaatimusten muuttuvan evankeliumin ehdoiksi ja aiheuttavan nämä ehdot täyttävissä ihmisissä liiallista itsetyytyväisyyttä. Lisäksi arvioissa heijastuu herätysliikkeille ominainen kriittisyys kirkollista tapaa kohtaan. Jumalan valtakunta oli koettava sisäisesti eikä ulkoisen tavan kautta.

Tehtaankoulun opettajan mainitsema "kiivas mies" August Edvard Granfelt syntyi 7.3.1812 Hausjärven Ryttylän kartanossa vanhaan suomalaiseen aatelissukuun. Hänen isänsä August Fredrik Granfelt oli ollut suvun perinteiden mukaisesti sotilas. Erottuaan armeijasta hän sai ylijahtimestarin arvon ja siirtyi asumaan Hausjärvelle. August Edvardin äiti Magdalena Elisabeth oli kuninkaallisen rahastonhoitajan Carl Gustaf af Enehjelmin tytär. Magdalena ja August Fredrik olivat avioituneet vuonna 1809, ja perheeseen syntyi neljä poikaa ja kolme tytärtä.⁴⁷

⁴⁶ HYK SLEY Coll. 225.29 G. V. Lundellin kirjeet Hedbergille 6.7.1872, 15.11.1873.

⁴⁷ Neovius 1898, 27; Hyötyniemi 1927, 2; Kuusi 1946, 16–18; Numminen 1965, 5–6; Matinoli 1976, 221–222.

August Edvardin isä oli uutterra ja tarmokas sekä säännölliset elämäntavat sisäistänyt mies. Äidin puolelta lapset saivat puolestaan ensimmäiset uskonnolliset vaikutteensa. Ryttylän kartanon elämässä yritteliäs työ, kirkollisen tapakulttuurin perinteet sekä säätyläishuvit tansseineen ja musiikkiesityksineen yhdistyivät toisiinsa. Perheen talous lepäsi isän toimeliaisuuden ansiosta vankalla pohjalla.⁴⁸ August Edvardin koulutuksesta vastasi kartanoon hankittu kotiopettaja. Samaan opetusryhmään kuului hetken aikaa myös naapurikartanon poika Uno Cygnaeus, jonka kanssa Granfelt piti yhteyttä koko elämänsä ajan.⁴⁹ August Edvard suoritti ylioppilastutkinnon 12.12.1828, jonka jälkeen hän aloitti opintonsa Helsingin yliopiston filosofisessa tiedekunnassa. Filosofian kandidaatiksi hän valmistui vuonna 1836 ja aloitti sen jälkeen teologian opinnot. Uno Cygnaeus opiskeli yhdessä Granfeltin kanssa samoja aineita sekä filosofisessa että teologisessa tiedekunnassa, mutta ei suorittanut filosofian kandidaatin tutkinnon lisäksi mitään teologista loppututkintoa ennen papiksi vihkimystään ja siirtymistään Viipuriin 1837. Granfelt puolestaan jatkoi opintoja ja suoritti teologian kandidaatin tutkinnon vuonna 1841 ja liseniaattitutkinnon 1843.⁵⁰

Opiskeluaikanaan Helsingissä Granfelt osallistui monipuolisesti kaupungin kulttuurielämään ja hänen ystäväpiiriinsä kuuluivat Cygnaeuksen lisäksi mm. Zachris Topelius ja Frans Ludvig Schauman (1810–1877).⁵¹ Teologisessa tiedekunnassa Granfelt tutustui dogmatiikan professorin Axel Adolf Laurellin sekä kirkkohistorian, eksegetiikan ja teologisen moraalin virkaatekevänä professorina toimineen Schaumanin edustamaan uuteen teologiseen suuntaan, ns. välitysteologiaan.⁵² Välitysteologia pyrki uskon ja tiedon synteisiin, ja se yritti rakentaa siltaa kristinuskon ja modernin sivistyksen välille, vastakohtana herätysliikkeiden kulttuuripessimismille. Välitysteologiseen ajatteluun rakentuva vakaumus sopi myös Granfeltin saamaan kotikasvatukseen. August Edvardin nuoremmasta veljestä Axel Fredrik Granfeltista (1815–1892) tuli myöhemmin yksi Suomen merkittävimmistä välitysteologeista.⁵³

August Edvard vihittiin papiksi 30.8.1843, ja hän sai ensimmäisen määräyksensä Janakkalaan kirkkoherran apulaiseksi. Samana vuonna F. L. Schauman vihki hänet avioliittoon helsinkiläisen kauppiaan tyttären Fredrika Evelina Kåhlmanin kanssa. Tuore aviopari muutti seuraavana vuonna Turkuun, jossa August oli ensin Turun lukion teologian lehtorin viransijai-

⁴⁸ Kuusi 1946, 18–20; Numminen 1965, 6–7.

⁴⁹ Kuusi 1946, 24–26; Numminen 1965, 7–8.

⁵⁰ Neovius 1898, 27; Kuusi 1946, 27–29; Numminen 1965, 8–11, 14; Matinoli 1976, 222.

⁵¹ Numminen 1965, 12.

⁵² Numminen 1965, 13; Murtorinne 1986, 45–55, 93–111.

⁵³ Murtorinne 1986, 112–127; Luukkanen 1993.

nen ja 1846–1855 krenatööritarkkampusjapataljoonan saarnaajana. Tammelan kirkkoherrana Granfelt aloitti keväällä 1855.⁵⁴

Granfelt sai Tammelassa ollessaan yhä enemmän luottamustoimia. Arkipiispa Edvard Bergenheim (1798–1884) nimitti hänet Hämeenlinnan lääninrovastiksi 2.1.1856. Rovastikuntaan kuului neljä emäseurakuntaa: Hämeenlinna-Vanaja, Janakkala, Tammela ja Somero. Näissä emäseurakunnissa oli yhteensä kuusi kappelia.⁵⁵ Granfeltin teologinen status kohosi, kun hänet promovoiitiin teologian tohtoriksi pian Tammelaan tulonsa jälkeen vuonna 1857.⁵⁶

Tammelan kirkkoherran ja Hämeenlinnan lääninrovastin tehtävien ohella Granfelt toimi 1860- ja 1870-luvuilla aktiivisesti niin poliittisissa kuin kirkollisissa luottamustehtävissä. Hän osallistui vuosina 1876 ja 1886 kirkolliskokoukseen ja aloitti Turun tuomiokapitulin asessorin kolmivuotiskauden 1.7.1876. Pappeinkokouksen varapuheenjohtajan tehtäviä Granfelt hoiti Turussa vuonna 1864 ja puheenjohtajana hän oli 1871.⁵⁷

Turun arkkihiippakunnan pappeinkokoukseen vuonna 1871 kirjoittamassaan synodaaliväitöskirjassa Granfelt muotoili välitysteologisen näkemysensä kirkon ja valtion elävästä vuorovaikutussuhteesta. Valtion kannatti säilyttää yhteys kirkkoon ylläpitääkseen kansan moraalista motiivia. Kirkko saattoi puolestaan valtion yhteydessä parhaiten toteuttaa tehtäväänsä, joka Granfeltin mukaan oli Jumalan sanan julistaminen sekä kouluista ja nuorison kasvatuksesta huolehtiminen.⁵⁸ Synodaalokokouksessa Granfeltin näkemykset saivat hyvin ristiriitaisen vastaanoton.⁵⁹ Granfeltin synodaaliväitöskirja ja siitä käyty ajatusten vaihto jatkoivat sitä keskustelua, joka oli alkanut vuoden 1869 Schaumanin kirkkolain valmistumis- ja hyväksymisprosessin yhteydessä. Uusi kirkkolaki oli ilmentänyt kirkollisten ja maallisten hallintoalueiden eriytymistä, mutta samalla se oli pyrkinyt vahvistamaan kirkon sisäistä itsenäisyyttä.⁶⁰ Granfelt edusti niin tässä keskustelussa kuin muissakin kirkon kehityspyrkimyksissä maltillisen uudistusmielistä suuntaa yhdessä Schaumanin ja veljensä A. F. Granfeltin kanssa.⁶¹

⁵⁴ *Neovius* 1898, 27; *Colliander* 1910, 170; *Numminen* 1965, 15–17; *Vappula* 1982, 128–129.

⁵⁵ *Neovius* 1898, 27; *Numminen* 1965, 22–24; *Matinolli* 1976, 222. Lääninrovastina Granfelt toimi vuoteen 1890 saakka.

⁵⁶ *Neovius* 1898, 27; *Matinolli* 1976, 222. Granfelt ei ollut väitellyt tohtoriksi, vaan hän sai vapautuksen väitöskirjan teosta muiden ansioidensa vuoksi. *Numminen* 1965, 18–19.

⁵⁷ *Neovius* 1898, 27; *Matinolli* 1976, 222.

⁵⁸ *Granfelt* 1871, 28–30, 32–35, 38–40.

⁵⁹ *Turku* 1871, 5–41.

⁶⁰ Schaumanin kirkkolaista *Pirinen* 1985; *Murtorinne* 1986, 100–108.

⁶¹ *Juva* 1950, 264, 331; *Numminen* 1965, 90.

Kirkon vaikutuksen tuli Granfeltin mielestä näkyä laajasti, vaikka ulkoinen tehtävänjako oli kunnallishallinnon myötä rajannut seurakunnan osuuden pienemmäksi. Väliysteologinen näkemys motivoi häntä myös paikallistason toiminnassa, kun kunnan ja seurakunnan vähitellen eriytyvät tehtäväkentät hakivat muotoaan ja sisältöään. Granfelt oli osallistunut pappissäädyn edustajana valtiopäiville 1863–1864, jolloin uuden kunnallishallinnon muodostamista irrallaan kirkon hallinnosta oli valmisteltu. Hän toimi aktiivisesti myös omassa seurakunnassa, jotta uusi asetus kunnallishallinnosta vuodelta 1865 olisi pystytty toteuttamaan niin aikaisin kuin mahdollista eli 1.1.1867. Kuntakokous lykkäsi kunnallishallinnon aloittamista kuitenkin vuodelle.⁶² Poliittisissa aloitteissaan Granfelt edusti 1860–1870-luvuilla varsin liberaaleja näkemyksiä.⁶³

Suomen koululaitoksessa 1800-luvulla tapahtuneisiin uudistushankkeisiin liittyivät sekä yhteiskunnalliset että kirkolliset intressit. Granfeltin mukaan kirkon yksi päätehtävä oli huolehtia nuorison kasvatuksesta. Hän oli työskennellyt jonkin aikaa Turun lukiossa opetustehtävissä, ja koulukysymykset kiinnostivat häntä myös Tammelan aikana. Uuden lukion aloittaessa toimintansa Hämeenlinnassa syksyllä 1857 tuomiokapituli määräsi saman vuoden joulukuussa Granfeltin kyseisen koulun sekä samassa kaupungissa vaikuttaneen yläalkeiskoulun tarkastajaksi. Hän osallistui säännöllisesti joka kevät näiden koulujen tutkintoihin pitäen alkurukoukset ja kuulustellen uskonnon. Granfelt oli myös Hämeenlinnan tyttökoulun tarkastaja vuodesta 1865 alkaen. Koululaitoksen siirtyessä kirkon johdosta koulu-ylihallituksen alaisuuteen Granfelt jätti tarkastajan toimensa vuonna 1870.⁶⁴ Tehtävästä luovuttuaan hän suostui 1874 ystävänsä Uno Cygnaeuksen pyynnöstä Etelä-Hämeen piirin kansakouluntarkastajaksi, mutta sanoutui siitä irti jo seuraavana vuonna.⁶⁵

Papiston keskuudessa Granfeltin aktiivisuus herätti siinä määrin positiivista huomiota, että hänet asetettiin vuoden 1884 arkkipiispan vaalissa kolmannelle ehdokassijalle.⁶⁶ Muuten hänen toimintansa osoitti 1880-luvulla jo selviä laimenemisen merkkejä.⁶⁷ Uudessa kirkollisessa, yhteiskunnallisessa ja teologisessa tilanteessa väliysteologiset näkemykset eivät saaneet enää vastakaikua.⁶⁸ Myös Granfeltin terveys ja työkyky heikkenivät.

⁶² Ojanen 1983, 85–88. Granfelt osallistui myös 1872 ja 1882 valtiopäiville. *Neovius* 1898, 27; *Matinolli* 1976, 222.

⁶³ *Numminen* 1965, 38–53, 63–76.

⁶⁴ *Neovius* 1898, 27; *Numminen* 1965, 36; *Matinolli* 1976, 222.

⁶⁵ *Numminen* 1965, 79–82.

⁶⁶ *Neovius* 1898, 27.

⁶⁷ *Numminen* 1965, 121–142.

⁶⁸ *Murtorinne* 1986, 126–127.

Vuodesta 1890 alkaen hän oli sokea, ja hän kuoli 31.10.1899 omassa huoneessaan häämyrkytykseen.⁶⁹

b. August Edvard Granfelt seurakunnan kiertokoulujen kehittäjänä

Tammelassa Granfeltilla oli hoidettavanaan suuri seurakunta. Emäpitäjään sisältyneen Forssan tehdasyhdyskunnan lisäksi seurakuntaan kuuluiivat Jokioisten, Perttulan ja Humppilan kappelit. 1800-luvun jälkipuolisko merkitsi seurakunnan kirkkoherralle jatkuvan muutospaineen keskellä elämistä. Kirkollisessa elämässä hallinto uudistui ja kappelit ilmaisivat itsenäistymistoiveitaan.⁷⁰

Kirkonkylän ulkopuolelle syntynyt tehdasyhteisö muodosti seurakunnan toiminnalle uuden haasteen. Vuosisadan viimeisinä vuosikymmeninä näkyivät myös ensimmäiset merkit vanhan kirkollisen tavan murtumisesta. Jumalanpalveluksiin osallistuminen ei ollut enää yhtä vilkasta, mutta ehtoollisella pyrittiin käymään kerran vuodessa. Kotihartausperinteen ylläpitäminen, kirkkoneuvostojen ja kylänvanhinten aktivoiminen eivät onnistuneet asetettujen tavoitteiden mukaisesti. Samoin sukupuolisiveellisyuden alueella kansan tapa ja kirkon esillä pitäminen eivät kohdanneet.⁷¹ Epäkohtien korjaamisessa ja muutosten hallinnassa Granfelt turvautui sivistystyöhön. Kansanopetuksen sekä muun sivistyksellisen elämän parantaminen seurakunnan alueella oli yksi Granfeltin päätavoitteista ja sen puolesta hän työskenteli tarmokkaasti.⁷² Arkkipiispa Torsten Thure Renvall (1817–1898) antoikin Granfeltille täyden tunnustuksen seurakunnan kansanopetuksen hyväksi tehdystä työstä.⁷³

Kansakouluuute levisi Suomessa 1860-luvulla ja uusien koulujen perustaminen vauhdittui vuonna 1866 hyväksytyn kansakouluasetuksen myötä. Maaseudulla väestö innostui kuitenkin hyvin hitaasti säätyläisten aloitteista perustaa pitäjään kansakoulu eikä laajojen pitäjien koulutustarpeessa yksi koulu vielä paljoa auttanut. Kansakouluun pääseminen edellytti myös vankkaa alkeisopetusta, jota kaikki kodit eivät pystyneet lapsilleen tarjoa-

⁶⁹ *Hyötyniemi* 1927, 27–28.

⁷⁰ *Ojanen* 1990, 212–213.

⁷¹ *Ojanen* 1966, 121, 136–143, 149–153, 155–158; 1983, 226–227; *Kortekangas* 1967, 12, 18–25, 35.

⁷² *Tarkkanen* 1899, 555–556.

⁷³ TMA TTA E VI 193 b Tammelan piisp.tark.ptk. 8.–10.6.1887.

maan. Rippikoulussa nuorten oletettiin jo osaavan riittävästi sisä- ja ulkolu-
kua. Tultuaan Tammelaan Granfelt totesi alkeisopetuksen heikon tason.
Sen parantamiseksi hän organisoi kyläkoulut, mutta seurakuntalaiset ei-
vät innostuneet niistä. Seuraavaksi Granfelt ryhtyi kehittämään kierto-
kouluja.⁷⁴

Hän laati 1860-luvulla kiertokoulusuunnitelman, jonka toteutus aloi-
tettiin syksyllä 1872. Tammelaan syntyi hyvin keskitetty ja osin omintakei-
nen koulujärjestelmä, joka säilyi 1900-luvulle asti. Kunta otti kansakoulun
lisäksi taloudellisen vastuun myös kiertokouluista, vaikka niiden hallinta ja
valvonta jäi seurakunnalle. Kansakoulun ja kiertokoulun välinen yhteys
ilmeni myös siinä, että kirkonkylän kansakoulun opettajat kouluttivat pitä-
jällä toimineita kiertokoulun opettajia. Tammela jaettiin neljään kierto-
koulupiiriin ja kukin piiri puolestaan kolmeen lohkokoon. Opettaja opetti
jokaisessa lohossa kolme kuukautta kerrallaan. Kiertokoulu käsitti kaksi
luokkaa ja molemmat luokat kaksi osastoa. Jokainen lohko vastasi itsenäi-
sesti sopivan kouluhuoneen hankkimisesta, lämmöstä, valosta ja koulupen-
keistä. Sisään kirjoittautumisen yhteydessä oppilailta kerättiin kaksi mark-
kaa, mutta köyhät saivat vapautuksen maksusta. Jokaisesta kiertokoulupiiri-
stä valittiin kiertokoulujen johtokuntaan kaksi henkilöä johtamaan ja
huolehtimaan yhdessä papiston kanssa koulujen toiminnasta. Ensimmäi-
seen johtokuntaan valittiin mm. tehtaankaupan hoitaja Fabian Churman,
kansakoulunopettaja Herman Toivonen ja tehtaankoulun opettaja G. V.
Lundell.⁷⁵

Koulupäivä alkoi klo 8 tai 8.30, ja kuuden tunnin mittaisen koulupäi-
vän keskellä oli ruokatauko. Lauantaina kiertokoulua oli puoleen päivään
saakka.⁷⁶ Kiertokoulunopettajat laativat kiertokoulujen johtokunnan 22.8.
1875 tekemän päätöksen mukaisesti yhdessä kansakoulunopettaja Her-
man Toivosen kanssa ehdotuksen Tammelan kiertokouluissa opetettavista
oppikursseista:

- I lk alaosasto: aapiskirja, kuulemalla saatuja tietoja Raamatun tapauk-
sista, tavausharjoituksia
 yläosasto: Lutherin Vähä Katekismus, 20 kertomusta Raamatun
historialliseen johtoon kuuluvista tapahtumista sekä Vanhasta että
Uudesta testamentista Lasten Raamatun mukaan, sisäluvun har-
joituksia, laskennossa luvut 1–10, kirjoituksessa kaikki kirjaimet

⁷⁴ Ojanen 1966, 163–164, 168; 1990, 225–226.

⁷⁵ HMA Tammelan kunta Ca:1 kuntakok. ptk. 26.11.1871, 21.1.1872; *Hinsjärvi* 1921, 35–41;
Ojanen 1983, 147–149; 1997, 10–13.

⁷⁶ TSA II Bi 2 Tammelan 3. kiertokoulupiirin matrikkeli 1884–1899; Tammelan 4. kierto-
koulupiirin jäsenistökirja 1878–1890; kiertok. jk. ptk. 27.12.1886.

II lk alaosasto: toiseen uskonkappaleeseen Svebiliusta, 50 kertomusta Lasten Raamatusta sekä Vanhasta että Uudesta testamentista, tavausta, sisäluku kelvolliseksi, laskennossa luvut 1–100, kirjoituksia mallin mukaan, lauluharjoituksia yhteisesti
yläosasto: Katekismus ja Lasten Raamattu kokonaan, laskennossa kokonaiset luvut, kirjoitusharjoituksia kirjasta, nuottimerkkien tunteminen ja harjoituksia virtten nuottien soittamiseen kanteleella.⁷⁷

Alkuopetuskysymys nousi 1870-luvulla Suomessa kiivaan keskustelun kohteeksi. Uno Cygnaeus pelkäsi kiertokoulun vievän halvempaan ratkaisuna kansakoululta laajentumisen mahdollisuudet. Maaseudulla käytännön työssä toimivat kansakoulun ystävät joutuivat sen sijaan myöntämään, että ylemmät kansakoulut eivät yksin riittäneet täyttämään kansansivistyksen tarpeita. Tammelan kirkonkylän kansakoulunopettaja Herman Toivosen kirjoitussarja *Uudessa Suomettaressa* selvitti maaseudun alkuopetustilannetta. Ensiksi hän painotti sitä, että koulukysymystä tuli tarkastella kansan tarpeista käsin. Kansakoulutkaan eivät saaneet olla itsetarkoitus. Alkuopetus oli ensisijaisesti vanhempien tehtävä, mutta Toivonen jatkoi:

...kuitenkin kokemus osoittaa löytyvän vanhempia, jotka joko eivät kykene tahi eivät kerkeä taikka eivät huolikaan ryhtyä lastensa opettamiseen. Pitääkö sitte heidän lapsensa jäämän villiksi kasvamaan?⁷⁸

Alkuopetustilanteen ollessa näin heikko vain harvoilla lapsilla oli riittävät perustiedot päästäkseen aloittamaan ylemmän kansakoulun. Siksi tarvittiin Toivosen mukaan kiertokouluja ”tärkeänä apuehtona” kansakoulujen menestykselle. Kansakoulut näyttivät suunnan, mitä kohti alemman kansanopetuksen tuli suunnistaa. Toivonen totesi kirjoitussarjan lopuksi:

Tyrkyttäkäämme siis kansalle oppia ja taitoa kaikilta puolilta, eikä ainoastaan yhden kaavan mukaan.⁷⁹

Toivonen seurasi näin kirkkoherra Granfeltin pragmaattista suhtautumista koulukysymyksiin. Molemmat pyrkivät edistämään kansakoulujen vaikutusta, mutta laajan maaseurakunnan olosuhteet tuntien he joutuivat etsimään muitakin kansansivistämisen muotoja.

⁷⁷ TSA II Bi 1 Tammelan 4. kiertokoulupiirin jäsenistökirja 1878–1890, ote: Ehdotus oppikursseista Tammelan alkeiskoulussa.

⁷⁸ US 141/2.12.1874, Pientenlasten kouluin tarpeellisuudesta ja kiertävään kouluin sopivaisuudesta niiksi, ynnä kouluseikoista Tammelassa (H. T–n).

⁷⁹ US 142/4.12.1874, 144/9.12.1874 Pientenlasten kouluin tarpeellisuudesta ja kiertävään kouluin sopivaisuudesta niiksi, ynnä kouluseikoista Tammelassa (H. T–n).

Granfelt oli käytännössä kokenut, ettei kansakoulusta voinut vielä pitkään aikaan tulla koko kansan koulua. Uuden koulumuodon aktiivisimmat kannattajat eivät voineet tätä näkemystä hyväksyä ja niin jopa Granfeltin pitkä ystävyys Uno Cygnaeuksen kanssa joutui koetteille alkuopetuskysymyksen johdosta. Granfelt yritti Toivosen tavoin hyvin konkreettisesti selvittää Cygnaeukselle maaseudun sivukylien sivistyksellistä tilannetta ja kiertokoulujen tarpeellisuutta ylempien kansakoulujen pohjakouluina sekä välttämättömyimpien tietojen takaajana niille köyhille lapsille, joilla ei ollut muuta mahdollisuutta käydä koulua.⁸⁰ Suomalaisen puolueen johtaja Yrjö-Sakari Yrjö-Koskinen (1830–1903) edusti *Uudessa Suomettaressa* samaa pragmaattista linjaa kirjoittaessaan (kansa)koulupakosta:

Sivistys on henkinen ominaisuus, joka perustuu kansan omaan vakuutukseen, ja tätä vakuutusta täytyy epäilemättä herättää ja vahvistaa, ennen kuin laki ulkonaisella käskyllänsä voipi sivistysasioissa yleistä vaikutusta tehdä.⁸¹

Tammelassa kiertokoulujen tarpeellisuudesta ei esitetty epäilyjä, ja Granfeltin toimesta pitäjässä astui vuodesta 1875 lähtien voimaan erikoislaatuinen oppivelvollisuus, jonka mukaan rippikouluun tulevan nuoren oli esitettävä vähintään kiertokoulutodistus.⁸² Ainoastaan kiertokoulujen erikoinen organisaatio aiheutti kiistoja, joissa kunnan tiukka taloudenpito ja seurakunnan koulujen kehittämistoiveet joutuivat ristiriitaan. Taustalla olivat myös kunnan keskeisten vaikuttajien Wahrenin ja Granfeltin arvovalta-riidat.⁸³ Entinen yhteiskuntarakenne oli murtumassa, eikä kirkkoherra voinut enää automaattisesti vedota entiseen säätyprofession auktoriteettiin.⁸⁴

Kiertokoulujen toiminta jatkui periaatteellisesta alkuopetuskiistasta huolimatta ja niiden yhteys kansakouluun tiivistyi Tammelassa entisestään. Kansakoulunopettaja Herman Toivonen aloitti 1880-luvulla kiertokoulunopettajille tarkoitettujen valmennuskurssien pitämisen.⁸⁵ Kiertokoulujen opetuksen muoto ja sisältö vakiintui vähitellen kokemuksen ja kansakou-

⁸⁰ KA UC A.E. Granfeltin kirjeet Uno Cygnaeukselle 17.11., 15.12.1875, 4.1.1884.

⁸¹ *US* 29/10.3.1875, 30/12.3.1875 Koulupakosta; *Koskinen* 1916, 329–339; *Kemppinen* 2001, 250–256.

⁸² *Ojanen* 1997, 14.

⁸³ *Hirsjärvi* 1921, 40, 53–55, 62–65, 69.

⁸⁴ Säätyprofession murtumisesta Suomessa 1800-luvun lopulla *Konttinen* 1991, 180–181, 184–191.

⁸⁵ *Hirsjärvi* 1921, 66. Kurssien sisällöstä HMA LHMA Wilhelmina Strömin papereita, Kasvatus- ja opetusoppia Tammelan kansakoulussa 1884.

lunopettajien avun myötä. 1880-luvulla oli kolmannessa piirissä käytössä seuraava lukujärjestys⁸⁶:

Kello	Maanantai	Tiistai	Keskiviikko	Torstai	Perjantai	Lauantai
8–9	raam.hist.	raam.hist.	raam.hist.	raam.hist.	raam.hist.	raam.hist.
9–10	sisälukua	sisälukua	sisälukua	sisälukua	sisälukua	sisälukua
10–10.20						sisälukua
10.20–11.20	katekismoa	katekismoa	katekismoa	katekismoa	katekismoa	tekst.sel.
11.20–12.20	laskentoa	kirjoitusta	laskentoa	kirjoitusta	laskento	
12.20–1.20	kirjoitusta	laulua	sisälukua	laulua	kirj./sisäl.	
1.20–2	laulua	käsitöitä	maantietoa	käsitöitä	laulua	

Tavausta ja sisälukua oli joka päivä 1–2 tuntia, ja oppikirjana käytettiin Topeliuksen *Luonnonkirjaa*. Katekismusta oppilaat lukivat 5 tuntia viikossa ja *Lasten Raamattua* tunnin joka päivä. Laskennossa harjoiteltiin päässä- ja taululaskuin yhteen-, vähennys- ja kertolaskuja. Kauno- ja oikokirjoitusta oli neljä tuntia viikossa. Lauluun käytetty viikkotuntimäärä vaihteli. Virsiä harjoiteltiin kolmessa kuukaudessa 10–15 ja sen lisäksi laulettiin evankelisten *Siionin Kannelta*, muita hengellisiä lauluja ja muutama kansanlaulu. Ylimääräisinä aineina kiertokoulun ohjelmaan olivat tulleet maantieto ja käsityöt. Koulupäivät alkoivat ja päättyivät rukouksella, minkä lisäksi lauantain viimeinen tunti käytettiin seuraavan sunnuntain Raamatuun tekstien käsittelyyn. Oppituntien välissä oli kymmenen minuutin välitunti.⁸⁷

Kiertokoulut toimivat Tammelassa kunnallisten kansakoulujen pohjakouluina, mutta samalla ne säilyttivät oman seurakunnallisen luonteensa, jota ilmensi uskonnon hallitseva rooli oppiaineiden joukossa. Kansakoulua kiertokoulut eivät pyrkineet eivätkä olisi pystyneetkään korvaamaan.

4. Ensimmäinen kansakoulu yhteisenä projektina

...pelkään suuresti, että uskon kalliissa asiassa poiketaan Jyväskylässä varsin syrjään. Olen havainnut että luulevat sen jo uskoksi kun sen ulkoa muistista ovat päähäsi saaneet. Mutta oikea uskoo eipää olekkaan ihmisen omassa vallassa, eikä mitenkään Seminariumissa synnytetty omaisuus. ”Kaikki mailman tietoo ja oppi on hyvää, mutta ellei Herran Pyhä Hengi saa sitä valosstaa, niin on se kokonaan pimeys.” (Joh. 1:4, 5, 9–13)⁸⁸

⁸⁶ TSA II Bi 2 Tammelan 3. kiertokoulupiirin matrikkeli 1884–1899.

⁸⁷ TSA II Bi 1 ja 2 kiertok. jäsenistökirjat ja matrikkelit; kiertok. jk. ptk. 27.12.1886.

⁸⁸ HYK SLEY Coll. 225.29 G. V. Lundellin kirje F. G. Hedbergille 8.11.1869.

Forssan tehtaankoulun opettaja Lundell ilmaisi vuonna 1869 kirjeessään Hedbergille omasta uskonnollisesta viitekehyksestään käsin epäilynsä siitä, että Jyväskylän opettajaseminaarissa ei pitäydytty oikeassa kristillisessä opissa. Uusi kansakoulu sai tuolloin kuulla vastaavaa kritiikkiä muualtakin.⁸⁹ Lundellin arvostelun taustalta löytyi kuitenkin paljon inhimillisempi selitys kuin vain aito huoli Jyväskylän seminaarin ja kansakoulun uskonnollisesta ilmapiiristä.

Seminaarin johtaja ja suomalaisen kansakouluaatteen pioneeri Uno Cygnaeus vieraili ainakin kaksi kertaa Lundellin aikana kuuntelemassa Forssan tehtaankoulussa annettavaa opetusta: ensimmäisen kerran keväällä 1868 ja toisen kerran syksyllä 1869.⁹⁰ Wahren ja Cygnaeus olivat käyneet myös lyhyen kirjeenvaihdon, jossa tehtaanjohtaja oli joutunut perustelemaan oman koulunsa tarpeellisuutta, lähtökohtia ja tavoitteita. Wahrenin mielestä Forssan kaltaisissa olosuhteissa ei heti pystytty toteuttamaan Cygnaeuksen toivomaa kansakoulua. Silti tehtaan koulukin pyrki kasvattamaan tehdasyhdyskunnan köyhistä lapsista kelpollisia kansalaisia.⁹¹ Toisen kerran Cygnaeus vieraili Forssassa, kun tehtaankouluun oli otettu Jyväskylän seminaarista opettajat Lundellin avuksi. Yhdessä kirkkoherra Granfeltin kanssa Cygnaeus kuunteli opetusta kolme tuntia, jonka jälkeen hän oli Lundellin mukaan sanonut opettajattarelle: ”Sinä teet niin kuin sinä tahdot ja olet oppinut, ja Lundell teke niin kuin hän tahto.” Nuori opettajat ei ollut alistunut Lundellin apulaiseksi vaan halusi ”ottaa kaiken vallan” tältä. Lundell saattoi kuitenkin vedota Wahrenin kanssa tekemäänsä sopimukseen, jonka mukaan hän oli koulun johtaja. Cygnaeuksen vierailu herätti tehtaankoulun johtajaopettajassa kuitenkin rauhattoman kysymyksen: ”...mutta mitä Past. Cygnaeus minusta päättelee?”⁹² Kansakouluaatteen leviämisen myötä opettajakoulutuksen kehittäminen ja organisointi oli keskeinen tehtävä. Jyväskylän seminaarista valmistuneilla opettajilla oli jo uudenlainen ammatti-identiteetti. Lundell ei voinut vedota koulutukseensa, joten hän mitätöi seminaarin tarjoaman ulkoisen pätevyyden ja nojautui jumalalliseen auktoriteettiin.

Kansakouluaate levisi vähitellen yhä laajemmalle, vaikka Cygnaeuksen toive Forssan tehtaankoulun uudelleenorganisomisesta kansakoulun mallin mukaiseksi ei vielä toteutunutkaan. Ensimmäinen kansakoulu oli aloittanut Tammelassa toimintansa samana vuonna kuin Lundell muutti Forssaan. Tehtaankoulun ja kansakoulun vertaaminen toisiinsa ei tehnyt oi-

⁸⁹ *Iisalo* 1968, 134–135, 295–296.

⁹⁰ *Hirsjärvi* 1921, 263; *Aaltonen* 1951, 95–96; *Peltovuori* 1993, 172; *Uusi-Hakimo* 1997, 13.

⁹¹ KA UC A. W. Wahrenin kirje U. Cygnaeukselle 27.11.1867.

⁹² HYK SLEY Coll. 225.29 G. V. Lundellin kirje F. G. Hedbergille 8.11.1869.

keutta kummallekaan koululle, sillä ne olivat luonteeltaan erilaiset. Kahdessa Tammelan kouluoloja esittelevässä sanomalehtiartikkelissa vertailu kuitenkin tehtiin ja päähuomio kiinnittyi oppilaiden määrään. Vuonna 1867 Tammelan kirkonkylän kansakoulun aloitti 19 poikaa ja 9 tyttöä, kun taas tehtaankoulun kevättutkinnossa seuraavana keväänä oli 250 lasta. Neljä vuotta myöhemmin kansakoulua kävi 50–60 oppilasta kahden opettajan johdolla ja tehtaankoulussa yksi opettaja opetti 240 oppilasta, minkä lisäksi hänellä oli vastuullaan pientenlastenkoulun 100 lasta sekä sunnuntaikoululaiset.⁹³ Kansakoulun tiedolliset ja taidolliset tavoitteet olivatkin huomattavasti korkeammalla.

Tammelassa ajatus oman koulun perustamisesta oli syntynyt jo vuonna 1855. Ennen omaa kansakoulua vanhemmat, kirkko ja lähellä olevat koulu-kaupungit pyrkivät tarjoamaan lapsille mahdollisuuden perustietojen hankkimiseen. Tammela sijaitsi hyvien kulkuyhteyksien varrella. Silti koulunkäynnin aloittaminen Hämeenlinnassa tai Turussa oli mahdollista vain harvoille. Vanhempien kyky antaa lapsille tarvittavaa sisä- ja ulkolukuopeutusta vaihteli. Lukukinkerit, vakiintunut rippikouluopetus ja kylissä toimivat lukijat yrittivät seurakunnan opetustavoitteiden mukaisesti pitää yllä tiettyä kansalaiskuntoisuutta.⁹⁴ Yhteiskunnan muutos asetti kuitenkin uusia vaatimuksia koulutukselle. Myös valtiovalta ymmärsi peruskoulutuksen merkityksen kelvollisten, porvarillisiin arvoihin sitoutuneiden valtionkansalaisten tuottamiseksi. Seurakunnan hallinnosta vähitellen eriytyvä kulttuuri- ja kunnalliselämä edellytti niin ikään laajempaa maaseudun väestön sivistämistä.

Tammelassa kouluhanketta varten perustetussa työryhmässä keskeisimpinä vaikuttajina olivat kirkkoherra Granfelt ja tehtailija Wahren. Säätyläisten ja talollisten kannattamaa aloitetta vastustettiin kuitenkin siinä määrin, että Tammelan kirkonkylän kansakoulu aloitti toimintansa vasta 14.10.1867.⁹⁵ Perustamisvaiheessa esiintynyt kuntalaisten vastahakoisuus ilmeni myös heidän haluttomuudessaan lähettää lapsia uuteen kouluun. Ensimmäisinä vuosina oppilasmäärät pysyivät pieninä ja opettaja Herman Toivonen epäili Uno Cygnaeukselle lähettämissään kirjeissään koko kansakouluajatuksen mielekkyyttä. Tammelalaiset talonpojat halusivat hänen mukaansa antaa lapsilleen vain ne perustiedot, mitä papit kinkereillä edellyttivät, ja siihen riitti kiertokoulun käyminen. Ylempää kansakoulua he eivät katsoeet tarvitsevansa, varsinkin kun se aiheutti kustannuksia ja sivukyliltä oli keskustaan pitkä matka. Kansakoulun sisään pääsyn edellyttä-

⁹³ *Hämäläinen* 26/25.6.1868; *Helsingfors Dagbladet* 106/20.4.1872.

⁹⁴ *Ranttila* 1948, 9; *Ojanen* 1983, 146; 1997, 7–9.

⁹⁵ *Hirsjärvi* 1921, 113–141; *Ranttila* 1948, 14–20; *Ojanen* 1983, 146–148; 1997, 10.

mä lukutaito herätti Toivosen mukaan myös ihmetystä, koska se oli arvostelijoiden mielestä jo ”korkein oppimäärä, mitä talonpojalta voidaan vaatia”. Herrasväen suhtautuminen oli sen sijaan positiivista.⁹⁶ Toivosen mainitsemaa talonpoikien skeptistä asennetta kansakouluun ja koulutukseen esiintyi myös muualla Suomessa.⁹⁷

Tammelassa toimi pitkään keskitetty kansakouluhallinto. Sen juuret olivat kirkonkylän koulun perustamisvaiheissa, jolloin aloitteentekijöinä ja ensimmäisinä johtokunnan jäseninä toimivat kunnan arvovaltaisimmat henkilöt Granfeltista ja Wahrenista alkaen. Siinä olivat koulun ensimmäisinä vuosikymmeninä edustettuina Forssan tehtaiden sekä Mustialan kartanon ja maanviljelysopiston johtomiehet, seurakunnan viranhaltijat ja mm. piirilääkäri, nimismies ja apteekkari.⁹⁸ Seurakunnalla oli johtokunnassa vahva asema koulun perustamisesta alkaen. Kirkkoherra Granfelt toimi varapuheenjohtajana lukuvuoteen 1891–1892 saakka. Evankelinen tehtaan kaupan hoitaja F. Churman oli johtokunnan jäsen kuolemaansa (1901) asti.⁹⁹

Evangelis-luterilaisen kirkon ja papiston merkitys kansan kasvattajana ja lukutaidon opettajana tunnustettiin Tammelassa. Vaikka kansakoulu oli periaatteessa uusi koulumuoto, se rakentui kuitenkin traditiolle ja jatkuvuudelle. Maaseudulla koulutuksellisen jatkuvuuden edustajia ei ollut kovin paljon. Tammelassa papit, erityisesti kirkkoherra Granfelt, osoittivat kiinnostusta kansakoululaitosta kohtaan ja ollessaan mukana kehittämässä sitä he samanaikaisesti varmistivat sen, että uutta koulumuotoa sävytti kristillinen arvomaailma.

Lainsäädännöllisesti ja opetussuunnitelmallisesti kansakoulun ensimmäiset vuosikymmenet olivat vapauden ja kokeilujen aikaa. Vuoden 1866 kansakouluasetus mainitsi oppiaineet, mutta ei antanut tarkempia määräyksiä. Seminaarin malli- ja harjoituskouluille 1860-luvulla annetut säädökset sisälsivät jo yksityiskohtaisempia ohjeita esinimerkiksi eri aineiden tuntimääristä. Koulutoimen yllähallitus julkaisi vuonna 1881 mallikurssit, jotka perustuivat vallinneisiin käytäntöihin ja saatuihin kokemuksiin.¹⁰⁰

Opettajilla oli siis ratkaiseva merkitys luotaessa uuden kansakoulun tapoja ja muotoja. Tammelassa yksi keskeisimpiä opettajapersoonallisuuksia oli kirkonkylän koulun opettajaksi vuonna 1869 tullut opettaja Herman Toivonen. Koulun ensimmäiseksi opettajaksi valittu Robert Lundgren oli

⁹⁶ KA UC Herman Toivosen kirje Uno Cygnaeukselle 29.6., 23.9.1871, 25.1.1872, 18.2.1878.

⁹⁷ Pohjois-Suomen talonpoikien asenteista kansakouluihin *Talonen* 1988, 31–32, 153–155.

⁹⁸ *Ranttila* 1948, 18–19; *Ojanen* 1983, 159.

⁹⁹ KA KH II Ei 25–38 ja KH V Ep 1–119 KLÄ vkert. 1880–1905; *Ranttila* 1948, 18–19.

¹⁰⁰ *Tamminen* 1967 a, 7–8.

kuollut edellisenä vuonna keuhkotautiin. Toivonen oli syntynyt Messukylässä 29.1.1838, ja hän hoiti kyseistä virkaa 30 vuotta.¹⁰¹ Koulutyön ohella hän osallistui laajasti Tammelan julkiseen elämään ja kodin perintönä saatu uskonnollisuus sävytti hänen toimintaansa. Toivonen oli kirkkoneuvoston jäsen vuodesta 1883, ja kirkon isännöitsijäksi hänet valittiin 1882. Kiertokoulujen kehittäjänä ja opettajien kouluttajana hänellä oli keskeinen sija seurakunnassa. Kirjastoasiaa ja kansanvalistusta hän edisti ”Kristillisessä Sivistysyhtiössä”. Yhdistys järjesti kansakoululla ja eri puolilla laajaa kuntaa esitelmä- ja luentotilaisuuksia, joissa oli puheiden, esitelmien ja keskustelujen lisäksi myös yhteislaulua ja musiikkiesityksiä. Asiamiestensä välityksellä yhdistys toimitti lainakirjoja sivukyliin. Valistustyö ei jäänyt vain kirjojen ja esitelmien varaan vaan yhdistyksen jäseniä velvoitettiin osoittamaan sivistys myös käytännön elämässä nuhteettomana käytöksenä.¹⁰²

Toivosessa yhdistyivät luontevalla tavalla vaatimattomuus, esikuvallisuus, sivistystyö ja harras uskonnollisuus. Hänen koulussa pitämiinsä raamatunselitystilaisuuksiin ja kotona vietettyihin iltahartauksiin olivat myös naapurit tervetulleita. Seurakunnan papisto luotti häneen ja hän teki pappien kanssa yhteistyötä mm. rippi- ja kiertokouluissa sekä sivistysyhdistyksessä.¹⁰³ Toivosen uskonnollisuus oli saanut virikkeitä evankelisesta herätysliikkeestä. Hänen ja tehtaankaupan hoitajan Fabian Churmanin välinen ystävyys sisälsi yhteisen evankelisen uskontulkinnan ja Toivonen esiintyi evankelisten tilaisuuksissa puhujana.¹⁰⁴ Herätysliikkeen ajautuessa myöhemmin sisäiseen kriisiin Toivonen valitsi kirkollisen kannan, sillä hänen elämässään lojaalisuus kirkkoa ja papistoa kohtaan oli ensisijaista.¹⁰⁵

Kansakouluntarkastajat antoivat Herman Toivosen opetus- ja koulunjohtamistaidoista hyvin myönteiset arviot. Tarkastajat pitivät Tammelan kirkonkylän kansakoulua tietojen, järjestyksen ja kurin osalta maaseudun mallikouluna.¹⁰⁶ Toivosen opetus oli vakavaa, perusteellista ja virheetöntä.¹⁰⁷ Hänen vaikutuksensa kirkonkylän kansakoulun ilmapiiriin ja traditioi-

¹⁰¹ *Werkko* 1893, 107; 1894, 186.

¹⁰² *Ranttila* 1948, 21–24, 29–34.

¹⁰³ *Ranttila* 1948, 29–30, 33–34.

¹⁰⁴ *Koskenniemi* 1967, 224–225.

¹⁰⁵ Toivonen oli 1890-luvulla mukana torjumassa ns. vapaiden maallikoiden vaikutusta seurakunnan alueella. Hän myös puolsi uuden katekismuksen käyttöönottoa Tammelas-
sa, Churmanin ja evankelisten vastustaessa. TKA KLÄ Ca:2 jk. ptk. 27.1.1896; *Aaltonen*
1947 b, 19–22; *Ranttila* 1948, 32.

¹⁰⁶ KA KH II Ha 2 kktarkptk. 12.7.1883; KH V Em 1 kktarkptk. 1886–1887, 1888–1889; Em
4 kktarkptk. 1896–1897.

¹⁰⁷ KA KH V Em 1 kktarkptk. kevät 1886; Em 4 kktarkptk. 1896–1897.

den luomisessa oli merkittävä. Eikä vaikutus rajoittunut vain yhteen kouluun vaan koko Tammelan kuntaan. Sovinnollisena ja uskollisesti Jyväskylän seminaarin perinteitä vaalivana opettajana hän antoi vahvan esimerkin muille kunnan alueelle perustettaville kouluille ja niiden opettajille. Hänen halunsa palvella kuntaa ja seurakuntaa sekä noudattaa samanaikaisesti kansakouluaatteen isän Uno Cygnaeuksen opettamia periaatteita aiheutti hänelle varsinkin alkuopetuskysymyksessä sisäisiä ristiriitoja. Toivonen tunsi hyvin Tammelan olosuhteet ja ymmärsi kiertokoulujen tarpeellisuuden siirtymävaiheessa, ja hän olikin itse monella tavalla kehittämässä seurakunnan alkuopetusta ja opettajien koulutusta. Hän esiintyi myös julkisuudessa kiertokouluja puolustaen ja perusteli niiden olemassaoloa kansan tarpeista käsin. Toivonen joutui kuitenkin ottamaan huomioon kiihtyneen valtakunnallisen koulukeskustelun. Uno Cygnaeukselle hän selittikin tehneensä kaiken ainoastaan ylemmän kansakoulun parasta tarkoittaen, ja eräässä kirjeessä hän Cygnaeuksen ”nöyrympänä palvelijana” jopa mitätöi aiemmin tekemänsä työn kiertokoulujen hyväksi vedoten kokemattomuuteensa.¹⁰⁸

Toivosen kirjeenvaihto Uno Cygnaeuksen kanssa on paikoin riipaiseva esimerkki siitä, minkälainen keskinäinen riippuvuussuhde Jyväskylän seminaarin käyneiden opettajakokelaiden ja oppilaitoksen johtajan välille syntyi. Myöhemmin seminaarin oppilaat kuvasivat ensimmäistä johtajaparikuntaa sisäistä rakkautta huokuviksi hahmoiksi, jotka loivat henkisen tilan kehittyä persooniksi.¹⁰⁹ Seminaari oli aloittanut toimintansa 1.8.1863, ja vasta vuonna 1880 perustettiin toinen seminaari Sortavalan.¹¹⁰

Uno Cygnaeuksen johtaman Jyväskylän seminaarin henki rakentui kristillisille arvoille. Hän halusi kouluttaa tulevat opettajat kristityiksi persoonallisuuksiksi, jotka rauhallisuutensa, lempeytensä, korkean moraalin, täsmällisyytensä ja hyvän käytöksensä välityksellä loisivat kouluihin ja maaseudun kyliin elävää sivistystä. Uuden kansakoulun perusta lepäsi yhteisten arvojen ja ideaalien pohjalla. Vaikka Cygnaeus loi hallinnollisesti kirkosta erillään olevan koulumuodon, hän halusi liittää sen kristillisiin kehystyksiin. Opettajan uskonnollisen persoonallisuuden vaikutuksen korostaminen oli hänelle siis tärkeää.¹¹¹

Jyväskylässä koulutettuja uskonnollisia persoonallisuuksia tarvittiin myös Tammelassa lisää. Kirkonkylän kansakoulun oppilasmäärän kasvas-

¹⁰⁸ KA UC Herman Toivosen kirje Uno Cygnaeukselle 23.9.1871, 25.1.1871, 25.4.1877, 18.2.1878, 10.5., 27.8.1883, 8.8.1885.

¹⁰⁹ *Siltala* 1999, 203.

¹¹⁰ *Halila* 1949–1950 II, 369–377; 1949–1950 III, 302–307; *Kuikka* 1973, 9–10. Rauman ja Raahen seminaarit perustettiin vuonna 1896, Heinolan 1899 ja Kajaanin seminaari 1900.

¹¹¹ *Iisalo* 1968, 129–131, 155–160; *Kuikka* 1973, 7, 13, 15; *Sulkunen* 1995, 30; *Aromaa* 1996, 98–105.

sa koulun yhteydessä toimivaan käsityökouluun valittiin vuonna 1881 opettajaksi August Vikstén, josta tuli 1883 kansakoulun toinen päätoiminen miesopettaja. Hän oli syntynyt 9.12.1855 Karjalan kappelissa ja hänen isänsä oli toiminut lukkarina ja kiertokoulun opettajana. Jyväskylän seminaarin kasvattina Vikstén edusti samoja arvoja kuin Herman Toivonen.¹¹²

Kirkonkylän koulu tarvitsi pian perustamisensa jälkeen myös naisopettajan opettamaan tyttöjä. Sivistyneistönaisille kansakoulunopettajan työ merkitsikin 1800-luvulla vielä melko harvinaista tilaisuutta siirtyä itsenäiselle ammattuuralle. Naisilla opettajan ammattiin liittyi tuolloin myös vahva hengellinen sitoumus ja he perustelivat opettajakutsumuksensa usein uskonnollisesti.¹¹³ Tammelan kirkonkylän kansakoulun neljästä ensimmäisestä naisopettajasta kolme oli papin tyttäriä: Agnes O. Aejmelaeus (myöh. Toivonen) 1872–1879, Charlotta G. Järnefelt (myöh. Backman) 1880–1882 ja Ada Weisell 1882–1910.¹¹⁴

Ada Weisell oli syntynyt 31.10.1852 Pielisjärvellä. Hänen isänsä Klas Weisell toimi 1848–1854 Pielisjärven pitäjänapulaisena ja kirkkoherran apulaisena sekä Lapinlahden kappalaisena 1854–1876.¹¹⁵ Ada Weisell vetosi omassa opettajantyössään lapsuudenkodin, Lapinlahden Väärnin pappilan, käytäntöihin. Sieltä oli lähtöisin uskonnollisuus sekä kasvatus- ja käytöskulttuuri. Jyväskylän seminaarin henki tuki ja vahvisti tätä kodista saatua perintöä.¹¹⁶ Ada Weisell sai yhtä hyvät arviot opetustaidostaan ja koulunpidostaan kuin Herman Toivonen. Hän oli tunnollinen ja esikuvallinen kasvattaja.¹¹⁷

Weisellin työnkuvaan kuului myös kirkonkylän koulun yhteydessä toimineen tyttöjen koulukodin johtaminen. Asuntolassa oppilas sai täysihoidon lisäksi kasvattavan ympäristön. Lauluin ja rukouksin yhteisesti vietetty ilta kuului säännölliseen päiväohjelmaan. Asuntolapaikkojen vähyyden vuoksi kaikkia halukkaita ei voitu ottaa, ja siten köyhimmät saivat etusijan.¹¹⁸ Tammelan herrasväki oli ajan hengen mukaan kiinnostunut koulukodin tukemisesta ja järjesti arpajaistilaisuuksia, joiden tuotto oli huomattava. Näihin tilaisuuksiin ei tavallinen kyläläinen osallistunut, vaan niissä

¹¹² *Verkko* 1893, 107; 1894, 201. August Viksténistä enemmän luvussa III 8.

¹¹³ *Rinne* 1989, 167; *Sulkunen* 1995, 33; *Klinge* 1997 a, 123.

¹¹⁴ *Verkko* 1893, 107; *Ranttila* 1948, 40, 51–52.

¹¹⁵ *Verkko* 1894, 196; *Colliander* 1910, 342, 511; *Jyväskylän Seminaari* 1937, 783.

¹¹⁶ *Ranttila* 1948, 51–56. Lapinlahdella ja sen emäseurakunnassa lisäsalissa toimi pappina vuodesta 1869 alkaen myös Theodor Brofeldt. – *Neovius* 1898, 13. Ada Weisell vietti lapsuusvuosiaan yhdessä Brofeldtin pojan, Juhani Ahon, kanssa. Ikäeroa Adalla ja Juhaniilla oli yhdeksän vuotta. *Ranttila* 1948, 52; *Niemi* 1985, 13–15.

¹¹⁷ KA KH V Em 1–22 kktarkptk. 1886–1909.

¹¹⁸ *Ranttila* 1948, 53–54; *Ojanen* 1997, 11.

herrasväki seurusteli keskenään, tanssi ja pelasi korttia. Raittiusaattekaan ei ollut vielä ennättänyt näihin 1860–1880-luvuilla pidettyihin yleishyödyllisiin huvitilaisuuksiin. Aloitteellisia tilaisuuksien järjestäjinä toimivat Mus-tialan kartanon ja maanviljelysopiston johto sekä tehtailija Wahren.¹¹⁹ Köyhille kansakoulun oppilaille tarkoitettua vaate- ja kenkäapua antoi puolestaan sitä varten vuonna 1881 perustettu ompeluseura, jonka jäseninä toimivat lähinnä pappien puoliset ja muut säätyläisrouvat.¹²⁰

Uskonnolla oli uudessa kansakoulussa keskeinen sija oppiaineiden joukossa. Tammelan kirkonkylän kansakoulussa lukuvuosina 1867–1870 uskontoa oli 5–7 tuntia viikossa. Se sisälsi raamatunhistorian lukemista *Lasten Raamatusta* 2–3 tuntia, katekismuksen opiskelua Swebiliuksesta samoin 2–3 tuntia sekä lauantain tekstinselitystunnin.¹²¹ Upsalan arkkipiispan Olaus Swebiliuksen (1624–1700) katekismuksen vahva asema opetuksessa oli yksi osoitus kansakoulussa vallinneesta luterilaisesta arvojatkuvuudesta. Swebiliuksen kirja ilmestyi ruotsiksi ensimmäisen kerran vuonna 1693, ja se edusti kirjoittajan omaksumaa luterilaista ortodoksiaa. Ruotsissa Swebiliuksen katekismus vaikutti erityisesti 1700-luvulla. Porvoon piispa Daniel Juslenius käänsi katekismuksen suomeksi 1741, mutta kirjan painattaminen viivästyi vuoteen 1746. Juslenius toimi silloin jo Skaran piispana Ruotsissa. Näkyvän aseman katekismus sai Suomessa kirkollisten herätysliikkeiden tukemana vasta 1800-luvulla. Erityisesti rukoilevaiset ja evankeliset kiintyivät Swebiliuksen katekismukseen.¹²²

Uskonnollista ainesta oli muidenkin oppiaineiden yhteydessä. Esimerkiksi aapisissa raamatunkertomukset ja katekismuksen opetukset säilyttivät paikkansa aina 1800-luvun loppuun asti. Tosin uskonnollinen aines vähitellen väheni kaunokirjallisten tekstien tieltä.¹²³ Historia sisälsi kirkkohistoriaa, sillä erillisenä kansakoulun oppiaineena kirkkohistorialla oli vielä heikko asema.¹²⁴ Musiikinopetus oli ensimmäisinä vuosikymmeninä paljolti virsien ja muiden hengellisten laulujen opettelua. Virsiä käytettiin lisäksi aamu- ja iltahartauksissa ja kirkollisten juhlapäivien virret tulivat myös

¹¹⁹ TKA KLÄA Ca:2 jk. ptk. 22.5.1876, 25.5.1877, 15.5.1878, 1.4.1879. *Hirsjärvi* 1921, 146–149; *Lehtonen* 1994, 351–353, 356–357, 361, 392.

¹²⁰ Vainashoidon tason parannuttua ja sivukylille perustettujen uusien kansakoulujen myötä asuntolan tarpeellisuus vähentyi ja niinpä se lakkautettiin vuonna 1902. Ompeluseuran toiminta loppui kansalaissodan aikana. TKA KLÄA Ca:2 jk. ptk. 2.1.1901, 12.5., 1.9.1902; *Hirsjärvi* 1921, 222–224; *Ranttila* 1948, 41, 54.

¹²¹ *Hirsjärvi* 1921, 232–239.

¹²² *Tiilikä* 1961, 106–107; *Kiviranta* 1985.

¹²³ *Kotakaheimo* 1989, 212, 216; *Laine Tuja* 2002, 80.

¹²⁴ *Hirsjärvi* 1921, 237–238; *Tamminen* 1967 a, 24.

tutuiksi. Uskontotuntien aiheisiin liitettiin virrensäkeitä, jotka opeteltiin ulkoa.¹²⁵ Vuosikertomusten mukaan Tammelan kirkonkylän kansakoulussa opeteltiin 1880–1890 vuosittain 15–30 virttä. *Siionin Kannella*, evankelisten laulukirjaa, käytettiin jonkin verran. Virsien lisäksi musiikinopetukseen kuului lähinnä isänmaallisia lauluja ja kansanlauluja.¹²⁶

Topeliuksen *Maamme kirjan* asema säilyi vahvana maaseudun kansakouluissa pitkälle 1900-luvulle. Näin oli myös Tammelassa.¹²⁷ Sitä käytettiin maantiedon, Suomen historian ja äidinkielen oppi- ja lukukirjana. *Maamme kirja* sisälsi kuvauksia, kertomuksia, runoja ja piirroksia Suomen maasta, kansasta ja historiasta. Se oli sävyltään uskonnollinen kirja ja sen historia-käsitys oli jumalakeskeinen. *Maamme kirjan* aatteellinen sanoma voidaan tiivistää runebergiläiseksi isänmaanrakkaudeksi ja romanttis-uskonnolliseksi julistukseksi.¹²⁸ Näiden arvojen lisäksi on erikseen korostettava Topeliuksen perhe- ja kotikeskeistä porvarillisuutta, jota hän eri yhteyksissä edusti.¹²⁹

Kansakoulu ja sen eri oppiaineet pyrkivät luomaan, ylläpitämään ja levittämään fennomaanista, nationalistista, patriotistista, kristillistä ja siveellistä arvojärjestelmää, jolla sivistyneistö pyrki hallitsemaan alkanutta sääty-yhteiskunnan murrosta.¹³⁰ Sivistyneistön rooli olikin keskeinen ensimmäisten kansakoulujen perustamisvaiheissa. Muita kuntalaisia kouluasiat eivät kiinnostaneet, eikä kunnallakaan ollut vielä velvollisuutta perustaa uusia kouluja. Kirkonkylän koulu sai toimia 16 vuotta Tammelan kunnan ainoana kansakouluna. Tehtailija Wahren järjesti Forssassa vuonna 1880 keisari Aleksanteri II:n hallituksen 25-vuotisriemujuhlassa keräyksen uuden kansakoulun aikaansaamiseksi. Forssa-osakeyhtiön tuen varassa Aleksanterin koulu aloitti vuonna 1883 ja tehtaalaiset saivat siten ylemmän kansakoulun alkeisopetuksesta vastanneen tehtaankoulun rinnalle. Samana vuonna Wahren perusti vielä sukunsa hallussa olleeseen Kojon kartanoon yksityisen kansakoulun, joka siirtyi Tammelan kunnalle 1901.¹³¹

¹²⁵ Hirvonen 2003, 126.

¹²⁶ KA KH II Ei 25–38, Ep 1–26 KLÄ vkert. 1880–1890.

¹²⁷ *Maamme kirja* otettiin käyttöön Tammelan kirkonkylän kansakoulussa 1880-luvun alussa. KA KH II Ei 29–38 KLÄ vkert. 1881–1884.

¹²⁸ Klinge 1981, 217, 221; Tuomaala 2004, 211–212.

¹²⁹ Kolbe 1994, 33; Klinge 1997 a, 132; 1998, 64.

¹³⁰ Sevänen 1995, 22, 29.

¹³¹ Hirsjärvi 1921, 167–168, 266–269; Ojanen 1983, 154; *Uusi-Hakimo* 1997, 16–19, 74–75.

III Jatkuvuus murroksessa (1890–1922)

1. Yhteiskunnallinen ja kirkollinen murros paikallisena ilmiönä

Tammelan voimakas väestönkasvu jatkui 1910-luvulle, mutta sen jälkeen seurasi muuttotappioiden aika:

1890	12 325	henkeä
1900	14 641	”-
1910	15 269	”-
1920	14 657	”-.

Syntyvyyden lasku ja nuorten ihmisten poismuutto tyrehtyttivät väestönkasvun. Forssan osuus Tammelan väestöstä oli 1900–1920 kohonnut puoleen, mutta teollisuusyhteisönkin kasvun rajat tulivat vastaan.¹ Teollisuus, käsityö ja maatalous eivät kyenneet enää 1900-luvun alussa työllistämään lisää ihmisiä. Sen sijaan kaupan, liikenteen, hallinnon, opetuksen ja hoitoalan työntekijämäärät kasvoivat jonkin verran. Yhteiskunnallisen kehityksen kannalta oli niin ikään merkittävää, että irtaimen väestön osuus kohosi. Maatalouspitäjän ydinalueilla taloudelliset suhdanteet eivät tuntuneet yhtä voimakkaina kuin Forssassa, johon työttömyyden aiheuttaman irtaimen väestön kasvu keskittyi. Työttömyysongelmaa pyrittiin hoitamaan mm. hätäaputöiden avulla.²

Teollisuusyhteisö Forssan ja maatalousväestöisen Tammelan ongelmat ja niiden ratkaisutkin olivat erilaisia. Alueiden eriytyminen oli entistä selvempää. Esimerkiksi liikenteen kehitys vaikutti huomattavasti elämänrytmiin. Jo vuonna 1876 oli valmistunut Turun ja Toijalan välinen rata, joka kulki Humppilän ja Perttulan kappeleiden halki. Sivuradan avaaminen Humppilasta Forssaan 1898 paransi entisestään liikenneyhteyksiä ja vilkastutti liikkuvuutta.³

¹ Ojanen 1983, 75–76; Peltovuori 1993, 89–90.

² Ojanen 1983, 81–82, 199–203; Peltovuori 1993, 125–127.

³ Peltovuori 1993, 62–64.

Liikkuvuus lisäsi myös aatteellisia virikkeitä. Työväenyhdistys Kuha toimi 1800-luvun lopussa vielä hyvässä yhteisymmärryksessä työnantajien kanssa, mutta 1900-luvun alussa käytyjen suuntaristiriitojen jälkeen yhdistys omaksui sosialistisen luokkataistelulinjan. Forssan työväenyhdistys sai toimia sosiaalidemokraattisen puolueen perustamiskokouksen isäntänä vuonna 1903. Forssan kokouksen päätökset olivat radikaaleja ja jyrkkiä, mutta ulkonaisesti kokoontuminen sujui rauhallisesti ja hyvässä yhteisymmärryksessä tehdasyhtiön johdon kanssa.⁴ Kokouksessa hyväksytyn ohjelman mukaan uskonto tuli rajata ihmisten yksityisasiaksi, kirkko oli erotettava valtiosta ja uskonnonopetus poistettava kouluista.⁵

Maaseudulla nuorisoseurat muodostivat vaihtoehdon työväenyhdistysten toiminnalle. Ne olivat syntyneet turvaamaan nuorison sisäistä ja ulkonaista ryhtiä.⁶ Tammelaan nuorisoseura-aate oli tullut 1880–1890-luvuilla, jolloin myös raittius- ja työväenyhdistykset organisoituivat. Ensimmäinen nuorisoseura oli perustettu Kaukjärvelle vuonna 1895, ja vähitellen niitä syntyi ympäri pitäjää. Toiminta oli ohjattua ja aluksi se oli papiston valvonassa. Forssassa 1900-luvun alussa seuran aktiivisimpina puuhamiehinä toimivat yhteiskoulun opettajat.⁷ Sivukylissä puolestaan kansakoulunopettajien rooli seuran eri harrastekerhojen vetäjinä oli keskeinen.⁸

Paikallaan pysyvä maaseutuväestö piti kiinni edelleen perinteisestä kirkollisesta tapakulttuurista. Kirkolliset toimitukset, alkeisopetus, rippikoulu, lukukinkerit, jumalanpalvelukset, ripillä ja ehtoollisella käynti säilyttivät asemansa 1800-luvun lopussa. Uskonto ei ollut yksityisasia vaan yhteisön asia. Tämä vanha luterilainen kansankulttuuri joutui kuitenkin entistä selvemmin sekä kirkon sisäلتä että sen ulkopuolelta tulleiden paineiden alaiseksi. Evankelis-luterilaisen kirkon sisällä voimistui herätysliikepohjainen persoonallisen uskon omaksumisen vaatimus, joka oli ristiriidassa perinteisen kollektiivisuuden kanssa. Suomalainen herätysliikekristillisyyys pyrki yksityisen ihmisen mielenmuutokseen. Yksilöllisyyden korostus heikensi myös tavan merkitystä, koska esimerkiksi sakramentin objektiivisen vaikutuksen rinnalla ja tilalla painottui sen subjektiivinen käyttö. Liikkuva väestö ei kiinnittynyt samalla tavalla kollektiiviseen perinteeseen vaan etsi yksilöllisempiä ratkaisuja joko evankelisesta herätyksestä tai uusista aatevirtauksista.⁹

⁴ Ojanen 1983, 215–216; Peltovuori 1993, 198–199, 217–218.

⁵ Soikkänen 1961, 144–146, 155–157; Borg 1965, 32–33; Murtorinne 1967, 13–15; Mustakallio 1983, 56.

⁶ Smeds 1987, 154–156.

⁷ Ojanen 1983, 221–225; Peltovuori 1993, 192–193.

⁸ Alitalo 1959, 25–31.

⁹ Ojanen 1966, 141, 149–150, 153, 168–169, 177–178, 182, 212, 214, 237; Kortekangas 1967, 16, 19, 36–38.

Evankelinen liike sijoittui luterilaisen ortodoksian ja pietismin väli-maastoon. Evankelisuuden perustaja Hedberg korosti Raamatun sanan ja sakramenttien varaan rakentunutta uskonkäsitystä. Toisaalta pelastuksen objektiivisten puolten yksipuolinen painottaminen johti liikkeen jo varhaisessa vaiheessa sisäisiin kiistoihin siitä, kuinka evankeliumia tuli saarnata. Hedberg kirjoitti vuonna 1884 vastalauseen sellaista julistustapaa vastaan, joka väheksyi ihmisen mielenmuutoksen ja henkilökohtaisen uskon välttämättömyyttä.¹⁰ Evankelisen liikkeen tutkija *Lauri Koskenniemi* on huomauttanut, että evankelisuuteen sisältyi tietty yksilön itsenäisyyden korostus. Hänen mukaansa evankelinen liike on ollut enemmän kuin mikään muu herätysliike yksilöliike, samalla kun se on ollut myös kansanliike.¹¹ Tämä evankelisuuteen kuulunut yksilöllisyys vahvistui Forssan ja Tammelan alueella 1890-luvulta alkaen, kun evankelisen herätyksen johtoon nousivat lukuisat maallikkopuhujat, joista vain osa oli Evankeliumiyhdistyksen valtuuttamia saarnaajia. Evankelisuuden liepeillä yleistyi yksipuolinen saarnatapa, jossa itsetyytyväisyys syrjäytti synnin tunnustuksen, jokapäiväisen parannuksen ja pyhityksen. Vapaiden maallikkosaarnaajien pyrkimys antinomistiseen vapauteen ei sietänyt minkäänlaista ohjausta etenkin pap-pien taholta. Tammelassa ja Forssassa vapaista maallikkosaarnaajista vai-kuttivat erityisesti Samuel Lohikoski, Johan Evert Liljeroos, Hjalmar Lax ja Esaias Paavokallio.¹² Tammelan kirkkoneuvosto luonnehti kyseisten maalli-koiden toimintaa julkiseksi pilkaksi ja ”häväistykseksi kirkossa vietettävää Jumalanpalvelusta ja seurakunnan sananpalvelioita” vastaan.¹³

Uudet vaikutteet haastoivat siis maaseudun kirkollisen tapakulttuurin. Forssan seutu ei edustanut enää rauhallista maalaisyhteisöä vaan osoittau-tui Tammelan papistolle monella tapaa ongelmalliseksi alueeksi. Tilan-netta vaikeutti kirkkoherra Granfeltin sokeutuminen vuonna 1890, jolloin seurakunnan johto siirtyi vaihtuville kappalaisille. Epävakautta korosti sa-maan aikaan tapahtunut evankelisen herätyksen ajautuminen sisäisiin risti-riitoihin. Uusi tilanne heijastui 1890-luvun seurakuntakertomuksissa. Va-paakirkollisista ja allianssihenkisistä yhteyksistä evankelisuuteen siirtyneen ja Tammelan kappalaisena toimineen David Anton Aimosen¹⁴ mukaan seurakunnassa oli paljon ”ulkokohtaista hengellisyttä”. Darwinin opit ja työväenyhdistyksen toiminta saivat hänen tuomionsa. Raittiusyhdistys oli

¹⁰ *Koskenniemi* 1967, 99–108; 1973, 7–12.

¹¹ *Koskenniemi* 2003, 157.

¹² *Aaltonen* 1951, 221–227; *Koskenniemi* 1967, 248–251; 1981, 47, 49; 1984, 34, 61; 2003, 155; *Arkkila* 1975, 30–32.

¹³ TMA TTA E VI 193 b Tammelan kirkkoneuvoston ptk.ote 30.6.1895.

¹⁴ *Juva* 1960, 109, 132, 137–138; *Koskenniemi* 1967, 159, 179; *Antikainen* 2003, 82–83.

kuitenkin säilyttänyt kristillisen luonteensa. Sen sijaan työväenyhdistys ei tukenut Aimosen mukaan kristillistä sivistystä ja henkistä kehitystä. Toisaalta hän oli hiukan epävarma, miten papiston pitäisi työväen järjestäytymiseen asennoitua. Aimonen oli tietoinen kansainvälisen työväenliikkeen omaksu- mista uskonnon- ja kirkonvastaisista asenteista ja pelkäsi niiden leviävän myös Tammelaan. Forssa edusti hänen mielestään jo muutenkin liian kau- punkimaista elämänmuotoa, jossa ”rehoittaa epäsiiveellisyys julkeudessa”.¹⁵

Papiston asenteissa asettuivat siis vastakkain kirkollinen maaseutu ja paheellinen tehdasmiljöö. Maalaispapisto ei ollut varautunut elämäntapo- jen voimakkaaseen muutokseen. Aimosen jälkeen kappalaiseksi valitun Emil Alfred Lindgrenin mukaan Forssan ympäristössä oli hävinnyt ”tapo- jen yksinkertaisuus” ja ”turhamaisuus vaatetuksessa ja elämässä astunut sijaan”.¹⁶ Piispantarkastuksen yhteydessä vuonna 1899 Lindgren nimesi Forssan heikon raittiustilanteen syyksi mm. juuri valmistuneen rautatien. Aviottomien lasten määrässä Forssa saavutti hänen mukaansa ”tunnuste- tun rekordin”. Porvoon hiippakunnan piispa Herman Råbergh (1838– 1920) suhtautui myös varauksellisesti uusiin ilmiöihin ja otti tarkastuksessa jyrkän kannan työväenliikkeeseen:

On surkeata, jos se täällä pääsee vallitsemaan. Missä Jumalan sana ja totinen Jumaluus saa vallita, sieltä ne epäkohdat, jotka nyt esiintyvät ulkomailla, poistuvat... Jumala antaa ihmiselle, mitä hän tarvitsee, jos hän ei rupea sellaisiin puuhiin, jotka perustuvat itsekkäisyyteen... 1 Tim. 6: 6–9: ”Se on suuri voitto olla jumalinen ja tyytyä onneensa.”¹⁷

Råbergh oli yksi suomalaisen yliopistoteologian ja kirkollisen elämän mer- kittävimmistä edustajista 1800-luvun lopulla. Hänen teologisiin näkemyk- siinsä olivat vaikuttaneet opintomatkalla saadut myönteiset kokemukset Saksan maltillisesta tunnustuksellisesta luterilaisuudesta.¹⁸ Råberghin omaksumasta teologisesta ohjelmasta ei kuitenkaan löytynyt vastauksia vuosisadan vaihteessa pinnalle nousseisiin yhteiskunnallisiin kysymyksiin.¹⁹ Hänen korostamassaan patriarkaalisessa ja konservatiivisessa yhteiskunta- näkemyksessä ei juurikaan ollut tilaa ja ymmärtämystä työväenliikkeen vaatimuksille.²⁰ Tammelan seurakunnan papisto ja hiippakunnan piispalli- nen johto asennoituivat hyvin pessimistisesti uusiin elämänmuotoihin. Pa-

¹⁵ TMA TTA E VII 19 b Tammelan srkk. 1892.

¹⁶ TMA TTA E VII 19 b Tammelan srkk. 1896.

¹⁷ KA PTA Cf:13 Tammelan piisp.tark.ptk. 14.–17.10.1899.

¹⁸ Murtorinne 1981, 248–250; 1986, 182–183, 187–188.

¹⁹ Murtorinne 1981, 259.

²⁰ Soikkanen 1961, 146–147.

rasta olisi ollut, että elämä olisi jatkunut muuttumattomana. Ihmisen omaehtoinen aktiivisuus elämänolosuhteiden parantamiseksi oli heidän mielestään itsekkyyttä. Papiston asenne tuli entistä problemaattisemmaksi, kun poliittinen tilanne kiristyi Suomessa.

Valtiolliset tapahtumat alkoivat vaikuttaa Tammelassa ja Forssassa erityisesti vuosisadan vaihteesta lähtien. Helmikuun manifestissa 1899 Venäjän keisari ilmaisi halunsa puuttua Suomen lainsäädäntöön asioissa, jotka koskivat valtakunnan yleisiä etuja. Manifestilla oli lukuisia seurannaisilmiöitä. Nimien kerääminen Suureen adressiin edellytti kansallista integroitumista, tuen hakemista myös alemmista sosiaaliluokista. Tammelassa nimiä kertyi 1820, mikä oli alle maan ja Hämeen keskiarvojen. Tilaton maanvuokraajaväestö suhtautui adressiin passiivisesti.²¹ Kun selvisi, ettei Pietarissa välitettykään Suomen kansan huolenilmauksesta, yhteiskunnan auktoriteettirakenteeseen syntyi halkeama ja katekismuksen opettama vanha esivalta-ajattelu ajautui kriisiin. Myös Suomen poliittinen johto joutui kansan silmissä uuteen valoon. Vallitsevat olot eivät olleetkaan väistämättömiä vaan vaihtoehtojakin löytyi.²² Routavuosien perusjako syntyi suhtautumisessa Venäjän harjoittamaan politiikkaan. Tammelassa myöntyyvyysuuntainen papisto kuulutti kirkossa asevelvollisuuslain ja antoi kutsuntaluettelot. Sen sijaan suuri osa seurakuntalaisia oli perustuslaillisella kannalla eikä hyväksynyt myönnötyksiä.²³ Hallitsemisen ja vallan uskonnollinen oikeutus murtui. *Kyösti Pehosen* mukaan Suomessa hallitsijan hallitsemisen mysteeri alkoi vähitellen maallistua 1800-luvun jälkipuoliskolla.²⁴ Paikallistasolla kehitys tapahtui viiveellä.

Yhteiskunnalliset tapahtumat eivät vielä kokonaan murtaneet kirkollista tapakulttuuria. Esimerkiksi ehtoollisella käynti oli Tammelassa vilkkaampaa kuin muissa teollisuuspitäjissä.²⁵ Sen sijaan kinkereillä käynti väheni ja pyhäkoululaisten määrässä tapahtui huomattava pudotus vuodesta 1900 (30 % kouluikäisistä) vuoteen 1905 (16 %).²⁶ Tammelan uuden kirkkoherran Nils Almarkin tilannearvio vuonna 1902 oli yhtä pessimistinen kuin Granfeltin sijaisten. Evankelista liikettä lähellä olevien vapaiden maallikoiden pitämät seurat olivat hänen mukaansa aikaansaaneet ”pappissäädyn halviksimista”. Lisäksi sosialistit olivat tehneet hyökkäyksiä kirkon oppia ja järjestystä vastaan.²⁷ Almark tarkoitti sosialistien hyökkäyksillä mitä ilmei-

²¹ Ojanen 1983, 241; Peltovuori 1993, 215; Alapuro 1994, 64–65.

²² Kortekangas 1967, 40–41; Alapuro 1994, 64–65.

²³ SKHJ K 1 Tammela 3; Kortekangas 1967, 40–45; Ojanen 1983, 241–247; Peltovuori 1993, 216–217.

²⁴ Pekonen 2003, 128–130.

²⁵ Kortekangas 1967, 75–77.

²⁶ Kortekangas 1967, 72–73, 88.

²⁷ KA PTA Cg 4:5 Tammelan srkk. 1902.

simmin työväenliikkeen johdon ja lehdistön kannanottoja. Maaseudun työväenyhdistysten jäsenistö ei kokenut ristiriitaa kristinuskon ja työväen-
aatteen välillä.²⁸

Venäjän yleislakko lokakuun lopulla 1905 nostatti Suomessa kollektiivisen toiminnan aallon, viikon kestäneen suurlakon. Aluksi myös Tammelas-
sa ja Forssassa sosialistit ja porvarit kykenivät yhdessä toimimaan kansalli-
sessa hengessä Suomen oikeuksien puolesta Venäjää vastaan. Joukkovoim-
an vaikutus korostui, kun keisari joutui peruuttamaan laittomina pidetyt
säädökset. Lisäksi poliittinen kulttuuri koki murroksen. Suomeen tuli yksi-
kamarinen eduskunta sekä yleinen ja yhtäläinen äänioikeus. Kansallinen
yhteisymmärrys osoittautui kuitenkin väliaikaiseksi ilmiöksi. Työväestössä
vahvistui sosialistinen identiteetti ja ensimmäisenä oli vuorossa rajankäynti
perustuslaillisten nuorsuomalaisen kanssa.²⁹

Suurlakosta ensimmäisiin eduskuntavaaleihin 1907 kestäneenä aikana
puoluejako ja -tietoisuus syveni. Työväenlaatu levisi Tammelan emäpitäjän
jokaiseen kolkkaan, erityisesti torppareiden ja maatyöläisten keskuuteen.
Forssan työväenyhdistys järjesti Tammelan kylissä torpparikokouksia ja yh-
distyksen alaisuuteen liitettiin lukuisia torppariolosuhteita. Heikossa asemassa
olevien Hämeen pientuottajien keskuudessa työväenliike organisoiti muuta-
mia maatalouslakkoja, joiden yhteydessä myös Tammelan torppien palve-
lusväki oli vaatinut lyhyempää työpäivää.³⁰

Eduskuntavaalit innostivat työväenliikkeen aktiiveja. Hämeen maaseutu-
pitäjistä Tammelassa oli vuosina 1905–1907 eniten työväenyhdistyksiä eli
17.³¹ Ensimmäisissä eduskuntavaaleissa sosiaalidemokraatit keräsivät Tam-
melassa eniten ääniä. Forssassa puolueen ääniosuus oli yli kaksi kolmasosaa
ja muuallakin Tammelassa yli puolet. Vanhasuomalaiset voittivat perustus-
lailliset ja heidän vahvin kannatuksensa löytyi maaseudun kylistä (taulukko
1).³² Kristilliset tunnukset eivät menestyneet vaaleissa eikä uskontokysymys
noussut muutenkaan Hämeessä ratkaisevaksi. Poliittinen asennoituminen ei
korreloinut pitäjän kirkolliseen tapaan tai muihin uskonnollisiin tekijöihin.
Kirkollisesti varsin aktiivisessa Tammelassakin äänestettiin sosiaalidemo-
kraatteja puolueen johdon kirkonvastaisuudesta huolimatta.³³ Myöhemmis-
sä Venäjän vallan ajan eduskuntavaaleissa puolueiden voimasuhteet pysyivät
Tammelassa melko samankaltaisina. Suomalainen puolue menetti jonkin
verran osuuttaan nuorsuomalaisille (taulukko 1).

²⁸ SKHJ K 1 Forssa 2, 9; *Kortekangas* 1967, 54–57.

²⁹ *Ojanen* 1983, 248; *Peltovuori* 1993, 219–221.

³⁰ *Kortekangas* 1967, 118; *Ojanen* 1983, 217.

³¹ *Kortekangas* 1967, 98.

³² *Ojanen* 1983, 248; *Peltovuori* 1993, 222–223.

³³ *Kortekangas* 1967, 126, 128–129, 132; *Mustakallio* 1983, 445–447.

Taulukko 1. *Poliittisten puolueiden äänimäärät Tammelassa eduskuntavaaleissa 1907–1916*³⁴

Vaalivuosi	Sp	Nsp	Sdp	Ktl
1907	907	665	3 353	
1908	929	791	3 245	65
1909	937	718	3 228	83
1910	760	844	3 114	52
1911	795	778	3 273	77
1913	693	849	3 071	
1916	735	749	3 300	60

Suurlakossa kansa asettui laillista esivaltaa ja katekismuksen huoneentaulua vastaan. Isolle osalle kirkon vanhasuomalaista piispallista johtoa ja papistoa suurlakon radikaali luonne oli järkytys. Tammelan kirkkoherra Almarkin pessimismi oli vahvistunut suurlakon myötä. Vuoden 1907 seurakuntakertomuksessa hän luonnehti kuuliaisuutta kirkolliselle ja yhteiskunnalliselle laille ”ajan hengen mukaiseksi” eli heikoksi. Suurlakon aikana oli Almarkin mukaan kielletty jumalanpalveluksen pitäminen ja sen sijaan kuunneltu agitaattorin puhetta, jonka mukaan ”kirkot poltetaan ja papit hirtetään”. Hän kaipasi vanhaa ja yksinkertaista elämäntapaa ajan turhamaisuuden sijaan. Väsyneenä Almark rukoili: ”Auta, Herra, sillä pyhät ovat vähentyneet ja uskolliset ovat harvat ihmisten lasten seassa.”³⁵ Tilastojen mukaan jumalanpalveluksiin ja kinkereille osallistuminen laski suurlakon jälkeen jonkin verran, mutta ehtoollisella käynti säilytti vuosina 1905–1907 Tammelassa melko hyvin asemansa. Työväenyhdistyksen jäsenten kirkollinen aktiivisuus ei poikennut muista seurakuntalaisista.³⁶

Yhteiskunnalliset muutospaineet kuitenkin voimistuivat ja ne heijastuivat myös seurakunnalliseen aktiivisuuteen. Tammelan vt. kirkkoherra Uno Sainio valitti seurakuntakertomuksessa vuonna 1912, kuinka yhteiskunnallisia velvollisuuksia noudatettiin ainoastaan pakosta. Työväestö tulkitsi lait hänen mukaansa luokkalaeksi, joita ylemmät yhteiskuntaluokat olivat säätäneet. Patriarkaalinen järjestys oli Sainion mielestä lähes kadonnut. Sainio tosin mietti, oliko hänen tilannearvionsa kenties liian pessimistinen.³⁷ Pessimismin taustalla oli kirkollisen tavan murros. Kirkossa ja kin-

³⁴ SVT XXIV/1909–1919, taulut 2 b.

³⁵ KA PTA Cg 4:6 Tammelan srkk. 8.5. 1907.

³⁶ Kortekangas 1967, 141–143, 145–147, 151–153.

³⁷ KA PTA Cg 4:7 Tammelan srkk. 1912.

kereillä käynti oli Tammelassa Hämeen passiivisinta. Ehtoolliselle osallistuminen oli säilyttänyt pitkään asemansa, mutta vuodesta 1907 (62 % ehtoollisella käyneitä yli 15-vuotiaista) vuoteen 1912 (31 %) aktiivisuus suoraan romahti. Ilmeisesti vähennys koski nimenomaan Forssaa, mutta kehitys oli samansuuntainen myös muualla pitäjässä. Pyhäkoululaisten määrä oli niin ikään laskeva.³⁸

Papisto suhtautui poliittiseen vasemmistoon pelokkaasti ja vain poikkeustapauksissa se kykeni tunnustamaan yhteiskunnallisen uudistamisen tarpeellisuuden. Työväenliike käytti eräänä aseenaan tilattoman maatalousväestön oikeudellisesti epävarmaa asemaa. Tosin tilattomienkaan ryhmä ei ollut homogeeninen, vaan esimerkiksi torpparin ja maatyöläisen välillä oli huomattavia eroja.³⁹ Valtion maatalouspolitiikan tavoitteeksi nousi vähitellen itsenäisen pienviljelyn edistäminen. Sen ajateltiin rauhoittavan maanomistukseen liittyviä ristiriitoja, ja vähitellen pienviljelijät ja tilattomat omaksuivatkin saman tavoitteen, maanomistajuuden.⁴⁰ Vuoden 1909 maanvuokra-asetus edellytti maanomistajan suostumista riittävän pitkään vuokrasopimukseen, kohtuulliseen vuokraan sekä korvauksiin torpparin tekemistä parannuksista. Tammelassa asetuksen toteutumista valvomaan asetettiin viisi vuokralautakuntaa.⁴¹

Torpparikysymystä ei ollut vielä ratkaistu. 1910-luvulla kansalaiset tulivat entistä tietoisemmiksi myös muista epäoikeudenmukaisuuksista, mikä aiheutti levottomuutta ja epävarmuutta. Kyse ei ollut niinkään eriarvoisuuden lisääntymisestä vaan siitä, että ihmiset kokivat todellisuuden eri tavalla kansalaisyhteiskunnassa kuin sääty-yhteiskunnassa. Aiemmin luonnollisena pidetty erilaisuus näyttäytyikin uudessa tilanteessa epäoikeudenmukaisuutena.⁴² Kirkon kannalta ongelmallista oli se, etteivät paikallisseurakunnan papit eivätkä piispatkaan ymmärtäneet täysin uuden vaiheen merkitystä. Heidän ihanteenaan oli paikallaan ja asemassaan pysyvä kansalainen, ja siksi eriarvoisuuksien osoittaminen tulkittiin pelkäksi laillisuuskysymykseksi, hyökkäykseksi yhteiskunnallista ja kirkollista lakia kohtaan. Useat papit jakoivat Almarkin tulkinnan, jossa ”vanha yksinkertaisuus” oli sääty-yhteiskunnan mukana poistunut ja ”turhamaisuus” astunut kansalaisyhteiskunnan nimissä tilalle.

Ensimmäinen maailmansota konkretisoitui Hämeen maaseudulla elintarviketilanteen heikkenemisenä, työttömyytenä ja venäläisten joukko-

³⁸ Kortekangas 1967, 182, 189, 190–195, 200.

³⁹ Peltonen 1992, 277; Alapuro 1994, 119–125.

⁴⁰ Haapala 1995, 75–77.

⁴¹ Ojanen 1983, 206–207; Peltonen 1992, 290–294; Peltovuori 1993, 129.

⁴² Haapala 1995, 218–219.

osastojen läsnäolona.⁴³ Poliittinen ilmapiiri kiristyi myös paikallistasolla huolestuttavasti vuoden 1917 aikana. Tsaarinvallan kukistuminen innosti aluksi kaikkia kansalaispiirejä. Maatalouslakot paikkakunnan suurtiloilla, venäläisten joukko-osastojen tuoma levottomuus, elintarviketilanne ja hätäaputöihin liittyneet epäkohdat lisäsivät jännitteitä Tammelassa ja Forssassa. Marraskuun suurlakon aikaan perustettiin sekä Forssaan että pitäjän puolelle ensimmäiset punakaartit. Ajan epävarmuuden vuoksi Suomen valtiolliseen itsenäistymisjulistukseen 6.12.1917 ei paikallistasolla kiinnitetty huomiota.⁴⁴ Vuoden 1917 seurakuntakertomuksessa Tammelan vt. kirkkoherra Kullervo Ilmonen nimesi materialistisen maailmankatsomuksen, kansan luonteen ja uudet aatevirtaukset syiksi epävarmaan tilanteeseen. Yhdessä ne hänen mielestään vaikuttivat, etteivät ihmiset enää kunnioittaneet inhimillisiä ja jumalallisia lakeja.⁴⁵

Ilmonen ei sen sijaan nähnyt kärjistyneitä rakenteellisia ja ajankohtaisia ristiriitoja, jotka tulehduttivat vasemmiston ja porvarien välit. Avainasemassa olivatkin makrotason poliittiset organisaatiot ja niiden johtajat, jotka tekivät tilannearviot ja niihin perustuvat johtopäätökset.⁴⁶ Suurlakosta alkaen myös paikallistasolla oli paine kansanvallan toteutumisesta kasvanut ja tilanteen hallitsemattomuus oli selvästi aistittavissa.⁴⁷ Työväen vallankumous alkoi Forssassa 27.1.1918, ja punakaarti saatiin liikekannalle seuraavana yönä. Näkyvimpänä merkinä vallanvaihdosta oli puhelinlaitoksen, pankkien ja postin joutuminen punakaartin valvontaan, mutta osa kunnallisista tehtävistä jäi edelleen porvareiden hoidettavaksi. Muutenkaan sodan alkuvaihe ei vaikuttanut tavalliseen elämänmenoon. Väkivallanteot keskittyivät sodan loppuselvittelyihin. Järjestys säilyi kohtuullisena ja porvarillinen puoli alistui ylivoimaisen vastustajan määräysvaltaan. Rautatie- ja puhelinyhteyksien katkeaminen muualle Suomeen 10.4. oli paikkakuntalaisille selvin merkki vallankumouksen epäonnistumisesta ja valkoisen rintaman voitoista. Miehet määrättiin väkisin liittymään punakaartiin ja lännestä tulleet pakolaisvirrat lisäsivät punaisten tappiomielialaa. Punakaarti perääntyi paikkakunnalta 23.–24.4. 1918.⁴⁸

Punaisten vetäytyminen ei aiheuttanut valkoisella puolella pelkästään voitonriemua. Lounais-Hämeen porvarit järkyttyivät erityisesti Mustialan maatalousoppilaiden kokemasta tragediasta. Tapahtuna herätti myös val-

⁴³ *Ojanen* 1983, 249–252; *Tuominen* 1992, 7–9; *Peltovuori* 1993, 225–226.

⁴⁴ *Ojanen* 1983, 253–254; *Tuominen* 1992, 10–11; *Peltovuori* 1993, 227–232.

⁴⁵ KA PTA Cg 4:8 Tammelan srkk. 1917.

⁴⁶ *Haapala* 1995, 223.

⁴⁷ *Liikanen* 2003, 300.

⁴⁸ *Ojanen* 1983, 255–256; *Tuominen* 1992, 14–15, 19, 22–24; *Peltovuori* 1993, 232–240; *Lehtonen* 2004, 14–16.

takunnallista huomiota. Sodan viime vaiheissa opiston opettajat ja oppilaat oli vangittu pakollisen väenoton nimissä. Kun heitä kuljetettiin junalla pois Forssasta, vartijoina toimineet nuoret helsinkiläiset punakaartilaiset tapoivat 22 maatalousopiston oppilasta.⁴⁹

Sodan alussa seurakuntalaiset olivat osallistuneet Tammelassa ja Forssassa jumalanpalveluksiin huomattavasti runsaammin kuin tavallisesti. Seurakunnan tilaisuudet oli pystytty järjestämään kinkereitä lukuun ottamatta normaalisti. Kirkkoherrojen mukaan mitään pysyvämpää vaikutusta kirkolliseen elämään kansalaissodalla ei kuitenkaan ollut. Sodan jälkeen sosialistit olivat osallistuneet kirkollisiin toimituksiin ”arvokkaasti” eikä minkäänlaisia häiriöitä ollut esiintynyt.⁵⁰

Muut sodan jälkivaikutukset tuntuivat paikkakunnalla kauemmin. Teloitettuja punaisia tai vankileirillä kuolleita oli huomattava määrä. Tammelan punakaartilaisista menehtyi joko sodassa tai sen jälkeen noin 464 henkeä. Heistä oli ollut kirjoilla Forssan tehdasseurakunnassa 279. Aineelliset ja henkiset vahingot olivat mittaamattomat. Elintarvikelautakunta voitiin lopettaa vasta vuonna 1921.⁵¹ Sodan jälkiselvittelyyn kuului myös maanomistusolojen loppuunsaattaminen. Jo aiemmin mainitut vuokralautakunnat toteuttivat vuoden 1918 lain vuokra-alueiden lunastamisesta. Torpparit ja mäkitalalaiset, jotka olivat asuneet tilallaan ainakin viisi vuotta, saivat lunastaa sen itsenäiseksi. Mahdollisuutta käytettiin Tammelassa laajasti hyväksi.⁵²

2. Laajeneva kouluverkosto

a. Uusien kansakoulujen perustaminen

Suomalaiskansallisen heräämisen ja kouluinnostuksen myötä Tammelaan ryhdyttiin perustamaan 1890-luvulta lähtien kattavaa kansakouluverkostoa. Jo olemassa olleiden Kirkonkylän sekä Kojon ja Aleksanterin kansa-

⁴⁹ Ojanen 1983, 256; Tuominen 1992, 23–24. Peltovuoren 1993, 238, 241 mukaan tapettuja oli 23.

⁵⁰ KA PTA Cg 4:9 Kertomus kirkon toiminnasta Tammelan seurakunnassa ns. punakaartin kapinan aikana 30.5.1918, Tammelan srkk. 1922, Forssan srkk. 1922.

⁵¹ Ojanen 1983, 259–260; Peltovuori 1993, 240–244; Lehtonen 2004, 17–24. Punaisten uhrien määrästä on esitetty useita arvioita. Luku 464 perustuu Olli-Pekka Lehtosen (2004, 23) Suomen sotasurmat 1914–1922 -projektin tietokannan pohjalta muodostamaan taulukoon.

⁵² Ojanen 1983, 206–207; Peltonen 1992, 300; Peltovuori 1993, 129.

koulujen lisäksi 1800-luvun loppuun mennessä aloitti toimintansa viisi uutta kansakoulua.⁵³ Työsuojelulainsäädäntö edistyi samaan aikaan niin, että alle 12-vuotiaita lapsia ei saanut ottaa enää tehdastyöhön.⁵⁴ Forssalaisilla lapsilla oli siten samat mahdollisuudet koulunkäyntiin kuin maatalousväestöön kuuluvilla lapsilla. Kunnalla ei vielä ollut velvollisuutta perustaa kouluja, joten niiden synty oli muotoutumassa olevan kansalaisyhteiskunnan varassa. Ensimmäisten uusien koulujen perustamis- ja suunnitteluvaiheessa kirkonkylän kansakoulun opettajat, Herman Toivonen ja August Vikstén, olivat keskeisesti mukana, joten jatkuvuus oli turvattu.⁵⁵

Piirijakoasetuksessa 1898 koulupolitiikka otti määrätietoisен askeleen eteenpäin. Kuntien tuli jakaa alueensa koulupiireihin siten, ettei kenenkään koulumatkasta tulisi viittä kilometriä pidempää. Oppivelvollisuutta asetus ei kuitenkaan merkinnyt.⁵⁶ Tammela jaettiin asetuksen perusteella 15 koulupiiriin, joissa toimi 8 vapaaehtoisesti perustettua koulua. Asetuksen jälkeen kouluja perustettiin tasaiseen tahtiin piireihin, joissa niitä ei vielä ollut. Kaikkiaan kunnassa oli 20 kansakoulua vuoden 1922 loppuun mennessä (taulukko 2).

Taulukko 2. *Tammelaan perustetut kansakoulut 1867–1922*⁵⁷

Koulu	Perustamisvuosi
Kirkonkylä	1867
Aleksanteri (Forssa)	1883
Kojo	1883 (yksityinen, siirtyi kunnalle 1901)
Torro	1894
Teuro	1896
Myllykylä/Mustiala	1896 (valtion koulu)
Kuhala (Forssa)	1897
Porras	1898
Kaukjärvi	1901
Sukula	1901
Letku	1903
Lunkaa	1905
Linikkala (Forssa)	1905

⁵³ Ojanen 1983, 154–155.

⁵⁴ Peltovuori 1993, 168; Tuomaala 2004, 77–78.

⁵⁵ Ranttila 1948, 88–90.

⁵⁶ Halila 1949–1950 III, 31; Kivinen 1988, 130.

⁵⁷ Ranttila 1948, 92–102; Ojanen 1983, 156–158, 160, 163.

Saari/Kaukola	1907
Riihivalkama	1908
Haudankorva (Forssa)	1909
Liesjärvi	1909
Susikas	1912
Kalsu	1912
Loimonen	1922

Uusia kouluja perustettiin nopeaan tahtiin ja oppilasmäärät kasvoivat erityisesti piirijakoasetuksen antamisen jälkeen. Kansakoululaisia oli 187 vuonna 1890 ja kolmekymmentä vuotta myöhemmin (1920) heitä oli jo 1066.⁵⁸

Tammelassa ja Forssassa oli keskitetty kansakouluhallinto. Tammelan kirkonkylän koulun johtokunta hoiti samalla kaikkien muidenkin koulujen asiat vuoteen 1905 saakka. Uudet koulut saivat edustajansa yhteiseen johtokuntaan. Kansakoululaitoksen voimakkaana laajentumiskautena käytäntö varmisti uusille kouluille vahvan jatkuvuuden ja tradition, sillä siinä vaiheessa jäsenten vaihtuvuus johtokunnassa oli vähäistä ja edustettuina olivat kunnan arvovaltaisimmat tahot. Käytäntö teki johtokunnasta jäsenmäärältään kuitenkin suuren ja toiminnaltaan jäykän.⁵⁹

Tammelan kansakouluelämän muotoutumiseen merkittävästi vaikuttanut kirkkoherra A. E. Granfelt erosi terveydellisistä syistä johtokunnasta lukuvuonna 1891–1892.⁶⁰ Granfeltin tilalle johtokunnan varapuheenjohtajaksi valittiin kappalainen D. A. Aimonen. Vaikka Tammelan papistossa vuosisadan vaihteessa tapahtui lukuisia vaihdoksia, käytännössä aina joku heistä kuului johtokuntaan, usein kaksikin. Lisäksi kauppias F. Churman oli johtokunnan jäsen aina vuonna 1901 tapahtuneeseen kuolemaansa saakka. Churman kuului niin ikään Forssan tehtaiden ylläpitämän Aleksanterin kansakoulun johtokuntaan. Urkuri K. A. Luotonen aloitti pitkään kestäneen johtokuntajäsenyytensä vuonna 1897.⁶¹ Myös yhteiskoulun ja kansakoulun välillä vallitsi henkilötasolla kiinteä yhteys. Kansakoulunopettajat olivat perustamassa Forssan yhteiskoulua, ja yhteiskoulun johtajatar Jenny Lyytiö kuului 1902–1905 kansakoulujen yhteiseen johtokun-

⁵⁸ *Ojanen* 1983, 160–161.

⁵⁹ *Ranttila* 1948, 19; *Ojanen* 1983, 159.

⁶⁰ KA KH V Ep 36 KLÄ vkert. 1891–1892.

⁶¹ KA KH II Ei 25–38 ja KH V Ep 1–119 KLÄ vkert. 1880–1905; FKA ARIA Ca:1 jk. ptk. 1890–1902. Pitäjänapulainen Karl Olander oli johtokunnassa 1893–1894, kappalainen E. A. Lindgren 1896–1901 ja pitäjänapulainen Kaarle Korpela 1903–1905.

taan.⁶² Seurakunnalla oli johtokunnassa perinteen mukaisesti vahva asema. Papisto ja seurakunnan keskeisimmät maallikkovaikuttajat takasivat henkilökohtaisella osallistumisellaan kouluhallintoon sen, että paikallistaloudella kansakoulu ja kirkko elivät lähekkäin.

Kansakoulu vakiinnutti asemansa Tammelassa 1900-luvun alussa, jolloin myös johtokunnan rooli muuttui. Koulutyön käytännöllisissä järjestelyissä ei enää tarvittu entisenlaista arvovaltaisten henkilöiden panosta ja lisäksi aika toi mukanaan muita vaikuttamisen kanavia. Kansakoulutarkastajat olivat useaan otteeseen huomauttaneet Tammelan keskitetystä hallintomallista. Jokaisella koululla olisi pitänyt olla oma johtokuntansa, mutta yhteinen johtokunta perusteli käytäntöä sillä, ettei sivukyliltä löytynyt vielä tarvittavaa sitoutumista kansakoulutyöhön.⁶³ Tämä piti osaksi paikkansa, mutta toisaalta keskeiset vaikuttajahot halusivat valvoa kansakouluja. Koeteltua traditiota ei tahdottu katkaista. Uusia kouluja syntyi kuitenkin paljon, ja välttämätön kehitys johti lopulta siihen, että 1906 jokaiselle koululle valittiin oma johtokunta.⁶⁴

b. Kiertokoulu säilyttää asemansa alkuopetuksen jakajana

Alkuopetukseen liittyneeseen keskusteluun on jo aiemmin viitattu. Kiistaa käytiin ensisijaisesti kirkon hallinnon ja johtavien kouluviranomaisten kesken.⁶⁵ Esimerkiksi Tammelassa papiston ja kansakoulunopettajien välinen yhteistyö jatkui hyvässä yhteisymmärryksessä. Mutta kansakoulun pohjakoulutuksen järjestämisen ja koko oppivelvollisuuskysymyksen keskeneräisyys ei voinut olla heijastumatta myös paikallistasolle. Suomalainen yhteiskunta eli 1890-luvulla muutenkin voimakasta kehitysvaihetta. Tammelassa kunnallishallinto oli toiminut 1.1.1868 alkaen, mutta käytännössä kirkon ja kunnan tehtävien eriytyminen vei aikaa. Kunnan vastuualueen laajentuessa myös taloudelliset rasitteet kasvoivat, ja opetusalan osuus menoista muodostui merkittäväksi.

⁶² TKA KLÄA Ca:2 jk. ptk. 4.10.1902; KA KH V Ep 103, 110, 119, Tammelan kansakoulujen vkert. 1902–1905. Yhteiskoulun johtaja Evert Laine toimi Linikkalan kansakoulun johtokunnan puheenjohtajana 1909–1910. Laineen muutettua pois paikkakunnalta hänen tilalleen puheenjohtajaksi tuli pastori Hannes Sjöblom vuosiksi 1910–1912. FKA LLA Ca:1 jk. ptk. 1909–1912.

⁶³ TKA KLÄA Ca:2 jk. ptk. 4.12.1902, 3.10.1903; *Ranttila* 1948, 19; *Halila* 1949–1950 II, 397.

⁶⁴ *Ojanen* 1983, 159.

⁶⁵ *Halila* 1949–1950 II, 20–24, 119–130; *Kurvinen* 1963; *Kivinen* 1988, 116.

Kansakoulut tavoittivat Tammelassa kaikki halukkaat kouluikäiset lapset jo hyvissä ajoin ennen oppivelvollisuuden voimaantuloa. Vuosisadan vaihteessa ilmennyt innokkuus perustaa uusia kansakouluja ei kuitenkaan poistanut alkeisopetukseen liittyneitä ongelmia vaan päinvastoin korosti niitä. Voimassa olleen kansakouluasetuksen mukaan kotien tuli antaa lapsille alkuopetus, mutta mikäli vanhemmat eivät kyenneet antamaan sitä, seurakunta huolehti tarpeellisesta perusopetuksesta. Vanhempien opetusvelvollisuuteen kohdistuneet odotukset eivät täyttyneet, ja kotiopetusperinne heikkeni entisestään uuden katekismuksen tultua hyväksytyksi vuonna 1893, sillä pitkään käytössä olleen Svebiliuksen katekismuksen ulkoa opettamisen perinne katkesi. Kansakoulujen levitessä maaseudun sivukylään alkuopetukseen kohdistui samalla entistä suurempi huomio.⁶⁶

Tammelassa Granfeltin ja kansakoulunopettajien luomien vahvojen perinteiden ansiosta seurakunnan järjestämät ja kunnan kustantamat kiertokoulut säilyttivät asemansa. Vielä 1800-luvun lopussa kiertokoulu jäi suurimmalle osalle kouluikäisiä lapsia ainoaksi kouluksi ennen rippikoulua.⁶⁷ Esimerkiksi Kaukolassa vuonna 1896 pidetty kiertokoulu oli jaettu neljään osastoon ja oppiaineina olivat raamatunhistoria, katekismus, sisäluku, laskento, kirjoitus, maantieto, käsityö ja laulu.⁶⁸

Koulumenojen kasvaessa kunta päätti vuoden 1903 alusta alkaen lopettaa kirkon hallinnoiman koulumuodon taloudellisen ylläpitämisen ja niin kiertokoulut siirtyivät kokonaan seurakunnan vastuulle. Seurakunnan resurssit olivat kuitenkin rajalliset ja tietoisuus lähitulevaisuudessa tapahtuvista alkuopetuksen uudelleenjärjestelyistä antoi kiertokoulujen toiminnalle väliaikaisen leiman.⁶⁹

Alkuopetuksesta lausutut arviot vaihtelivat huomattavasti. 1900-luvun alussa niin kansakoulukokoukset, piiritarkastajien palaverit, alkuopetuskomitea kuin pappeinkokouksetkin käsittelivät kysymystä. Opetussuunnitelmakomitean työn ollessa vielä kesken alkuopetusta koskevat käytännölliset ratkaisut jäivät toteutumatta, mutta kunnallisen alakansakoulun tarve tuli julkisessa keskustelussa entistä selvemmin osoitetuksi.⁷⁰ Kouluhallitukselle Tammelan kansakoulujen yhteinen johtokunta perusteli kunnallisten pientenlasten koulujen tarpeettomuutta viittaamalla kiertokoulujen hyvin hoitamaan alkeisopetukseen.⁷¹ Torron koulun opettaja Juho Kivikoski

⁶⁶ Kurvinen 1963, 233–234; Kilpi 1987, 174, 185, 238–239, 246.

⁶⁷ Vuonna 1899 noin 20 % seurakunnan kaikista kouluikäisistä lapsista kävi kansakoulua. TSA II Dd 2 srkk. 15.10.1899.

⁶⁸ TSA II Bi:1 Tammelan IV piirin kiertok. jäsenistökirja 1896.

⁶⁹ Ojanen 1983, 164.

⁷⁰ Kurvinen 1963, 274–279; Kilpi 1987, 307–308.

⁷¹ KA KH V Ep 89 KLÄ vkt. 1900–1901; TKA KLÄÄ Ca:2 jk. ptk. 20.8.1900.

puolestaan valitti 1800-luvun lopussa kyläläisten kansakouluharrastuksen vähäisyyttä. Vanhemmat pitivät hänen mukaansa kiertokoulusta saatua opetusta riittävänä.⁷² Muutamaa vuotta myöhemmin saman koulun opettaja Mauno Haka murehti kansakouluun tulleiden lapsien saamaa vaillinaista alkuopetusta.⁷³

Kirkonkylän kansakoulun johtajaopettaja Herman Toivonen totesi 1890-luvulla pitkän kokemuksensa perusteella, että vaikka kouluharrastus olikin Tammelassa lisääntynyt, edelleen maanviljelijävanhemmat pitivät kansakoulun tarjoamaa laajempaa sivistystä lapsilleen tarpeettomana, eli vähempikin heidän mielestään riitti.⁷⁴ Kansakouluntarkastajat arvioivat ensimmäisten luokan oppilaiden sisälukutaitoa epätydyttäväksi, koska heidän mukaansa kiertokouluissa oli pääpaino ulkoa oppimisessa ja sisälukutaito jäi sivuosaan.⁷⁵ Näin todetessaan kansakouluntarkastajat olivat ainakin jossain määrin asenteellisia. He liittyivät niiden arvostelijoiden joukkoon, jotka pitivät kirkon antamaa kansanopetusta vähättelevästi vain ulkolukua suosivana. Todellisuudessa kirkko pyrki kaikkiin tavoin korostamaan luetun tekstin ymmärtämisen merkitystä.⁷⁶

Tammelan opettajayhdistys, joka oli perustettu vuonna 1896, totesi alkuopetuksen riittämättömyyden erityisesti Forssan osalta, mutta menettelytavoista tilanteen korjaamiseksi se ei vielä vuosisadan vaihteessa pystynyt tekemään päätöstä. Nuorien ja ammatti-identiteettiään vielä etsivien opettajien lisäksi yhdistykseen kuului vanhempia kollegoja, jotka olivat tottuneet toimimaan kiinteässä yhteistyössä seurakunnan kiertokoulujen kanssa. Joidenkin yhdistykseen kuuluvien opettajien mielestä kiertokouluilla ei ollut kompetenssia opettaa käytössä ollutta laajaa oppiaineohjelmaa. Joitakin harmitti myös se, ettei kunta voinut vaikuttaa kustantamiinsa seurakunnan kouluihin.⁷⁷ Suurlakon jälkeisissä tunnelmissa kaikki opettajayhdistyksen kokoukseen osallistuneet kannattivat kunnallisten alakansakoulujen perustamista.⁷⁸

Haudankorvan kansakoulun johtokunnan mukaan muutama yksityinen pikkukoulu ei pystynyt yhdessä kiertokoulujen kanssa huolehtimaan

⁷² KA KH V Ep 55 TOR vkert. 1895–1896.

⁷³ KA KH V Ep 103, TOR vkert. 1902–1903. Kritiikin syynä saattoi olla myös se, että kyseisten opettajien ja kyläläisten keskinäiset välit olivat kireät. *Pylkkänen* 1959, 38; HMA LHMA Sekalaisia papereita 3, Mauno Hakaa koskevat tutkinta-asiakirjat.

⁷⁴ KA KH V Ep 55 KLÄ vkert. 1895–1896.

⁷⁵ KA KH V Em 6 kk tarkptk. 1900–1901.

⁷⁶ *Laine Esko M.* 2002, 20, 26.

⁷⁷ HMA TOYA Ca:1 ptk. 10.9.1898.

⁷⁸ HMA TOYA Ca:2 ptk. 9.12.1905.

Forssan suurista lapsi-ikäluokista. Kiertokoulujen lyhyt opetusaika ei sen mielestä vastannut yhteiskunnan edellyttämiä kasvatuksellisia vaatimuksia. Forssassa kansakoulujen ensimmäinen vuosiluokka kuluikin alkuopetuksen antamisessa.⁷⁹ Tammelan seurakunta oli tottunut katsomaan asioita pitäjän kannalta, jossa kiertokoulu toimi tyydyttävästi, mutta samalla Forssan tarpeet jäivät toissijaisiksi.

Seurakunta tarkasteli kiertokoulujen merkitystä toisesta näkökulmasta kuin kansakoulunopettajat. Kiertokoulujen tarkoitus oli olla kotiopetuksen apuna vapauttamatta kuitenkaan vanhempia opetusvastuusta. Ne totuttivat lapset ulkoiseen järjestykseen, kristilliseen tapaan ja valmistivat heitä kansakouluun. Mikäli lapsi ei pystynyt suorittamaan kansakoulun kurssia, kiertokoulu muodosti kuitenkin perustan ja edellytyksen rippikoulun käymiselle.⁸⁰ Seurakunta oli järjestänyt koulunsa alempien kansakoulujen kaltaisiksi ja kertomuksissaan se arvioi niiden olleen hyvässä kunnossa. Kappalaisen E. A. Lindgrenin mielestä papiston yhteistyö kansakoulunopettajien kanssa oli saumatonta ja heitä yhdisti yhteinen työnäky.⁸¹ Kirkkoherra Nils Almarkin mukaan kiertokoulun käyneellä talonpojalla oli rippikouluun tullessaan usein parempi kristinopintaito kuin oppikoululaisella. Hän ei ymmärtänyt lainkaan vaatimuksia vähentää kiertokoulujen opetusainesta.⁸²

Tammelan kiertokouluissa opiskeltavissa aineissa tapahtui muutoksia vuonna 1914, jolloin sisäluvun korvasi äidinkieli, kirjoituksen kaunokirjoitus ja maantiedon kotiseutuoppi.⁸³ Muutokset selittyivät sillä, että kyseisestä vuodesta alkaen kiertokoulujen oli mahdollista saada valtionapua, kun tietyt ehdot täyttyivät. Kiertokouluista tuli entistä selkeämmin kansakoulujen pohjakouluja.⁸⁴ Tammelan kohdalla muutos oli vähäinen, mutta seurakunta valmisteli kuitenkin tuomiokapitulin hyväksyttäväksi uudet ja ajanmukaisemmat kiertokoulujen ohjesäännöt.⁸⁵ Perinteen mukaisesti kansakoulunopettajat suunnittelivat ja toteuttivat yhdessä seurakunnan papiston kanssa nämä Tammelan kiertokoululaitoksen kehittämishankkeet. Opettajista aktiivisimpina toimivat Kaarlo Ahde, J. V. Aukee, Tarmo Hirsjärvi ja K. O. Kokkinen.⁸⁶ Yritykset kunnallisten alakoulujen perustamiseksi eivät

⁷⁹ FKA HVAA jk. ptk. 20.8.1911.

⁸⁰ TSA II Ca:6 kirkonkok. ptk. 7.4.1895, kiertokoulujen säännöt.

⁸¹ KA PTA Cf:13 Tammelan srkk. 10.10.1899.

⁸² HMA FYLA TYO Cc:1 ptk. 4.10.1902.

⁸³ TKA Tammelan V piirin kiertok. oppilaskirja 1908–1922.

⁸⁴ *Kilpi* 1987, 330–339.

⁸⁵ TSA II Db:2 srkk. 24.–25.5.1922.

⁸⁶ *Hirsjärvi* 1921, 90–93.

tuottaneet tulosta, sillä ne olisivat vaatineet huomattavia taloudellisia ponnistuksia ja joka tapauksessa seurakunta hoiti pohjakoulutuksen pitäjänpuolella tyydyttävästi. Seurakunnan kiertokoulut muodostivat oppivelvollisuuslain voimaantumiseen saakka kansakoulujen pohjakoulun.

c. Yhteiskoulun perustaminen ja koulutuksen käynnistyminen

Maamme ensimmäisen maaseutuoppikoulun synnyssä Tammelan ja lähi-seudun papisto oli kiinteästi mukana. Paikkakunnan kansakoulunopettajat ja papit perheineen pitivät 1800-luvun lopulla säännöllisesti yhteyttä keskenään, vaikka opettajat halusivat tiettyjen ammatillisten kysymysten osalta profiloitua myös omana ryhmänään. Papisto ja opettajat kokoontuivat toistensa kodeissa tai koulutiloissa. Keväällä 1897 pidettiin tällainen yhteinen opettajien ja pappien kokous. Kelirikon vuoksi koolla oli ainoastaan kolme henkilöä: kaksi opettajaa ja yksi pappi. Ilmeisesti kansakoulunopettaja Kaarlo Ahde esitti kokouksessa ääneen toivomuksen yhteiskoulun saamisesta Forssaan.⁸⁷

Muutaman vuoden kuluttua Ahteen ehdotus konkretisoitui, kun 19.2.1899 noin sata ihmistä kokoontui keskustelemaan oppikouluasiasta. Kokouksessa päätettiin, että yhteiskoulu aloittaisi opetustyön seuraavana syksynä yksityisin varoin. Oppikouluhanketta valmistelevassa toimikunnassa papistoa edusti Tammelan kappalaisen E. A. Lindgrenin lisäksi pastori G. E. Fager Jokioisilta ja Humppilan kirkkoherra K. V. Hurmerinta. Kansakoulunopettajista toimikuntaan kuuluivat Kaarlo Ahde, August Vikstén ja Maria Weckman. Tehtaan kirjuri J. V. Helin edusti työväenyhdistystä ja tehtaalainen Mauno Lind oli puolestaan aktiivisesti mukana evankelisessa liikkeessä. Valmistelevan toimikunnan keskeisiä vaikuttajia olivat myös apteekkaripariskunta K. Th. ja Ester Hällström, joista viimeainittu tuli myöhemmin tunnetuksi presidentti K. J. Ståhlbergin puolisona. Ensimmäiseen yhteiskoulun johtokuntaan valittiin papeista E. A. Lindgren. Yhteiskoulu aloitti toimintansa Forssassa 1.9.1899 evankelisten rukoushuoneella, ”riihikirkossa”.⁸⁸

Ensimmäisenä toimintavuotena opetusta sai yhden opettajan johdolla 33 oppilasta. Kymmenen vuotta myöhemmin oppilaita oli 165 ja seitsemäs-

⁸⁷ US 49/ 20.1.1899, pk.; *Julkaisu Forssa 1907; Forssan yhteiskoulu 1924*, 7.

⁸⁸ *FLe 98/29.8.1924; FYK vkt. 1906–1907; Forssan yhteiskoulu 1924*, 10–11, 16–17; *Ojanen 1998*, 15, 17, 20, 22–23; *Peltovuori 1993*, 175–177.

tätoista opettajasta vakinaisia oli 10. Koulu laajentui yliopistoon johtavaksi 27.1.1909. Kevään 1911 ylioppilaskirjoituksiin osallistui 20 oppilasta, joista hyväksyttiin 11. Lukuvuonna 1920–1921 oppilaita oli 238 ja opettajia 13, joista vakinaisia yhdeksän. Ylioppilaskirjoituksiin osallistui 11 kokeista ja hyväksytyjä oli kahdeksan.⁸⁹ Riittävän oppilasmäärän ja heidän pohjaopintojensa turvaamiseksi toimi 1901–1907 yhteiskoulun yhteydessä myös valmistava koulu.⁹⁰

Forssan yhteiskoulun alku oli siis vaatimaton. Maaseudulla sijainneen tehdasyhdyskunnan yhteyteen syntyneen pienen yksityisen yhteiskoulun merkitys paikkakunnan sivistyspyrkimysten ilmentäjänä oli kuitenkin huomattava. Se oli merkinä uudentyyppisen kansalaisyhteiskunnan muodostumisesta. Aloitteentekijänä ei ollut byrokraattinen keskushallinto vaan sen ulkopuolinen sivistyneistö- ja kansalaisryhmä.⁹¹ Toiseksi se yhteiskouluna oli avaamassa naisille tien yliopistoon ja sitä kautta laajentamassa naisten professionaalista liikkumatilaa.⁹²

Kansallisen heräämisen innoittamina lounaishämäläiset kansakoulunopettajat ja papit halusivat siirtää porvarillis-kristillisiä arvoja niin maaseutukyliin ihmisten kuin myös työväestön keskuuteen. Tilanne oli siinäkin suhteessa otollinen, että Forssassa kuten muuallakin työväenliike aloitti 1800-luvun lopussa ns. wrightiläisenä yhdistyksenä ja sen toiminnan tavoitteisiin sisältyi keskeisesti työväestön tiedollisista harrastuksista huolehtiminen.⁹³ Muutamat Forssan Työväenyhdistyksen jäsenet toimivatkin aktiivisesti yhteiskoulun perustamisen hyväksi.⁹⁴

Yhteiskoulun perustaminen oli johdonmukainen jatke 1890-luvulla voimakkaasti kasvaneelle innostukselle perustaa eri puolelle Tammelan kuntaa kansakouluja, joita oli yhteiskoulun aloittaessa toimintansa jo kymmenen. Kansakoulujen yhteisen johtokunnan puheenjohtajana toimi 1898–1901 rouva Ester Hällström, joten useat henkilöt olivat takaamassa kansakoulujen ja yhteiskoulun kiinteää yhteyttä.⁹⁵ Samoja ihmisiä oli toteuttamassa myös 1897–1898 Forssassa pidettyjä kansanopistokursseja. Apteekkari Hällström johti kursseja, ja rouva Hällström, opettaja Ahde,

⁸⁹ *Teperi & Salminen* 1993, 53.

⁹⁰ *Ojanen* 1998, 27.

⁹¹ *Konttinen* 1991, 216.

⁹² *Konttinen* 1991, 210–216. Ensimmäiset ylioppilaat kirjoittivat Forssan yhteiskoulusta vuonna 1909. Yhdestätoista kokelaasta naisia oli viisi. *Ojanen* 1998, 46–47.

⁹³ *Peltovuori* 1993, 198–199. Työväenliikkeen yleisistä sivistysnäkemyksistä esim. *Soikkhanen* 1961, 20–21, 138–140.

⁹⁴ *Forssan Työväenyhdistys* 1939, 19; 1969, 15; *Ojanen* 1998, 16–17.

⁹⁵ *Ranttila* 1948, 19.

piirilääkäri F. W. Westerlund sekä kappalainen Lindgren pitivät hänen lisäksi kursseilla esitelmää. Lindgren luennoi mm. ”Opin tärkeydestä Pyhän Raamatun kannalta” sekä kirkkohistoriallisista aiheista.⁹⁶

Yhteiskoulun ensimmäisenä opettajana ja samalla johtajattarena aloitti Jenny Lyytiö. Yhdessä 1902–1907 johtajana toimineen Jooseppi Sajanien kanssa he loivat koululle traditiot. Vuoden 1903 alussa opettajainkokouksessa määriteltiin Forssan uuden yhteiskoulun tehtävä:

Koulumme päätehtävä on herättää oppilaissa tiedollista, esteettillistä, uskonnollista ja siveellistä harrastusta.⁹⁷

Tavoitteena oli siis oppilaiden kasvattaminen ajatteleviksi, uskonnollissiveellisiksi, kunnan kansalaisiksi. Kristinusko ja kansallinen tulevaisuus muodostivat 1900-luvun alussa ne kehykset, joiden rajoissa oppikoululaitoksen kasvatustyötä arvioitiin. Sekä järjestyssäännöissä että juhlapuheissa vedottiin Jumalaan ja isänmaahan ja koululaisilta edellytettiin velvollisuudentuntoa, hyvää käytöstä ja ahkeruutta. Forssan yhteiskoulun järjestyssäännöt hyväksyttiin 1920-luvun alussa. Sääntöjen motto oli otettu Raamatusta (Ps. 111:10): ”Herran pelko on viisauden alkua!” Ensimmäisessä järjestyssääntöjen kohdassa oppilas veloitettiin ”harrastamaan Jumalan pelkoa ja hyviä tapoja”.⁹⁸

Yhteiskoulun alkuvuosikymmeninä koulun johtokunnan ja kouluneuvoston jäseninä oli useita Tammelan, Forssan ja naapuriseurakuntien pappeja, minkä lisäksi monet heistä toimivat johtokunnan puheenjohtajina tai varapuheenjohtajina.⁹⁹ Papiston lisäksi yhteiskoulun luottamushenkilöiden ydinjoukkoon kuuluivat kansakoulunopettajat.¹⁰⁰ He muodostivat harjoitusaineissa myös tärkeän tunti- ja sijaisopettajareservin.¹⁰¹

⁹⁶ FKA HVAA Vanhoja ptk., Kansanopisto kurssien ja Cygnaeus-rahaston ptk. 1897–1910.

⁹⁷ HMA FYLA Ca:1 opkok. ptk. 22.3.1903.

⁹⁸ HMA FYLA Ca:1 opkok. ptk. 13.10.1921, Forssan yhteiskoulun järjestyssäännöt 1922.

⁹⁹ Johtokunnan jäseninä olivat kirkkoherrat K. V. Hurmerinta 1903–1908, Kalle Kahiluoto 1921–1925 (vpj. 1923–1925) ja pastorit Oskar Levänen 1908–1917, E. A. Lindgren 1900–1905 (vpj. 1900–1903, pj. 1903–1905), K. A. Paasio 1912–1913 (pj. 1912–1913), Hannes Sjöblom 1909–1912, 1915–1917 (pj. 1911–1912), Sulo Soriola 1905–1909 (pj. 1905–1909). Kouluneuvoston jäseninä olivat kirkkoherra N. J. Almark 1900–1909 ja pastori Kaarle Korpela 1910–1918. *Forssan yhteiskoulu* 1924, 53–54; *Ojanen* 1998, 229–230.

¹⁰⁰ Johtokuntaan kuuluivat kansakoulunopettajat Kaarlo Ahde 1900–1915 (rahastonhoitaja), Joonas Hukki 1917–1918, Juho Kivikoski 1903–1921 (pj. 1917–1921). *Ojanen* 1998, 229–230.

¹⁰¹ Pisimpään tuntiopettajina toimivat kansakoulunopettajat Kaarlo Ahde 1901–1907, 1908–1909, Ernst Haapakoski 1916–1920, Helmi Hirsjärvi 1903–1907, 1909–1920, Hilma Kivikoski 1916–1918, 1919–1954, Elli Laurila 1919–1948, Kalle Pylkkänen 1909–1913, 1916–1918, 1942–1944, Juuso Ranttila 1919–1938. *Forssan yhteiskoulu* 1924, 53–54, 56–57, 60, 67; FYK vkert. 1903–1930; *Ojanen* 1998, 222–223, 226–227.

3. Jumalallinen kaitselmuks kehitysoptimismmin taustalla

Aika on kehitystä, elämänkulkua. Missä ei ole kehitystä, siinä ei ole aikaa. Se riippuu siitä, että ne momentit, joilla aatteessa on sisällinen, jakamaton yhtyys, peräkkäin astuvat esiin olentaan. ... Itse koko aika kehityskohdineen on luomisen asteettainen meno ijäisyyteen. ... Aika ja ijäisyys eivät kulje rinnan, vaan aika leikkaa ijäisyyttä, joka on juuri kuin ympyrän kehä, jossa ei löydy mitään "ennen", eikä "jälkeen".... Ne, jotka arvelevat, että luomista on ijankaikkisuudesta tapahtunut, sekoittavat ajan ja ijäisyyden, jolloin "kehitys" ei olisi mahdollinen. ... Ihmisessä Jumala päätti luomisensa, mutta myös alkoi korkeampaa (hengellistä) luomista (=on Kaitsija), jotta tuloksena on Rakkauden valtakunta. Jumala asettaa ihmisen siinä kanssalyöntekijäkseen.¹⁰²

Juuso Ranttila oli kirjoittanut nämä ajatukset ajasta muistiinpanoihinsa vuonna 1898. Hän oli suorittanut kansakoulukurssin Tammelan kirkonkylän koulussa kymmenen vuotta aikaisemmin ja saanut päästötodistuksen Jyväskylän seminaarista 1894. Toimittuaan ensin Ypäjällä ja Karunassa opettajana hän siirtyi vuonna 1910 Forssan Haudankorvan kansakoulun opettajaksi ja 1920 saman koulun johtajaopettajaksi, josta tehtävästä hän jäi eläkkeelle 1934. Opettajatoimensa ohella hän suoritti saarnalupatutkinnon vuonna 1903 ja urkurinäytteet 1918. Ranttila toimi myös Forssan yhteiskoulun laulunopettajana 20 vuotta ja vaikutti Forssan sekä Tammelan musiikki- ja seurakuntaelämään monipuolisella tavalla.¹⁰³ Edellä lainatut ajatukset ajasta Ranttila oli kirjoittanut muistiin kirkkoherra Granfeltin nuoremman veljen A. F. Granfeltin dogmaattisesta yleisesityksestä *Kristlig dogmatik*.¹⁰⁴ Vaikka muistiinpanot eivät olleetkaan Ranttilan omia ajatusmuotoiluja, ne kuitenkin heijastelivat sen ajan jumalakeskeisesti orientoitunutta historia- ja aikakäsitystä, josta nousi myös tuon ajan opettajille ominainen kehitysoptimismi. *Juha Siltalan* mukaan 1800-luvun lopun valistuskansalaista elähdytti hengellinen kehitysperspektiivi ja maallista reformityötä tehdessään kansalainen tunsii palvelevansa Jumalaa.¹⁰⁵

Kehitysoptimismmin rakentuminen kaitselmuksajatuksen ja hengellisen perspektiivin varaan ei ollut kuitenkaan itsestäänselvyys. Kehitykseen uskottiin tuolloin myös aivan toisista lähtökohdista käsin. Idealistisen luon-

¹⁰² HMA LHMA Juuso Ranttilan papereita 3, käsikirjoitus "Valituita selityksiä" 19.6.1898.

¹⁰³ *Ranttila* 1948, 80; HMA LHMA Juuso Ranttilan papereita 1, kirjeenvaihtoa; papereita 2, todistuksia ja pöytäkirjoitteita.

¹⁰⁴ *Granfelt* 1861, 137–139.

¹⁰⁵ *Siltala* 1999, 693.

nonselityksen tilalle tulleet Charles Darwinin kehitysopillisesta teoriasta, *Lajien synty* (1859), oli sovellettu 1870- ja 1880-luvuilla naturalistinen maailmanselitys, jossa Luoja näytti tulleen tarpeettomaksi. Inhimillisessä elämässäkin vallitsi luonnonlain välttämättömyydellä kehitys yhä korkeammalle ja korkeammalle. Luonnontieteilijöiden kehitysoista tekemät filosofiset johtopäätökset olivat johtaneet 1880-luvulla myös Suomessa uskonnon ja tieteen vastakkainasetteluun.¹⁰⁶

Paikallistasolla seurattiin tieteellistä kehitystä, mutta uskonnon asemaan vaikuttavia johtopäätöksiä ei kuitenkaan tehty. Forssan yhteiskoulun johtaja Jooseppi Sajaniemi korosti sen sijaan Tammelan yleisen opettajayhdistyksen kokouksessa syyskuussa 1905, ettei koulujen historianopetus saanut jäädä ainoastaan henkilöiden ja tapahtumien luettelemiseksi. Hänen mukaansa kansojen historiasta tuli etsiä jumalallista kaitselmusta.¹⁰⁷ Routavuosien valtiolliset kokemukset ja loka-marraskuussa 1905 puhjennut suurlakko tekivät Sajaniemen ajatuksista ajankohtaisia. Jumalallinen kaitselmuus nousi keskeiseksi käsitteeksi Suomen historiallisissa käännekohtissa. Opettajat kokivat tehtäväkseen itse liittyä ja liittää oppilaansakin Jumalan johtamaan historian jatkumoon.

Yhteiskoulun johtajatar Jenny Lyytiö kuvasi suurlakon jälkeisissä tunnelmissa tuolloin vallinneita virtauksia. Koulu ei voinut hänen mukaansa seurata nopeasti vaihtuvia ”aikain aaltoja” vaan sen tuli pysyä ”Kristuskalliolla”. Tämä kiinnekohta merkitsi Lyytiölle tradition ja jatkuvuuden järkähtämätöntä perustaa, mitä minkään ajan murros ei pystynyt horjuttamaan.¹⁰⁸ Historiallinen perintö ei ollut yksityisajattelua vaan aikojen kulussa hioutunut sivistyksellinen summa. Lyytiön mukaan koululla oli tärkeä vastuu edustaessaan menneisyyttä, nykyisyyttä sekä tulevaisuutta. Vaaliesaan kulttuuriperintöä koulun piti samanaikaisesti ymmärtää omaa aikaansa ja myös tulevaisuuden haasteita sekä ennen kaikkea sen tuli arvioida sitä, mikä ajassa oli häviävää ja toisaalta, mikä edusti historiallista jatkuvuutta.¹⁰⁹

Transsendenttisen puolen vahva mukanaolo opettajien aika- ja historiakäsitelyissä ei merkinnyt immanenttisen maailman vähättelyä vaan päinvastoin juuri se teki ajallisesta elämästä ja jokaisesta hetkestä tärkeän. Oman elämän rajallisuuden hyväksyminen herätti heissä vastuuntunnon ”tässä ja nyt”. Historian teleologinen kulku perusteli koulujen tehtävän ja antoi niille myös sisällön. Tämä tuli esille Tammelan kirkonkylän kansa-

¹⁰⁶ *Juva* 1956, 11–13, 15–17, 196–198.

¹⁰⁷ HMA FYLA Cc:1 TYO ptk. 9.9.1905.

¹⁰⁸ *Julkaisu Forssa* 1907, Jenny Lyytiö.

¹⁰⁹ FYK vkert. 1906–1907, Lyytiön tervehdyspuhe yhteiskoulun uuden koulutalon vihkiäisissä helluntaina 1907.

koulun johtajaopettajan K. O. Kokkisen loppukesällä 1917 kirjoittamassa koulun juhlarunossa:

Elä ihminen vainen ei leivästä yksin;
hengen halu on elämään korkeimpaan.
Siksi käynnissä täällä on ain' käsityksin
Hengen kasvatus ja ruumiin kulttuuri vaan.
–Tämä tehtävä
'luonnon herraksi' kehittää ihmistä!¹¹⁰

Kansalaissota merkitsi kansan kasvattajien kehitysoptimismille kolausta. Mutta samanaikaisesti se motivoi heitä entistä määrätietoisempaan työhön. Kansalaissota oli opettajien mukaan osoittanut sen, mihin pelkkä materialismi saattoi johtaa.¹¹¹ Kaikkein suurin ja kauneinkin maailmassa sai toisenlaisen merkityksen, mikäli ”ijäisyysolemus oli omassa povessa”.¹¹² Opettajat kokivat olevansa Jumalan työtovereita ohjatessaan lapsia ja nuoria korkeiden ihanteiden kautta iankaikkista päämäärää kohti.¹¹³

4. Opettajien professionaalinen aktivoituminen

a. Opettajayhdistysten perustaminen ja niiden toiminta

Sortavalan kirkon seinä palveli paperinalusena, kun kansakoulunopettajat August Vikstén ja Juho Kivikoski Tammelasta sekä Walfrid Weckman ja Anna Knall Forssasta allekirjoittivat 16.6.1896 ensimmäisen Tammelan opettajayhdistyksen pöytäkirjan. Opettajat olivat osallistuneet Sortavalassa pidettyyn yleiseen kansakoulukokoukseen ja kahden ensin mainitun aloitteesta syntyi ajatus opettajayhdistyksen perustamisesta omalle kotipaikkakunnalle.¹¹⁴ Kivikosken mainittua asiasta seuraavana syksynä E. A. Lindgrenille, Tammelan kappalaiselle, tämä innostui heti ehdotuksesta ja kuulutti kirkossa yhdistyksen perustavan kokouksen pitämisestä. Tammelan

¹¹⁰ TKA KLÄÄ Ja:1 Juhla-arkisto, Kokkisen juhlaruno 26.8.1917.

¹¹¹ Kansalaissodan maailmankatsomuksellisesta tulkinnasta III 12 d.

¹¹² *Forssan yhteiskoulu* 1924, 139–140 (Jenny Lyytiö).

¹¹³ HMA TOYA Ca:3 vkert. 1917.

¹¹⁴ HMA TOYA Ca:1 ptk. 16.6.1896; Ca:2 ptk. 15.2.1913; Gb:1 Tammelan opettajayhdistyksen historiikki 1896–1966.

yleisen opettajayhdistyksen toimintaan osallistui alusta alkaen pappeja, kansakoulun- ja kiertokoulunopettajia sekä Forssan yhteiskoulun aloitettua toimintansa vuonna 1899 myös sen opettajat liittyivät yhdistykseen.¹¹⁵

Yhdistyksen kokouksissa järjestetty ohjelma koettiin tärkeäksi virkistämisen ja keskinäisen yhteydenpidon kannalta.¹¹⁶ Yhdistys kokoontui muutaman kerran vuodessa keskustelemaan ja kuuntelemaan esitelmää, kirjaesittelyjä ja näytetunteja. Keskustelua käytiin ajankohtaisista kasvatuksesta, koulukysymyksistä, kuten yhteiskasvatuksesta, pohjakoulutuskysymyksestä, raittiudesta ja darwinismista. Yhdistyksen jäsenet olivat musikaalisia, joten kokouksissa oli omia musiikkiesityksiä ja moniäänistä kuorolaulua. Kokoontumiset muistuttivat usein perinteistä hartaustilaisuutta: alkurukous, raamatunselitys tai jokin muu uskonnollinen teema, virsi ja loppurukous.¹¹⁷

Yhdistys pyrki olemaan myös aktiivinen vaikuttaja paikkakunnan elämässä. Keväällä 1900 yhdistys järjesti vanhemmille tarkoitettuja kasvatustilaisuuksia esitelmätilaisuuksia, joihin liittyi papin pitämä hartaushetki.¹¹⁸ Yhteiskoulun johtajatar Jenny Lyytiö oli yhdistyksen nimissä yhteydessä paikalliseen työväenyhdistykseen, koska nämä päästivät järjestämiinsä tanssilltamiin alle 15-vuotiaita lapsia. Yhteydenotto ei muuttanut tilannetta.¹¹⁹ Yleinen opettajayhdistys oli aloitteellinen myös Forssan seurakunnan itenäistymisprosessissa.¹²⁰

Kiertokoulunopettajille kyseinen viiteryhmä oli tärkeä, sillä heidän koulutuksellinen, yhteiskunnallinen ja taloudellinen asemansa oli varsin heikko. Yleisen opettajayhdistyksen ohjelmaan sisältyi heille tärkeätä ammatillista koulutusta ja he saivat kuulua laajempaan kasvattajien ryhmään.¹²¹ Tammelassa, kuten muissakin Suomen maaseutuyhteisöissä, oppisivistyneistö oli lukumäärältään vähäinen. Ryhmän sosiaalista kanssakäymistä ja seuraelämää sävytti uskonnollisuus. Tammelassa oli herrasväen keskuudessa ollut vallalla myös enemmän huvitteluun keskittynyt seuraelämäperinne, josta olivat vastanneet lähinnä Mustialan kartanon johto ja tehtailija Wahren.

Yleiseen yhteisymmärrykseen ja idylliin syntyi suurlakon jälkeen säröjä. Vuoden 1906 vuosikokouksessa todettiin, että yhteiskunnallisesti kiihkei-

¹¹⁵ HMA TOYA Ca:1 ptk. 1.11.1896; Ca:2 ptk. 15.2.1913; FYLA TYO Cc:1 ptk. 1900–1917; *Ranttila* 1948, 56–57.

¹¹⁶ HMA FYLA TYO Cc:1 ptk. 23.1.1901.

¹¹⁷ HMA FYLA TYO Cc:1 ptk. 1900–1917.

¹¹⁸ HMA FYLA TYO Cc:1 ptk. 20.1., 10.3.1900.

¹¹⁹ HMA FYLA Cc:1 TYO ptk. 29.4.1900, 23.1., 16.2., 30.3.1901.

¹²⁰ HMA FYLA Cc:1 TYO ptk. 7.11.1907; *Aaltonen* 1947 b, 93.

¹²¹ HMA FYLA TYO Cc:1 ptk. 6.10.1900.

den tapahtumien myötä opettajilla ei ollut enää vastaavaa kiinnostusta virkistykseksi tarkoitettuun keskinäiseen yhdistystoimintaan.¹²² Kyse ei ollut pelkästään ajan riittävyydestä vaan mielipiteiden ja näkökantojen moniarvoistumisesta.¹²³ Yhdistyksen toiminta hiljeni ja oli kokonaan pysähtyksissä vuosina 1911–1916. Ennen kansalaissotaa päätettiin vielä lähestyä työväenyhdistystä ja kysyä, olisiko työväestö kiinnostunut ilmaisesta valistus-toiminnasta kotien hyväksi.¹²⁴ Muutaman 1917 toteutuneen kokoontumiskerran jälkeen yleinen opettajayhdistys lakkasi kokonaan.¹²⁵ Kiertokoulunopettajat olivat perustaneet oman ammattijärjestön *Koetuksen* vuonna 1906.¹²⁶ Opettajaryhmän kasvaessa lukumäärältään ja seurakunnan papiston vaihtuessa tiheään keskinäisessä kanssakäymisessä oli vaikea saavuttaa jatkuvuutta. Lisäksi yleisessä opettajayhdistyksessä aktiivisesti toimineille kansakoulunopettajille ei riittänyt intoa toimia kahdessa hyvin samantapaisessa yhdistyksessä.¹²⁷

Marraskuussa 1896 pidetyn yleisen opettajayhdistyksen perustavan kokouksen jälkeen kansakoulunopettajat olivat nimittäin kokoontuneet välittömästi omaan palaveriinsa Herman Toivosen luokse, jossa he ilmaisivat pettymyksensä yhdistysasian saaman käänteen johdosta. Varsinaisilla aloitteentekijöillä oli ollut tarkoituksena muodostaa kansakoulunopettajien keskinäinen yhdistys, mutta siitä oli tullutkin laajempi kasvattajia yhteen kokoava seura. Täten kansakoulunopettajat perustivat edellisen rinnalle puhtaasti ammatillisen Tammelan opettajayhdistyksen, jonka puheenjohtajana aloitti Herman Toivonen.¹²⁸ Yhdistysten toiminta ei sisällöllisesti poikennut paljoakaan toisistaan. Kansakoulunopettajat halusivat kuitenkin profiloitua omana ryhmänään varsinkin suhteessa kiertokoulunopettajiin ja osaksi myös papistoon. Yleinen opettajayhdistys toivoi yhdistysten liittämistä toisiinsa, mutta kansakoulunopettajat kieltäytyivät ehdotuksesta.¹²⁹ Yhdistyksen rajoista kiinni pitäminen osoitti kansakoulunopettajien nousevaa itsetietoisuutta. He halusivat määrittää oman ammatillisesti ja koulutuksellisesti rajatun paikkansa itse.¹³⁰

Tammelan opettajayhdistys otti vuonna 1911 jäsenekseen vt. kappalaisen Hannes Sjöblomin, mikä tarkoitti puhtaasti ammatillisen yhteenliitty-

¹²² HMA FYLA TYO Cc:1 ptk. 27.1.1906.

¹²³ HMA FYLA TYO Cc:1 ptk. 14.10.1906; *Aaltonen* 1947 b, 81.

¹²⁴ HMA FYLA Cc:1 TYO ptk. 1.5.1917.

¹²⁵ HMA FYLA TYO Cc:1 ptk. 1900–1917.

¹²⁶ *Hirsjärvi* 1921, 87.

¹²⁷ HMA FYLA TYO Cc:1 ptk. 6.3.1909.

¹²⁸ HMA TOYA Ca:2 ptk. 15.2.1913.

¹²⁹ HMA TOYA Ca:1 ptk. 26.3.1898.

¹³⁰ *Konttinen* 1991, 258.

Kansakoulunopettajien kokous Forssassa 1906 tai 1907. Kuva: Lounais-Hämeen museo.

män linjan avautumista.¹³¹ Sjöblom oli edellisenä vuonna antanut opettajille vapaat kädet valita kansakouluihin pedagogisesti parhaimman raamatunhistorian oppikirjan. Kyseinen tapaus oli ilmeisesti vaikuttanut asenteiden lientymiseen yhdistyksen puolelta. Alkuopetusksymyskään ei enää hiertänyt entisessä määrin opettajien ja papiston välejä. Suomen aatteellispoliittisessa ilmapiirissä oli niin ikään tapahtunut muutos. Suurlakon jälkeen toteutuneessa uudessa oikeisto–vasemmisto-puolueyhityksessä kirkko koettiin porvarillisella puolella yhteiskunnallista järjestystä tukevaksi voimaksi niin ateistismaterialistista sosialidemokratiaa kuin voimistuvaa venäläistä yhdenmukaistamispolitiikkaa vastaan.¹³² Tässä ryhmittelyssä Tammelan ja Forssan papit sekä opettajat kuuluivat muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta samaan rintamaan.

¹³¹ HMA TOYA Ca:2 ptk. 9.9. 1911.

¹³² Murtorinne 1967, 222–230; Kena 1979, 19.

b. Uskonnon oppikirjojen valinta herättää keskustelua

Katekismuksen opetus kansakouluissa muodostui erääksi kestokysymykseksi, josta kouluviranomaiset ja kirkko kiistelivät. Paikallistasolla kansakoulunopettajat joutuivat tasapainoilemaan ammattikoulutuksestaan nousseiden tavoitteiden, paikallisseurakunnan tarpeiden ja lasten vanhempien odotusten välillä.

Uusi Gustaf Johanssonin kristinoppi hyväksyttiin vuonna 1893. Tammelassa papisto ja opettajat toimivat yhteisrintamassa sen käyttöönoton puolesta myös kansakouluopetuksessa. Lasten vanhemmat ja varsinkin eräät evankelisen herätysliikkeen johtohenkilöt olisivat pitäytyneet pitkään käytössä olleen Svebiliuksen katekismuksen opiskelussa.¹³³ Katekismuksen soveltuvuus kansakoulun opetusaineena ei ratkennut uuden kristinopin myötä, vaan opettajat valittivat edelleen sen opettamisen vaikeutta. Kun Tammelan opettajayhdistyksessä Herman Toivonen painotti katekismuksen tärkeyttä, Kaarlo Ahde piti sitä lasten kehityksen kannalta soveltumattomana oppikirjana. Ahdetta häiritsi lisäksi se, ettei kansakoulu saanut itse määritellä opetussisältöjään vaan kirkon tahto oli tässä kysymyksessä ratkaiseva. Keskustelussa mielipiteet jakautuivat eikä asiasta päästy yksimielisyyteen.¹³⁴

Tammelan opettajat seurasivat aktiivisesti uusien uskonnon oppikirjojen ilmestymistä ja esittelivät niitä opettajayhdistyksessä toisilleen. Varsinkin raamatunhistorian oppikirjoja julkaistiin 1900-luvun alussa useita.¹³⁵ Tammelan ja Forssan opettajat arvioivat uudet raamatunhistoriat käytössä ollutta Sundvallin kirjaa paremmiksi. Arvosteluun sisältyi myös kritiikkiä sitä kohtaan, että kirkolla oli niin merkittävä määräysvalta uskonnon oppikirjojen osalta. Uusiin kirjoihin sisältyneet tuoreet pedagogiset virtaukset eivät heidän mielestään läpäisseet kirkollista päätöksentekoa.¹³⁶ Kielen ja sisällön lisäksi opettajat arvostelivat niin kristinopin kuin raamatunhistoriankin kurssin laajuutta. Niiden läpikäyminen vei heistä kohtuuttoman ison osan koulun ajasta.¹³⁷ Tammelan kansakoulunopettajien esittämä kritiikki osoitti ammattikunnan vähittäistä itsenäistymistä. Professionien syntyä ja kehitystä tutkineen *Esa Konttisen* mukaan modernit professiot, joihin kansakoulunopettajatkin voidaan lukea, pyrkivät aiempaa määrätietoisemmin kohti ammatillista monopolia.¹³⁸

¹³³ TKA KLÄA Ca:2 jk. ptk. 27.1.1896; FKA ARIA Ca:1 jk. ptk. 2.9.1896; *Tamminen* 1967 a, 184–189.

¹³⁴ HMA TOYA Ca:1 ptk. 8.10.1898.

¹³⁵ *Tamminen* 1967a, 124–142.

¹³⁶ HMA TOYA Ca:2 ptk. 3.11.1900, 5.11.1904, 26.11.1906.

¹³⁷ HMA TOYA Ca:2 ptk. 26.9.1908, 1.6.1910, 24.3.1912.

¹³⁸ *Konttinen* 1991, 258.

Opettajat halusivat siis korostaa kansakoulun itsemääräämisoikeutta, vaikka he toimivatkin läheisessä yhteistyössä seurakunnan ja papiston kanssa. Uskonnon oppikirjojen osalta kirkko ei yksin päättänyt käytössä olleista kirjoista, vaan koulutoimen yllähallitus hyväksyi käytössä olleet oppikirjat niin uskonnossa kuin muissakin aineissa. Uskonnon oppikirjojen osalta yllähallituksen päätöksiin vaikuttivat tuomiokapitulien niistä antamat lausunnot. Esimerkiksi Tammelan opettajayhdistyksessä myönteisesti arvioitua Elis Bergrothin *Raamatullinen historia* -oppikirjaa yllähallitus ei hyväksynyt, vedoten tuomiokapitulien lausuntoihin.¹³⁹ Tosin kouluviranomaisille jäi ratkaisuihin liikkumatilaa, sillä tuomiokapitulien lausunnot eivät yleensä olleet yksimielisiä.¹⁴⁰

Paikallistasolla seurakunta pystyi vaikuttamaan uskonnon oppikirjan valintaan välillisesti. Kouluyllähallituksen ja kansakouluntarkastajien suositus oli nimittäin se, että kouluissa käytettäisiin samaa oppikirjaa kuin seurakunnan kiertokouluissa ja rippikoulussa.¹⁴¹ Tammelassa tätä suositusta noudatettiin tunnollisesti ja niin Sundvallin raamatunhistoria oli uuden kristinopin ohella muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta käytössä koko seurakunnan alueella.¹⁴² Yhtenäiseen käytäntöön vaikutti suosituksen lisäksi opettajien ja papiston läheinen yhteistyö, mutta myös se, että kunta kustansi kaikki muut oppikirjat paitsi uskonnon kirjat. Niinpä lapset varustettiin kotoa kouluun lähtiessään uudella kristinopilla ja Sundvallin raamatunhistorialla, jotka oli hankittu jo muutenkin kiertokoulua ja rippikoulua varten. Oppikirjan vaihtaminen olisi aiheuttanut sekä kodeissa että seurakunnassa käytännöllisiä ongelmia. Lisäksi papisto suosi kautta maan perinteistä Sundvallin oppikirjaa.¹⁴³

Opettajat eivät kuitenkaan olleet kaikilta osin tyytyväisiä Sundvallin kirjaan. Arvosteltuaan toistakymmentä vuotta käytössä ollutta oppikirjaa Tammelan opettajayhdistys perusti komitean, jonka oli tarkoitus keskustella seurakunnan pappien kanssa oppikirjan vaihtamisesta. Komitea kokikin yllätyksen, kun vs. kirkkoherran Uno Sainion ja vt. kappalaisen Hannes Sjöblomin mielestä opettajien tuli valita vapaasti opetuksen kannalta käytökelpoisin oppikirja. Koska papisto ei ollut antanut suosituksia, komitea ehdotti valittavaksi ensisijaisesti Heinolan seminaarin uskonnon lehtorin B. H. Päivänsalon *Raamattua lapsille* ja toissijaisesti Lauri Ingmanin *Raama-*

¹³⁹ Tamminen 1967 a, 126.

¹⁴⁰ Tamminen 1967 a, 126, 131, 136.

¹⁴¹ HMA HTA Cb:1 piirikok. ptk. 3.–5.9.1885, 1.6.1909.

¹⁴² KA KH V Ep 89–177 Tammelan ja Forssan kansakoulujen vkert. 1900–1910. Valtion omistamassa Mustialan kansakoulussa käytettiin Vaarasen Biblian historiaa.

¹⁴³ HMA TOYA Ca:2 ptk. 26.9.1908; Tamminen 1967 a, 125, 141.

*tun historia kansakouluja varten.*¹⁴⁴ Nämä ratkaisut merkitsivät yhtenäisen käytännön murenemista ja eri oppikirjojen käyttöä saman seurakunnan alueella.¹⁴⁵ Kansakoulunopettajat olivat kuitenkin päässeet tavoitteeseensa ja pystyivät itse päättämään, mitä ylihallituksen hyväksymää raamatunhistorian oppikirjaa he käyttäisivät. Symbolisesti asialla oli heille suuri merkitys, mutta käytännössä se osoittautui hankalaksi ratkaisuksi.

5. Kansakoulunopettajien mallikansalaisuus koetuksella

Kysymykset alkuopetuksesta, yhdistystoiminnasta sekä uskonnon oppikirjojen valinnasta paljastivat sen, kuinka vaikea kansakoulun oli löytää oma paikkansa perinteisessä maalaisyhteisössä ja vähän uudemmassa tehdasyhteisössä. Kansakoulunopettajat halusivat itse pitää etäisyyttä kiertokoulunopettajiin, mutta ei heitä varauksetta liitetty varsinaiseen oppisäätyynkään papiston ja oppikoulun opettajien rinnalle. Kansakoulun ensimmäisinä vuosikymmeninä he joutuivat tavoittelemaan myös kansan suosiota, minkä lisäksi koulun johtokunnalla ja kansakouluntarkastajilla olivat omat odotuksensa.

Tammelan opettajayhdistys totesi keskustellessaan vuonna 1902, että papistolla oli vaikutusvaltaa lasten vanhempiin. Mikäli syrjäkylillä haluttiin lisätä oppilasmääriä, opettajien tuli pysytellä pappien kanssa hyvissä väleissä. Opettajien mukaan vanhemmatkin tulisivat helpommin koululle ja sitoutuisivat paremmin koulutyöhön, jos esimerkiksi koulun alkajaistilaisuudessa olisi papin pitämä raamatunselitys.¹⁴⁶ Opettajien piirikokouksissa sekä opettajat että tarkastajat esittivät samansuuntaisia ajatuksia. Papiston ja kansan kouluharrastuksen lisäämiseksi tuli opettajilla olla valmiutta antaa uskonnonopetusta koskeissa kysymyksissä periksi siinäkin tapauksessa, että he joutuivat tinkimään omista kasvatuso pillisista näkemyksistään.¹⁴⁷ Näitä periaatteita Tammelan ja Forssan kansakoulunopettajat noudattivatkin. Opettajayhdistyksessä he saattoivat vapaasti ilmaista mielipiteitään ja jopa arvostella evankelis-luterilaista kirkkoa, mutta julkisia riitoja papiston kanssa he johdonmukaisesti pyrkivät välttämään.

¹⁴⁴ HMA TOYA Ca:2 ptk. 1.6., 10.9.1910.

¹⁴⁵ KA KH V Ep 201–247 Tammelan ja Forssan kansakoulujen vkert. 1912–1916.

¹⁴⁶ HMA TOYA Ca:2 ptk. 6.9.1902.

¹⁴⁷ HMA HTA Cb:1 piirikok. ptk. 3.–5.9.1885, 28.–29.8.1903, 1.6.1909.

Kansalla oli omat odotuksensa koulun ja sen opettajien suhteen. Tamelan Torron kansakoulussa 1899–1902 opettajana ollut Kalle Pylkkänen viittasi siihen, kuinka ennen oppivelvollisuutta opettajan ja kyläläisten välinen luottamus tai sen puute vaikutti suoraan koulun oppilasmäärään.¹⁴⁸ Uskonnonopetuksen osalta maalaisväestö piti tärkeänä tavoitteena katekismuksen opiskelua, koska sen osaamista edellytettiin kinkereillä ja rippikoulussa. Opettajat tulkitsivat kansan arvostuksen koulun opetusta kohtaan olevan suoraan verrannollinen sen kanssa, kuinka hyvin lapset osasivat katekismuksen.¹⁴⁹ Toinen opetuksen mittari, johon vanhemmat sekä opettajat olivat kiinnittäneet huomiota, oli virsilaulu. Kansakoulun laulunopetus vaikutti vallalla olleeseen virsilauluperinteeseen, sillä ihmiset eivät olleet välttämättä tiedostaneet, että virsillä oli tietty nuotteihin sidottu sävel. Kansakoulun käyneet saattoivat muuttua aroiksi laulamaan, koska nuottien opiskelun kautta voitiin erottaa oikein ja väärin laulaminen. Kansakin kuitenkin edellytti, että oppilaat osasivat virsiä.¹⁵⁰

Opettajat joutuivat tarkan seurannan kohteeksi, ja heiltä odotettiin nuhteetonta moraalista käytöstä. Portaankansakouluun valittiin vuonna 1901 vt. opettajaksi ylioppilas Kaarlo Hellstén (myöh. Kotikoski). Jyväskylän seminaarissa suoritettujen lisäopintojen perusteella hän sai erioikeustodistuksella pätevyyden opettajan virkaan vuonna 1903. Toimittuaan Portaankoulun opettajana kaksi koivuotta, Hellstén pyysi kirkonkylän johtokunnalta virkavahvistuskirjaa. Siinä yhteydessä paljastui, että hänet oli haastettu käräjille maksamattomien velkojen tähden. Hellstén ei aikonutkaan maksaa velkojaan vedoten yliopiston itsehallintoasetukseen, jonka mukaan vain yliopiston rehtorin luvalla sai lainata rahaa ylioppilaalle. Hellstén oli lainanoton aikaan opiskellut Helsingin yliopistossa teologiaa, eikä lainanantaja ollut hyväuskoisuudessaan epäillyt mitään. Käräjätuomari totesi, ettei hänen tuomiovaltansa ulottunut yliopiston lain piiriin, mutta hän katsoi Hellsténin toimineen asiassa moraalittomasti. Kyläläiset pitivät opettajastaan, eikä hänen koulutyössään ollut huomautettavaa. Johtokunnan enemmistöpäätöksellä hänelle ei kuitenkaan annettu virkavahvistuskirjaa. Päätös ei estänyt häntä jatkamasta opettajana, mutta samanaikaisesti alkanut sokeutuminen pakotti hänet ensin pyytämään virkavapautta ja lopulta eroamaan tehtävästään.¹⁵¹

Sukulassa kyläläisten ja opettajan välit kärjistyivät useiksi vuosiksi. Jos-tain syystä kansakouluntarkastaja ei ollut hyväksynyt johtokunnan tekemää

¹⁴⁸ Pylkkänen 1959.

¹⁴⁹ HMA FYLA TYO Cc:1 ptk. 3.11.1900.

¹⁵⁰ HMA TOYA Ca:2 ptk. 11.2., 18.10.1902.

¹⁵¹ TKA KLÄÄ Ca:2 jk. ptk. 6.5.1905; Ojanen 1997, 21, 24, 30–31.

ensimmäistä opettajavaalia vuonna 1901 vaan oli valinnut opettajaksi Eufrosyne Mannerin. Riitaisuudet alkoivat heti opettajan astuttua virkaan. Kyläläiset syyttivät häntä mm. epäsiiveellisestä elämästä. Huhut olivat lähteneet liikkeelle, kun opettajatar oli iltaisin opettanut yksityisesti muutamaa poikaa, jotka kävivät päivisin töissä. Asiaa tutkittaessa opettajasta annettiin lukuisia lausuntoja puolesta ja vastaan. Erään todistajan mukaan erimielisyyksien syynä oli se, ettei opettajatar hyväksynyt tanssi-iltamia ja siitä syystä hän sai nuorison vihan osakseen. Kirkkoraadin edustaja antoi Mannerista myönteisen arvion, ja johtokunta totesikin opettajattaren syyttömäksi.¹⁵² Tilanne jatkui kuitenkin tulehtuneena vielä vuosia. Yhteinen johtokunta joutui palaamaan asiaan vuonna 1905 ja totesi taustalla olevan persoonallisen vihan opettajatarta kohtaan.¹⁵³ Erimielisyydet kärjistyivät entisestään, kun kullekin koululle valittiin oma johtokunta. Sukulassa opettaja Manner ja johtokunta toimivat tahoillaan eivätkä pystyneet keskinäiseen yhteistyöhön. Manner ei osallistunut johtokunnan toimintaan eikä päästänyt sitä koululle pitämään kokouksia. Kansakouluntarkastaja tuki opettajaa ja vieritti syyn johtokunnan niskoilille. Johtokunta ei hyväksynyt tarkastajan arviota vaan totesi epäluottamuksen kasvaneen opettajaa kohtaan niin, että kyläläiset suunnittelivat jo koululakkoa.¹⁵⁴ Tilanne ei voinut olla vaikuttamatta opetustyyliin. Kuvaavaa olikin, että tarkastajien arviot Mannerin työskentelystä vaihtelivat huomattavasti. Keväällä 1906 hänen koulun hoitonsa arvioitiin kiitettäväksi, mutta jo seuraavana syksynä toinen tarkastaja luonnehti Mannerta siehultaan ja ruumiiltaan sairaaksi sekä totesi koulutyön laiminlyödyksi.¹⁵⁵ Tilanne muodostui entistä vaikeammaksi, ja opettaja Manner erosi virastaan 1910.¹⁵⁶

Samana vuonna erosi opettajanvirasta Letkun kansakoulun opettaja, ylioppilas Toivo Urho Toivonen, koska hän oli joutunut pidätetyksi epäiltyinä petosyritykseen. Kyläläiset olivat keränneet adressin, jotta Toivonen olisi voinut jatkaa opettajana. T. U. Toivonen oli Herman ja Agnes Toivosen poika, mikä teki tapauksesta kiusallisen. Tapauksen paljastuttua myös Agnes Toivonen pyysi eroa tehtävistään. Hän oli toiminut poikansa koulussa tyttöjen käsityöopettajana ja hoitanut sijaisuuksia.¹⁵⁷

Myllykylän (Mustialan) koulun tila oli myös kiusallinen. Opettaja Emma Dahl oli toiminut koulussa vuodesta 1896 alkaen. Kansakouluntar-

¹⁵² TKA KLÄÄ Ca:2 jk. ptk. 9.4.1903.

¹⁵³ TKA KLÄÄ Ca:2 jk. ptk. 31.5., 30.6.1905.

¹⁵⁴ TKA SLAA Ca:1 jk. ptk. 31.5., 3.7.1906, 14.1., 2.7.1907.

¹⁵⁵ KA KH V Em 15–16 kktarkptk. 1906.

¹⁵⁶ *Ranttila* 1948, 92.

¹⁵⁷ TKA LKUA Ca:1 jk. ptk. 2.12., 30.12.1910.

kastajat kiinnittivät pian huomiota koulun huonoon järjestyksenpitoon ja vain välttävään opetuksen tasoon.¹⁵⁸ Tilanne kärjistyi vuonna 1916, jolloin johtokunta joutui toteamaan koulun olemattoman kurinpidon. Oppilaat eivät pysyneet luokassa, he käyttäytyivät huonosti ja opettaja oli täysin voimaton puuttumaan tilanteeseen.¹⁵⁹ Lopulta johtokunta erosi ja tilalle valittiin uusi. Emma Dahl suostuteltiin eroamaan virasta, minkä johdosta hän aloitti valitusprosessin.¹⁶⁰ *Jukka Rantala* liittää Dahlin tapauksen vuoden 1918 punaisuussyytöksiin ja ottaa hänet esimerkiksi opettajasta, joka pakotettiin siitä syystä eroamaan.¹⁶¹ Omasta tutkimusaineistostani ei kyseistä syytöstä löytynyt ja huomattava on, että ongelmat olivat alkaneet jo vuosisadan vaihteessa. Tosin *Rantalakin* toteaa, että osa punaisuussyytöksistä oli tekaistuja ja niiden taustalla saattoivat olla sotaa edeltäneen ajan riitaisuudet paikallisyhteisössä.¹⁶² Todennäköisimmin Dahlin tapaus liittyi evankelisuuden liepeille pesiytyneeseen antinomismisuuntaukseen, jonka mukaan uskova ihminen oli synnitön. Kyseinen oppi johti moraaliseen välinpitämättömyyteen. Myös Emma Dahl herätti ympäristössään pahennusta asumalla yhdessä naimisissa olevan saarnaaja Vihtori Laineen kanssa.¹⁶³ Maallikkosaarnaaja Laine ei kuulunut virallisesti Evankeliumiyhdistyksen eikä vapaiden maallikoiden organisaatioihin, mutta hän toimi kuitenkin lähellä evankelistaa liikettä.¹⁶⁴

Kansakoulun tavoitteena oli kasvattaa oppilaat kuriin ja järjestykseen, kuuliaisuuteen ja rehellisyyteen, totuuteen ja oikeuteen.¹⁶⁵ Tätä kaikkea myös opettajan tuli elämällään edustaa. Hänen tuli olla mallikansalainen, jonka tehtävänä oli esikuvallisesti esittää kansalaiskelpoisuuteen oikeuttavan porvarillisen elämäntyylin ideaali.¹⁶⁶ Mallikansalaisuuteen sisältyivät kutsumusajattelu sekä kristilliset arvot. Jokainen horjahdus näiden pyhien arvojen alueella oli tavallaan uskottavuuskysymys. Seurakunnan, kyläläisten, johtokunnan, tarkastajien sekä omat ammatilliset ja sosiaaliset odotukset saattoivat kuitenkin olla keskenään erisuuntaiset, mikä aiheutti risti-riitoja.

¹⁵⁸ KA KH V Em 7 kktarkptk. 1901–1902; Em 17 kktarkptk. kevät 1907; Em 28 kktarkptk. syksy 1912.

¹⁵⁹ TKA MLÄÄ Ca:1 jk. ptk. 16.3., 17.4., 18.4., 1.10.1916; KA KH V Em 40 kktarkptk. syksy 1916.

¹⁶⁰ TKA MLÄÄ Ca:1 jk. ptk. 1.10.1916, 13.4., 25.4., 4.8.1917, 27.11.1918.

¹⁶¹ *Rantala* 2002, 75, 180.

¹⁶² *Rantala* 2002, 36, 78.

¹⁶³ TKA MLÄÄ Ca:1 jk. ptk. 12.5.1919; KA KH V Em 41 kktarkptk. kevät 1917.

¹⁶⁴ *Koskenniemi* 1984, 389.

¹⁶⁵ *Ojakangas* 1997, 35, 38, 40.

¹⁶⁶ *Rinne* 1989, 70.

6. Opettajat seurakunnallisissa luottamustehtävissä

Kansakouluopettajien määrä lisääntyi ja ammattiryhmästä tuli kouluveroston laajentuessa entistä heterogeenisempi. Sen lisäksi seminaariopiskelijoiden sosiaalinen tausta muuttui 1800-luvun viimeisinä vuosina. Esimerkiksi pappien ja tuomareiden lasten osuus romahti.¹⁶⁷ Jyväskylän rinnalle perustettiin myös uusia seminaareja, mikä hajotti jossain määrin koulutuksellista yhtenäisyyttä. Opettajia valmistui Sortavalan seminaarista vuodesta 1880, Raahen naisseminaarista ja Rauman miesseminaarista vuodesta 1896, Heinolan naisseminaarista vuodesta 1899 sekä Kajaanin miesseminaarista vuodesta 1900 alkaen.¹⁶⁸ Vaikka opettajisto ei enää ollutkaan yhtenäinen joukko ja muitakin valistuksen edistäjiä oli saapunut maaseudulle, traditionaalinen ihannekuva opettajasta säilyi kuitenkin vallitsevana.

Kalle Oskari Kokkinen jatkoi Tammelan kirkonkylän koululla vanhoja perinteitä. Oltuaan ensin 15 vuotta Teurolla opettajana hänet valittiin kirkonkylän koulun opettajaksi 1911. Hän oli valmistunut Sortavalan seminaarista vuonna 1896. Koulutyön ohella hän osallistui monipuolisesti kunnan sekä seurakunnan hallintoon ja toimintaan. Kokkinen oli mm. kunnan- ja kirkkovaltuuston sekä kirkkoneuvoston jäsenenä ja kirkkohallintokunnan puheenjohtajana.¹⁶⁹ Edeltäjiensä Herman Toivosen ja August Viksténin tavoin hän oli keskeisesti mukana lähes kaikissa kunnan sivistys- ja kulttuuritoimissa. Kokkinen kantoi vastuuta hengellisten ja isänmaallisten juhlien järjestelyistä sekä toimi Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen kolportöörinä 1904–1914 ja evankelisen liikkeen aktiivisena paikallisvaikuttajana.¹⁷⁰

Kokkisen lisäksi useat muutkin kansakoulunopettajista osallistuivat Tammelan seurakunnallisiin luottamustehtäviin.¹⁷¹ Seurakunnallista maallikkoaktiivisuutta osoittivat myös Forssan Kuhalan kansakoulun opettajat Joonas Hukki ja Kalle Pylkkänen. Hukki toimi koulun opettajana vuosina 1897–1919 ja Pylkkänen 1902–1941. Kansakouluntarkastajilta he saivat

¹⁶⁷ Rinne 1989, 85.

¹⁶⁸ Halila 1949–1950 II, 373–376; 1949–1950 III, 302–308.

¹⁶⁹ Ranttila 1948, 62–65; Ojanen 1990, 241, 243, 249, 291–293, 310.

¹⁷⁰ Koskenniemi 1981, 49; 1984, 125, 258, 379; 1987, 120, 125.

¹⁷¹ Vuonna 1915 perustetun Seurakunnallisen Nuorisoliiton johtokunnassa olivat K. O. Kokkinen ja Hilma Jaakkola. TSA II Ck 1 Tammelan seurakunnallisen nuorisoliiton ptk. 1915–1951. Ojanen 1990, 249, 279, 291, 293–294, 319–320. Kiertokoulunopettaja Hilda Nikander (Saukkola) kuului evankelisten nuorukaisyhdistyksen naiskomiteaan. Koskenniemi 1987, 117.

erinomaiset arviot koulunpidosta ja opetustyöskentelystä.¹⁷² Joonas Hukki liittyi Forssan evankelisiin ja toimi mm. usean vuoden ajan rukoushuoneen rahastonhoitajana.¹⁷³ Pylkkänen oli jo Torrolla vuosina 1899–1902 opettajana ollessaan osallistunut Fabian Churmanin ja kyläläisten toivomuksesta aktiivisesti seurakunnalliseen toimintaan. Hän piti koululla hartaustilaisuuksia ja harjoitutti niitä varten myös sekakuoroa. Kesäisin Pylkkänen hoiti kyläläisten hautaukset; papit suorittivat myöhemmin varsinaisen ruumiinsiunauksen.¹⁷⁴ Pylkkänen oli Hukin tavoin perustamassa Evankelisluterilaisen Nuorukaisyhdistyksen alaosastoa Forssaan vuonna 1903, mikä merkitsi tärkeää askelta evankelisen liikkeen paikallisessa organisoitumisessa.¹⁷⁵ Kun forssalaiset ryhtyivät toimiin alueensa erottamiseksi emäseurakunnasta omaksi seurakunnakseen Pylkkänen ja Hukki olivat yhdessä pankinjohtajan ja entisen opettajan Juho Kivikosken sekä yhteiskoulun opettajien Jenny Lyytiön ja Toini Kailan kanssa keskeisiä vaikuttajia.¹⁷⁶

Forssan tehdaskylän asema Tammelan seurakunnassa oli ollut pitkään keskustelun ja kiistojen kohteena. Ei ollut sattuma, että forssalaisten itsetietoisuus tuli samanaikaisesti ilmi yhteiskoulun synnyssä ja aloitteellisuudessa itsenäisen seurakunnan perustamiseksi. Senaatti hyväksyi Forssan seurakunnan perustamisen vuonna 1901, mutta käytännön toteutus lykääntyi seuraavaan kirkkoherranvaihdokseen. Monivaiheisen seurakunnan perustamis- ja muodostumiskauden aikana forssalaiset olivat itse aktiivisia järjestämään seurakunnallisia palveluja. Rukoushuoneyhdistyksen ja evankelisen liikkeen toiminta oli vireätä. Tammelan kirkkoherrat eivät aina ymmärtäneet tätä tehdaskyläläisten aloitteellisuutta. Oppikouluasiassa aktiivisesti toiminut kansakoulunopettaja Kaarlo Ahde oli vuosisadan alussa Rukoushuoneyhdistyksen puheenjohtaja. Hänen lisäksi opettajattaret Jenny Lyytiö ja Toini Kaila kantoivat huolta Forssan kirkollisista oloista. Kaila oli ollut kirjeitse yhteydessä asian hallinnollisen puolen takia setäänsä, Juvan kirkkoherraan Josua Johanssoniin, joka oli toiminut aikaisemmin Turun tuomiokapitulin asessorina. Lyytiö puolestaan kirjoitti asiasta suoraan hiippakunnan piispalle Herman Råberghille ja pyrki vaikuttamaan myös Tammelan kirkkoherra Almarkiin.¹⁷⁷

¹⁷² KA KH V Em 13 kktarkptk. kevät 1905; Em 41 kktarkptk. kevät 1917.

¹⁷³ *Evangeliumin voima* 1933, 79; *Koskenniemi* 1987, 117, 123.

¹⁷⁴ *Pylkkänen* 1959.

¹⁷⁵ *Koskenniemi* 1987, 117.

¹⁷⁶ SKHJ K 1 Forssa 11; *Aaltonen* 1947 b, 9–109, 117, 124, 153–154, 158, 162, 167. Opettaja-yhdistyksen aloitteellisuudesta Forssan seurakuntaelämän kehittämiseksi HMA FYLA Cc:1 TYO ptk. 7.11.1907.

¹⁷⁷ *Aaltonen* 1947 b, 10, 12–13, 22, 24–27, 41–44, 86–99; *Ojanen* 1983, 262.

Kevättalvesta 1913 alkaen Forssan rukoushuone toimi viisi vuotta väliaikaisena kirkkona. Rukoushuoneyhdistyksen kautta Toini Kaila lahjoitti kirkkosaliin alttarivaatteen sekä yhdessä Lyytiön kanssa valmistamansa alttarikehäliinan. Kaila kustansi myös rukoushuoneen lattian maalauksen.¹⁷⁸ Forssa sai oman papin vuonna 1909, ja uusi kirkko vihittiin 15.9.1918. Tammelan kirkkoherra Nils Almark kuoli 3.7.1920. Forssan seurakunnan itsenäistyminen toteutui lopullisesti vuonna 1922.¹⁷⁹

7. Koulurakennuksiin liitetyt uskonnolliset viestit

Tammelan opettajayhdistys vetosi Uno Cygnaeuksen sanoihin ”koulusalin tulee olla lasten kirkkona”, kun se keskusteli vuonna 1897 koulutilojen käyttämisestä erilaisten tilaisuuksien pitopaikkana. Opettajien mielestä hyväksyttäviä olivat vain sellaiset tilaisuudet, joiden ohjelma oli ”mieltä ylentävää” ja siten vastasi Cygnaeuksen esittämää vaatimusta.¹⁸⁰ Koulun ulkopuolisten käyttäjien kuten omien oppilaidenkin tuli ymmärtää, ettei kyseessä ollut mikään tahansa tila. Opettajien kustannusyhtiö Valistuksen julkaisemassa oppilaskirjassa annettiin uudelle kansakoululaiselle selkeä käytäytymisohje:

Ole koulussa niin kuin kirkossa: hiljainen ja harras ja rukoile että Jumala sinulle antaisi nöyrän ja ymmärtäväisen mielen viisautta kätkemään, sillä Herran pelko on viisauden alku ja koulu on viisauden istutusmaa!¹⁸¹

Koulurakennukset ymmärrettiin pyhiksi paikoiksi, ja niihin liittyi näkyviä sekä näkymättömiä viestejä ja merkityksiä.

Suomen valtiollinen identiteetti sai hahmonsaa mm. hienoissa julkisissa rakennuksissa. Läänin pääkaupungeissa varsinkin valtion lyseot kuvastivat 1870-luvulta lähtien valtion ja sen kansalaisten välistä tavoiteltavaa yhdyssidettä.¹⁸² Forssan yksityinen yhteiskoulu ja Tammelan kansakoulut eivät luonnollisestikaan päässeet vastaavaan edustavuuden tasoon, mutta taval-

¹⁷⁸ Aaltonen 1947 b, 124–125; *Peltovuori* 1993, 159.

¹⁷⁹ Aaltonen 1947 b, 153–154, 166–173; *Ojanen* 1983, 262; *Peltovuori* 1993, 146–147, 160–162.

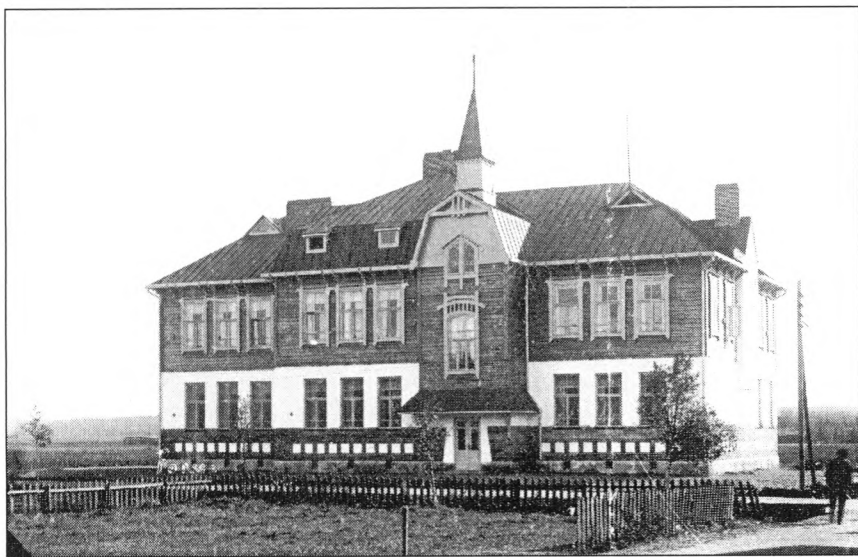
¹⁸⁰ HMA TOYA Ca:1 ptk. 2.3.1897.

¹⁸¹ *Oppilaskirja* 1910, 4.

¹⁸² *Klinge* 1997 a, 170, 190–192.

laan nekin muodostivat omassa ympäristössään symbolisen tilan ja viestin edistyksestä.¹⁸³ Forssan yhteiskoulun vuonna 1906 valmistunut koulutalo oli sekoitus talonpoikaista vaatimattomuutta ja samalla ympäristöstään selvästi erottuvaa edustavuutta. Kasvatus- ja edistysoptimismin innoittamat isännät olivat osallistuneet innolla uuden koulutalon hirsitalkoisiin. Koulun johtaja Jooseppi Sajaniemi runoilikin talkoojuhlissa heille kiitoksen:

...Ettepä hyvät isännät / Suotta tuoneet tukkejanne /
Yhteiskoulumme kotihin. / Siit on kylvö, siit on kyntö, /
Siit on onni ja edistys / Hämeen läntisen lakeilla. /
...Nuorisomme kauas katsoa / Ylös kirkkaihin hyveisiin...¹⁸⁴

*Forssan yhteiskoulun uuden koulutalon vihkiäiset pidettiin helluntaina 19.5.1907.
Kuva: Lounais-Hämeen museo.*

¹⁸³ Kouluhallitus korosti 1930-luvun lamana aikana maalaiskansakouluille antamisensa ohjeissa ensisijaisesti koulurakennuksien tarkoituksenmukaisuutta, kestävyyttä ja edullisuutta. Rakenteissa tuli käyttää yksinkertaisia ratkaisuja ja tyyliä tytyä "kotimaiseen kansanomaiseen vaatimattomuuteen". FKA HVAA 1920–1940 II KH:n kiertokirje nro 537, 1932. Maalaiskansakoulun koulurakennus, 13. Tammelan ja Forssan kansakoulut olivat suosituksen mukaisesti rakennetut. Vasta vuonna 1954 valmistunut Forssan keskuskansakoulu edusti kaupunkimaisempaa julkisen rakentamisen tyyliä.

¹⁸⁴ *Rakas vanha koulu* 1999, 14.

Koulutalojen vihkiäiset olivat suuria tapahtumia paikkakunnalla. Forssan yhteiskoulun uuden koulutalon vihkimispäiväksi oli valittu ensimmäinen helluntaipäivä keväällä 1907, vaikka koulutalo oli ollut käytössä jo koko lukuvuoden. Helluntai kirkon syntymäpäivänä, kevään juhlanä ja Pyhän Hengen päivänä toi oman sävynsä tilaisuuteen. Virsien, rukousten ja raamatunluvun ohella ohjelmassa oli johtajien Jenny Lyytiön ja Jooseppi Sajaniemen uskonnollisväritteiset puheet. He toivoivat, että uusi koulurakennus antaisi suojan kansaa yhdistäville aatteille ja siitä muodostuisi ”kodikas perheenpaikka”. Lyytiön mukaan koulu vaali edellisten aikakausien parhaita yhteistä perintöä, eikä yksityisen mielipiteen edustaminen tullut kyseeseen. Koulu oli luomassa nimenomaan yhteisyyttä ja yhteistoimintaa. Helluntain sanomaa korostaen Lyytiö toivoi koulussa vaikuttavan saman Pyhän Hengen, joka kerran teki arat opetuslapset rohkeiksi, itsekkäät ihmiset työhön uhrautuviksi ja joka antoi elinvoimaa. Sajaniemi osoitti velvoittavat päätössanansa suoraan oppilaille:

Muistakaa, että se päästötodistus, jonka käytös- ja ahkeruusnumeroista teidän tulee vastata kansanne ja Jumalan edessä, kirjoitetaan teidän elämässänne ja lasketaan vasta teidän ruumisarkulenne.¹⁸⁵

Juhlarunossaan hän jatkoi idealistiseen tyyliinsä samaa teemaa:

...Kevättouosta kiittää seinät nää / ja torni sen viittavi Luojaan. /
 ...pois siis vihat, viisastelut, valhe-isänmaallisuus, /
 sijaan totuus, toivo, usko, toiminta ja pontevuus!¹⁸⁶

Juhlissa ja julkisilla foorumeilla kansanvalistajien käyttämä kaunopuheinen tyyli innoitti koulua sekä sen tukijoita. Forssan yhteiskoulun perustajien edistys- ja kasvatususkon sävyttämää aatteellisuutta motivoi kristinusko ja kansallinen tulevaisuus. Jumalaan ja isänmaahan vedoten he edellyttivät myös koulun oppilailta velvollisuudentuntoa, ahkeruutta, hyvää käytöstä ja esivallan kunnioitusta. Uudet koulutalot merkitsivät heille kirkon ja kodin risteytystä. Ne olivat tiloja, jotka samalla kertaa sekä varmistivat kansallisen ja uskonnollisen tradition säilymisen että mahdollistivat hallitun muutoksen ja tulevaisuuteen suuntautumisen.

Kirkon ja koulun läheinen yhteenkuuluvuus on saanut Suomen historiassa konkreettisen ilmauksen koulurakennusten sijainnissa. Usein ne on

¹⁸⁵ FYK vkert. 1906–1907.

¹⁸⁶ *Julkaisu Forssa* 1907.

rakennettu kaupungin kirkon välittömään läheisyyteen.¹⁸⁷ Forssa oli vielä vuosisadan vaihteessa asemakaavaltaan pieni ja hajanainen Loimijoen ympärillä oleville pelloille kasvanut tehdasyhteisö. Yhteiskoulutalo rakennettiin Forssa Oy:n lahjoittaman pappilan ja kirkon tontin viereen. Pappila valmistui neljä vuotta myöhemmin ja kirkko lopullisesti vuonna 1918.¹⁸⁸

Fyysinen läheisyys ei ollut ainoa seikka, joka liitti koulu- ja kirkkorakennukset yhteen. Forssan yhteiskoulun rakennuksen ulkoisessa arkkitehtuurissa käytettiin kirkontornia muistuttavaa ratkaisua. Torni miellettiin symbolisesti, kuten Jooseppi Sajaniemi juhlarunossaan totesi. Se viittasi ja kohosi kohti Jumalaa.¹⁸⁹

Kirkko- ja koulusalit olivat käytännön toiminnan kannalta hyvin samantyyppisiä tiloja, ja kun työn tavoitteetkin olivat yhtäläiset, tiloja saatettiin vaivatta käyttää molempiin tarkoituksiin. Koulutalojen vihkiäisissä papisto oli yleensä edustettuna, ja niin uudet tilat saivat myös kirkollisen siunauksen.¹⁹⁰ Aiemmin on viitattu siihen, kuinka tehtaankoulu toimi Forssan kirkkona. Tammelan Torron kylän kansakoulu rakennettiin puolestaan puretun rukoushuoneen tilalle vuonna 1894 ja osin siitä saaduista rakennusmateriaaleista. Kyläläiset olivat valmiit luovuttamaan rukoushuonehastonsakin koulun käyttöön sillä ehdolla, että koulussa silloin tällöin pidettäisiin hartautilaisuuksia.¹⁹¹ Evankelisten rukoushuone luovutti vuosisadan vaihteessa tilansa aloittelevan yhteiskoulun käyttöön.¹⁹² Tammelan sivukylien kirkollista toimintaa ajatellen kansakoulut olivat tarpeellisia tiloja, kun papisto kiersi pitämässä niissä tilaisuuksia. Kirkonkylän kansakoulu oli luontevin jumalanpalvelusten pitopaikka, kun Tammelan kirkko oli korjauksen takia suljettu.¹⁹³ Evankelisen liikkeen Nuorukaisyhdistys koontui puolestaan Kuhalan kansakoulussa.¹⁹⁴

Maalaiskansakoulussa oli koulusalit, mutta yhteiskoulussa oli niiden lisäksi erillinen juhlasali, joka muodosti selvästi omalakisien tilan. Siellä

¹⁸⁷ *Lilius* 1982, 8, 11, 22. Esimerkiksi Tampereella kukin koulu sai tontin kirkon vierestä. Klassillisen lyseon vuonna 1907 vihitty koulurakennus sijaitsi Johanneksen kirkon vieressä. Aleksanterin kirkko oli puolestaan suomalaisen yhteiskoulun ja 1890 valmistuneen reaaliylyseon naapurissa. Tyttökoulu joutui kahden korttelin päähän samaisesta Aleksanterin kirkosta. Myös Hämeenlinnan lyseo sai vuonna 1888 uuden koulurakennuksen, joka sijaitsi kaupungin keskustassa, kirkon vieressä.

¹⁸⁸ *Aaltonen* 1947 b, 119–121, 153–154.

¹⁸⁹ *Julkaisu Forssa* 1907.

¹⁹⁰ TKA PVIA Ca jk. ptk. 20.9.1931; *Ranttila* 1948, 88; *Ojanen* 1997, 18.

¹⁹¹ *Hirsjärvi* 1921, 151–154; *Ranttila* 1948, 88.

¹⁹² *Ojanen* 1998, 23.

¹⁹³ TKA KLÄÄ Ca:2 jk. ptk. 15.8.1903.

¹⁹⁴ *Koskeniemi* 1987, 117–118.

järjestettiin juhlat ja päivittäin kaikille yhteiset aamuhartaudet. Aamurukouksissa vallitsi tarkka järjestys ja muoto.¹⁹⁵

Kirkkoon viittaavien merkityksien lisäksi koulurakennuksiin liitettiin muitakin kaunopuheisia ilmaisuja, kuten *koti, linna, kodikas suojä, perheenpaikka, valon ja totuuden lähde*.¹⁹⁶ Termeihin sisältyi ajalle tyypillinen uskonnollisidealistinen tunnelataus. Yhteiskunnan eriytyessä 1800-luvulta lähtien uskonnosta ja moraalista tuli henkilökohtaisempi sekä aikaisempaa enemmän kodin ja perheen piiriin liittynyt asia.¹⁹⁷ Kansankasvattajat pyrkivät, osin taktisistakin syistä, luomaan kodin ja koulun välille yhdyslenkkejä. He halusivat tulkita koulujen olevan kristillisen kodin hengen jatkeina. Yhteiskoulutalon vihkiäisissä koulun perustajiin kuulunut kansakoulunopettaja Kaarlo Ahde totesi:

Kun Forssan yhteiskoulu nyt on astunut omaan kotiinsa ja tämä on vihitty ylevään tarkoitukseen, niin olkoon se sille pyhäkkö kallis, jossa sen ihanteet, rukoukset, laulut, puheet, opetukset saavuttavat korkeimman päämääränsä Suomen ja sen kasvavan kansan onneksi.¹⁹⁸

Jotta tähän tavoitteeseen päästäisiin, koulurakennukset eivät saaneet olla steriilejä vaan kodikkaita.¹⁹⁹ Yhteiskasvatusaatetta perusteltiin niin ikään koulujen kodinomaisuudella. Tyttöjen ja poikien tuli kasvaa koulussa yhdessä kuten kotonakin.²⁰⁰

Kodin lisäksi toinen uskonnollisesti väritynyt ja usein koulutiloista puhuttaessa käytetty termi oli *valo*.²⁰¹ Ensiksikin se oli käytännöllinen opetustyön edellytys. Sähkövalo yleistyi Suomen maalaiskansakouluissa vasta itsenäistymisen jälkeen.²⁰² Toiseksi kansankasvattajat liittivät valon retori-

¹⁹⁵ HMA FYLA Ca:1 op.kok. ptk. Forssan yhteiskoulun järjestyssäännöt 1922, kohta 5; *Rakas vanha koulu* 1999, 94 (Aukee).

¹⁹⁶ FYK vkert. 1906–1907; *Forssan yhteiskoulu* 1924, 88. Kts. myös *Hämeenlinnan Normaaliyseo* 1923, 29–30; Tampereen suomalaisen tyttökoulun ja jatkoloukkien vkert. 1901–1902.

¹⁹⁷ *Klinge* 1997 a, 122.

¹⁹⁸ *Ojanen* 1998, 35.

¹⁹⁹ Kansakouluntarkastaja H. V. Luukko suositteli 1930-luvulla luokkatiloihin kukkia, koska ne tekivät kodikkaan vaikutuksen. Lisäksi koulussa toteutettu kukkien hoito auttoi lapsia heidän omien kotiensä kaunistamisessa. Luukon mielestä kukat ja niiden hoitaminen paransivat koulutilan järjestystä ja puhtautta. *Luukko* 1934, 168.

²⁰⁰ Yhteiskasvatusaatteesta *Salminen* 1995, 26–30; *Kiuasmaa* 1982, 34–37.

²⁰¹ *Tuomaala* 2004, 128.

²⁰² Portaen kansakouluun sähköt tulivat 1919. *Ojanen* 1997, 39. Kouluhallitus korosti 1930-luvulla ilmansuuntien ja ikkunoiden merkitystä koulurakennuksia suunniteltaessa. FKA HVAA 1920–1940 II KH:n kiertokirje nro 537, 1932. Maalaiskansakoulun koulurakennus. Sotien jälkeen korostettiin valon viihtyisyyttä lisäävää ja terveydellistä vaikutusta. *Karttunen & Kitunen & Koskeniemi* 1951, 71, 80; *Lummaa & Olsson & Sihvon* 1951, 64, 81.

seen käsitteistöönsä, kun he puhuivat ja kirjoittivat koulun tehtävästä. Esimerkiksi Forssan yhteiskoulu oli heille valon ja tiedon temppele:

...sun on määräsi siltikin aina tuo; / sa Suomelle nostatat aamunkoin /
ja kansalle valoa, valoa luot. / Elä Suomelle kukkien!²⁰³

Sivistymättömyys tarkoitti pimeyttä, mutta tieto merkitsi koko Suomen kansalle uutta, valoisampaa aikaa. Tässä runoilija ilmaisi maanpäällisen edistysuskonsa. Sen lisäksi valolla oli myös transsendentaalinen merkityssisältö. F. Cygnaeuksen runo *Valkeus* Topeliuksen *Luonnon kirjassa* asetti nämä kaksi näkökulmaa rinnakkain:

Tän arvoituksen sin' arvaat aivan: / Elämän alkun' on valkeus taivaan, /
Jumalan rakkaus kaikk' on luonut / Ja valons' oppahaks sulle suonut; /
Tää valo kun / Se jättää sun, / Sa kuljet eksyen aamuhun.²⁰⁴

Tammelalaisille opettajille kristillinen usko merkitsi valon lähdettä, ”lyhtyä aikain yössä”.²⁰⁵ Valo tuli Jumalalta, ja he saivat opettajina jakaa tuota valoa pimeään maailmaan. Koulutalot olivat taivaallisen valon ilmentymiä, pyhiä paikkoja.

Koulutilojen suunnittelussa ja toteutuksessa ei ollut kyse pelkästä rakennustekniikasta vaan koulutalojen symboliset elementit olivat tärkeitä sekä jatkuvuuden että koulutusjärjestelmän legitimoinnin kannalta. Ideologisesti yhtenäisessä tilassa vallitsivat myös tarkkaan määritellyt käyttäytymisnormit. Uskonnolliset perustelut olivat yhtenä keskeisenä osana varmistamassa, ettei traditioon syntynyt katkosta. Toimintaympäristönä koulu pyrki luomaan tutun, turvallisen ja ennakoitavissa olevan tilan, joka mahdollisti traditiota kunnioittavan muutoksen ja tulevaisuuden rakentamisen.

²⁰³ FYK vkert. 1908–1909, ”Runosikermä Forssan suomalaisen yhteiskoulun 10-vuotisen toiminnan muistoksi” (Aarne Astala).

²⁰⁴ *Topelius* 1897, 286. F. Cygnaeus oli Runebergin, Lönnrotin ja Snellmanin opiskelutoveri ja nuoruudenystävä. Nämä miehet, Topelius viidentenä, loivat Suomi-käsitteelle sisällön. *Klinge* 1997 a, 185.

²⁰⁵ HMA TOYA Ca:2 ptk. 28.10.1905 E. Mannerin runo *Tervehdys*; 7.3.1905 *Sananen Työtovereille*. Portaan kansakoulun opettaja Fanny Kajarto tulkitsee 1920-luvulla opettajatyön tavoitteeksi ”ikuisen valon kirkastamisen” lapsille. TKA FK pvk. 17.10.1928.

8. Koulupuutarhojen perustaminen

Koulurakennuksiin ja niiden sisustuksiin liitetyt viestit jatkuivat koulutilojen ulkopuolella. 1800–1900-lukujen vaihteessa myös maaseudulla tultiin tietoisiksi maiseman ja luonnon kasvattavasta merkityksestä. Topeliuksen *Luonnon kirjasta* oli iskostettu pienten koululaisten mieliin seuraava kuva:

Nyt he (Antti ja Liisa) eräänä syksy-iltana lähtivät isänsä kanssa ulos. Ilma oli selkeä, mutta kylmänlainen. Kaikki oli hiljaista. Tummansininen taivas kaareili korkeana ja juhlallisena lasten pään päällä. Sen kupealla laella, joka oli kumoon käännetyn maljan näköinen, loisti lukemattomia tähtiä silmän kannon matkat. Tämä oli juhlallista ja hyvin kaunista. Lapset olivat mielestään niin pienet Jumalan edessä... Kaikkea sitä, minkä aistimillamme huomaitsemme: kaikkea sitä, minkä näemme, kuulemme, maistamme, haistamme ja tunnemme, sitä sanomme luonnoksi. Mutta sitä ääretömyyttä, jota ei yksikään silmä näe eikä yksikään korva kuule, vaikka se on sisimpänä ihmisessä ja maailmassa, sitä sanotaan hengeksi. Luonto on katoavainen, mutta henki on katoamaton. Ja niissä kummassakin on kaikkivaltiaana Jumala, joka kaikki kaikissa vaikuttaa.²⁰⁶

Valistajat ymmärsivät tämän lisäksi muokattuun ja viljeltyyn kasvipuutarhaan sisältyvät kansantaloudelliset mahdollisuudet. Tammelan opettajat ja heistä erityisesti August Vikstén toimivat Suomessa koulukasvitarha-asiaassa ensimmäisten joukossa. August Vikstén, joka oli tullut vuonna 1883 kirkonkylän koulun toiseksi miesopettajaksi, oli jo varhaisessa vaiheessa perustanut puutarhan koulun ympärille. Hänen isänsä oli toiminut Perniössä lukkarina ja kiertokoulunopettajana. Jyväskylän seminaarin kasvattina August Vikstén edusti samoja arvoja kuin Herman Toivonen ja osallistui Tammelassa mm. raittiustyöhön, Kristillisen sivistysyhtiön ja kasvatusopillisen yhdistyksen toimintaan sekä oli perustamassa Forssan yhteiskoulua. Innokkaana musiikkimiehenä hän loi paikallista musiikkikulttuuria toimien lukkarin sijaisena, johtaen kuoroja ja soittaen itsekin eri instrumentteja. Toivosen kuoltua hänestä tuli koulun johtajaopettaja.²⁰⁷

Kansakouluntarkastajat arvioivat Viksténin käsityöopettajan taidot ja tulokset hyviksi.²⁰⁸ Hänen opetustapaansa luonnehdittiin omintakeiseksi ja havainnolliseksi.²⁰⁹ Kurinpito, täsmällisyys ja perusteellisuus eivät sen sijaan olleet hänen vahvoja puoliaan. Tarkastajat kiinnittivät huomiota hänen järjestyksenpitoonsa, joka oli viimeisinä työvuosina tuskin tyydyttävää.

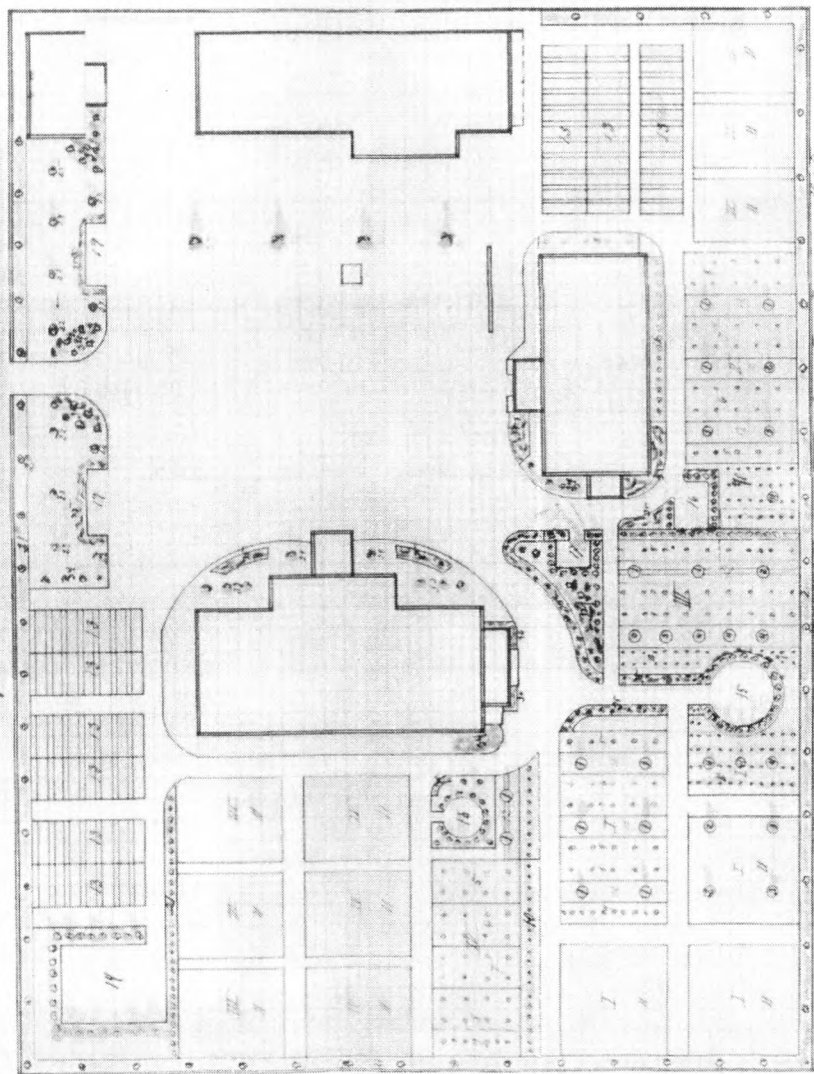
²⁰⁶ Topelius 1897, 298–299.

²⁰⁷ Ranttila 1948, 41–50.

²⁰⁸ KA KH V Em 1 kktarkptk. 1888–1889; Em 4 kktarkptk. 1896–1897.

²⁰⁹ KA KH V Em 11 kktarkptk. kevät 1904.

*Forssan Haudankorvan
kansakoulun
puutarhasuunnitelma*

Johtokunta hyväksyi Forssan Haudankorvan kansakoulun puutarhasuunnitelman
25.4.1912. Kuva: Forssan kaupunginarkisto

- I ensimmäisen asteen
 II toisen
 III kolmannen
 IV neljännen

- 8½ 1 ammenapuita
 " 2 päärypäpuita
 " 3 lemmipuita
 " 4 kirsikkapuita
 " 5 karniaismarjapensaita
 " 6 valkeita
 " 7 punaisia } viinamarja-
 " 8 mustia } pensaita
 " 9 karpasaria
 " 10 vattuja
 " 11 keittokasvinnaita
 " 12 mansikaita
 " 13 apriklasten viljelysmaita
 " 14 paikka vähimmältä kasvialle
 " 15 maja valkoraista kirskeistä
 " 16 " sinisistä
 " 17 " orapihlajista
 " 18 " kurnalaita tai kurnapens.
 " 19 tiloja heinälaidoille
 " 20 kaimuja koko tontin ympärille
 " 21 kurnaita kaimujen välillä
 " 22 leipämauttyjä
 " 23 lehti-kurnia
 " 24 pöytä-kurnia
 " 25 kotoinen kurni
 " 26 valk. kirskeipensaat
 " 27 siniset
 " 28 kungolliset orapihlajat
 " 29 palomaniipoppeli
 " 30 popseapoppeli
 " 31 popseapoppeli
 " 32 laakeripopseali
 " 33 rugosa-kurnia-punaisia
 " 34 kurni-lus-pensaita
 " 35 kurniharykurnia
 " 36 kurni-kasveja

Viksténin opetus sisälsi heidän mielestään joutavaa jutustelua sekä paljon epäolennaisuuksia.²¹⁰ Kansakoulujen kasvitarhojen suunnittelu- ja kehitystyössä hän oli joka tapauksessa koko Suomea ajatellen yksi edelläkävijöistä. Vikstén korosti käytännöllisten aineiden merkitystä kansakoulussa, koska Suomessa oli vielä paljon köyhyyttä. Käytännöllisyys oli hänen mukaansa sopusoinnussa myös Raamatun hengen kanssa. Koska Raamattu oli määrännyt ihmisen olemaan ”luonnon herra” ja saamaan siitä ”otsansa hiessä leipänsä”, luonnon ja sen lakien tunteminen oli tästä syystä Viksténin mukaan välttämätöntä.²¹¹ Kouluhallitus kutsui hänet vuoden 1910 alusta hoitamaan ensimmäisenä puutarhahoidon neuvojan virkaa, jonka työn kuolema kuitenkin katkaisi jo saman vuoden elokuussa.²¹²

Viksténin vaikutuksesta muutamat muutkin Tammelan opettajat kiinnostuivat 1800–1900-lukujen vaihteessa kasvipuutarhaharrastuksesta. Yleisessä kansakoulukokouksessa vuonna 1899 käytyjen keskustelujen²¹³ ja *Uudessa Suomettaressa* olleiden artikkeleiden²¹⁴ innostamina he laativat Tammelan opettajayhdistyksen nimissä kirjelmän kansakoulujen johtokunnalle, jotta opettajille annettaisiin taloudelliset edellytykset perustaa koulujen yhteyteen puutarha. Kirjelmässä korostettiin kasvitarhojen kansantaloudellista merkitystä. Puutarhat eivät saaneet rajoittua ainoastaan ylemmän kartanokulttuurin piiriin vaan kansakoulujen kautta puutarhanhoitoaattetta oli tarkoitus levittää koko kansan keskuuteen. Koulun ympärillä sijaitseva ”kansallissivistystä osoittava puisto” viestitti niin oppilaille kuin opettajillekin Jumalan suuruutta ja hyvyttä.²¹⁵ Johtokunta saattoi kirjelmän tiedoksi kaikille opettajille ja valmisteli asiaa seuraavan kevään.²¹⁶ Kunta päättikin jo samana vuonna antaa opettajille rahaa puutarhojen perustamiskustannuksiin sekä vuosittaista ylläpitotukea.²¹⁷

Koulupuutarhojen perustamisen ensimmäinen aktiivinen vaihe Tammelassa ja Forssassa sijoittui 1900-luvun alkuun. Mustialan maanviljelys-

²¹⁰ KA KH V Em 14 kktarkptk. syksy 1905; Em 17 kktarkptk. kevät 1907; Em 18 kktarkptk. syksy 1907. Arviot olivat oikeansuuntaiset, vaikka vt. tarkastaja Juho Kivikosken lausunnot Viksténin osalta eivät välttämättä täyttäneet kaikkia objektiivisuuden vaatimuksia. Kivikoski oli nimittäin Toivosen kuoltua tullut kirkonkylän koulun toiseksi miesopettajaksi ja hän oleti saavansa myös koulun johtajuuden siihen liittyvin etuuksin, vaikka johtokunta oli päättänyt antaa johtajan valtuudet August Viksténille. Asia tutkittiin Kivikosken vaatimuksesta kouluhallitusta myöten, mutta tilanne ei johtanut hänen toivomaansa tulokseen. TKA KLÄÄ Ca:2 jk. ptk. 21.8.; 7.12.1899.

²¹¹ HMA TOYA Ca:1 ptk. 10.12.1898.

²¹² TKA KLÄÄ Ca:2 jk. ptk. 4.1.; 17.5.1910; *Ranttila* 1948, 50; *Halila* 1949–1950 II, 196.

²¹³ *Elfte Allmänna finska folkskolemötet* 1899, 152–159.

²¹⁴ US 308/13.12.1899 ja 309/14.12.1899, Kasvitarha joka kotiin.

²¹⁵ HMA TOYA Ca:1 ptk. 28.10.1899, 17.2.1900; TKA KLÄÄ Ca:2 jk. ptk. 7.12.1899.

²¹⁶ TKA KLÄÄ Ca:2 jk. ptk. 3.3., 7.4.1900.

²¹⁷ *Ranttila* 1948, 50.

opisto ja vuosisadan alussa kuntaan perustetut ensimmäiset maamiesseurat tukivat omalta osaltaan koulujen maahengen kehitystä.²¹⁸ Letkun kansakoulun johtokunta päätti vuonna 1908 laittaa koulupuutarhan kuntoon, ”että koulu siten ulkonaisessakin suhteessa voisi olla hyvänä esimerkkinä koko ympäristölle”.²¹⁹ Haudankorvan koulu teetätti hienon puutarhasuunnitelman 1912.²²⁰ Linikkalan kansakoululaiset saivat oman pienen puutarhamaan koulun kasvitarhan yhteydestä.²²¹ Oppilaspuutarhan lisäksi opettajille oli varattu henkilökohtainen maapalanen, jota he käyttivät myös opetustarkoituksiin. Puutarhamaasta saattoi syntyä opettajien välillä jopa kiistaa.²²² Turun kansakoulukokouksessa vuonna 1914 perustettu Suomen Koulukasvitarhayhdistys pyrki informaatiollaan tukemaan sekä johtokuntaa että opettajia tässä uudessa työmuodossa. Yhdistys korosti, että erityisesti sota-aikana Suomi olisi hyvin haavoittuvainen maa, mikäli se lepäisi ainoastaan tuontiviljan ja -juuresten varassa. Siksi koulukasvitarhayhdistyksen mielestä oli tärkeää herättää koululaisissa rakkautta sekä kunnioitusta kansamme pääelinkeinoja kohtaan.²²³

9. Yhteinen huoli kodista

Isäntien ja palkollisten välinen suhde on muuttunut. Nuorikansa yleiseen vaatii itselleen rajatonta vapautta omaksi turmiokseen, sillä se ei käsitä mikä on tosi vapaus. Täten palkolliset toteavat, ettei isäntäväellä ole mitään oikeutta valvoa heidän siveellistä elämäänsä.²²⁴

Kotikasvatuksessa esiintyy paljon virheitä, joten koti usein turmelee koulun työn.²²⁵

Koti ja perhe olivat joutuneet 1800-luvun puolivälistä alkaen hyvin monitasoiseen muutosprosessiin. Sääty-yhteiskunnasta oli vähitellen siirrytty kansalaisyhteiskuntaan ja edellä lainatut otteet Tammelasta 1900-luvun

²¹⁸ Mustialan maanviljelysopiston merkityksestä ja ensimmäisistä maamiesseuroista *Ojanen* 1983, 171–172, 311.

²¹⁹ TKA LKUA Ca:1 jk. ptk. 12.10.1908.

²²⁰ FKA HVAA saapuneita kirjeitä, suunnitelmassa merkintä: johtokunnan puolesta hyväksytty 25.4. 1912.

²²¹ FKA LLAA Ca:1 jk. ptk. 20.3.1911, 15.4.1912.

²²² FKA HVAA jk. ptk. 6.10.1914.

²²³ FKA HVAA saapuneita kirjeitä, kirje Suomen Koulukasvitarhayhdistyksen johtokunnalta 8.10.1916.

²²⁴ TSA II Db:2 srkk. 1922.

²²⁵ HMA TOYA Ca:3 ptk. 1.5.1915.

alusta paljastavat jotain keskeistä kyseisestä muutoksesta. Perhehistoriallisten tutkimusten mukaan 1800-luvulla siirryttiin huonekuntakeskeisestä ajattelusta perhekäsitteen käyttöön, nimenomaan ydinperhettä tarkoittavassa merkityksessä.²²⁶ Mutta maalaisväestö ja työläiset eivät olleet vielä 1900-luvun alussa sopeuttaneet elämäntyyliänsä ydinperheihanteen mukaiseksi, mikä sai nousevan keskiluokan huolestumaan ja ryhtymään toimenpiteisiin.²²⁷

Huolestuminen heijastui yllä olevista lainauksista. Isäntäväen ja palvelijoiden muuttuneessa suhteessa näkyi kristillisen alamaishengen sekä laajemminkin kotikurin murenemisen merkit.²²⁸ Forssan teollisuustyöväestön olemassaolo sekä tilapäistöistä toimeentulonsa saaneen väestönosan voimakas kasvu 1900-luvun alussa nosti kotikysymyksen Tammelassa kansanvalistajien huomion kohteeksi. Maatalouteen kiinnittyneen kansan osalta kysymys kodin merkityksestä ei ollut vielä tuolloin aktuaalinen. Tammelan seurakunnan papisto valitti seurakuntakertomuksissa säännöllisesti Forssan tehdastyöväestön kehnoa siveellistä elämää. Hallitsevimmat epäkohdat olivat D. A. Aimosen sanoin ”helvetin kaksoissisarukset” juoppous ja hau-reus.²²⁹ Avioliiton ulkopuolella syntyneiden lasten suuri osuus (liikkui vuosisadan vaihteessa 20 % molemmin puolin) selittyi E. A. Lindgrenin mukaan ”puuttuvasta Jumalan pelosta, puuttuvasta kasvatuksesta sekä vanhempien ja isäntäväen puuttuvasta silmälläpidosta”. Sen sijaan kansakoulujen vaikutus oli hänen mielestään moraalialueen kohottava.²³⁰

Kansakoulu pystyi vaikuttamaan lapsiin, mutta kansanvalistajat totesivat sen riittämättömäksi, mikäli koteja ei saatu kokonaisuudessaan mukaan yhteiseen projektiin. Myös vanhemmat tarvitsivat valistusta ja silloin nimenomaan naisen rooli muodostui keskeiseksi luotaessa uudenlaista kotia äidillisyysskulttuuria ydinperheen ympärille; äidistä haluttiin tehdä kodin keskushenkilö. Tämä käsitys kodin ja äidin roolista yhdisti laajasti porvarillisen yhteiskunnan vakiinnuttamisen hyväksi toimivia tahoja, naisasiajärjestöt niiden mukana. Viimeksi mainitut loivat kaksi erilaista ihannenaistyyppiä ratkaistakseen ristiriidan itsellisen naisen ja perheenäidin välillä. Toinen oli naimaton, työssä käyvä ja yhteiskunnallista äitiyttä edustava nainen. Toinen oli puolestaan naimisissa oleva perheenäiti, jonka toiminta rajoitui kodin piiriin.²³¹

²²⁶ Häggman 1994, 134–136; Markkola 1994, 21–22. Tuomaala 2004, 65. Anne Ollila on tosin todennut, että kyseinen yleistys antaa liian yksipuolisen kuvan menneisyydestä jättäessään poikkeamat ja erityispiirteet huomioimatta. Ollila 1998, 83–85.

²²⁷ Häggman 1994, 216–217, 222–224; Markkola 1994, 131–134; Ollila 1998, 84; Tuomaala 2004, 83.

²²⁸ Tuomaala 2004, 76.

²²⁹ TMA TTA E VII 19 b Tammelan srkk. 13.9.1892.

²³⁰ KA PTA Cf:13 Tammelan srkk. 1899.

²³¹ Jallinoja 1983, 62–64, 68; Sulkunen 1987, 164–167, 172; Ollila 1993, 57.

Tammelan opettajat ja papit totesivat vuonna 1900, että kasvatustieteiden yhdistyksen toiminnan ei tulisi rajoittua vain kouluun vaan sen pitäisi ”ohjata myös vanhempia”.²³² Välttämänä herätteenä keskustelulle oli ilmeisesti edellisenä syksynä pidetty piispantarkastus, jossa oli käsitelty lasten kasvatusta. Aessori A. W. Lyra oli korostanut koulujen ohella kotien merkitystä, sillä koulut eivät hänen mukaansa vapauttaneet vanhempia kasvatustavasta.²³³ Kasvatustieteellinen yhdistys järjesti muutamia esitelmätilaisuuksia, joihin liittyi seurakunnan papin pitämä hartaushetki.²³⁴ Näistä tilaisuuksista alkoi opettajien ja papiston ylläpitämä traditio, joka pyrki eri muodoissa levittämään ja pitämään esillä kristillisen kodin ihannetta.²³⁵ Jotta vaikutusmahdollisuudet niin oppilaisiin kuin heidän vanhempiinsaakin perustuisivat realismille, pidettiin välttämättömänä, että opettajat tutustuisivat koululaisten koteihin.²³⁶

Koulun ja kodin välistä yhteydenpitoa ilmensivät myös kodinpäivät, joita vietettiin sekä Forssassa että Tammelan kylissä harvakseltaan.²³⁷ Kodinpäivät rakentuivat kotikasvatustaiteelle, jota Tammelassa levitti Forssan Kuhalan kansakoulunopettaja Kalle Pylkkänen.²³⁸ Hän työskenteli muutamaa otteeseen päätoimisesti vuonna 1907 perustetun Kotikasvatustieteiden yhdistyksen kiertävänä puhujana.²³⁹ Kotikasvatustieteiden yhdistys pyrki korostamaan kotien ja äitien merkitystä mm. tuomalla Suomeen äitienpäivän vieton. Yhdistyksen sihteeri, opettaja Vilho Reima, oli tutustunut äitienpäivän juhliin Yhdysvalloissa vuonna 1910, mutta Suomessa käytäntö alkoi vasta kansalaissodan jälkeen 1918. Äitienpäivän vietto rajoittui aluksi valkoisen Suomen juhlaiksi.²⁴⁰

²³² HMA FYLA Cc:1 TYO ptk. 20.1.1900.

²³³ KA PTA Cf:13 Tammelan piisp.tark.ptk. 14.–17.10.1899.

²³⁴ HMA FYLA Cc:1 TYO ptk. 10.3.1900.

²³⁵ Tietty analogia Tampereen tilanteeseen, jossa *Markholan* mukaan työläisväestön perheoloja pyrittiin vuosisadan vaihteessa kohottamaan kunnollisen työläiskodin ihanteen mukaisiksi. *Markkola* 1994, 131–134.

²³⁶ HMA FYLA Cc:1 TYO ptk. 10.12.1904; TOYA Ca:3 ptk. 28.11.1914.

²³⁷ HMA TOYA Ca:3 vkert. 1916, 1917; TKA KLÄÄ Ca:2 jk. ptk. 14.5.1917. Kodinpäivistä löytyy mainintoja aina 1950-luvun loppuun saakka. TKA TORA Ca jk. ptk. 16.1.1930; KLÄÄ Ca:3 25.2. 1949; LVIA Dc vkert. 1954; LNENA Ca:1 jk. ptk. 13.1.1959;

²³⁸ TKA KLÄÄ Ee:1 yksityinen kirje 4.1.1916 (Forssan ja Tammelan kodinpäivistä); FKA LLAA Ca:1 jk. ptk. 5.11.1915.

²³⁹ FKA KLAA Ca:1 jk. ptk. 18.8.1913, 16.8.1915. Kotikasvatustieteiden yhdistyksestä *Töto* 1979.

²⁴⁰ Sosiaalidemokraattinen naisliitto teki vuonna 1929 myös päätöksen äitienpäivän viettämisestä. *Lähteenmäki* 1995, 224–226; *Tuomaala* 2004, 139–140. Forssan kansakoulun-tarkastaja Jaakko Laurila muisteli kouluneuvos Vilho Reimaa seuraavasti: ”...päämäärä on aina ollut sama: kotien, kansan onnellistuttaminen. Ensiksi kodeista saatava viinapul-lo. Sitten sinne saatava tilalle Jumalan pelkoa ja isänmaan rakkautta, joista kaikista on lopputuloksena yksilöjen, kotien ja koko kansan onni.” *Koti* 11–12/1935.

10. Uskonnonopetus säilyttää asemansa

Kansakoulu. Historian ja äidinkielen rinnalla uskonto oli ollut uuden kansakoulun tärkein aine.²⁴¹ Sen viikkotuntimäärä säilyi Tammelassa vuosisadan vaihteeseen ja Forssassa 1890-luvulle saakka kiutena, mikä oli koko maan keskiarvoa korkeampi mutta vuoden 1881 mallikurssien mukainen.²⁴² Viikkotuntimäärä laski myös Tammelassa 1900–1905 viiteen.²⁴³ Oppikirjakomitean vuonna 1899 tekemä ehdotus kyseisestä tuntimäärästä yhtenäisti koko maan käytännön.²⁴⁴ Maaseudun kansakouluissa oli kaksi luokkaa ja neljä osastoa. Yksiopettajaisissa kouluissa käytettiin ns. laajenevien piirien opetusmetodia. Kaikki oppilaat opiskelivat yhdessä samaa ainetta, mutta ylemmät osastot käsittelivät sitä laajemmin. Yleistävämpi käytäntö oli vuorokurssit, joissa edettiin luokittain. Saman luokan molemmilla osastoilla oli yhteinen läksy. Ensimmäisenä vuonna käsiteltiin esim. raamatun historia Vanhan testamentin osalta ja toisena vuonna Uuden testamentin kertomukset. Tämä menetelmä oli käyttökelpoinen varsinkin kaksiopettajaisissa kouluissa.²⁴⁵

Uskontotunnit koostuivat aluksi selvästi erottuvista aineksista. Vuosina 1899–1900 Tammelan kirkonkylän kansakoulun kuusi uskontotuntia jakaantuivat seuraavasti: kolme käytettiin raamatunhistorian opiskeluun, kaksi katekismusopetukseen ja yksi lauantaina pidettyyn sunnuntain epistola- ja evankeliumitekstien selitykseen.²⁴⁶ Raamatunhistoria antoi uskonnollista perustietoa, mutta opetti ennen kaikkea kertomusten välityksellä uskonnollismoraalista esikuvallisuutta. Se pyrki vaikuttamaan sekä oppilaan tunteeseen että tahtoon. Raamatullinen aines tuli esille myös tekstinselityksissä ja kouluhartauksissa. Niin ikään oli tapana, että kansakoulukurssin päättäneet saivat koulusta lahjaksi Raamatun tai Uuden testamentin.²⁴⁷

Hämeenlinnan piirin kansakoulunopettajat keskustelivat vuonna 1902 vuosikokouksessaan uskonnon opettamisesta. Kokouksen yleisen mieltipiteen mukaan uskonnonopetuksen tuli herättää synnintuntoa ja sitä vastaavaa armon kaipausta. Tarkastaja Arthur Törnqvistin mielestä raamatun-

²⁴¹ *Halila* 1949–1950 II, 235–236; *Tamminen* 1967 a, 22–23.

²⁴² KA KH II Ei 25–38 Tammelan ja Forssan kansakoulujen vkert. 1880–1884; KH V Ep 1–82 Tammelan ja Forssan kansakoulujen vkert 1884–1900; *Tamminen* 1967 a, 24–25.

²⁴³ KA KH V Ep 89–119 Tammelan kansakoulujen vkert. 1900–1905.

²⁴⁴ *Tamminen* 1967 a, 26–27.

²⁴⁵ *Tamminen* 1967 a, 99–101.

²⁴⁶ KA KH V Ep 82 KLÄ vkert. 1899–1900.

²⁴⁷ TKA ja FKA kansakoulujen jk. ptk. 1890–1950.

historian opetuksessa oli ensin opiskeltava itse asia ja vasta sitten mahdollisuuksien mukaan luku oli opeteltava ulkoa. Uskonnonopetus oli tarkastajan mielestä tiedon antamista sekä henkistä ja hengellistä herätystyötä. Opetuksen tuli pyrkiä siihen, että uskonnollisen harrastuksen myötä oppilaan arkielämässä syntyisi ”rakkaus oikeaan, jaloon, puhtaaseen ja pyhään”. Kokouksen yleinen mielipide oli se, että opettajalla oli kristittynä oikeus, velvollisuus ja valta omassa opetuspiirissään nuhdella kansaa sen syntisestä elämästä, sillä kansakoulun tuli solidaarisesti kirkon kanssa työskennellä paheita vastaan.²⁴⁸ Yksilöllisten tavoitteiden ohella uskonnonopetukseen sisältyi siis yhteisöllinen kasvatusnäkemys, jonka pyrkimykset liittyivät läheisesti kansakoulun yleisiin tavoitteisiin.

Koko tutkittavan ajan käytiin julkista keskustelua siitä, mikä tulisi olemaan kristinopin ja katekismusopetuksen asema kansakoulussa. 1800-luvun lopulla korostettiin raamatunhistorian merkitystä ja katekismusta puolestaan pidettiin vanhan uskonnonopetuksen symbolina. Sen katsottiin kuuluvan kirkon opetusvastuulle ja siten rippikoulun oppikirjaksi. Tästä muodostui eräs papiston ja kansakoulunopettajien välejä rasittanut kysymys.²⁴⁹

Hämeenlinnan piirin kansakoulunopettajien vuosikokouksessa 1903 keskusteltiin katekismuksen opetuksesta. Yleinen kehitys oli viemässä siihen, että kristinoppia luettiin kansakoulun kahdella ylimmällä luokalla ja Lutherin *Vähä katekismus* liitettiin raamatunhistorian tapahtumiin. Kristinopin poistamista kokonaan kansakoulun opetusohjelmasta ei tässä kokouksessa esitetty, mutta muualla julkisessa keskustelussa se oli melko tavanomainen vaatimus. Hämeenlinnan kokouksessa sekä vanha että uusi käytäntö saivat kannattajansa. Puheenvuoroissa katekismuksen ja kristinopin vahvan aseman tukijat olivat enemmistönä. Taktinen näkökulma tuli useassa puheenvuorossa esille: papiston ja kansan kouluharrastus kasvoi, mikäli katekismusopetuksella ja kristinopilla oli riittävän vahva asema kansakoulussa.²⁵⁰ Tammelassa kansakoulunopettajien ja papiston välillä keskusteltiin katekismuksen asemasta, mutta mitään repiviä erimielisyyksiä ei syntynyt. Uuden kristinopin syrjäytettyä vanhan Swebiliuksen katekismuksen, evankeliset esittivät vastalauseensa kansakoulujen johtokunnassa.²⁵¹ Paikallistason käytännöissä oltiin huomattavasti konservatiivisempia tässä-

²⁴⁸ HMA HTA Cb:1 Hämeenlinnan piirin kansakoulunopettajien vuosikok. ptk. 26.–27.9.1902.

²⁴⁹ Tamminen 1967 a, 171–174; *Iisalo* 1968, 341–352, 356.

²⁵⁰ HMA HTA Cb:1 Hämeenlinnan piirin kansakoulunopettajien vuosikok. ptk. 28.–29.8.1903.

²⁵¹ TKA KLÄA Ca:2 jk. ptk. 1880–1905.

kin kysymyksessä kuin julkinen keskustelu antaisi olettaa. Maaseudun väestölle oli tarkoituksenmukaista myydä kansakouluaatetta osoittamalla erääksi konkreettiseksi eduksi katekismustaidon oppiminen, jota joka tapauksessa kinkereillä ja rippikoulussa edellytettiin.

Uskonnon tuntimäärät laskivat 1906–1921 Tammelassa ja Forssassa neljään viikkotuntiin.²⁵² Opetussuunnitelmakomitea hahmotteli Mikael Soinisen johdolla vieläkin pienempää tuntimäärää eli kolmea.²⁵³ Forssan kansakouluntarkastaja Johan Rannisto ehdottikin Portaana ja Torron kouluille uskontotuntien vähentämistä neljästä kolmeen ja kurssin supistamista, mikä sitten väliaikaisesti toteutui.²⁵⁴ Opetussuunnitelmakomitea piti itsestään selvänä, ettei erillisiä katekismustunteja enää olisi vaan ne yhdistettäisiin raamatunhistoriaan. Tammelassa ja Forssassa katekismusopetus säilyi pitkään yhden tai kahden viikkotunnin erillisenä kokonaisuutena, mutta vähitellen lähestyttäessä yleisen oppivelvollisuuden toteutumista se liitettiin yhä useammassa koulussa raamatunhistoriaan.²⁵⁵ Julkisessa keskustelussa ja komiteoiden suunnittelupöydillä koulun uskonnonopetuksen vahva asema oli uhattuna. Suomen poliittinen ilmapiiri oli tullut entistä heterogeenisemmäksi ja myös nuori radikaali sivistyneistö kohdisti voimakasta kritiikkiä perinteisiä uskonnollisia arvoja kohtaan.²⁵⁶ Paikallistasolla tilanne ei ollut yhtä dramaattinen, vaikka tarkastajien puolelta oli tiinkin ehdottamassa suunniteltuja tuntuksupistuksia. Tradition muodostamaa jatkuvuutta ei aivan helposti murrettu. Katekismusopetuksella ja uskonnolla ylipäätensä oli edelleen maaseudun kansakouluissa keskeinen sija.

Uskonnonopetuksen asemaa kuvasti Hämeenlinnan piirin kansakoulunopettajien kokous vuonna 1909, jossa opettaja Oskari Junnila Tuuloksesta piti alustuksen aiheesta ”Mihin suuntaan olisi uskonnonopetus kansakouluissa vastaisuudessa järjestettävä?”. Alustajan mukaan uskonnonopetus oli kokonaan poistettava ja se olisi korvattava sivistyshistorialla. Hänen mielestään sen hetken uskonnonopetus oli teeskentelyä ja siksi aine tuli sopeuttaa muiden aineiden ja tieteellisen katsomuksen mukaiseksi. Alustus sai tyrmäävän vastaanoton, ja kokous hylkäsi siinä esitetyt mielipiteet täysin. Puheenvuoroissa korostettiin uskonnon merkitystä kaiken muun

²⁵² TKA ja FKA kansakoulujen OPS 1906–1921.

²⁵³ Tamminen 1967 b, 37–38, 172.

²⁵⁴ TKA PRASA Db:1 OPS 1917–1919; TORA Db OPS 1917–1919.

²⁵⁵ KA KH Ep 140–247 Tammelan ja Forssan kansakoulujen vkert. 1906–1916; TKA ja FKA kansakoulujen OPS 1916–1921.

²⁵⁶ Vastaavanlainen kehitys eteni samaan aikaan Ruotsissa, jossa kansakoulun sekularisointia motivoivat voimakkaat antiklerikaalit tendenssit. Tegborg 1969, 223–224; Talonen 1984, 221.

opetuksen perustana ja ihmiselämän moraalisen tajun ehdottomana edellytyksenä. Samalla tuli esille joillakin seuduilla ongelmana ollut kysymys uskonnon oppikirjasta. Papiston ja opettajiston yhteisymmärrys ei ollut itsestäänselvyys.²⁵⁷ Keskustelu osoitti uskonnonopetuksen vankan aseman, mutta myös tilanteen vähittäisen muuttumisen. Kansakouluopettajisto ei laajentuessaan enää edustanut arvopohjaltaan yhtenäistä joukkoa. Uskonnonopetuksen asema saatettiin asettaa myös paikallistasolla kysymyksenalaiseksi. Julkisessa keskustelussa radikaalitkin ehdotukset olivat jo tuttuja.

Yhteiskoulu. Oppikouluissa uskonnon asema oli huomattavasti selkeämpi. Aineen tuntimääräksi oli määrätty jo vuoden 1856 koulujärjestyksessä kaksi viikkotuntia. Vuoden 1872 koulujärjestys ja seuraavana vuonna vahvistetut oppiennätykset sekä vuoden 1883 asetus eivät muuttaneet tilannetta. Koko tutkimani ajan tuntimäärä säilyi samana.²⁵⁸ Uskonnon asema oppikoulun sisällä oli vakaa, vaikka ulkoapäin tuli ajoittain vaatimuksia sen poistamisesta oppiaineiden joukosta. Kiista kansakoulun uskonnonopetuksesta 1920-luvun alussa oli mittasuhteiltaan paljon suurisuuntaisempi.²⁵⁹

Forssan yhteiskoulussa noudatettiin pääpiirteissään vuonna 1873 vahvistettuja ja 1916 uudistettuja uskonnon oppiennätyksiä. Raamatunhistoriaa käsiteltiin I–III luokilla ja johdatus Raamatun kirjoihin oli IV luokalla. Näillä ensimmäisillä luokilla oli myös raamatunlukua ja virsiä sekä *Kristinopin* ja Lutherin *Vähän katekismuksen* opiskelua, joista *Kristinoppi* jäi vähitellen kokonaan pois. Suomen kirkkohistorian sekä seurakuntaelämään tutustumisen osuus vakiintui V luokalle ja yleistä kirkkohistoriaa luettiin VI–VII luokilla. Uskonopin kurssi alkoi VII luokalla ja jatkui vielä etiikan osalta seuraavana vuonna. Lisäksi viimeiseen vuoteen sisältyi ennen opiskellun kertausta.²⁶⁰

²⁵⁷ HMA HTA Cb:1 Hämeenlinnan piirin kansakoulunopettajien kok. ptk. 1.6.1909.

²⁵⁸ *Iisalo* 1968, 244–245, 287–289; *Kiuasmaa* 1982, 20–26, 628–635.

²⁵⁹ *Tamminen* 1968, 135, 138; *Kena* 1979, 27, 268–303.

²⁶⁰ FYK ja FYL vkert. 1899–1960; *Maunu* 1904; *Tamminen* 1968, 136–145.

11. Uskonto jäsentää koulutyön arkea ja juhlaa

a. Aamu- ja iltahartaudet

Koulutyön käytäntöjen keskeinen määrittäjä oli aika ja tapa. Mukautuminen tarkasti jaksoteltuun päivä-, viikko- ja lukuvuosirytmiiin kuului oppilaan ensimmäisiin tehtäviin koulussa.²⁶¹ Koulun aika- ja tapajärjestykseen totuttamisessa uskonnolla oli tietty rooli. Aamurukoukset aloittivat ja iltarukoukset päättivät oppilaan koulupäivän. Ne toteuttivat sekä uskonnollisen että yhteisöllisen kasvatuksen tehtäviä.

Oppikoulun vuoden 1872 koulujärjestyksen mukaan oppilaiden ja opettajien tuli aamuisin ja iltaisin kokoontua yhteen laulamaan virsi, rukoukseen ja kuulemaan raamatuntekstiä. Hartaustilaisuuden piti joko rehtori tai uskonnonopettaja. Oppikoulun 1872 koulujärjestys säilyi hartaus säännösten osalta muuttumattomana lähes sata vuotta.²⁶² Forssan yhteiskoulussa aamurukoukset pidettiin juhlasalissa. Yhteiskoulun ensimmäisinä toimintavuosina opettajat keskustelivat siitä, kuka aamurukoukset pitäisi. Aluksi ne jäivät johtaja Sajaniemen ja johtajatar Lyytiön vastuulle.²⁶³ Aamurukouksista on säilynyt yhteiskoulun kahdelta ensimmäiseltä vuosikymmeneltä vain vähän tietoja, mutta ilmeisesti hartauden rakenne noudatti koulujärjestyksen mukaista kaavaa: virsi, päivän teksti Raamatusta ja rukous. Lähteet eivät kerro iltarukouksista yhteiskoulun osalta mitään. Yksittäiset opettajat todennäköisesti pitivät niitä luokittain vielä 1900-luvun alussa, sillä ne kuuluivat oppikoulun koulujärjestykseen ja niillä oli pitkä traditio. Käytännössä iltarukouksia tuskin pidettiin maamme oppikouluissa enää 1900-luvun kahden ensimmäisen vuosikymmenen jälkeen.²⁶⁴

Kansakouluissa otettiin alusta alkaen oppikoulun mallin mukaiset aamu- ja iltarukoukset vakiintuneeksi tavaksi. Lainsäädännössä nämä hartautilaisuudet mainitaan kansakoulun osalta ensimmäisen kerran vasta sotien jälkeen. Oppikoulun esikuvan lisäksi kansakoulun hartausperinteesen vaikutti myös opettajaseminaarien säännöllinen aamurukouskäytän-

²⁶¹ Kivinen & Rinne & Kivirauma 1985, 13.

²⁶² AsK 26/8.8. 1872 § 17; *Iisalo* 1968, 250–252; *Karttunen* 1980, 7; *Pyysiäinen* 1994, 9–10.

²⁶³ HMA FYLA Ca:1 op.kok. ptk. 1.9.1902, 1.9.1903.

²⁶⁴ *Haavio* 1954, 230. Tampereen reaalilyseon opettajat ehdottivat 1908 rehtorilleen Eino Sakari Yrjö-Koskiselle, että päivän päätösrukoukset lopetettaisiin. Rehtori oli koulujärjestyksen kannalla ja kysyi asiaa Koulutoimen Ylihallitukselta. Vastauksessa ilmoitettiin, ettei koulujärjestyksestä poikkeamisia sallita. *Ketonen* 1980, 109–110.

tö.²⁶⁵ Kansakouluissa toteutetut aamurukoukset noudattelivat totuttua kaavaa, jossa virsi, raamatun teksti ja rukous muodostivat perusrungon. Opettajien avuksi oli tehty myös valmiita rukouskirjoja, mutta esimerkiksi Tammelan opettajayhdistyksessä opettajat olivat sitä mieltä, että vapaasti muotoilluissa yksinkertaisissa rukouksissa oli parempi mahdollisuus liittyä oppilaiden elämään. Valmiit rukoukset muodostuivat helposti koneellisiksi ja oppilaiden kannalta unettaviksi. Raamatun lukemista niin aamu- kuin iltarukousten yhteydessä he pitivät mielekkäänä.²⁶⁶ Käytännössä aamu- ja iltarukoukset pyrittiin liittämään uskontotunneilla käsiteltyihin aiheisiin ja kirkkovuoden rytmiin.²⁶⁷ Kansakouluissa myös päätösrukoukset kuuluivat olennaisena osana päiväohjelmaan. Ne saatettiin pitää koko koululle yhteisesti tai opettajat pitivät päätösrukoukset tuntien lopuksi luokittain.²⁶⁸

b. Uskontotuntien sijoittuminen lukujärjestykseen

Kouluviikko noudatti koulupäivän tavoin tiettyä rytmiä. Kiertokoulut aloittivat maanantain sekä muut päivät uskontotunnilla sekä päättivät viikon seuraavan sunnuntain raamatun tekstien selitykseen.²⁶⁹ Kansakoulut jatkoivat soveltuvin osin kyseistä traditiota. Tammelan kirkonkylän koulun toisen luokan ensimmäisen osaston päivä- ja viikkojärjestys 17.–22.9.1900 oli seuraava²⁷⁰:

Kello	Maanantai	Tiistai	Keskiviikko	Torstai	Perjantai	Lauantai
8–9	Raamattu	Katekismus	Oikokirjoit.	Raamattu	Raamattu	S.historia
9–10	Kirjoitus	Laskento	Katekismus	Maantieto	Kasvioppi	Piirustus
10–11	Maantieto	Voimistelu	Laulu	Voimistelu	Laulua	Oikokirj.
11–12						Sisäluku
12–1	Käsi-	S.historia	Kavioppi	Yl.historia	Käsi-	12–1/2 1
1–2	ja puu-	Piirustus	Kielioppi	Kirjoitus	ja puu-	Tekst.sel.
2–3	tarhatöitä	Yl.historia	Laskento	Sisäluku	tarhatöitä	

Kansakoulu jatkoi vanhaa perinnettä sijoittaen uskontotunnin viikon ensimmäiseksi tunniksi. Loputkin uskontotunnit pidettiin pääsääntöisesti aamuisin paitsi lauantaina, jolloin uskonto saattoi yhtä hyvin sijoittua vii-

²⁶⁵ Karttunen 1980, 7; Pyysiäinen 1994, 9.

²⁶⁶ HMA TOYA Ca:2 ptk. 1.5.1901.

²⁶⁷ TKA LVIA Db OPS 1918–1919.

²⁶⁸ TKA LVIA Db OPS 1918–1919.

²⁶⁹ TSA II Bi:2 Tammelan kiertok. 3. piirin matrikkeli.

²⁷⁰ TKA KLÄÄ Ad II luokan 1. osaston pvk. 17.–22.9.1900.

meiseksi tunniksi. Tuntien vähentyessä maanantai ja lauantai säilyttivät kuitenkin pitkään asemansa päivinä, jolloin oli uskontoa.²⁷¹ Lauantaina tai juhlapäivän aattona oli tapana, kuten kiertokoulussakin, lukea ja lyhyesti selittää seuraavan päivän raamatuntekstit. 1800-luvun lopussa siihen oli varattu erillinen tunti.²⁷² Tekstien käsittely sisällytettiin 1900-luvun alkupuolella lauantain uskontotuntiin, mikä merkitsi samalla tekstien ja selitysten määrän vähenemistä. Forssan Haudankorvan kansakoulussa siihen varattiin tunnin lopusta kymmenen minuuttia ja Tammelan Liesjärvellä erillinen neljännestunti.²⁷³

Uskontotuntien perinteinen asema viikkorytmissä ei enää maamme itsenäistymisen jälkeen ollut itsestään selvä asia. Uskonto kansakoulun keskeisenä oppiaineena oli vuosisadan ensimmäisinä vuosikymmeninä monella tavoin uhattuna. Tuntimäärät vähenivät ja julkisessa keskustelussa uskonnonopetusta vastaan hyökättiin voimakkaasti. Alakansakoulun opettajaksi siirtynyt entinen kiertokoulunopettaja Wilhelmina Ström kysyi 1920-luvun alussa, eikö alakansakoulussakin voitaisi pitäytyä vanhassa traditiossa, jossa uskontoa olisi joka aamu puoli tuntia ja lauantain viimeinen tunti sisältäisi tekstinselityksen. Hänen mielestään ihminen tarvitsi päivittäin Jumalan sanaa kuten ruokaakin ja lisäksi oli muistettava, että lapset pitivät raamatullisista kertomuksista. Ström korosti, että koulun uskonnonopetuksen tehtävä oli rippikouluun valmistautuminen, mutta se myös rytmitti päivän ja viikon kulkua. Ei ollut yhdentekevää, millä tunnilla päivä aloitettiin ja viikko lopetettiin. Esimerkiksi äidinkieli ja ympäristöoppi eivät Strömin käytännön kokeilujen mukaan täyttäneet samaa tehtävää kuin uskonto, eivätkä aamu- ja iltarukoukset korvanneet oppituntia. Lauantai tekstitunnin myötä puolestaan ”astuisi Pyhä tunnelma jo koulussa lasten sydämeen. Niin siellä koulussakin valmistauduttaisiin Pyhä päivää vastaanottamaan.”²⁷⁴ Ström arvioi uutta alakansakoulua kirkollisesta kiertokoulusta saamansa kokemuksen ja henkilökohtaisen vakaumuksen perusteella, mutta kansakoulun omasta piiristäkin nousi traditiota puolustavia puheenvuoroja. Kansakouluntarkastaja Jaakko Laurila kehotti kiertokirjeessään vuonna 1922 lukemaan lauantain hartaudessa ainakin sunnuntain evankeliumitekstin.²⁷⁵

²⁷¹ TKA kansakoulujen OPS 1890–1922.

²⁷² KA KH V Ep 36, 40, 44, 49, 55, 62, 68, 75, 82, 96, KLÄ vkert. 1891–1902; TKA TERA Dc vkert. 1898–1899; FKA KLAA vkert. 1897–1898.

²⁷³ FKA HVAA OPS 1911–1922; TKA LVIA Db OPS 1921–1922.

²⁷⁴ HMA LHMA Wilhelmina Strömin papereita, käsikirjoitus s.a. (1920-luvun alku).

²⁷⁵ TKA KLÄA Eb:1 Jaakko Laurilan kiertokirje 25.9.1922.

c. Koulun juhlat

Syyslukukauden päättänyt kuusijuhla ja lukuvuoden päätösjuhla muodostuivat tärkeimmiksi vuosittaisiksi koulun juhlatilaisuuksiksi. Kansakoulun vuositutkinto oli ollut aiemmin nimensä mukaisesti arvokas kuulustelutilaisuus, mutta 1900-luvun alussa sen luonne muuttui vähitellen ohjelmalliseksi kevätjuhlaksi ja samalla tarkastuksenomainen kysely jäi ensin sivuosaan ja myöhemmin kokonaan pois. Kansakoulun lukuvuoden päätösjuhlista pyrittiin tekemään mahdollisimman edustavia koulujen markkinointitilaisuuksia, joissa kyläläiset saivat todeta vuoden aikana tapahtuneen edistymisen. Johtokunnan jäsenet osallistuivat juhlaan sekä mahdollisuuksien mukaan myös kansakouluntarkastaja ja seurakunnan pastori olivat läsnä.²⁷⁶ Kansakoulukurssin suorittaneet saivat juhlassa koululta lahjaksi Raamatun tai Uuden testamentin.²⁷⁷ Tammelan opettajayhdistys järjesti muutamana vuonna Forssassa kansakoulujen yhteisen kevätjuhlan, jonka ohjelmaan kuului osallistuminen jumalanpalvelukseen ja erilliseen ulkoilmatilaisuuteen, jossa oli laulua ja musiikkia sekä myöhempinä vuosina urheilukilpailuja.²⁷⁸ Myös Forssan yhteiskoulussa ymmärrettiin, etteivät hyvin järjestetyt koulun juhlat olleet tärkeitä ainoastaan omille oppilaille ja opettajille vaan ne yhdistivät ympäröivän maaseudun lähemmäksi koulua.²⁷⁹

Kirkkovuoden juhlapäivät otettiin kansakoulun vuosikierrossa huomioon uskontotuntien aiheina sekä aamu- ja iltarukouksiin liittyvinä juhlahetkinä. Erityisesti syyslukukauden loppuun sijoittuneeseen adventti- ja joulunaikaan syntyi nopeasti vakiintuneet juhlaperinteet. Joulunvieton saadessa Suomessa 1800-luvulta lähtien uusia muotoja Topeliuksen ja koulujen panos saksalaisporvarillisen joulutradition vakiinnuttamisessa maamme oli merkittävä.²⁸⁰

Ensimmäisen maailmansodan aikana vuonna 1914 Tammelan opettajat miettivät, oliko sopivaa viettää perinteistä joulujuhlaa ja kuluttaa kunnan varoja joululehtiin tai makeisiin. Juhlan tilalle olisi järjestetty vaatimatonta lukukauden päätöstilaisuus. Muutamat Kuhalan johtokunnan jäsenet halusivat kuitenkin pysyä perinteisen joulunvieton kannalla, koska heikon taloudellisen tilanteen vuoksi lapsilla ei ollut kodeissaan mahdollista saada ”mitään joulun tunnelmaa”.²⁸¹ Ilmeisesti traditio vei voiton ja joka tapauk-

²⁷⁶ HMA TOYA Ca:2 ptk. 6.9.1902; TKA KLÄÄ Ca:2 jk. ptk. 9.4.1903.

²⁷⁷ TKA kansakoulujen jk. ptk. 1890–1922.

²⁷⁸ HMA TOYA Ca:2 ptk. 10.2.1912, 19.4.1913, vkert. 1913; Ca:3 ptk. 21.1., 6.5.1922.

²⁷⁹ FYK vkert. 1908–1909.

²⁸⁰ Klinge 1997 a, 132–137.

²⁸¹ FKA KLAA Ca:1 jk. ptk. 13.11.1914.

sessä keskustelu osoitti, miten tärkeäksi osaksi vuosirytmii kuusijuhla oli jo ehtinyt muodostua. Juhlan merkitys korostui vaikeina aikoina.

Kouluyhteisössä vietettiin vuosittain kertautuvien juhlien lisäksi myös harvemmin toistuvia tilaisuuksia. Sellaisia olivat mm. piispan vierailu Tammelan kirkonkylän kansakoululla vuonna 1899, Uno Cygnaeuksen syntymän 100-vuotisjuhla 1910 ja uskonpuhdistuksen 400-vuotisjuhla 1917.²⁸² Kirkonkylän koulun 50-vuotisjuhlassa 26.8.1917 ohjelmassa oli virsiä, johtaja Kokkisen pitämä rukous, erillinen juhla jumalanpalvelus sekä entisten opettajien ja johtokunnan jäsenten haudoilla pidetyt muistopuheet ja laulut. Seurakunnan papit osallistuivat alusta alkaen juhlan suunnitteluun ja ohjelmavastuuseen.²⁸³

12. Poliittika koettelee maailmankatsomuksellista yksituumaisuutta

a. Poliittis-maailmankatsomuksellisten rintamien hahmottuminen

Tammelan opettajajyhdistys keskusteli vuonna 1897 Kaarlo Ahteen alustuksen pohjalta kysymyksestä ”Miten saadaan isänmaanrakkaus niin aikaiseen kuin mahdollista oppilaassa herätetyksi?” Kokouksen osanottajat olivat yksimielisiä siitä, että oppilaissa tuli jo varhaisessa vaiheessa ja kaikkia keinoja käyttäen synnyttää kiintymystä omaan isänmaahan. Runot, laulut ja suurmiesten elämäntöiden esittely olivat keinoja tavoitteen saavuttamiseksi. Ongelmaksi opettajat kokivat sen, että historian opiskelu ajoittui ylemmille luokille, jolloin osa oppilaista oli jo eronnut koulusta.²⁸⁴ Tässä vaiheessa isänmaa esiintyi tammelalaisilla opettajilla varsin ristiriidattomana käsitteenä. 1900-luvun alku toi kuitenkin mukanaan uudenlaisen poliittisen kulttuurin ja samalla isänmaallisuus sai toisistaan poikkeavia tulkintamalleja.

²⁸² KA PTA Cf:13 Tammelan piisp.tark.ptk. 14.–17.10.1899; TKA LKUA Ca:1 jk. ptk. 7.10.1910; LVIA Ca:1 jk. ptk. 4.10.1910; TORA Ca jk. ptk. 7.10.1917; KLÄA Ca:2 jk. ptk. 13.12.1917; HMA FYLA Ae:8 Luokkapäiväkirja I-luokka 1917–1918, 31.10.1917.

²⁸³ TKA KLÄA Ca:2 jk. ptk. 11.1.1917, 30.8.1917.

²⁸⁴ HMA TOYA Ca:1 ptk. 16.1.1897.

Forssan yhteiskoulun suunnittelu- ja perustamisvaiheessa myös paikallisen työväenyhdistyksen keskeiset vaikuttajajäsenilöt tukivat hanketta. Tilanne muuttui kuitenkin nopeasti. Jo ensimmäiset lukuvuodet osoittivat, että vain harvat työläiskodit lähettivät lapsiaan yhteiskouluun.²⁸⁵ Maailmankatsomuksellisesti radikalisoituva työväenliike ja traditionaalisia arvoja korostava oppikoululaitos kulkivat jo eri suuntiin, mikä näkyi sekä käytännön ratkaisuissa että periaatteellisissa kysymyksissä. Tammelan ja Forssan opettajat kiinnittivät vuonna 1900 huomiota paikallisen työväenyhdistyksen toimintatapoihin ja pitivät niitä siveellisesti ala-arvoisina, koska yhdistys houkutteli alle 15-vuotiaita lapsia järjestämiinsä tanssi-iltamiin päästämällä heidät maksutta sisään.²⁸⁶ Suurlakon jälkeen työväenliike levisi voimakkaasti ja poliittis-maailmankatsomukselliset kysymykset kärjistyivät entisestään perinteisiä yhteiskunnallisia valtasuhteita. Tammelan ja Forssan kansakoulunopettajat eivät hyväksyneet radikalisoituneen työväenliikkeen menetelmiä eivätkä kaikkia sen tavoitteita, vaikka antoivatkin tietyille sosialismin periaatteille tunnustusta.²⁸⁷ Vertailun vuoksi on todettava, että vanhasuomalaisessa papistossakin esiintyi vielä vuonna 1906 tiettyä ymmärtämystä sosialismin periaatteita kohtaan. Esimerkiksi Humppilan kirkkoherra K. V. Hurmerinta, joka kuului Forssan yhteiskoulun johtokuntaan vuosina 1903–1908, toivoi papiston edistävän ”socialismin ihanteellisia pyrintöjä” ja vastustavan kapitalismia.²⁸⁸

Erilaiset näkökannat kirkon ja uskonnonopetuksen asemasta yhteiskunnassa ja koulussa viilensivät opettajien sekä pappien suhtautumista työväenliikkeeseen.²⁸⁹ Taustalla oli sosialidemokraattisen johdon vuonna 1903 Forssan puoluekokouksessa läpi viemä radikaali uskonto-ohjelma, jonka mukaan uskonto tuli rajata ihmisten yksityisasiaksi, kirkko oli erotettava valtiosta ja uskonnonopetus poistettava kouluista. Työväenliikkeen kenttäväki ei kokonaisuudessa allekirjoittanut näitä puoluejohdon linjauksia, vaikka ohjelma hyväksyttiin kokouksessa sellaisenaan. Joka tapauksessa Forssan kokous merkitsi ratkaisevaa käännettä Suomen uskontopoliittisessa kentässä, sillä nyt kirkon ja uskonnon aseman muutosta vaati pienen sivistyneistöryhmän lisäksi kokonainen puolue.²⁹⁰

²⁸⁵ *Ojanen* 1998, 25.

²⁸⁶ HMA FYLA Cc:1 TYO ptk. 29.4.1900, 23.1., 26.11.1901.

²⁸⁷ HMA TOYA Ca:2 ptk. 17.3., 8.9.1906.

²⁸⁸ *Mustakallio* 1983, 200.

²⁸⁹ HMA FYLA Cc:1 TYO ptk. 14.10.1906.

²⁹⁰ *Soikkhanen* 1961, 144–146, 155–157; *Borg* 1965, 32–33; *Murtorinne* 1967, 13–15; *Mustakallio* 1983, 56.

Opettajille ja kouluille uskonto merkitsi edelleen keskeisintä elämän jäsentäjää, jolla oli tärkeä tehtävä hoidettaessa kansakunnan "elinjuuria". Sukulan kansakoulunopettaja E. Manner ilmaisi kirjoittamassaan runossa "Sananen Työtovereille" asioiden tärkeysjärjestyksen seuraavasti:

Usko Herraan, elinehto, / sepä tukee kansan juurta
ilman sitä synnyinkehto / sortuu, on muu kuinka suurta,
ensin hanki uskon kultaa, / sitten vasta – vieköön tultaan
kukin kauas Suomen saloon, / johtain taivasvaloon.²⁹¹

Poliittisen paineen ja venäjän kielen pakko-opiskelun jälkeen suurlakon alkaminen tulkittiin Forssan yhteiskoulussa historialliseksi hetkeksi, vaikka tulevaisuus oli täysin avoin. Koulun johtaja Jooseppi Sajaniemi korosti puheessaan oppilaille luottamusta Jumalan johdatukseen, sillä "Korkeimman kädestä otamme onnen ja onnettomuuden". Sajaniemen puheen päätyttyä koulu veisasi yhdessä virren "O Herra, siunaa Suomen kansa", ja sen jälkeen alkoi viikon loma.²⁹² Tilaisuuden virsivalinta sisälsi myös poliittisen viestin. Kyseinen virsi 399 oli Alfred Brynolf Roosin sanoittama ja Dimitri Bortnjanskin sävelmällä laulettu valtiopäivävirsi. Lähteen mukaan yhteiskoulussa ei kuitenkaan laulettu virren ensimmäistä säkeistöä, joka alkoi sanoilla "O Herra, siunaa ruhtinaamme, Suo Henkes hälle ylhäältä...", vaan siirryttiin suoraan toiseen säkeistöön.²⁹³ Suuriruhtinaskunnan alamaisuskonto oli ajautunut kriisiin. Perustuslaillisena nuorsuomalaisena Sajaniemi²⁹⁴ tuskin kykeni hyväksymään virren ensimmäisen säkeistön sisältöä. Laillisuuden palauttamista vaatineille perustuslaillisille suurlakko merkitsi voittoa, myöntövyöhykkeen edustajille katkeraa pettymystä.²⁹⁵

Suurlakon myötä voimistuneet vaatimukset uskonnonopetuksen pois-tamisesta kouluista ei saanut opettajien kannatusta, sillä uskonto muodosti heidän mielestään elämälle välttämättömän perustan.²⁹⁶ He olivat sisäistä-neet vahvan kasvatus- ja edistysoptimismin, jonka innoittamina he tunsivat tekevänsä työtä isänmaan ja kansan paremman tulevaisuuden puolesta. Oman vastuullisen tehtävänsä ohella opettajat tunnustivat, että historian kulku niin yksityisen kuin kansankin elämässä oli yksin Jumalan käsissä:

²⁹¹ HMA TOYA Ca:2 ptk. 7.3.1905.

²⁹² FYK vkert. 1905–1906; *Ojanen* 1998, 29.

²⁹³ *Virsi* 1886, nro 399; *Virsi* 1986, nro 579 "Oi Herra, korkein valtiamme...".

²⁹⁴ *Aaltonen* 1949; *Varis* 1971, 76–84; *Peltovuori* 1993, 180–181.

²⁹⁵ *Mustakallio* 1983, 66–74.

²⁹⁶ HMA TOYA Ca:1 ptk. 10.12.1898, 17.3.1900; Ca:2 ptk. 23.3., 14.9.1901; Ca:3 ptk. 12.2.1916; FYLA Cc:1 TYO ptk. 21.2.1903, 14.10.1906.

Usko oikeuden voittoon, isänmaamme ja kansamme kalliin edistymiseen Hänen voimassaan, jonka kädessä kohtalot kansojen kuten yksityistenkin ovat, se, se pitää jousemme jänteissä ja silmän tarkkana.²⁹⁷

Opettajien ja heidän koulujensa toimintaan vaikutti uskonnon lisäksi fennomania, joka sai konkreettisimman ilmauksensa Forssan yhteiskoulun opettajien ja oppilaiden sukunimien suomentamisessa sekä suomalaissuomalisten suurmiesten muistojuhlissa.²⁹⁸ Poliitiikka koetteli jonkin verran suurlakon jälkeen tätä opettajien ja papiston keskinäistä aatteellista ja uskonnollista yksituumaisuutta. Yhteiskunnallisten mielipiteiden polarisoituminen oli tosiasia, vaikka opettajat itse vakuuttivat poliittisten näkemyserojen vähäistä vaikutusta.²⁹⁹ Yhteiskoulun johtokunnassa syntyi kiista koulun juhlasalin antamisesta suomalaisen puolueen järjestämää kokousta varten. Johtokunnan selvä enemmistö, johon kuuluivat kansakoulunopettajat Kaarlo Ahde ja Juho Kivikoski sekä kirkkoherra K. V. Hurmerinta ja pastori Sulo Soriola, puolsi suomalaisen puolueen tekemää anomusta, mutta perustuslaillisiin nuorsuomalaisiin lukeutunut koulun johtaja Sajaniemi jätti asiasta vastalauseen. Hänen mukaansa koulut olivat rauhallisia ja puolueettomia ”sivistyslaitoksia”, jotka eivät soveltuneet hajottavan puolue toiminnan ”temmellyspaikaksi”.³⁰⁰ Humppilan kirkkoherra K. V. Hurmerinta oli aktiivinen vanhasuomalaisen puolueen kannattaja, joka oli myös kansanedustajaehdokkaana vuoden 1907 eduskuntavaaleissa. Hänen aiemmin esittämänsä positiiviset käsitykset sosialismin luonteesta olivat 1907 väistyneet ja ihanteellinen kansakuva särkynyt ”kansan” näytettyä todelliset kasvonsa.³⁰¹ Kaiken kaikkiaan Tammelan ja Forssan koulut sekä niiden opettajat onnistuivat varsin hyvin pyrkimyksissään rauhoittaa koulu puoluepolitiikalta.

b. Kirkonvastainen ja poliittinen joululehti

Suurlakon jälkeen poliittinen polarisoituminen oli kuitenkin tosiasia, mikä ilmeni ajoittain hyvin näkyvällä tavalla. Kansakoulujen kuusijuhlan päätteeksi oli tapana antaa oppilaille Valistuksen kustantama *Joulupukki*-

²⁹⁷ HMA TOYA Ca:2 ptk. 15.2.1913, K.O. Kokkisen jäähyväispuhe pankinjohtajaksi siirtyneelle Juho Kivikoskelle.

²⁹⁸ Ojanen 1998, 26, 34.

²⁹⁹ HMA FYLA Cc:2 TYO ptk. 4.4.1908, vkert. 1906–1907.

³⁰⁰ HMA FYLA Cd:2 jk. ptk. 14.1., 27.1., 31.1.1907.

³⁰¹ *Mustakallio* 1983, 181, 352–353, 439–440.

lehti tai makeispussi. Forssassa politiikka pääsi hetkeksi vaikuttamaan tähän perinteeseen. Kuhalan kansakoulun johtokunta päätti nimittäin vuonna 1906 tilata *Joulupukin* lisäksi muutaman työväenlehden. Kolmen vuoden päästä johtokunta tilasi kaikille lapsille *Työläislapsen Joululehden*. Jotkut vanhemmat palauttivat kyseiset lehdet opettajille ja pysyivät, ettei tulevaisuudessa kunnan varoilla hankittaisi puoluelehtiä. Seuraavana vuonna johtokunnan äänestäessä puheenjohtajan ääni ratkaisi sen, ettei kyseistä lehteä enää tilattu ja niin Kuhalan lapsille jaettiin jatkossa makeisia.³⁰² Forssan Linikkalan kansakoulun johtokunta kävi kiivaan keskustelun samasta asiasta vuonna 1909. Eräs johtokunnan jäsenistä ilmoitti ”tulleen käskyn” tilata *Työläislapsen Joululehti*. Koulun johtajaopettaja Juho Kivikoski ei kuitenkaan suostunut lehteä oppilaille jakamaan. Johtokunta ei luottanut asiassa opettajien harkintavaltaan eikä lasten mielipidettä haluttu kysyä, joten kumpakaankaan lehteä ei tilattu.³⁰³ Käyty keskustelu heijasti suurlakon jälkeistä radikaalia ilmapiiriä, jonka seurauksena paikallinen työväenyhdistyskin pyrki vaikuttamaan kansakoulun käytännön ratkaisuihin. Valtakunnallisesti ajatellen työväenliike oli levinnyt nopeasti, joten se uskoi itseensä ja joukkovoimaan.³⁰⁴

Joululehtien valinta ei ollut pelkästään poliittinen kysymys, sillä taustalla oli myös erilainen tulkinta uskonnon ja kirkon asemasta. Kyseiset kaksi lehteä, *Työläislapsen Joulu* ja *Joulupukki*, olivat rakenteeltaan samanlaisia ja ne sisälsivät kertomuksia, runoja ja näytelmiä. Sisällön puolesta ne kuitenkin poikkesivat toisistaan. *Työläislapsen Joulua* toimittivat Suomen tunnetuimmat sosialistinaiset Miina Sillanpää ja Hilja Pärssinen. Hilja Pärssinen oli koulutukseltaan kansakoulunopettaja ja Miina Sillanpää entinen Forssan tehtaan kehruutyttö.³⁰⁵ Heidän lehtensä arvosteli maassa vallinnutta sosiaalista ja taloudellista epäsuhtaa, josta esimerkkinä oli rikas kirkkohera, joka puhui ”vapahtajan syntymästä köyhille”. Uuden ihmisyyden ihanteet asetettiin Jumalan tahtoa ilmaiseen ”pakkorakkauden” eli kultaisen säännön vastakohdaksi. Pienessä kertomuksessa kuvattiin Mirreä, joka saarnasi heikoille hiirilapsille ”autuaallisesta levosta, jonka hän oli vatsaansa valmistanut jokaiselle, joka nöyränä alistui tulemaan hänen kynsiinsä ja kärsimään nurkumatta sen vaivan, jonka hänen hampaansa tuottaisivat”. Hiiret uskoivat Mirreä, koska tällä oli niin ”hurskas naama”. He antoivat syödä itsensä, mutta Mirrekin kuoli pian liikalihavuuteensa. Hiiret jäivät

³⁰² FKA KLA Ca:1 jk. ptk. 24.11.1906, 26.11.1909, 19.1.1910, 8.12.1910.

³⁰³ FKA LLA Ca:1 jk. ptk. 30.11.1909.

³⁰⁴ *Murtorinne* 1967, 31–32.

³⁰⁵ *Sulkunen* 1989, 14.

ikäväimään sitä ihanaa lepopaikkaa kuoleman jälkeen, jonka Mirre oli luvannut.³⁰⁶ Forssan kokouksen ja suurlakon jälkeinen radikalisoitunut ilmapiiri oli siis avannut portit varsin naiiville marxilaiselle uskonto- ja kirkkokritiikille. Aatetta pyrittiin näin popularisoimaan laajojen kansanjoukkojen keskuuteen. Työväenliikkeessä katsottiin, että kirkko kuului perinteiseen sääty-yhteiskuntaan ja siihen järjestelmään, joka oli uuden ihmisyyden eli vapaan kansanvaltaisen kehityksen esteenä. Radikalisoitunut vasemmisto toi entistä selkeämmin julki kirkonvastaisen kantansa.³⁰⁷ *Työläislapsen Jouluku* ei tyytynyt olemaan vain kirkonvastainen vaan sen kritiikki kohdistui suoraan uskonnon sisältökysymyksiin. Oli täten ymmärrettävää, että vanhemmat närkästyivät lapsille suunnatun lehden vahvasta poliittisesta ja kirkonvastaisesta sävystä. Se oli uutta ja merkitsi katkosta traditiosta.

Joulupukki oli puolestaan kansakoulunopettajien oman osakeyhtiön kustantama perinteinen lastenlehti, jossa joulun sisältö nousi kristillisestä sanomasta. Lehti ei oikeuttanut yhteiskunnallisia epäkohtia vaan painotti vastuuta heikompiosaisista ja yritti herättää ihmisten sosiaalista omaatuntoa.³⁰⁸ Tammelan opettajayhdistys oli aiemmin pyynnöstä lähettänyt mieliteensä *Joulupukista* ja toivonut sen vielä selkeämmin olevan ”joulun hengen mukainen”.³⁰⁹ Opettajat edustivat kristillistä joulunviettotraditiota ja halusivat sitä myös vakiinnuttaa. Tammelan maalaiskylien kansakouluissa *Joulupukki*-lehdet jaettiin ilman keskusteluja.

c. Opettajien poliittinen liikkumatila

Porvarillisten piirien jakaantuessa useammaksi eri ryhmäksi puolueiden suhtautumisessa uskontoon voitiin todeta selviä painotuseroja.³¹⁰ Mutta jo 1900-luvun ensimmäisen vuosikymmenen lopulla oli havaittavissa niin nuorsuomalaisen, ruotsalaisen kansanpuolueen kuin maalaisliitonkin siirtyneen tukemaan vanhasuomalaisen tavoin maltillista uskontopoliittikkaa. Kirkko koettiin porvarillisella puolella yhteiskunnallista järjestystä tukevaksi.

³⁰⁶ *Työläislapsen Jouluku* 1908, ”Joulutulilla”, ”Kenelle syntyi vapahtaja”, ”Köyhälän lapset” ja ”Mirre saarnaajana”.

³⁰⁷ Soikkanen 1961, 144–145, 153–158, 295–299; Murtorinne 1967, 32–33; *Mustakallio* 1983, 74–79.

³⁰⁸ *Joulupukki* 1908 I, ”Ensimmäisenä jouluyönä”, ”Köyhän joulu”, ”Pikku Matin uni”; 1908 II, ”Mitä pikku Anni sai aikaan”.

³⁰⁹ HMA TOYA Ca:2 ptk. 1.5.1901.

³¹⁰ *Mustakallio* (1983) kirjaa tarkasti puolueiden uskontopoliittisessa profilissa tapahtuneet muutokset loka-marraskuusta 1905 vuoden 1907 loppuun.

si voimaksi niin ateistis-materialistista sosialidemokratiaa kuin voimistuvaa venäläistä yhdenmukaistamispoliitiikkaa vastaan.³¹¹ Vasemmisto-oikeistoryhmittelyssä Tammelan ja Forssan papit sekä opettajat kuuluivat muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta samaan rintamaan. Vaikka koulujen edustamat kristilliset-porvarilliset moraaliarvot eivät olleetkaan täysin vapaita ideologisista viesteistä, kasvatuskysymyksissä opettajat pyrkivät välttämään voimakkaita puoluepoliittisia kannanottoja. Heidän tavoitteenaan oli palvella koko kansaa.

Kaksi Forssan yhteiskoulun opettajaa muodostivat aatteellis-poliittisessa rintamassa kuitenkin poikkeuksen: Santeri Nuorteva ja Collin Wulff. Nuorteva (ent. Alexander Nyberg) toimi koulun venäjän ja englannin kielen opettajana 1904–1907. Hän syntyi Viipurissa 29.6.1881 lennätinvirkamies Claes Fredrik Nybergin ja Venäjän juutalaista sukua olevan poliisikomissaarin tyttären Anna Aleksandrovna Saharovan perheeseen. Nuorteva kastettiin äitinsä mukaan kreikkalaiskatolisen kirkon jäseneksi. Hän suoritti ylioppilastutkinnon Porvoossa 1903 ja kirjoittautui seuraavana vuonna Helsingin yliopiston historiallisfilosofiseen tiedekuntaan. Syksyllä 1904 hän siirtyi Forssaan opettajaksi.³¹² Nuorteva osallistui opettajantyönsä ohella aktiivisesti Forssan yhdistys- ja kulttuurielämään. Hän toimi Tammelan Nuorisoseuran esimiehenä ja yhdessä yhteiskoulun johtajan, Jooseppi Sajaniemen kanssa Nuorteva perusti Lounais-Hämeen ensimmäisen sanomalehden, *Forssan Sanomat* marraskuussa 1904. Tuolloin Nuorteva kannatti Sajaniemen tavoin perustuslaillisia nuorsuomalaisia, mutta suurlakon jälkeen vuoden 1905 lopussa lehden poliittinen linja siirtyi Nuortevan vaikutuksesta vasemmalle, käytännössä tukemaan sosialidemokraattisen puolueen politiikkaa. Lehden porvarilliset avustajat jättivät lehden vuoden 1906 aikana, mutta Nuorteva jatkoi lehden julkaisemista vuoteen 1908 asti *Yhdenvertaisuus*-nimisenä ja sisällöltään sosialistisena.³¹³ Santeri Nuorteva valittiin vuonna 1907 eduskuntaan sosialidemokraattisen puolueen ehdokkaana.³¹⁴ Hän pyysi aluksi yhteiskoulusta virkavapautta, mutta muutti pian pois Forssasta ja erosi opettajan virasta.³¹⁵

Santeri Nuorteva herätti ennen aatteellis-poliittista käännöstään laajaa luottamusta myös kirkollisella taholla. Hänen nimensä oli vuonna 1905 Tammelan seurakunnan Pyhäkouluyhdistyksen kokouksessa laaditussa piirimiesehdokaslistassa. Piirijako- ja piirimiesehdotus pyrki tehostamaan py-

³¹¹ Murtorinne 1967, 222–230; Kena 1979, 19.

³¹² Varis 1971, 75–76; Kostiainen 1983, 16–21.

³¹³ Aaltonen 1949; Varis 1971, 76–84; Kostiainen 1983, 22–30; Peltovuori 1993, 180–181.

³¹⁴ Varis 1971, 83–84; Kostiainen 1983, 34–36; Peltovuori 1993, 224.

³¹⁵ Ojanen 1998, 43.

häkoulujen toimintaa seurakunnan alueella. Nimilista oli ilmeisesti ehdotus, eikä se johtanut kaikkien osalta käytännön toimiin. Nuorteva oli esiintynyt Sipilän mäen suurilla evankeliumijuhlilla puhujana ja hän oli myös tukenut Forssan rukoushuoneen toimintaa.³¹⁶ Edes hänen ortodoksitaustansa ei kiihkeinä yhteiskunnan murrosvuosina herättänyt huomiota. Sosialistiksi kääntyttyään Nuorteva piti kirkon ja valtion eroa lähinnä taloudellisena ja käytännöllisenä kysymyksenä. Hänen mukaansa uskonnollisen vakaumuksen repiminen tai vahvistaminen ei kuulunut sosialismiin. Nuortevan mielestä Kristuksen oppi antoi monessa kohdin tukea sosialistien toiminnalle.³¹⁷

Toinen poikkeus opettajien ja papiston aatteellisessa ryhmittymisessä oli Nuortevan seuraajaksi englannin opettajatoimeen tullut saksalaissyntyinen maisteri Collin Wulff. Hän opetti yhteiskoulussa englannin lisäksi myös saksaa ja ruotsia 1907–1910. Wulff ei osallistunut aamurukouksiin muun koulun kanssa, ja siitä oppilaat päättelivät, ettei hän ollut luterilainen. Wulff oli karkotettu aikoinaan kotimaastaan sosialististen mielipiteitensä takia.³¹⁸

Kansakoulunopettajien poliittinen liikkumatila muodostui kapeamaksi kuin yhteiskoulun opettajien. Varsinkin ennen oppivelvollisuuden toteutumista oli tärkeätä, että opettaja pystyi luomaan luottamukselliset suhteet kaikkiin kansankerroksiin. Näkyvä puoluepoliittinen toiminta ei olisi edesauttanut tavoitteen saavuttamista paikkakunnalla, jossa kansalaiset edustivat puoluekentän koko kirjoa. Tämän poliittisen liikkumatilan ahtauden sai kokea kansalaissodan jälkeisessä tilanteessa Torron kansakoulun opettaja Mauno Haka.

Torron kylän talollinen Akseli Nikula ja talollisen poika Kalle Marttila menivät lauantaina 24.8.1918 opettaja Mauno Hakan asunnolle ja vaativat opettajaa lähtemään heidän kanssaan Forssaan kuulusteltavaksi. Haka kuitenkin kieltäytyi noudattamasta kehotusta, joten miehet tarttuivat hänen käsivarsiinsa ja lähtivät viemään opettajaa väkisin. Matkalla rattaille Haka teki voimakasta vastarintaa ja kaatoi Kalle Marttilan eikä suostunut nousemaan hevosen kyytiin, vaan hänet jouduttiin nostamaan rattaille. Matkalla Forssaan he poikkesivat kauppias Juho Honkolan luona, joka tuli kyytiin

³¹⁶ *FLe* 98/29.8.1924, Kaksi Forssan yhteiskoulun opettajaa; *Hirsjärvi* 1921, 24; *Koskenniemi* 1987, 120.

³¹⁷ *Aaltonen* 1947 b, 81. Ensimmäisinä eduskuntavuosinaan Nuorteva edusti työväenliikkeesä kansallisen yhteistyön linjaa, vastakohtana oli tiukka luokkataistelu. *Kostiainen* 1983, 65–66. Hänet leimattiin myös revisionistiksi. *Soikkanen* 1961, 269.

³¹⁸ *FLe* 98/29.8.1924, Kaksi Forssan yhteiskoulun opettajaa; *Ojanen* 1998, 43, 49; *Rakas vanha koulu* 1999, 65.

Akseli Nikulan tilalle. Forssan poliisilaitokselle tultaessa Mauno Haka esiintyi ”aivan rajuna ja meluavana” eikä suostunut vastaamaan poliisikons-
taapeleiden kysymyksiin. Nimismiehen määräyksestä opettaja Haka lasket-
tiin pian vapaaksi.³¹⁹ Kansalaissodan jälkiselvittelyissä suojeluskunta teki
lukuisia samantyyppisiä pidätyksiä, mutta kyseinen tapaus oli siinä mielessä
poikkeuksellinen, että ”punikiksi” epäilty oli kylän opettaja.

Mauno Haka toimi Torrolla opettajana vuosina 1902–1921, mutta hän
oli välillä muutaman vuoden virkavapaalla opiskelujen tähden. Jo koulun
ensimmäisellä opettajalla Juho Kivikoskella oli ollut kyläläisten kanssa eri-
mielisyyksiä.³²⁰ Heti Torrolle työhön tultuaan Haka valitteli lasten alkuope-
tuksen heikkoa tasoa.³²¹ Koulun johtokunnan kanssa yhteistyö oli niin
ikään vaikeaa, ja Hakan lukuisat virkavapaudet herättivät harmistusta.³²²
Johtokunta ei suostunut hänen ajamiinsa asioihin, kuten piirikirjaston
perustamiseen omaan koulupiiriin, oppilaspuutarhan hankkimiseen tai
viidentoista markan käyttämiseen kuusijuhlan ja vaateavun tarpeisiin.³²³
Kylän keskeisten toimijoiden henkilökohtaiset suhteet eivät syystä tai toi-
sesta toimineet. Alueellisista keskuksista sivussa olleessa omalakisessa kylä-
yhteisössä kansakoulun ja sen opettajan oli ilmeisen vaikea saavuttaa kaik-
kien tahojen hyväksyntää.³²⁴

Torrolla opettaja Haka pyrki luomaan yhteyksiä myös muihin kuin
talollisiin ja hän oli esimerkiksi järjestänyt suurlakon jälkeen vuonna 1906
kansakoululla kaksi torpparikokousta.³²⁵ Kyseessä ei ollut vielä varsinaisen
työväenyhdistyksen perustaminen, mutta kansalaissodan näkökulmasta
valkoiset tulkitsivat ne sosialistisen kiihotuksen alkamiskohdaksi kylässä ja
opettaja Hakan varsinaiseksi aloitteentekijäksi. Elokuussa 1918 tehtyjen
tulkintojen tarkoitushakuisuutta osoitti se, että vielä hetkeä aikaisemmin
opettaja Haka oli ollut kylän suojeluskunnan päällikkö. Siinä tehtävässä
Haka olisi halunnut antaa esikunnan nimissä lievempiä lausuntoja kylän
punaista kuin muut johtavat suojeluskuntalaiset, mikä herätti ristiriito-

³¹⁹ HMA LHMA Sekalaisia papereita 3, opettaja Mauno Hakan kuulusteluja koskevat
paperit.

³²⁰ *Pylkkänen* 1959, 38.

³²¹ KA KH V Ep 103 TOR vkert. 1902–1903.

³²² TKA TORA Ca jk. ptk. 14.4.1914.

³²³ TKA TORA Ca jk. ptk. 12.7., 15.11.1914, 14.11.1916.

³²⁴ Opettaja Väinö Soveri perusteli vielä vuonna 1955 eroansa Torron kansakoulun
opettajanvirasta sillä, että yhteistyö koulun johtokunnan kanssa oli niin vaikeata TKA
TORA Ca jk. ptk. 29.3.1955.

³²⁵ TArk Torron TY Lyhyt katsaus sen toimintaan alkuajoilta 20. päivään tammikuuta 1918;
Katsaus Torron työväen yhdistys ry:n toimintaan 1907–1927.

ja ja lopulta aiheutti Hakan erottamisen esikunnasta sekä sen päällikkyydestä.³²⁶

Työväenyhdistyksen jäsen opettaja Haka ei ollut. Kyse olikin muusta kuin puoluepoliittisesta sitoutumisesta. Eräs entinen oppilas kuvasi häntä ”intomieliseksi ja reipasotteiseksi Pohjanmaan pojaksi”, joka oli ollut hyvä opettaja sekä tiukka kurinpitäjä. Haka tuli tunnetuksi aktiivina yhteiskunnallisten kysymysten seuraajana ja harrastajana, jolta riitti ymmärrystä samanaikaisesti niin raattiusaatteelle, sosialidemokratialle kuin suometta-relaisuudellekin.³²⁷ Hakan pidätykseen liittyneissä useissa kuulustelupöytäkirjoissa ei ilmene mitään todellista näyttöä häntä vastaan vaan taustalla olivat pitkään jatkuneet erimielisyydet tiettyjen kylän johtohenkilöiden ja opettajan välillä. Vuosien mittaan kasaantuneet pienet asiat liitettiin elokuussa 1918 yhteen ja niistä tehtiin langettava johtopäätös.³²⁸ *Jukka Rantalan* tulkinta siitä, että Haka painostettiin eroamaan punaisuussyytösten takia, on todennäköisesti osaksi totta.³²⁹ Hakalla oli myös opiskeluhankkeita, joita varten hän oli joutunut ottamaan varsin paljon virkavapautta. Ehkä syytökset ja opiskeluintressit yhdessä vaikuttivat siihen, että hän erosi tehtävästään – mutta palasi kuitenkin vuoden päästä takaisin.³³⁰ Kuulusteluja pidemmälle punaisuussyytökset eivät kuitenkaan edenneet, eikä kansakouluntarkastajan papereissa ole viittauksia kyseiseen tapaukseen. Sen sijaan eri tarkastajat antoivat yksimielisesti Hakalle kiitettävät arviot koulu- ja opetustyöstä sekä totesivat hänen olevan melko vaativa opettaja.³³¹ Mauno Haka suoritti myöhemmin ylioppilastutkinnon ja toimi Evon metsäopiston lehtorina.³³²

d. Kansalaissodan maailmankatsomuksellinen tulkinta

Vahvat kansalliset aatteet sävyttivät niin koulun juhlaa kuin arkeakin, ja usko kansakunnan sivistykselliseen kehitykseen oli luja, joten kansalaissota

³²⁶ HMA LHMA Sekalaisia papereita 3, Mauno Hakaa koskevat tutkinta-asiakirjat, ptk. tutkintotilaisuudessa Torron Suojeluskunnan huoneustossa M. Hakaa vastaan tehtyjen ilmoitusten ja ilmiantojen johdosta 25.8.1918 (kauppias Juho Honkolan kuulustelulausunto).

³²⁷ TArk TMTTK Kustaa Kotinoja 102.

³²⁸ HMA LHMA Sekalaisia papereita 3, Mauno Hakaa koskevat tutkinta-asiakirjat; *Rantala* 2002, 36, 78.

³²⁹ *Rantala* 2002, 180.

³³⁰ TKA TORA Ca jk. ptk. 13.9.1918, 9.6.1919.

³³¹ KA KH V Em 9 kktarkptk. kevät 1903; Em 11 kktarkptk. kevät 1904; Em 15 kktarkptk. kevät 1906; Em 35 kktarkptk. kevät 1915; Em 38 kktarkptk. kevät 1916; Em 41 kktarkptk. kevät 1917; Em 45 kktarkptk. kevät 1919.

³³² *Ranttila* 1948, 88.

merkitsi kansanvalistajille rajua pettymystä. Tammelan opettajayhdistyksen vuosikertomus vuoden 1918 syksyllä sisälsikin toivomuksen, että heidän työnsä joskus tuottaisi myös satoa ja kansa voisi palvellen rakastaa omaa maataan. Siksi nuorisotarvitsi edelleen ihanteita ja jaloja päämääriä, ”jotka heidän tietään ohjaavat ja opastavat maailman meren myrskyisellä selällä iankaikkisuutta kohti.”³³³ Opettajat tulkitsivat sodan osoituksena kansan sivistyksen pinnallisuudesta, ja siten työtä riittäisi heille tulevaisuudessaakin.

Opettajien näkökulma kansalaissotaan oli maltillisen porvarillinen. Kansakoulujen johtokunnissa sen sijaan oli jäseninä niin valkoisia kuin punaisiakin, mutta johtokuntien sodan jälkeen antamat lausunnot edustivat ainoastaan voittajien mielipiteitä. Tammelan kirkonkylän koulun johtokunta totesi koulutytön kärsineen kansalaissodan aikana punaisten johtajien suorittamien häiriöiden takia. Pakenevat punaiset joukot aiheuttivat sekavan tilanteen; sen myötä oppilaiden poissaolot lisääntyivät ja opiskelu into laimeni. Koulun opettaja K. O. Kokkinen oli puolestaan osallistunut työnsä ohella suojeluskunnan toimintaan.³³⁴ Vieläkin innokkaampi suojeluskuntalainen oli Liesjärven koulun väliaikainen opettaja J. A. Lehtinen, joka joutui pakenemaan punaisia metsään. Lopulta hän pelastautui suojeluskunnan esikuntaan.³³⁵ Lehtinen oli ollut perustamassa suojeluskunnan osastoa kylään. Liesjärveltä hän muutti Urjalaan ja siirtyi sittemmin opettajan virasta kokonaan sotilasuralle ja kävi suojeluskunnan päällystööpiston kurssin vuonna 1920 ja kadettikoulun 1926.³³⁶ Susikkaan kansakoulun johtokunta totesi punaisten tekemien ryöstöjen ja murhien herättäneen kylässä sellaista pelkoa, että koulun opettaja ja useat oppilaat pakenivat metsään piiloon useaksi päiväksi. Johtokunnan mukaan valkoisten tulo esti kylän hävittämisen, eivätkä ”hulikaanit” ehtineet kajota kouluun millään tavalla. Koulun opettaja Hannes Kallioinen kuului paikkakunnan suojeluskunnan johtajiin.³³⁷

Forssassa kansalaissodan vastakohtaisuudet ilmenivät jyrkemmin kuin Tammelassa. Venäläisiä sotilaita oli majoitettuna Haudankorvan kansakoululle jo syyskesällä 1917, joten koulutyö ei päässyt alkamaan ajallaan. Kansalaissota puolestaan aiheutti koulun oppilaissa rauhatonta käytöstä.³³⁸

³³³ HMA TOYA Ca:3 ptk. 7.9.1918 (vkert.).

³³⁴ TKA KLÄA Ca:2 jk. ptk. 14.5.1918.

³³⁵ TKA LVIA Ca:1 jk. ptk. 16.5.1918.

³³⁶ Lehtinen vaikutti pitkään suojeluskunnan paikallis- ja aluepäällikkönä ja häntä pidettiin hyvin pätevänä sotilaskouluttajana. *Ranttila* 1948, 100; *Myllyniemi* 1994, 69, 138; *Lehtonen* 2000, 25.

³³⁷ TKA SKASA Ca jk. ptk. 16.5.1918; *Lehtonen* 2000, 40.

³³⁸ FKA HVAA jk. ptk. 18.5.1917, vkert. 1917–1918.

Aleksanterin kansakoulun opettaja Ernst Haapakoski vangittiin punaisen vallan viimeisinä päivinä ja vietiin Hämeenlinnaan.³³⁹ Kuhalan kansakoulu kärsi sodan viimeisinä päivinä myös aineellisia vahinkoja. Lähtiessään pakoon punaiset räjäyttivät koulun vieressä olleen sillan, jonka seurauksena koulun ja opettajan asunnon ikkunat särkyivät. Koulutyö oli tuolloin keskeytyksissä ja opettaja perheineen pakosalla. Opettaja Jonas Hukin mukaan kurinpito oli koulussa sodan aikana raskasta, mikä johtui hänen mielestään oppilaiden kotitaustasta. Heidän vanhempansa kuuluivat nimittäin suurimmaksi osaksi punaisiin.³⁴⁰ Myös Jonas Hukin puoliso Hanna Hukki oli Kuhalan koulun opettaja. Hanna Hukki oli Herman Toivosen veljentytär ja kasvatti. Hän vaikutti pitkään Forssan Lotta-Svärdin puheenjohtajana ja kuului myös lottien piiri johtokuntaan.³⁴¹

Forssan yhteiskoulu koki sodassa suurimmat menetykset. Koulun hallinto oli lamassa punaisten vallan aikana ja varsinainen koulutyö jouduttiin lopettamaan noin kolmeksi viikoksi huhti- ja toukokuussa 1918. Koulun johtokunnan jäsenten murhat ja vangitsemiset kuohuttivat yleisesti mieltä. Edellisenä vuonna johtokunnasta eronnut pastori Oskar Levänen murhattiin, kuten myös johtokunnan jäsen, asemapäällikkö Hj. Allen. Johtokunnan puheenjohtaja, pankinjohtaja Juho Kivikoski sekä varapuheenjohtaja, insinööri Jaakko Ignatius olivat vangittuina.³⁴² Sotaan lähti viisi yhteiskoululaista, joista kolme jäi palaamatta. Kaikkiaan sodassa kaatui yhdeksän yhteiskoulun entistä sekä silloista oppilasta. Heidän muistokseen koulun Karjala-seura hankki muistolaatan sekä järjesti sen ääressä vuosittain uskonnollis-isänmaallisen tilaisuuden.³⁴³ Koulun henki ilmeni myös siinä johtokunnan toivomuksessa, että suojeluskuntaan osallistuneita poikaoppilaita arvosteltaisiin 1918 lievemmin ja heidän lukuisat poissaolotuntinsa eivät estäisi siirtymistä seuraavalle luokalle.³⁴⁴

Kansalaissota jätti henkiseen ilmapiiriin omat jälkensä. Opettajien suostuttamista kansalaissodan tulkinnoista ei löydy uhoavaa jälkiviisautta vaan enemmänkin järkytystä ja syvää pettymystä kansan kypsytymykseen.³⁴⁵ Tammelan ja Forssan punaisten muistitieto ei sisällä kritiikkiä paikallisia

³³⁹ FKA ARIA Ca:1 jk. ptk. 6.9.1918.

³⁴⁰ FKA KLAA Ca:1 jk. ptk. 10.5.1918; Jonas Hukin kirje kansakouluntarkastajalle 4.6.1918.

³⁴¹ *Ranttila* 1948, 84; *Myllyniemi* 1994, 364; *Lehtonen* 2000, 145.

³⁴² HMA FYLA Cd:3 jk. ptk. 7.5.1918; FYK vkert. 1917–1918, 1918–1919; *Ojanen* 1998, 56–57.

³⁴³ HMA MS muistojuhlapuheet; *Ojanen* 1998, 58, 90.

³⁴⁴ HMA FYLA Cd:3 jk. ptk. 7.5.1918.

³⁴⁵ Yleinen kirkollinen reaktio oli hyvin samansisältöinen. *Kena* 1979, 75–91; *Talonen* 1988, 178; *Seppo* 1999, 12–13, 17.

opettajia kohtaan.³⁴⁶ Selvittyään hetken lamaantumisesta opettajat jatkoivat työtään kansan eheyttämiseksi, sillä he kokivat uudessa tilanteessa entistä tärkeämmäksi tehtäväksi sosiaalistaa kansa yhteisten nimittäjien alle. Tammelan opettajajyhdistyksessä tarkastaja Laurila korosti kansakoulujen merkitystä maan vapauden lujittamisessa.³⁴⁷ Isänmaallisuuskasvatus sai kouluissa entistä keskeisemmän sijan ja sitä motivoitiin sosialismin viholliskuvilla.³⁴⁸

Opettajat olivat edelleen uskollisia kristillis-isänmaallisille ihanteille ja samassa hengessä toimivat myös opettajaseminaarit. Kansalaissodan aikana punaiset valtasivat esimerkiksi Heinolan seminaarirakennuksen ja opiskelu oli keskeytettävä. Seminaarissa opiskellut tammelalainen Fanny Kajarto ei päässyt kotiinsa vaan siirtyi Nastolaan Toivonon kartanoon, jossa hän sai olla rauhassa yhtä punaisten kuulustelua lukuun ottamatta. Punaiset olivat halunneet tietää Kajarron puoluekannan, mutta pääsivät vapaaksi kuultuaan hänen olevan puolueeton.³⁴⁹ Seminaarilaisten tunteja kuvasti Kajarron opiskelutoverin Maikki Laitisen penkinpainajaisiin kirjoittama runo vuodelta 1920:

...Muistammehan – myrsky tuli / ennen kuin ne hanget suli –
 Koulu ovet kiinni sulki / pistinmiekat pihaan kulki...
 Meille alkoi pikku pako / sopiva jos nähtiin rako,
 josta alkuhun sai retki, / jolle harkittu ol' hetki.
 Saimme paukkeen kunnon kuulla / lopun tulleheksi luulla,
 kuulla kiväärit ja ruiskut / tuta vihan villit tuiskut...
 Mutta niin kuin näämme, näämme / kaikki pelastimme päämme,
 käydäksemme kerran työhön / estääksemme ettei yöhön
 eksyis enää uusi väki; / aamu kultaa kukkuis käki
 vainen siksi ja myös, että / riittää meiltä kyynelvetä
 haudoille, joit' kummut peittää, / joitten alle saimme heittää
 pojat parhaat palkaks' työstä, / joka maamme nosti yöstä.³⁵⁰

Seminaarista pian valmistuvat opettajat asettivat työnsä tavoitteeksi sen, ettei kansalaissodan kaltainen onnettomuus enää toistuisi. Fanny Kajarto kirjoitti pian kansalaissodan jälkeen aineen ”Soisin Suomeni hyväksi, maani marjan kasvavaksi”, jossa välittyi hänen henkilökohtaisten mielipiteitten-
 ssa lisäksi Heinolan seminaarissa vallalla ollut tapa tulkita sotaan johtaneita

³⁴⁶ TArk TMTTK Ida Karke I A, V 5, Heikki Tuomola 95, Kustaa Kotinoja 102, Aino Peltola 137, Hugo Holmberg 177. Sen sijaan kirkkoherra Korpelan ja kanttori Luotosen poikien edesottamuksista kansalaissodan jälkiselvittelyssä liikkui ristiriitaisia huhuja.

³⁴⁷ HMA TOYA Ca:3 ptk. 6.12.1919.

³⁴⁸ HMA TOYA Ca:3 ptk. 27.1.1923.

³⁴⁹ TKA FK käsikirjoitus 5.12.1977 (muistelma kansalaissodan ajoilta).

³⁵⁰ TKA FK Maikki Laitisen kirjoittama runo penkinpainajaisiin 1920.

syitä sekä keinot selvitä eteenpäin. Kajarto tarkasteli historiallisia tapahtumia uskonnollis-eettisestä näkökulmasta, ja siten kansakunnan menestys riippui hänen mukaansa siitä, millaisen sijan uskonto sai sen elämässä. Uskonnon oli maassamme syrjäyttänyt Kajarron mielestä puoluepolitiikka ja tilalle oli tullut usko kansan kaikkivaltiuteen. Kansalaissota oli järkyttävä osoitus kansan uskonnollisesta luopumuksesta. Unelmien Suomen rakentaminen tuli aloittaa siitä, että Jumala sai hänelle kuuluvan paikkansa ihmisten sydämessä. Sen varassa myös kansaa koossa pitävät siveelliset arvot voitiin palauttaa käytäntöön.³⁵¹ Kajarrolle sodan syyt olivat siis maailmankatsomuksellisia. Koska kansallisvaltiolla oli uskonnollinen perusta, irtautuminen tästä kiinnekohdasta merkitsi kansalaissodan kaltaista romahdusta. Yhteiskuntapoliittiset ja sosiaaliset kysymykset jäivät Kajarrolla kuten muillakin kirkollisilla kirjoittajilla lähes kokonaan syrjään.³⁵²

Kansalaissodan maailmankatsomuksellinen tulkinta nousi evankelis-luterilaisessa kirkossa vaikuttaneesta huoneentaulun sekä neljännen käskyn opetusperinteestä. Niiden mukaan esivalta kuului oleellisena osana Jumalan luomisjärjestykseen ja sen tehtävä oli ylläpitää Jumalan säättämää yhteiskuntajärjestystä. Kansalaisten tuli kunnioittaa sekä totella esivaltaa sen toimiessa yhteiseksi hyväksi. Vallankumous tai kapina merkitsi tämän tulkinnan mukaan suurta kansallista onnettomuutta, koska se väheksyi oikeutta, edisti laittomuutta sekä oli kaiken järjestyksen vastakohta. Jumala vihasi epäjärjestystä. Kasvattaessaan lakien noudattamiseen ja hyviin tapoihin esivalta edusti sen sijaan pysyvyyttä ja jatkuvuutta.³⁵³ Näiden oppikirjojen opetus tuki selkeästi porvarillisen puolen tulkintaa vuoden 1918 tragediasta. Punaiset tulkitsivat sodan vallan siirroksi hallitsevalta luokalta kansalle ja olennaista heille oli se, kenellä valta oli. Valkoiset puolestaan häivyttivät tämän kysymyksen ja keskittyivät menettelytapoihin. Heille tärkeintä oli se, että laillinen yhteiskuntajärjestys oli kumottu.³⁵⁴ Tästä näkökulmasta katsoen oli varsin luonnollista, että porvarillisen kansanosan mielestä kirkolla oli merkittävä tehtävä rakennettaessa yhteiskunnallista järjestystä. Kansalaissodan jälkeen uskonnon ja kirkon asema kansakunnan moraalisenä selkärankana tunnustettiin porvarillisesti ajattelevien keskuudessa.³⁵⁵

³⁵¹ TKA FK Kajarron ainevihko (Heinolan seminaarin III luokka).

³⁵² Kena 1979, 74–91.

³⁵³ Waaranen 1897, 22–23; Kaila 1912, 55–57; Haavio 1929, 44; 1931, 137–143.

³⁵⁴ Hyvärinen 2003, 82.

³⁵⁵ Kena 1979, 65–73.

13. Jumalan pelko takaa terveen elämän

Huoli koululaisten henkisestä ja fyysisestä terveydestä nousi 1800- ja 1900-lukujen taitteessa opettajien keskuudessa esille. Tammelan opettajayhdistyksessä vuonna 1898 alustanut K. O. Kokkinen liitti ruumiillisen ja henkisen kasvatuksen toisiinsa. Yhdessä ne hänen mielestään kehittivät oppilasta kohti siveellistä täysi-ikäisyyttä. Alustuksen jälkeisessä keskustelussa korostettiin koulun voimistelutuntien roolia järjestykseen ja ryhtiin kasvattamisessa.³⁵⁶ Keskustelu oli eräs osoitus voimistelun aseman vahvistumisesta niin suomalaisessa yhteiskunnassa kuin kansakoulun opetusohjelmassakin. Suomalainen moderni liikuntatoiminta oli syntynyt ja saanut ratkaisevimmat vaikutteensa saksalaisesta ja englantilaisesta voimistelu- ja urheiluliikkeestä 1800-luvun jälkipuoliskolla.³⁵⁷ Cygnaeus oli puolustanut alusta alkaen voimistelunopetuksen paikkaa kansakoulussa, vaikka Suomessa esiintyneillä liikuntatoiminnan varhaisimmilla ilmenemismuodoilla ei ollut mitään yksiselitteisiä yhteiskunnallis-poliittisia motiiveja ja yhteys suomalaiskansalliseen herätykseen jäi vielä tuolloin melko hataraksi.³⁵⁸

Tunnustetumpaan asemaan voimistelunopetus nousi vuosisadan vaihteessa, kun se liitettiin erääksi keskeiseksi keinoksi nuorison siveellisen ja isänmaallisen ryhdin luomisessa ja säilyttämisessä.³⁵⁹ Voimistelunopetuksen aseman paraneminen ei tosin näkynyt viikkotuntimäärissä, jotka esimerkiksi Tammelassa laskivat. Vuoden 1881 mallikursseissa voimistelulle oli varattu kaksi viikkotuntia, jonka myös 1908 kansakoulukokous hyväksyi. Vuoden 1899 oppikirjakomitean mietinnössä tunteja oli vain yksi. Uudet oppiaineet vaativat tunteja, ja tiedolliselle opiskelulle annettiin etusija.³⁶⁰ 1800-luvun lopussa Tammelan kirkonkylän kansakoulun voimistelunopetus sisälsi vapaaliikkeiden, käyntilajien ja marssin harjoittelua sekä leikkejä. Keväisin ja syksyisin voimistelutunneilla tehtiin retkiä lähimaastoon.³⁶¹

Modernin länsimaisen ja suomalaisen liikuntatoiminnan synnyllä ja leviämisellä oli yhteys sosiaalidarvinistiseen ajatteluun, jolle olivat vieraita perinteiset kristilliset arvot, kuten lähimmäisenrakkaus ja usko yliluonnolliseen Jumalaan.³⁶² Lounaishämäläisten opettajien mielestä voimistelutunnit eivät olleet itsetarkoitus eivätkä ne yksin kyenneet turvaamaan järjestys-

³⁵⁶ HMA TOYA Ca:1 ptk. 12.11.1898.

³⁵⁷ *Salimäki* 2000, 108.

³⁵⁸ *Halila* 1949–1950 II, 277; *Hentilä* 1987, 216.

³⁵⁹ *Salimäki* 2000, 109–110.

³⁶⁰ HMA TOYA Ca:2 ptk. 25.11.1911; *Halila* 1949–1950 III, 226–227.

³⁶¹ *Hirsjärvi* 1921, 234, 237, 239, 242.

³⁶² *Salimäki* 2000, 72–74, 97–111.

tä ja ryhtiä. Kysymys terveestä elämästä oli paljon laajempi. Opettajat sisällyttivät siihen 1900-luvun alussa myös oppilaiden käyttäytymisen ja koulujen ylläpitämisen kurin. Voimistelun lisäksi tarvittiin heidän mielestään uskonnonopetuksen sisältämää ainesta, joka antoi perusteet koulun sisäiselle ja ulkonaiselle järjestyksenpidolle. Tammelan opettajayhdistyksen keskustellessa vuonna 1901 koululaisten kasvattamisesta rehellisyyteen Kaarlo Ahde painotti, että epärehellisyyttä havaittaessa oli vedottava aina Jumalaan ja hänen sanaansa. Lapsille oli huomautettava, että Jumala näkee kaiken ja on ankara rankaisija. Rankaisun lisäksi Jumala käytti Ahteen mukaan myös rakkauttaan kasvattaessaan niin yksityisiä ihmisiä kuin kansojakin. Jotta koululainen saatiin tunnustamaan rikkomus, oli Juuso Ranttilan mielestä vedottava Jumalan sanan lisäksi oppilaan omaantuntoon. Ranttila otti esimerkin siitä, miten hän itse pyrki kasvattamaan koululaisia hyvään järjestykseen. Kun oppilas kiroili, Ranttila ei välttämättä heti puuttunut huonoon käytökseen, vaan vasta uskontotunnilla käsitellessään Jumalan vanhurskautta ja kaikinäkevyyttä hän otti asian esille. K. O. Kokkinen korosti puolestaan tarvittavan tilanne- ja yksilökohtaisia kasvatustekijöitä. Ankan kotikasvatuksen saaneita tuli hänen mukaansa neuvoa rakkaudella, kun taas ne, joita oli kotona hemmoteltu, tarvitsivat lujempaa ohjausta.³⁶³

Ulkonaisen järjestyksen ensisijaisena tavoitteena oli kasvattaa lapsien ja nuorien uskonnollisiveellistä luonnetta ohjeisiin sisältyneiden ihanteiden suunnassa. Kaarlo Ahde selitti näiden ihanteiden tarkoittavan nuhteetonta elämää sekä ihmisessä asuvan Jumalan kuvan suojelemista ja esiin saattamista. Kasvattajan tehtävä oli hänen mielestään estää sekä ulkoapäin tarttuvat huonot tavat että ihmisen sisältä nousevat vääristyneet taipumukset.³⁶⁴

Opettajan kyseinen tehtävä konkretisoitui koulun käyttämissä rangaistusmuodoissa, jotka kansakoulu oli omaksunut oppikoulusta. Opettajat saattoivat siis erottaa oppilaan tovereiden seurasta tai siirtää hänet luokkaa alemmaksi. Karsseri tai ruumiillinen rangaistus olivat niin ikään käytössä.³⁶⁵ Tammelan opettajat liittivät vuosisadan vaihteessa rangaistukset Raamatun ja Kristinopin opetukseen.³⁶⁶ Käytännössä ruumiinrangaistus oli varsin yleinen kurin muoto. Opettaja antoi vitsaa, mikäli oppilas oli näpistellyt, valehdellut, käyttäytynyt sopimattomasti, piirtänyt epäsiiveellisen kuvan, ollut tottelematon tai puhunut siivottomasti ja rivosti. Ruumiinrangaistus

³⁶³ HMA TOYA Ca:2 ptk. 23.3.1901.

³⁶⁴ HMA LHMA Sekalaisia papereita 3, Kaarlo Ahteen esitelmä 17.3.1901 Tammelan Sukulassa ”Minkä ihminen kylvää sen hän myös niittää”.

³⁶⁵ *Halila* 1949–1950 II, 300–301.

³⁶⁶ HMA TOYA Ca:1 ptk. 17.3.1900; Ca:2 ptk. 23.3., 14.9.1901.

tapahtui joskus myös vanhempien kehotuksesta. Koulusta erottaminen määrääjäksi tai kokonaan oli harvinaisempaa.³⁶⁷ Vuonna 1914 ruumiinrangaistus kiellettiin kansakouluissa.³⁶⁸ Forssan yhteiskoulussa käytettiin koulusta erottamista, karsseria, jälki-istuntoa ja käytösnumeron alentamista. Yläkerran varastotilassa suoritettu karsseri-istunto saattoi pisimmillään kestää 12 tuntia.³⁶⁹

Tammelan kirkonkylän kansakouluopettaja August Viksténin mielestä paras keino ”pahan oppilaan parantamiseksi” oli kuitenkin Kristinoppi.³⁷⁰ Kirkon pitkä katekismusopetusperinne tuli uskontotuntien lisäksi esille esimerkiksi aapisissa. Aapisten sadut ja esimerkkilauseet heijastivat kymmenen käskyn opetuksia aina 1900-luvulle asti.³⁷¹ Kristinopin neuvot välittyivät sovelletussa muodossa myös oppilaan arvostelukirjassa. Susikkaan kansakoulun ensimmäisen luokan oppilas Fanny Kajarto sai opettajaltaan 18.12.1912 oppilaskirjan, johon oli merkitty numeroin syyslukukauden edistyminen eri oppiaineissa. Oppilaan arvostelunumerot liitettiin vuosittain kansakoulunopettajien oman kustannusyhtiö Valistuksen julkaisemaan kirjaseen, jonka ensimmäisille sivuille oli koottu koululaiselta edellytetyn käytöksen periaatteet. Fanny Kajarto sai luettavakseen seuraavat ohjeet:

Neuvoja koulun oppilaille kristilliseen ja siveään käytökseen:

1. Jumala Kaikkivaltias on sinun Luojaasi ja Herrasi. Pidä siis Jumala aina – koulussakin ollessasi – silmäsi edessä ja sydämessäsi.
2. Jumalalta tulee kaikki hyvä. Ole siis hänelle kiittolinen kaikesta, mitä saanut olet – myös siitäkin, että saat ja taidat koulua käydä – ja rakasta Herraa Jumalaasi kaikesta sydäimestäsi.
3. Muista myös, että Jumala on vanhurskas – maksaa jokaiselle hänen ansionsa mukaan – ettäs pelkäisitkin tehdä mitään Jumalaa vastaan.
4. Jumala on luonut ihmisen omaksi kuvaksensa – Jumalan kaltaiseksi – Varjele ja hoida siis itseäsi kuin Jumalan kalliinta omaisuutta. Varjele sydämesi pahoista himoista ja haluista. Luo pois silmäsi häpeällisiä katsojista ja käännä pois korvasi niitä kuulemasta! Hillitse kieleksi häpeällisiä puhumasta ja myrkkyyä nauttimasta (Älä esim. viljele tupakkaa ja juovuttavia juomia, sillä ne ovat ihmiselle vaan turmioksi ja häpeäksi). Jos pahanjuoniset sinua houkuttelevat, niin älä heihin suostu!
5. Ole kanssaihmisillesi ystävällinen, hyväntahtoinen ja palvelevainen! Auta heikkoja, sorrettuja, köyhiä ja vaivaisia. Rakasta lähimmäistäsi niin kuin itseäsi, koska hän on yhtä kallis Jumalalle kuin sinäkin. Älä ketään ylenkatso, vihaa, kadehdi taikka panettele! Älä varasta, petä tai vahingoita taikka loukkaa lähimmäistäsi sielun taikka ruumiin puolesta. Älä kenellekään pahaa pahalla kosta.

³⁶⁷ KA KH V Ep 32–215 Tammelan ja Forssan kansakoulujen vkert. 1890–1914.

³⁶⁸ *Halila* 1949–1950 III, 181–182.

³⁶⁹ HMA FYLA Ad:1 rangaistuspäiväkirja 1908–1922; *Ojanen* 1998, 33, 44, 53, 62–63.

³⁷⁰ HMA TOYA Ca:1 ptk. 17.3.1900.

³⁷¹ *Laine Tuija* 2002, 80–81.

6. Ole säälivä ja laupias eläimille ja kasveille, äläkä pahoin pitele niitä-kään, sillä nekin ovat Jumalan luomia. Jos haluat hyvyttä ja laupeutta itseäsi kohtaan, niin osota sitä turvattomia luontokappaleitakin kohtaan.

Ohjeita oikeaan koulunkäyntiin: ...

3. Tule kouluun pää kammattuna sekä kasvot ja kädet pestyinä, sillä puhdas sielu ei voi viihtyä epäsiistissä ruumiissa! ...

7. Ole opettajallesi kuuliainen ja kaikelle koulun järjestykselle alamainen!...Jos kuitenkin tulisit jotakin pahaa tehneeksi, niin ole avomielinen ja rehellinen tunnustamaan sekä valmis katumaan ja anteeksi pyytämään, ennen kuin mitään rangaistusta tarvitaan, että säilyttäisit hyvän omantunnon ja menestyisit Jumalan ja ihmisten edessä!³⁷²

Ohjeet jakautuivat kymmenen käskyn tavoin kahteen pääosaan, ihmisen Jumala- ja lähimmäissuhteeseen, joista jälkimmäinen käsitti koko luomakunnasta huolehtimisen. Kristillisessä elämäntulkinnassa kaiken lähtökoh- ta oli ensimmäinen käsky. Ihmisen ensisijaisena tavoitteena ei tullut olla mukava ja onnellinen elämä vaan Jumalan tunteminen.³⁷³ Kansakoululais- ten Oppilaskirjassa oppilaiden käyttäytymisohjeet nousivat jumalakeskei- sestä maailmankuvasta. Jumala oli Luoja, jolta tuli kaikki hyvä. Koululaisen oli vastavuoroisesti oltava hänelle kiitollinen tästä hyvästä ja pyrittävä nou- dattamaan hänen tahtonsa mukaista järjestystä koulussa, joka toimi tärkeä- nä Jumalan työvälineenä maailmassa:

Herran pelko on viisauden alku ja koulu on viisauden istutusmaa!³⁷⁴

Jumalan opetettiin olevan kaikkialla, hän näki ja tiesi kaiken. Hän oli ihmismielen tuomari, jolle kaikki ajatuksemme ja salaisimmat aikomuk- semmekin olivat tiedossa.³⁷⁵

Jumala vihasi epäjärjestystä, ja siitä syystä myös ihmisen hengellinen ja maallinen menestyminen edellytti järjestystä kaikissa tilanteissa. Tätä nel- jännän käskyn perusajatusta sovellettiin koulumaailmaan siten, että totte- lematon ja opettajaa kohtaan röyhkeä oppilas oli käskyn rikkoja eikä voi- nut kokea elämässään onnea. Sen sijaan kuuliaista oppilasta koski käskyn lupaus, jossa menestykseen sisällytettiin hyvä toimeentulo, rauha ja onni perheessä, siunaus työssä, hyvä omatunto ja paljon ikävuosia.³⁷⁶ Oppilas oli Jumalan lisäksi tilivelvollinen myös opettajalle:

³⁷² TKA FK Oppilaskirja (painettu 1910).

³⁷³ Kaila 1912, 5.

³⁷⁴ Oppilaskirja 1910, 3–4.

³⁷⁵ Kaila 1912, 13, 14.

³⁷⁶ Waaranen 1897, 22, 24, 26–27.

Ole halullinen ja tarkka oppimaan sekä ahkera tekemään, mitä hän (opettaja) sinulle neuvoa ja käskää, että hän tekisi tehtävänsä ilolla eikä huokauksella!³⁷⁷

Kansakoulunopettajien oman kustannusosakeyhtiön julkaisemassa kirjassa vedottiin siis koululaisiin, jotka olivat vastuullisia opettajan tunteista ja hänen työmotivaatiostaan. Opettajat loivat kouluun tilan, jossa he pystyivät suojelemaan lapsia pahalta ja vastapalvelukseksi oppilaat kannattelivat opettajaa noudattaessaan tämän ylläpitämää järjestystä. Taustalla oli ajattelutapa, jonka mukaan lapsi oppi erottamaan oikean ja väärän samastumalla auktoriteettiin, tässä tapauksessa opettajaan.³⁷⁸

Jumalan tarkoittaman elämänjärjestyksen vihollisia olivat kateus, katkeruus, vahingonilo ja kaikkinaisen ilkeys muita kohtaan. Viides käsky kehottikin huolehtimaan lähimmäisten elämän tarpeista niin, että me autamme ja rakastamme heitä kärsivällisesti. Elämän kunnioittaminen sisälsi myös omasta fyysisestä kunnosta huolehtimisen sekä eläinkunnasta välittämisen.³⁷⁹

Terve elämä merkitsi sekä ulkonaisesti että sisäisesti puhdasta elämää, sillä Jumala näki sydämeen asti:

Joka harrastaa sydämen puhtautta, hän rakastaa myös ulkonaista puhtautta, siisteyttä ja järjestystä kodissaan ja ympärillään.³⁸⁰

Ajatusten, tekojen, puheiden ja käytöksen puhtaus ehkäisivät sielua ja ruumista veltostumasta.³⁸¹ Avoin, rehti ja kohtelias käytös oli terveen elämän tuntomerkki. Daavidin lankeemus (2 Sam. 11) kertoi puolestaan joutilaisuuden seurauksista. Koska joutilaisuus oli puhtaan sielun vihollinen, nuorten tuli ahkeroida, urheilla ja lukea hyvää kirjallisuutta suojellakseen sielua. Jo ”kirkkaasta avoimesta katseesta” näkyi sielun puhtaus. Ihminen ei ollut vastuussa elämästään vain itselleen ja Jumalalle vaan myös jälkeläisilleen. Sukupuolitaudit toimivat varoittavina esimerkkeinä seuraaviin sukupolviin siirtyvästä perinnöstä ja puhtausihanteen rikkomuksista.³⁸²

Seitsemäs käsky velvoitti ihmistä rehellisyyteen ja huolellisuuteen. Koulun omaisuuden turmeleminen, kokeissa luntaaminen, ahneus, työnteon halveksiminen ja tuhlaileva elämä kuuluivat käskyn piiriin. Rehellinen työ

³⁷⁷ *Oppilaskirja* 1910, 5.

³⁷⁸ *Siltala* 1999, 198.

³⁷⁹ *Waaränen* 1897, 30–31; *Kaila* 1912, 60.

³⁸⁰ *Waaränen* 1897, 33–34.

³⁸¹ *Kaila* 1912, 62–63.

³⁸² *Kaila* 1912, 63–64.

ja säästäväisyys olivat sen sijaan Jumalan hyväksymiä tapoja omaisuuden hankkimiseksi.³⁸³ Lähimmäisen maineen ja kunnian ylläpitämiseksi tuli ihmisen noudattaa puheissaan rehellisyyttä ja totuudellisuutta sekä välttää juoruamista ja valehtelemista.³⁸⁴ Kaksi viimeistä käskyä kehotti ihmistä tyytymään osaansa ja vielä kerran pitämään sydämensä puhtaana.³⁸⁵

Käskyjen lyhyet selitykset olivat myös kansakoulunsa päättäneille nuorille osoitetussa kirjassa *Katso eteesi*.³⁸⁶ Kirjan oli kirjoittanut Bror Hannes Päivänsalo (ent. Helander) (1875–1933).³⁸⁷ Päivänsalo kuvasi värikkäin sanakääntein kahta vaihtoehtoista elämänmallia. Hänen mukaansa toinen tie tuotti tuhoa, mutta toisella tiellä oli koettavissa siunaus. Päivänsalo korosti, että nuoren tuli noudattaa omantunnon ääntä, sillä tärkeintä elämässä oli Jumalan kunnioittaminen, hänen käskyjensä rakastaminen ja niiden noudattaminen. Toinen tie vei ahtaissa tuvista pidettyihin nurkkatansseihin, jossa ilma oli pilaantunut pölystä, hienhajusta ja lamppuöljyn kärystä. Siellä syntyneitä siveellisiä lankeemuksia ei Päivänsalon mukaan voinut korjata ja niitä nuori sai katua koko ikänsä. Vastakohtaan muodostivat lepo ja ulkoilmaharrastukset, kuten hiihto, mäenlasku, luistelu ja kesälajit. Ulkona liikuttaessa eivät ”syntiset himot syty mieleen niin helposti kuin pölyisessä tanssituvassa”. Päivänsalo uskoi, että näillä kahdella tiellä oli suora yhteys suomalaiseen kansanluonteeseen. Ulkoilmassa karaistunut ja fyysisesti vahvistunut nuori työskenteli reippaammin ja myös ajatteli nopeammin, joten vanha kuva suomalaisesta ”hitaasta Matista” sai vähitellen väistyä.³⁸⁸ Samassa kirjassa kehoitettiin nuoria tekemään luja päätös Jumalan kasvojen edessä siitä, että he tahtoivat säilyttää sielunsa ja ruumiinsa puhtaana isänmaalle, tulevalle aviopuolisolle ja perheen lapsille sekä Jumalalle.³⁸⁹

³⁸³ *Kaila* 1912, 65–66.

³⁸⁴ *Kaila* 1912, 67–69.

³⁸⁵ *Kaila* 1912, 69–70.

³⁸⁶ TKA FK *Katso eteesi!* -kirja Fanny Kajarrolle muistoksi Susikkaan kansakoulusta 29.5.1915. Käskyjen referaatit sisältyivät Roope Kejoson artikkeliin ”Nuoruus ja ihanteet”. *Katso eteesi* 1915, 17–24. Raittiuden ystävien kustantama kirja ”elämän kouluun” lähteville nuorille sisälsi lyhyitä uskonnollismoraalisia artikkeleita. Yleisin muistolahja päästötodistuksen saaneille oli joko Raamattu tai Uusi testamentti.

³⁸⁷ Päivänsalo oli julkaissut 1901 teologian lisensiaatin tutkintoa varten kirkkohistoriallisen väitöskirjan neologian vaikutuksesta Suomen kirkollisiin oloihin noin 1750–1850. Hän kirjoitti uskonnon oppikirjoja ja kuului Teologiseen Lauantaiseuraan. Elämäntyönsä Päivänsalo suoritti koulumiehenä ja käytännön pappistehtävissä. Myöhemmin hän mm. ajoi voimakkaasti kieltoain säätämistä. *Larkio* 1976, 114, 119–120; *Veikkola* 1980, 46; *Murtorinne* 1986, 197; *Ijäs* 1993, 77, 119.

³⁸⁸ *Katso eteesi* 1915, 8, 10–11.

³⁸⁹ *Katso eteesi* 1915, 27.

Koululaisille osoitetut ohjeet kuten kymmenen käskyäkin nousivat muualta kuin opettajasta tai oppilaasta itsestään. Hyvän ja terveen elämän alkulähde lepäsi Jumalaan luottamisessa ja pyhän kunnioittamisessa. Yhteiskoulun johtaja J. E. Hyötyniemi totesi lounaishänäläisten vanhempien halunneen antaa oppikoulun kautta lapsilleen parhaimman perinnön, nimittäin kasvatuksen ”Jumalan pelvossa ja hyvissä tavoissa”.³⁹⁰ Tätä perintöä niin kansakoulut kuin yhteiskoulukin pyrkivät ylläpitämään. Forssan yhteiskoulun vuonna 1921 hyväksytyt järjestyssäännöt noudattivat traditiota ottaessaan moton Raamatusta (Ps. 111:10): ”Herran pelko on viisauden alku!” Ensimmäisessä järjestyssääntöjen kohdassa oppilas veloitettiin ”harastamaan Jumalan pelkoa ja hyviä tapoja”.³⁹¹

14. Koulu ottaa paikan kristillisen tavan vaalijana

Koulun vaikutus voimistui Tammelassa ja Forssassa 1890-luvulta lähtien, keskellä yhteiskunnallista murrosta. Kansakouluja perustettiin ympäri kuntaa ja Forssan yhteiskoulun toiminta käynnistyi. Opettajistoa motivoi vahva kehitysoptimismi, jota leimasi luottamus Jumalan johdattukseen. Uskonnon asemaa ja tehtävää tarkasteltaessa onkin mielenkiintoista asettaa papiston mielialat ja asenteet opettajiston optimismin rinnalle.

Yhteiskunnallisen kuohunnan rinnalla kulki perinteisen kirkollisen tavan murros. Lisäksi kirkon ja papiston juridinen asema joutui uudelleenarvioinnin kohteeksi. Sääty-yhteiskunnan hajoaminen lakkautti pappissäädyn. Papiston sosiaalisessa taustassa oli tapahtunut jo 1800-luvun puolivälistä alkaen vähittäinen muutos, kun säätyläistaustaisten nuorten osuus pieneni ja talonpoikaiskodeista tulleiden osuus kasvoi teologianopiskelijoiden keskuudessa. Sivistyneistössä vahvistui kirkon ja papiston vastainen kritiikki. Samaan aikaan kirkon piirissä pietistiset ihanteet olivat nousemassa hyväksytyksi valtavirraksi.³⁹² Näiden syiden vuoksi papiston identiteetti ja itsetunto joutuivat murroksen vuosina kovalle koetukselle.

Teologien rekrytoitumista ja teologi-identiteetin muodostumista tutkinut *Tapani Innanen* on todennut, että valtionkirkon pappisprofession nä-

³⁹⁰ Forssan yhteiskoulu 1924, 9.

³⁹¹ HMA FYLA Ca:1 op.kok. ptk. 13.10.1921, Forssan yhteiskoulun järjestyssäännöt 1922.

³⁹² Murtorinne 1964, 298, 309–311; Mustakallio 1983, 20–25, 66–70; Innanen 2003, 13.

kökulmasta tarkasteltuna autonomian ajan viimeiset puolitoista vuosikymmentä olivat epätietoisuuden ja tulevan muutoksen pelonsekaista odotetta. Pelkoa lisäsi työväenliikkeen voimakas kasvu. Poliittinen vasemmisto vaati valtion ja kirkon erottamista toisistaan, koulun uskonnonopetuksen lopettamista ja uskonnon rajoittamista yksityisasiaksi.³⁹³ Kirkollisen yhdistystoiminnan ja herätyskristillisen arvostuksen nousu oli yhteydessä sekä vanhan kirkollisen tapakulttuurin murenemiseen että pappisprofession muutokseen. Eniten kristillisiä yhdistyksiä syntyi siellä, missä kirkollinen tapakulttuuri oheni nopeimmin. Pappien makrotason vaikutuskanavien kavetessa he keskittivät toimintansa entistä selvemmin uskonnolliselle sektorille pietistisen pappisihanteen mukaisesti.³⁹⁴

Tammelassa papiston pessimismi oli havaittavissa jo 1890-luvun alusta alkaen. Se näkyi seurakuntakertomuksista, jotka olivat säilytään vallitsevia oloja moittivia ja entisiä aikoja ihannoivia. Omalla asenteellaan papit myös vähättelivät kristillisten tapojen merkitystä, sillä tapojen noudattaminen oli heistä ulkokohtaista hengellisyttä.³⁹⁵ Tätä käsitystä tuki vallalla ollut ja herätysliikkeitä myötäillyt kristillisyyden ihanne, joka toisaalta aktivoi seurakuntaelämää, mutta samalla vähätteli ulkoista kirkollista tapaa tekohurskautena.³⁹⁶ Lisäksi osa evankelisen liikkeen liepeille ryhmittyneistä vapaista maallikoista halveksi avoimesti antinomistisella julistuksellaan ja elämäntavallaan kristillistä tapakulttuuria. Näillä maallikoilla oli 1890-luvulla Forssassa ja Tammelassa varsin laaja kannatus. Myös kansalaisyhteiskunnan uudet aatteet hämmensivät teologeja. He eivät aina tienneet, miten heidän pappeina olisi tullut niihin suhtautua.³⁹⁷ Kristillinen yhdistystoiminta tarjosi vaihtoehdon ”maallisille” yhdistyksille. Tammelassa ja Forssassa toimikin 1910-luvulla kahdeksan erilaista kirkollista yhdistystä.³⁹⁸

Murrosajan haasteellisuus olisi edellyttänyt työkuntoisen ja motivoituneen papiston työpanosta. Mutta Tammelassa jouduttiin lähes kolme vuosikymmentä selviämään osittain väliaikaisiin järjestelyin. Granfeltin sokeutuminen edellytti sijaisia, samoin hänen jälkeensä tulleen Nils Almarkin sairastelu. Myös kappalaiset ja vt. kappalaiset vaihtuivat tiheään.³⁹⁹ Forssan kirkollisen elämän hoito oli seurakunnan itsenäistymisvaiheessa 1900-luvun alussa sijaisten ja maallikoiden aktiivisuuden varassa.

³⁹³ *Innanen* 2003, 22, 49.

³⁹⁴ *Heikkilä* 1979, 158, 168–169, 172, 174; *Innanen* 2003, 23–24.

³⁹⁵ TMA TTA E VII 19 b srkk. 1892.

³⁹⁶ KA PTA Cg 4:8 srkk. 1917; *Laasonen* 1986.

³⁹⁷ TMA TTA E VII 19 b srkk. 1892, 1896; KA PTA Cf:13 srkk. 1899; Cg 4:5–7 srkk. 1902, 1907, 1912, 1917, 1922.

³⁹⁸ *Kortekangas* 1967, 182; *Ojanen* 1990, 245, 248–249.

³⁹⁹ *Ojanen* 1990, 259–261.

Koulu ja opettajat ottivat vuosina 1890–1922 paikallistasolla hyvin määrätietoisen roolin uskonnollisten ja kirkollisten tapojen kasvattajana. Kun papisto pelkäsi kirkon, uskonnon ja myös koko kansan tulevaisuuden puolesta, opettajistossa ei vastaavaa pessimismää ollut havaittavissa. Uudet koulumuodot edellyttivät kuitenkin kansan syvien rivien tukea ja sen saavuttamiseksi opettajat tarvitsivat yhteistyötä papiston kanssa. Vaikka vanhat luterilaiset tavat ohenivat, vanhemmat arvioivat koulun merkitystä nimenomaan perinteisen kirkollisen tapakulttuurin mittarein, eli kuinka hyvin lapset osasivat katekismuksen ja virret. Kansakoulu tulkittiin kansan keskuudessa pitkään kinkereille ja rippikouluun valmistavaksi kouluksi. Kansan tuen saamiseksi opettajat olivat valmiit tinkimään jopa kasvatustavallisista näkemyksistään. Koululaitos tukeutui omien lähtökohtiensa lisäksi myös luterilaiseen tapakulttuuriin, joka oli ihmisille tuttu ja edusti jatkuvuuden tuomaa turvaa. Keskustelu uskonnon oppikirjoista ja katekismuksen ja kristinopin opettamisesta paljastivat sekä kirkollisen tavan ja perinteen murroksen että niiden vahvan merkityksen.

Kirkolliset kiertokoulut toimivat siirtymävaiheessa vanhan kirkollisen tavan ja kansakoulun yhdistäjänä. Vaikka kansakoulun vaikuttajat arvostelivat kiertokoulua uuden koulumuodon jarruttajaksi, ainakin maaseudulla kirkolliset koulut myös helpottivat siirtymistä yhteiskunnan ylläpitämään oppivelvollisuuskouluun. Kansakoulujen lisäksi myös Forssan yhteiskoulun käynnistyminen ja ylläpito edellyttivät laajaa henkistä ja taloudellista tukea. Arvomaailmaltaan ja tapakulttuuriltaan yhteiskoulukin liittyi kansakoulun tavoin siihen luterilaiseen kuosiin, joka oli ympäröivälle maaseudulle jo entuudestaan tuttu. Näiden uskonnollisten ja tapakulttuuristen linkkien puuttuminen olisi jättänyt koulut kansalle vieraiksi sekä viivästyttänyt niiden hyväksymistä.

Ennen oppivelvollisuutta koulun ja kyläläisten välinen luottamus oli erityisen herkkä alue. Epäluottamus saattoi vaikuttaa siihenkin, laitettiinko lapsi kouluun vai ei. Opettajalta edellytettiin ajoittain toimimista papin roolissa. Hän selitti katekismusta, jakoi Raamattuja, piti aamu- ja iltahartaudet, aloitti viikon uskontotunnilla ja lopetti sen seuraavan sunnuntain tekstinselitykseen, järjesti koulun juhlat kirkkovuoden mukaan, piti yleisiä hartaustilaisuuksia ja suoritti tietyissä tilanteissa jopa kyläläisten hautaukset. Yhteiskoulun ja kansakoulujen opettajat ottivat siirtymäkaudella suurelta osin vastuun Forssan kirkollisesta elämästä. Opettajien papillista roolia korosti koulurakennuksien mieltäminen kirkkoa vastaaviksi tiloiksi.

Papiston perinteinen kasvattajanrooli siirtyi osaksi opettajille ja kirkollisten tapojen juurruttaminen kirkolta koululle. Kirkko ja papisto ei kuitenkaan kokenut paikallistasolla koulua ja opettajia kilpailijaksi, päinvastoin. Papiston uudelleen muotoutunut professionaalinen asennoituminen sopeutui muuttuneeseen työnjakoon niin, etteivät he kokeneet tilannetta

ongelmalliseksi. Hehän jopa vähättelivät tapaa ulkokohtaisuuden ilmentäjänä. Toisaalta se, että uskonnon luonne säilyi koulussa riittävän traditionaalisessa muodossa, rauhoitti papiston mieltä. Lisäksi opettajistossa vallinnut uskonnon tulkinta ilmeisesti tyydytti papistoa. Suurelle osalle opettajia se oli perinteistä valtio- ja kansankirkon uskoa ja varsin monelle evankelisen herätysliikkeen uskontulkinta antoi lisäväriä. Koulu sopeutui kirkon ja uskonnon lähtökohtiin ennen oppivelvollisuutta. Yhteisessä opettajayhdistyksessä keskinäinen kanssakäyminen oli edistänyt niin ikään yhteisymmärrystä ja paikkakunnan vanhat perinteet tukivat yhdessä toimimista. Seurakuntakertomuksissa papit korostivat, kuinka opettajat edustivat ”vakaata kristillistä mieltä” ja kuinka kirkko ja koulu työskenteli ”käsikädessä”.⁴⁰⁰ Porvoon hiippakunnan piispa Herman Råbergh antoi vahvan tukensa yhteistyölle Tammelan seurakunnan piispantarkastuksessa 1899:

...tärkeätä on, että kaikki ne, jotka ovat kansamme kasvattajia, vetävät yhtä köyttä, seisovat samalla vahvalla perustuksella, joka on Jumalan ijankaikkinen sana. Hyvä on, että kiintonainen kansakoulu aina vaikuttaa ja toimii Jumalan sanan mukaisesti. Ja, Jumalan kiitos, Suomen kansakoulu onkin tällä tavoin toiminut.⁴⁰¹

Ilmeisesti seurakunnan papiston henkilövaihdoksien ja Forssan seurakunnan perustamisjärjestelyjen vuoksi opettajien ja pappien välinen entisenlainen kanssakäyminen katkesi Tammelassa 1920-luvun alussa. Piispa Jaako Gummerus joutui erikseen muistuttamaan pappeja opettajien kanssa tehtävän yhteistyön tärkeydestä. Uskonnonopetuksen aseman varmistaminen kansakoulussa edellytti piispan mielestä kirkon puolelta erityistä aktiivisuutta. Kansakoulujen johtokuntien kokoonpanoissa olisi niin ikään turvattava ”kirkkokansan” edut.⁴⁰² Muutoin opettajien ja pappien välinen yhteistyö oli molemminpuolista ja luonnollista.

Suomalaisen yhteiskunnan murroskautena sekularisaatio näytti etenevän pinnalta katsoen selvästi havaittavien merkein, kun sekä koulu- että kunnallishallinto siirtyivät kirkolta yhteiskunnalle. Voidaanko kyseistä kehitystä tulkita suoraviivaisesti sekularisaation ilmaukseksi? Edellä osoitettu koulun aktiivinen rooli kristillisen tapatradition ylläpitäjänä asettaa myös paikallistasolla tapahtuneen perinteisen kirkollisen kansankulttuurin mur tumisen uudenlaiseen valoon. Kehitys vahvistaa *Owen Chadwickin* toteamista, että tavan muutos ei sinänsä kerro vielä mitään maallistumisilmiös-

⁴⁰⁰ TMA TTA E VII 19 b srkk. 1892; G II 19 c–20 a uskonnonopetus kansakouluissa 1888–1895; KA PTA Cf:13 srkk. 1899, Cg 4:5–9 srkk. 1902, 1907, 1912, 1917, 1922.

⁴⁰¹ KA PTA Cf:13 Tammelan piisp.tark.ptk. 14.–17.10.1899.

⁴⁰² KA PTA Cf:17 Tammelan piisp.tar.kert. 24.–25.5.1922.

tä. Esimerkiksi kirkossakäynnin väheneminen ei ole ollut hänen mukaansa seurausta ihmisten muuttuneesta suhtautumisesta kristilliseen oppiin tai kirkkoihin. Sen sijaan se kertoi ihmisten muuttuneista käsityksistä siitä, mikä on hyväksyttyä sosiaalista käyttäytymistä.⁴⁰³ Miksi siis noudattaa perinteistä kirkollista tapaa, jos papit itsekin pitivät sitä hyödyttömänä todellisen kristillisyyden rinnalla? Lisäksi perinteinen kristillinen tapa löysi uusia muotoja koulun kautta. Tammelassa myönnettiinkin koulut pyhäkoulun suosion laskun erääksi syyksi:

Monella on se ajatus, että pyhäkoulua ei tarvita sinä vuodenaikana, milloin lapset käyvät jotakin muuta koulua: kansa- tai kiertokoulua.⁴⁰⁴

Sekularisaation tulkinnassa ratkaisevinta eivät siis ole hallinnolliset päätökset ja ihmisten tavoissa tapahtuneet muutokset. Edellä onkin pyritty selvittämään, miten kyseiset ihmiset reagoivat muuttuneeseen tilanteeseen ja minkälaisia merkityksiä he antoivat tavoille. Tammelassa ja Forssassa perinteinen luterilainen tapakulttuuri osoitti jatkuvuuden voiman myös muroksen keskellä. Se vain sovittautui uudenlaiseen kontekstiin, koulumiljööseen.

⁴⁰³ Chadwick 1975, 14–15.

⁴⁰⁴ KA PTA Cg 4:9 Tammelan srkk. 5.7.1922.

IV Muutospaineet voimistuvat (1923–1960)

1. Jakautumista ja integraatiota

Forssan seurakunta erosi Tammelan emäseurakunnasta lopullisesti vuonna 1922. Uuden seurakunnan yli kaksikymmentä vuotta kestäneen valmistautumiskauden aikana myös kunnallinen itsenäistyminen eteni niin, että se voitiin toteuttaa lähes samanaikaisesti. Asetus Forssan kauppalan perustamisesta vuoden 1923 alusta lukien annettiin 3.12.1921.¹ Tammelan kunta jakautui kolmeksi kunnaksi, kun myös Kojjärven kunta itsenäistyi vuoden 1924 alussa.²

Tammelan väkiluku vuonna 1923 oli 7 430 henkeä. Pulakauden aikana 1930 luvun alussa väestömäärä väheni, mutta alkoi taas vuosikymmenen puolivälistä alkaen kasvaa. Sotien aikana väkiluku jälleen hetkellisesti laski. Syntyvyys oli korkeimmillaan 1940-luvun lopulla; Vuokselasta, Antreasta sekä Muolaasta lähtöisin olleet siirtokarjalaiset nostivat myös kunnan asukaslukua. Tammelan väkiluku oli suurimmillaan 1958 (8 073 henkeä), jonka jälkeen alkoi kiihtyvä väestön väheneminen.³ Pitäjänjaossa Tammelaan jäi pääosin se väestö, joka sai toimeentulonsa maataloudesta (90 % Tammelan väestöstä). Maatilojen koneistuminen 1950-luvulta lähtien vähensi kuitenkin työvoiman tarvetta. Samaan aikaan tapahtunut syrjäkyläien väestökato aiheutti ikärakenteessa muutoksia ja tilojen autioitumista.⁴

Forssan väkiluvun muutokset noudattelivat aluksi samaa linjaa kuin Tammelassa. Vuonna 1923 Forssassa asui 8 247 henkeä, mutta sitten väestömäärä pysytteli pääsääntöisesti hiukan alle 8 000:n. Sotien jälkeen alkoi kasvu ja erittäin voimakasta se oli 1950-luvulla: 8 881 henkeä vuonna 1950 ja 10 736 henkeä vuonna 1960.⁵ Syntyvyys pysyi melko alhaisena aina 1940-luvun lopulle saakka ja muuttovoittokin oli hyvin pientä. Siirtokarjalaiset lisäsivät väkilukua 1946–1950, mutta pysyvämpiä muuttovoittoja syntyi vuodesta 1957 lähtien, jolloin Forssan teollinen kehitys vauhdittui.⁶

¹ AsK 265/3.12.1921.

² Ojanen 1983, 262–267; Peltovuori 1993, 249–255.

³ Ojanen 1983, 290, 351.

⁴ Ojanen 1983, 291, 353–354.

⁵ Peltovuori 1993, 259–260.

⁶ Peltovuori 1993, 261–262.

Forssan teollisuus tarkoitti 1950-luvun lopulle saakka lähinnä Forssayhtiön tuotantoa, jonka osake-enemmistö siirtyi vuonna 1934 tamperelaiselle Finlayson-yhtiölle. Muita huomattavia yrityksiä Forssassa oli mm. kirjapaino, kaksi sementtivalimoa, kuusi konepajaa, kaksi puunjalostustehdasta, hautakiviveistämö sekä virvoitusjuomatehdas. Kauppa- ja muu palveluala laajenivat taajaman kasvun myötä. Maatalousväestön osuus koko asukasmäärästä Forssan itsenäistyessä oli ollut noin neljännes, mutta osuus laski tasaisesti. Ammatissa toimivasta väestöstä maa- ja metsätalouden harjoittajia oli 16,7 % vuonna 1950 ja 11,1 % vuonna 1960.⁷

Suomen yhteiskunta- ja sisäpolitiikassa kansalaissodan trauman hoitaminen oli haastavin tehtävä. Sodan jälkeen keskustapuolueiden vähemmistöhallitukset olivat jo toteuttaneet joukon merkittäviä yhteiskunnallisia reformeja, kuten uudet kunnallislait, yleinen oppivelvollisuuslaki, köyhäinhuoltolaki, kieltolaki ja asutuslaki (ns. Lex Kallio).⁸ Kansallinen integraatio edellytti seuraavat vuosikymmenet jatkuvaa ponnistelua.

Paikallistasolla suojeluskunnat ja sen naisjärjestö Lotta-Svärd toimivat poliittisen kontrollin välineenä. Forssan tehdaspaikkakunnalla suojeluskunnan porvarillisen kannatuspohjan kapeus rajoitti sen toimintamahdollisuuksia. Oma suojeluskuntatalokin valmistui vasta vuonna 1939. Forssan kunnallispolitiikka sujui 1920- ja 1930-luvuilla varsin sopuisissa merkeissä. Suhtautuminen vuoden 1918 sodan muistojuhlien järjestämiseen nostatti selkeimmät näkemyserot vasemmiston ja porvarien välillä. Lisäksi taloudellinen laskusuhdanne ja tehdasyhtiön rajut saneerauspäätökset ruokkivat jonkin verran ristiriitoja. Tosin sosiaalidemokraattien ja kommunistien keskinäinen riitely heikensi vasemmiston poliittista vaikutusvaltaa.⁹

Forssan ylivoimainen vasemmistoenemmistö sai paikkakunnan porvarit liittymään äärioikeistolaiseen liikehdintään 1920-luvun lopussa. Itsenäinen Suomi ei ollut osoittautunutkaan sellaiseksi kuin he olivat odottaneet, ja siksi isänmaa oli pelastettava vääränlaisten poliitikkojen käsistä. Talonpoikaismarssiin 7.7.1930 ei tammelalaisia tai forssalaisia opettajia osallistunut.¹⁰ Forssa oli kuitenkin laittomien kyyditysten etappipaikka. Paikkakunnan omat porvarit tarvitsivat kyydityksiin jo taktisistakin syistä ulkopuolisia ”tuntemattomia” miehiä. Loimaan seudun iskujoukko muodosti lähimmän yhteistyötahon. Räikein väkivallanteko tapahtui Forssan Lamminrannassa, jossa työmies Arvo Holm sai surmansa hänen ja häntä kyydittämään tulleiden välille syntyneessä laukaustenvaihdossa.¹¹ Kyyditsijöissä ei tietä-

⁷ Peltovuori 1993, 339, 346, 355, 361, 363–365, 367, 393.

⁸ Hentilä 2004, 132.

⁹ Peltovuori 1993, 476–479.

¹⁰ Kokko 1930, 127.

¹¹ Siltala 1985, 32, 276–279, 311–312.

västi ollut opettajia, mutta entisen kansakouluopettajan Juho Kivikosken poika, ylioppilas Enso Kivikoski, johti Forssan jatkokyyditsijöitä ja häntä epäiltiin myös osallisuudesta Arvo Holmin tappoon.¹² Lapuanliikkeen perintöä jatkoi vuonna 1932 perustettu Isänmaallinen Kansanliike (IKL), joka nousi Forssassa 1936 ja 1939 vaaleissa suurimmaksi porvarilliseksi puolueeksi. IKL:n Forssan paikallisyhdistyksen johdossa oli tunnettuja henkilöitä, kuten Juho Kivikoski sekä kirkkoherra Albin Savola.¹³ Kirkkoherran aktiivinen oikeistopolitikointi herätti seurakunnassa ristiriitaisia tunteita.¹⁴

Tammelassa maalaisliitto ei vielä 1930-luvulla saanut vakiintuneempaa asemaa vaan porvaripuolueista IKL:n kannatus oli sielläkin suurin (16–19 % äänistä). Sen sijaan vasemmiston kannatus säilyi edelleen koko 1930-luvun vahvana eli 55–57 %.¹⁵ Maanpuolustushenki, isänmaallisuus ja kotiseuturakkaus yhdistivät sota-aikana eri kansalaisryhmät molemmilla paikkakunnilla ja tasoittivat poliittisia näkemyseroja.¹⁶ Sota- ja kotirintaman voitot ja menetykset, taloudellinen niukkuus, siirtokarjalaisten asuttaminen ja sota-korvaukset synnyttivät ja edellyttivät uudenlaista yksimielisyyttä. Tätä yksimielisyyttä tukivat myös paikallisseurakunnat pyrkiessään hoitamaan perustehtävänsä niin kuin ennenkin. Tammelassa ja Forssassa seurakunnallisen toiminnan jatkuvuus oli silmiinpistävää, sodasta huolimatta.¹⁷

Sodan jälkeisessä poliittisessa ilmapiirissä vasemmisto vahvisti asemiaan. Suojeluskunnat, lottajärjestöt, AKS ja IKL lakkautettiin samaan aikaan kun kommunistien aktiivinen järjestäytyminen tuli sallituksi välirauhasopimuksen perusteella. Ammattiyhdistysliikkeen vaikutusvalta kasvoi niin ikään. Ensimmäisissä sodanjälkeisissä eduskuntavaaleissa vuonna 1945 SKDL nousi suoraan SDP:n ja Maalaisliiton rinnalle kolmen suuren puolueen joukkoon, ja nämä puolueet aloittivat myös keskinäisen hallitusyhteistyön.¹⁸ Forssassa SKDL menestyi maan keskiarvoa paremmin ja se sai puolueista suurimman äänimäärän.¹⁹ Myös Tammelassa se sai enemmän ääniä kuin SDP ja niin vasemmiston osuus entisestään vahvistui. Ääni-

¹² Siltala 1985, 278, 279, 312; Lehtonen 2004, 75–77.

¹³ Peltovuori 1993, 482.

¹⁴ SKHJ K 1 Forssa 2, 4, 5, 10.

¹⁵ Ojanen 1983, 320–321.

¹⁶ Ojanen 1983, 331–345; Peltovuori 1993, 483–488.

¹⁷ Kuparinen 1997, 15–18, 26–30, 49–50, 78–80, 96–100, 150–151.

¹⁸ Hyvämäki 1954, 19–21, 33, 34–41, 53–59, 62, 107–108, 140–144; Jussila 1990, 78–81, 93–102, 108–117; Polvinen 1999, 101–114. SKDL:n uskonto- ja kirkkopoliitiikasta 1944–1961 Borg 1965, 301; Helin 1996.

¹⁹ Peltovuori 1993, 490.

jakauma oli 64 %–36 % vasemmiston eduksi, kun se koko maassa oli 51 %–49 % porvarien hyväksi. 1940-luvun lopulta alkaen jakauma tasaantui Tammelassa Maalaisliiton voimakkaan kasvun kautta.²⁰ Valtakunnanpolitiikassa Maalaisliiton asema vahvistui, kun 1950-luvulla siirryttiin punamultayhteistyöhön ja Urho Kekkosen valtakauteen, ensin pääministerinä ja sitten presidenttinä.²¹

Paikallistason koulukäytäntöjen arvojatkuksessa toisen maailmansodan jälkeinen murrosaika ei kuitenkaan muodostanut taitekohtaa. SKDL:n saama merkittävä poliittinen kannatus ei realisoitunut käytännön koulutyössä. Vakiintuneita traditioita oli vaikea murtaa. Poliittisesti valitut koulujen johtokunnat ja koululautakunnat hoitivat lähinnä byrokratiaa. Periaatteellista arvokeskustelua ne eivät käyneet. SKDL:n paikallisosastojen mahdollisuudet vaikuttaa koulujen arvokasvatukseen olivat rajalliset. Suomen naisten demokraattisen liiton edustaja joutui toteamaan vuonna 1949, että Forssan osaston toiminnasta puuttui miltei kokonaan ”poliittinen toiminta”.²² Forssan demokraattisten naisten pöytäkirjojen mukaan osasto ei käsitellyt koulukysymyksiä. Kaksi kertaa he tosin keskustelivat mahdollisuudesta järjestää jollain kansakoululla kasvatusaiheinen tilaisuus, jonka aiheena olisi lapsille ”tyrkytetty” ala-arvoinen viihde- ja rikoskirjallisuus. Hanke ei kuitenkaan toteutunut.²³ Pioneeritoiminnan käynnistäminenkin oli osaston mukaan vaikeaa, koska kirkolla ja partiolla oli jo niin vakiintunut asema lasten kasvatustyössä.²⁴ Kansakoulutiloja SKDL:n nuorisojärjestöt sen sijaan saivat käyttöönsä.²⁵

2. Koulujen uudelleenjärjestelyt

a. Koulu- ja oppilasmäärät kasvavat

Forssassa oli vuonna 1923 kuusi kansakoulua (taulukko 3). Uusia kansakouluja perustettiin neljä vuoteen 1960 mennessä (taulukko 4).

²⁰ Ojanen 1983, 346–347.

²¹ Polvinen 2003; Nevakivi 2004, 253–258.

²² KSA SNDLA Forssan demokraattiset naiset ptk. 30.1.1949.

²³ KSA SNDLA Forssan demokraattiset naiset ptk. 19., 31.1.1954.

²⁴ KSA SNDLA Forssan demokraattiset naiset ptk. 27.9.1958.

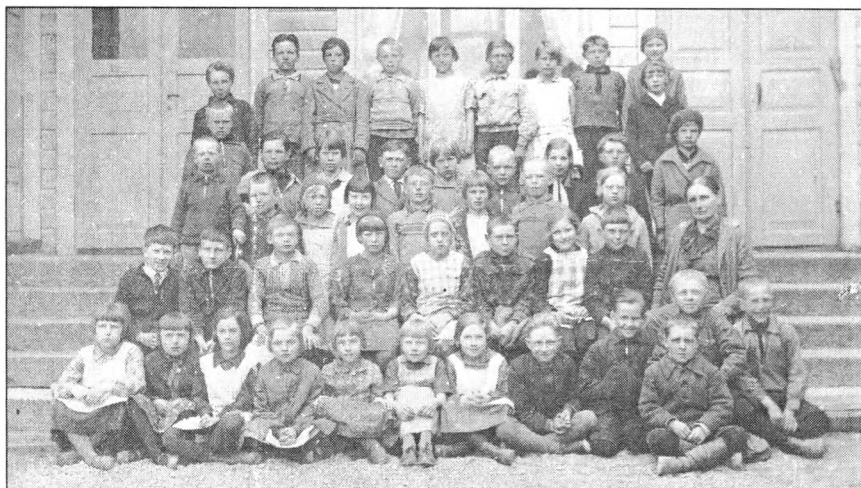
²⁵ FKA Forssan keskuspiirin kansakoulujen jk. ptk. 18.10.1945.

Taulukko 3. *Forssassa 1923 toimivat kansakoulut* ²⁶

Koulu	Alakansakoulunopettajat / yläkansakoulunopettajat
Kuhala	2 / 4
Haudankorva	2 / 4
Linikkala	2 / 4
Aleksanteri	/ 2
Viksberg	/ 2
Kalsu (asemak.-alueen ulkopuol.)	/ 1

Taulukko 4. *Forssaan perustetut kansakoulut 1924–1960* ²⁷

Koulu	Perustamisvuosi
Vieremä	1924 1-opettaj. supistettu koulu
Lamminranta	1925 1-opettaj. alakoulu, 1930 yläkoulu, 1943 koulu lakkautettiin
Lempää	1927 1-opettaj. supistettu koulu, 1946 2-opettaj. normaali koulu (yhteinen Tammelan kunnan kanssa)
Keskuskansakoulu	1954

Forssan Kuhalan kansakoulun oppilaita 1930-luvulla, opettajana Hanna Hukki. Kuva: Lounais-Hämeen museo.

²⁶ Hirsjärvi 1928, 81–82; Peltovuori 1993, 429–430.

²⁷ Hirsjärvi 1928, 92, 94, 97; Peltovuori 1993, 430, 432.

Vieremän ja Lempään koulut sijaitsivat Kalsun koulun tavoin asema-kaava-alueen ulkopuolella. Forssan kansakouluissa oli vuonna 1928 oppilaita 678 ja 30 vuotta myöhemmin 1958 oppilasmäärä oli kohonnut yli tuhannen, 1 069.²⁸ Forssassa toimivat koulukohtaiset johtokunnat vuoteen 1927 saakka, jonka jälkeen keskustan kansakoulujen piirit yhdistettiin ja niille nimitettiin yhteinen asemakaava-alueen johtokunta. Nimi muutettiin vuonna 1943 keskuspiirin johtokunnaksi.²⁹

Tammelan pitäjään jäi 14 kansakoulua (taulukko 5). Pääjärven supistettu kansakoulu aloitti toimintansa vuonna 1925, Myllykylän koulu siirtyi kunnan omistukseen 1926 ja alueliitoksen myötä Tammela sai kuudennen-toista kansakoulun Patakankaalta 1956.³⁰ Täydet 36 viikkoa sisältävästä kaksivuotisesta alakansakoulusta voitiin siirtymävaiheessa vuoteen 1936 saakka tinkiä ja pitää 18-viikkoisia alakouluja.³¹ Tammelassa jouduttiin usean koulun kohdalla turvautumaan siirtymäaikaan. Pula-ajan ja sota-vuosien takia siirtymävaihekin venyi: Saaren, Lunkaan, Letkun ja Liesjärven alakoulut muuttuivat täysiviikkoisiksi vuonna 1939, Sukulan ja Torron alakouluista tuli 36-viikkoiset vasta sotien jälkeen 1945.³² Tammelan kansakouluikäluokat olivat suurimmillaan vuonna 1957, jolloin kouluissa oli 1159 oppilasta ja 42 opettajaa.³³

Taulukko 5. *Tammelassa 1923 toimivat koulut*³⁴

Koulu	Alakansakoulunopettajat / yläkansakoulunopettajat
Kaukjärvi	1 / 1
Kirkonkylä	/ 2
Letku	1 / 1
Liesjärvi	/ 1
Loimonen	/ 1
Lunkaa	1 / 1
Myllykylä (valtion koulu)	/ 1
Porras	/ 2

²⁸ *Peltovuori* 1993, 430–431.

²⁹ FKA ASE jk. ptk. 20.1.1928, 8.4.1943; *Kertomus Forssa* 1933, 90; *Forssan kunnalliskert.* 1943, 65; *Peltovuori* 1993, 429.

³⁰ *Ranttila* 1948, 102, 104; *Ojanen* 1983, 299, 350, 378.

³¹ AsK 101/15.4.1921 § 7.

³² *Ojanen* 1983, 296, 300.

³³ *Ojanen* 1983, 378.

³⁴ *Tammelan kunnalliskert.* 1923, 68, 71; *Ojanen* 1983, 154–163, 296–299.

Riihivalkama	1 / 2
Saari	1 / 1
Sukula	/ 1
Susikas	/ 1
Teuro	/ 2
Torro	1 / 1 (alakoulu aloitti syksyllä)

Forssan Yhteiskoulun oppilasmäärät lisääntyivät nopeasti vaatimattoman alun jälkeen. Koulu oli Lounais-Hämeen ainoa oppikoulu ja oppilaat tulivat laajalta alueelta. Yksityisenä kouluna se joutui kuitenkin jatkuvasti kamppailemaan taloudellisten ongelmien kanssa. Pitkään jatkuneet yritykset saada koulu valtion omistukseen toteutuivat vuonna 1948. Forssan yhteislyseo jatkoi toimintaansa yhteiskoulun perintöön tukeutuen 1.9.1948 alkaen.³⁵

b. Alkuopetus siirtyy seurakunnalta kunnalle

Oppivelvollisuuslaki vahvistettiin 1921 eli samana vuonna, jolloin Tammelan ja Forssan eropäätös sinetöitiin. Oppivelvollisuuslain voimaantulo ei merkinnyt Tammelassa ja Forssassa suuria muutoksia, koska koulunkäynti oli jo ollut käytännössä kaikkien ulottuvilla. Alkuopetuksen siirtyminen kunnan vastuulle oli näkyvin merkki uuden aikakauden alkamisesta. Täydellisessä maalaiskansakoulussa oli siten kaksivuotinen alakansakoulu ja neljävuotinen yläkansakoulu.³⁶ Kuntien ja seurakuntien tuli ratkaista alakansakoulujen ja kiertokoulujen välinen suhde.

Lainsäädäntö määritteli puolestaan ne ehdot, minkä perusteella kiertokoulunopettajat olivat kelpoisia siirtymään kunnan koulujen opettajiksi.³⁷ Oppivelvollisuuslain oli määrä toteutua vuoden 1924 loppuun mennessä, mutta käytännössä siirtymäaika venyi.

Tammelassa alakansakoulujen tarvitsemat tilat, niistä aiheutuvat kustannukset sekä aikataulun kireys tuottivat ongelmia. Seurakunnan lopettaessa kiertokoulut syyskuussa 1922 ja luovuttaessa opettajat ja opetusvälineet kunnalle alkuopetuksen toteutuminen lainsäädännön edellyttämässä puitteissa kävi mahdolliseksi.³⁸ Tosin ensimmäiseen asiaa käsitelleeseen

³⁵ *Peltovuori* 1993, 434–435; *Ojanen* 1998, 115–117, 125–132.

³⁶ AsK 101/15.4.1921 § 7.

³⁷ AsK 189/16.7.1921 § 1–5.

³⁸ HMA Tammelan kunta Cb:3 kunnanvaltuuston ptk. 12.8.1922; TOYA Ca:3 ptk. 25.9.1920, 2.9.1922; TSA II Ca:8 kirkonkok. ptk. 3.9.1922.

kirkonkokoukseen oli osallistunut hyvin vähän ihmisiä ja kokous esti yhden äänen enemmistöllä kiertokoulujen lakkauttamisen. Valtakunnallisestikin uskonnonopetuksen asema kansakoulussa oli vielä vuonna 1920 ratkaisematta, mutta syksyllä 1922 uskontopoliittinen tilanne oli jo rauhoittunut.³⁹

Oppivelvollisuuslaki ja siihen liittynyt alkuopetuksen vakiintuminen kunnallisiin kaksivuotisiin alakansakouluihin oli koulutuspoliittisesti tärkeä päätös. Myös paikallisella tasolla se merkitsi määrätietoista askelta kohti yhtenäisempää ja tasokkaampaa peruskoulutusta. Käytännössä Tammelan ja Forssan alkuopetuksessa ei tapahtunut syksyllä 1922 mitään huomattavaa katkosta tai muutosta. Esimerkiksi Forssan Kuhalan alakansakoulutiloiksi vuokrattiin ensimmäiseksi vuodeksi Hilda Saukkolan kiinteä kiertokouluhuoneisto, jossa omistaja jatkoi vuonna 1881 alkanutta opettajantyötään.⁴⁰ Tammelan kolmannen piirin kiertokoulun oppilaskirja toimi puolestaan keskeytymättä Kaukjärven alakansakoulun päiväkirjana yhden lukuvuoden. Päivä- ja viikko-ohjelmiinkaan ei tullut suuria muutoksia. Ympäristöoppi korvasi havainto-opetuksen, ja uusina oppiaineina tulivat leikki ja voimistelu.⁴¹

Alkuopetuksen kunnallistamisen kautta entisten kiertokoulunopettajien asemassa tapahtui huomattava parannus, mutta tasa-arvoa ylemmän kansakouluopettajiston kanssa he eivät saavuttaneet. Kansakouluntarkastajat muistuttivat säännöllisesti kertomuksissaan alakansakoulunopettajiksi siirtyneiden entisten kiertokoulunopettajien heikosta opetustasosta.⁴² Tammelan opettajayhdistys hyväksyi vuonna 1921 jäsenekseen Maikki Leskisen, ensimmäisen kiertokoulunopettajan, mutta jäsenluettelossa alakansakoulunopettajat eriteltiin muista kansakoulunopettajista vuoteen 1932 saakka.⁴³ Kansanopettajistoon kuului siis oppivelvollisuuslain jälkeenkin kaksi statukseltaan erilaista opettajaryhmää.

c. Kansakoulujen jatko-opetus etsii muotoaan

Pohjakoulutuksen lisäksi jatko-opetukselle pyrittiin saamaan täsmällisemmät puitteet oppivelvollisuuden kautta. Jatkokoulutusharrastus oli herännyt vuosisadan vaihteessa kansanvalistustyön myötä ja siitä toivottiin tukea

³⁹ Ojanen 1983, 165; Kena 1979, 273–304.

⁴⁰ HMA Tammelan kunta Cb:3 kunnanvaltuuston ptk. 30.9.1922; FKA HVAA jk. ptk. 16.8.1922; KLAA Ca:2 jk. ptk. 29.6.1923; *Hirsjärvi* 1921, 58. Kiinteä kiertokoulutalo oli ollut Saukkolalla käytössä vuodesta 1887 alkaen. *Hirsjärvi* 1921, 88. Saukkola jäi eläkkeelle 1.8.1925. FKA KLAA Ca:2 jk. ptk. 15.5.1925.

⁴¹ TSA II Bi:2 Tammelan 3. piirin kiertok. matrikkeli.

⁴² KA KH V Em 53, 54, 58, 59, 60; KH III Ee 34, 43, 48, kktarkptk. 1922–1949.

⁴³ HMA TOYA Ba:1 jäsenluettelot 1915–1969.

suomalaisuusaatteelle ja puutteelliselle kansankasvatukselle.⁴⁴ Kansakoulun käyneille henkilöille pidetyt jatkokurssit olivat olleet ennen oppivelvollisuuden toteutumista tilapäisluonteisia ja opettajien innokkuuden varassa. Tammelassa ja Forssassa oli järjestetty eri kouluilla vuodesta 1893 alkaen jatkokursseja.⁴⁵

Oppivelvollisuuslaki (1921) ja laki kansakoulun järjestysmuodon perusteista (1923) määräisivät kaksivuotisen jatko-opetuksen pakolliseksi. Asutuskeskuksissa ja taajamissa jatko-opiskelu tuli järjestää päiväkouluna ja maaseudulla vähintään 100 tuntia lukuvuodessa kestävinä jatkokursseina.⁴⁶ Tämänkään jälkeen tilanne ei ollut selvä, ja oppisisällöt, kuten myös tuntimäärät, vaihtelivat koulusta ja opettajasta riippuen. Vaikka jatko-opetus oli laissa virallistettu, sen asema valtakunnallisesti oli 1921–1945 vaikea. Se ei saanut tunnustusta kodeilta, ja koulun sisältäkin kuului epäileviä ääniä.⁴⁷ Sotien jälkeen jatko-opetus vakiintui kansakoulun käytännöllisenä jatkeena.⁴⁸

Tammelan kansakouluissa jatkokursseja pyrittiin järjestämään lain velvoitteiden mukaisesti lähinnä iltakursseina. Pulavuodet 1932–1934 muodostivat poikkeuksen ja osa jatko-opetuksesta jäi toteutumatta määrärahojen puuttuessa.⁴⁹

Forssassa jatko-opetuksen järjestely tuotti suuria ongelmia. Kauppalan hallinto uskoi sen korvautuvan työväenopiston kursseilla, koska jatko-opetus oli Suomessa vielä kokeiluasteella. Kouluhallitus ei kuitenkaan hyväksynyt Forssan jatko-opetussuunnitelmia ja niin Haudankorvan koulun yhteyteen perustettiin vuonna 1934 erillinen jatkokoulu. Ensimmäinen vuosikurssi toimi päiväkouluna 20 tuntia viikossa ja toinen iltakouluna 10 tuntia viikossa. Kouluhallitus määräsi vuonna 1937 päiväkoulun tuntimäärän korotettavaksi 30 viikkotuntiin.⁵⁰ Sotavuosina 1941 ja 1942 jatkokoulun opetus oli käytännössä kokonaan keskeytynyt.⁵¹ Kouluhallitus edellytti 1943, että yläkansakoulun päästötodistus annettaisiin vasta kaksivuotisen jatkokoulun suorittamisen jälkeen. Lisäksi jatkokoulu tuli Forssassa muuttaa

⁴⁴ Jauhiainen 2002, 46–54, 82.

⁴⁵ KA KH V Ep 185 LLA vkert. 1910–1911; TKA TERA vkert. ja OPS 1900–1921; Hirsjärvi 1921, 247–249; Ojanen 1997, 33–34.

⁴⁶ AsK 101/15.4.1921; 137/18.5.1923; 134/17.4.1931.

⁴⁷ Jauhiainen 2002, 113–119, 134–137, 177; Tuomaala 2004, 107–109.

⁴⁸ Jauhiainen 2002, 196–197.

⁴⁹ TKA kansakoulujen OPS:t 1923–1958.

⁵⁰ Kertomus Forssa 1928–1932, 20; Forssan kunnalliskert. 1933, 9; 1934, 27, 28; 1935, 24; 1936, 26; 1937, 25–26; 1938, 26–27.

⁵¹ FKA ASE jk. ptk. 17.9.1941, 24.9.1942; Forssan kunnalliskert. 1941, 23; 1942, 21.

kokonaan päiväkouluksi. Järjestelyt tuottivat aluksi ongelmia, mutta pian sotien jälkeen jatkokoulun toiminta säännöllistyi ja myös oppilasmäärät lisääntyivät.⁵²

Oppivelvollisuuslain muutos vuonna 1948 pyrki vakiinnuttamaan kaksivuotisen päiväjatkokoulun. Mikäli sen järjestäminen ei ollut kunnassa mahdollista, kansakouluun tuli liittää seitsemäs vuosiluokka ja jatko-opetus kesti sen lisäksi yhden vuoden ajan.⁵³ Tammelassa kansakouluihin liitettiin seitsemäs luokka ja jatko-opetuksen toinen vuosi toteutettiin edelleen kurssimuotoisesti.⁵⁴ Forssassa keskuskansakoulun valmistuttua vuonna 1954 kaksivuotinen päiväjatkokoulu siirtyi sen osaksi ja uudessa kansakoululaissa 1958 jatko-opetus muuttui kaksivuotiseksi kansalaiskouluksi.⁵⁵ Kansakoululaki mahdollisti edelleen 7-vuotisen kansakoulun ja sen lisäksi yhden vuoden kestävän kansalaiskoulun, mikäli olosuhteet sitä vaativat.⁵⁶ Tammelassa uusi kansakoululaki merkitsi koulukohtaisten jatkokurssien loppumista. Kunnan kaikki jatkokoululaiset kuljetettiin kirkonkylään kurssimuotoiseen kansalaiskouluun. Seitsemäs kansakoululuokka säilyi kunnassa vuoteen 1969 saakka.⁵⁷

3. Kyläkoulun opettaja

Tammelassa ja Forssassa toimi tutkittavana aikana monia opettajia, jotka vaikuttivat koko työuransa ajan keskeisellä tavalla alueen koulutukselliseen ilmapiiriin. Yksi heistä oli Fanny Matilda Kajarto⁵⁸, johon on tässä tutkimuksessa jo aiemmin viitattu. Hän oli syntynyt Tammelan Susikkaan kylässä 16.10.1898 torppari Malakias ja Vilhelmiina Kajanderin perheeseen.

⁵² FKA ASE jk. ptk. 17.5.1943; *Forssan kunnalliskert.* 1943, 67–68; 1944, 61; *Peltovuori* 1993, 429. Asemakaava-alueen kansakoulujen johtokunnan ajasta suuri osa kului 1934–1943 jatkokoulun asioiden käsittelyssä. FKA ASE jk. ptk. 1934–1943.

⁵³ AsK 568/29.7.1948.

⁵⁴ TKA kansakoulujen OPS:t ja vkert:t 1948–1958; *Ojanen* 1983, 378.

⁵⁵ FKA KLUA kansakoulutarkastajalle 20.9.1954 lähetetty kirje Forssan koulujärjestelyistä. 321/23.7.1958; *Peltovuori* 1993, 429, 432.

⁵⁶ AsK 247/1.7.1957 2 §.

⁵⁷ *Tammelan kunnalliskert.* 1958, 1959, 1960; *Ojanen* 1983, 380–381.

⁵⁸ Vuoteen 1935 sukunimenä oli Kajander. Huomattuaan kuinka vaikeaa oppilaiden oli lausua etunimeä Fanny hän käytti kutsumanimeä Valvikki. *FLe* 245/23.10.1988. Tässä tutkimuksessa käytän yhtenäisyyden vuoksi koko ajan nimeä Fanny Kajarto.

Fanny Kajarto opiskeli Heinolan seminaarissa 1916–1921. Kajarto keskellä alhaalla. Kuva: Tammelan kunnanarkisto.

Koulutiensä hän aloitti muiden kylän lasten tavoin kiertokoulusta. Susikkaan Perttulassa Fanny Kajarto suoritti syksyllä 1909 suoraan neljännen osaston kiertokoulukurssin, josta hän sai hyvän päästötodistuksen. Malakias Kajanderin perheessä oli siis huolehdittu pohjatietojen antamisesta lapsille, mikä olikin kotiopetuksen tavoite. Susikkaan kylään perustettiin kansakoulu vuonna 1912 ja Fanny Kajarto kirjoittautui numerolla kaksi uuteen kouluun kahdenkymmenenviiden muun oppilaan kanssa. Kotitaustaltaan hän ei eronnut muusta oppilasjoukosta, sillä suurin osa hänen luokkatovereistaankin oli torppareiden lapsia. Lisäksi joukkoon kuului tilanhoitajan, metsänvahdin, vuokratilallisen, kolmen mäkitupalaisen sekä kahden sepän lapset. He aloittivat 26.8.1912 kuukauden kestäväällä pientenlastenkoululla eli valmistavalla koululla ja heidän opettajanaan toimi Hannes Kallioinen.⁵⁹ Kallioinen oli syntynyt Haapajärvellä ja suoritettuaan yhteiskoulun kahdeksannen luokan kurssin hän sai hospitantti-

⁵⁹ TKA SKASA Be:3 oppilaiden nimikirjat; TSA II Bi 1 3. piirin kiertokoulun matrikkeli.

todistuksen Sortavalan seminaarista vuonna 1911. Hänen koulutyössään korostui isänmaallisuuteen kasvattaminen ja Kallioinen kuului myöhemmin paikallisen suojeluskunnan johtohenkilöihin.⁶⁰

Ensimmäisen lukukauden lopussa Fanny Kajarto siirrettiin viiden muun oppilaan kanssa suoraan toiselle osastolle. Kotiopetus ja kiertokoulu olivat antaneet heille hyvät valmiudet selviytyä kansakoulukurssista; siten he saivat päästötodistuksen muita aiemmin 29.5.1915. Samaan aikaan aloittaneista luokkatovereista osa oli eronnut koulusta tai suoritti kurssia hitaammassa tahdissa. Päästötodistuksen saaneista kuudesta oppilaasta Kajarron todistuksen keskiarvo 9,5 oli paras. Samana vuonna Kajarto kävi myös rippikoulun, jossa hänen kristillinen vakaumuksensa vahvistui. Kajarron osallistuttua vielä 80 tuntia kestäneille kansakoulun jatkokurseille hänellä oli edessään elämänuran valinta.⁶¹

Jäähyväispuheessaan vuonna 1965 Fanny Kajarto muisteli sitä, kuinka hän oli nuoruudessaan ihannoinut opettajan työtä: ”Jospa minäkin saisin kerran ikioman koulun ja aivan omat oppilaani, niin toivoin.”⁶² Hän pääsi opiskelemaan Heinolan seminaariin 1916–1921. Seminaarivuosina erityisesti voimistelusta tuli hänelle tärkeä harrastus. Kansalaissota keskeytti hetkeksi opiskelun, ja se vaikutti muutenkin nuoren seminaarioppilaan maailmankuvaan. Kajarto sai 10.6.1921 seminaarin päästötodistuksen, jossa hänen käytännön opetustaitonsa sai arvosanan hyvä 8,7 ja muiden aineiden keskiarvo oli yli yhdeksän.⁶³ Seminaarin jälkeen Kajarto palasi lähelle synnyinseutuaan ja oli yhden lukuvuoden Kojjärven Kojon koulun opettajana. Tammelan Portaankansakoulun opettajaksi 23-vuotias Kajarto valittiin 1922 ja hän toimi samassa koulussa 43 vuotta.⁶⁴

Fanny Kajarrolla oli näkyvä rooli niin kunnan kuin seurakunnankin luottamustehtävissä. Tultuaan vuonna 1922 Portaankansakoulun opettajaksi hän etsi joitakin vuosia viiteryhmää, johon liittyä. Huvielämä kiinnosti nuorta opettajaa, mutta se aiheutti hänelle sisäisiä ja ulkonaisia ristiriitoja.⁶⁵ Seurakunnallinen toiminta muodosti Kajarrolle toisenlaisen vaihtoehdon.⁶⁶ Opettajayhdistyksen kautta hän löysi itselleen ystäviä ja ammatillisen ryhmän, joka tuki myös seurakunnallisten kontaktien ylläpitämistä.⁶⁷ Por-

⁶⁰ HMA TOYA Ca:3 ptk. 27.1.1923; TKA SKASA Ca jk. ptk. 16.5.1918; *Ranttila* 1948, 101.

⁶¹ TKA FK koulutodistukset, rippi-isä Kullervo Ilmosen kaksi kirjettä Kajarrolle 1.5.1916, 17.11.1916; SKASA De:1 päästötodistusten jäljennökset, Be:3 oppilaiden nimikirjat.

⁶² TKA FK jäähyväispuhe 31.5.1965.

⁶³ TKA FK pvk. 1920–1921, käsikirjoitus 5.12.1977, todistukset.

⁶⁴ *Hirsjärvi* 1921, 168; *Ranttila* 1948, 91; *Ojanen* 1997, 38.

⁶⁵ TKA FK pvk. 16.3., 5.4., 1.5., 17.8.1925.

⁶⁶ TKA FK pvk. 8.3., 15.3.1925.

⁶⁷ TKA FK pvk. 6.9., 14.9., 8.10., 20.11.1938.

taan kyläyhteisöön hän suhtautui koko työaikansa jossain määrin ristiriitaisesti. Vaikka hänellä ei ilmeisesti ollut kyläläisten kanssa suuria ongelmia, silti hän tunsu sisäistä vierautta heidän keskuudessaan.⁶⁸ Kajarto oli lähtöisin saman kunnan alueelta mutta eri kylästä. Ulkopuolelta tulleen hänen oli vaikea päästä Portaan kylän talollisten ja sukujen sisäpiiriin. Se ei kuitenkaan estänyt häntä toimimasta kyläyhteisön hyväksi mm. piirikirjaston ja nuorisoseuran johtokuntien jäsenenä, minkä lisäksi Kajarto johti nuorisoseuran voimistelujoukkuetta ja laulukuoroa.⁶⁹

Vierauden tunteeseen vaikutti myös työpaikan ilmapiiri. Kajarto ei saanut luoduksi luottamuksellista suhdetta Portaan kansakoulun johtajaopettajina toimineisiin Edvard Inkilään (johtajaopettaja 1909–1945) ja Urho Salomahaan (johtajaopettaja 1945–1964). Persoonallisten tekijöiden lisäksi käytännön asioista muodostui arvovaltakysymyksiä, sillä kummallakin miesopettajalla tuntui olevan ajoittain tarve näyttää koulun johtajan ulkoisen auktoriteetin voima ammatillisesti pätevämmälle naisopettajalle.⁷⁰ Kansakouluntarkastajat antoivat nimittäin Kajarron opetus- ja kasvatustyölle erittäin hyvät arvosanat.⁷¹ Inkilän tunnollisuus sai tarkastajilta kiitosta, mutta hänen pedagogiset kykynsä arvosteltiin vain tyydyttäväksi, osin heikoiksi.⁷² Urho Salomaata tarkastajien oli ilmeisesti vaikea arvioida objektiivisesti, sillä hän oli heille kuten kaikille muillekin ensisijaisesti tunnustettu taidemaalari.⁷³ Salomaan ja Kajarron välejä viilensi myös erilainen arvomaailma. Kun Salomaa tulkitsi Kajarron uskonnollisuuden ja pedanttisen luonteen teeskentelyksi ja tekopyhyydeksi, jälkimmäinen puolestaan ihmetteli koulun johtajan tulkintaa mm. rehellisyydestä, rukousten pidosta ja pyhäpäivän vietosta.⁷⁴ Uusien opettajatoverien kautta Kajarto sai kokea viimeisenä virkavuotenaan työrauhan palautumisen. Eläkkeelle päästyään hän teki lyhyitä sijaisuuksia eri kouluilla ja näiden myönteisten kokemusten perusteella Kajarto harmitteli päiväkirjassaan sitä, että hän oli saanut kärsiä neljäkymmentä vuotta työpaikan huonosta ilmapiiristä.⁷⁵ Kajarrosta välitty

⁶⁸ TKA FK pvk. 5.4.1925, 31.1., 16.10., 24.10., 23.12.1926, 21.9.1938, 5.8., 23.8., 28.8.1951.

⁶⁹ *Ojanen* 1997, 45.

⁷⁰ TKA FK pvk. 10.11., 14.11.1942, 17.3., 5.4.1943, 29.5.1947, 20.9.1948, 11.6.1958.

⁷¹ KA KH V Em 65 kktarkptk. kevät 1928; KH III Ee 4 kktarkptk. syksy 1929; Ee 34 kktarkptk. 1941; Ee 43 kktarkptk. kevät 1947; TKA FK otteita tarkastuksista.

⁷² KA KH V Em 24 kktarkptk. syksy 1910; Em 26 kktarkptk. syksy 1911; Em 32 kktarkptk. kevät 1914; Em 35 kktarkptk. kevät 1915; Em 38 kktarkptk. kevät 1916; Em 45 kktarkptk. kevät 1919; Em 65 kktarkptk. kevät 1928; KH III Ee 4 kktarkptk. syksy 1929; Ee 34 kktarkptk. 1941; Ee 43 kktarkptk. kevät 1947.

⁷³ KA KH III Ee 43 kktarkptk. kevät 1947; *Ojanen* 1997, 63.

⁷⁴ TKA FK pvk. 29.5.1947, 27.1., 14.3.1958, 20.2., 27.10.1959, 15.4.1960, 31.5.1963, pvk. irtolehdet 6.7. ja 2.8.1964.

⁷⁵ TKA FK pvk. 4.3.1962, 24.10.1964, 6.3., 2.6., 27.12.1966.

elämänmyönteisen ihmisen kuva eikä hänellä ollut tapana valittaa. Julkisesti hän ei työpaikan ongelmia käsitellyt, vaikka joissakin tapauksissa olisi ollut aihettakin.

Uskonnollinen arvomaailma ei enää yhdistänyt kaikkia opettajia, mutta esimerkiksi opettajayhdistyksessä ja muissa opettajien kokouksissa edelleen pidettiin hartaudet. Fanny Kajarrolle uskonto muodosti sen sijaan vuosien myötä entistä tärkeemmän elämän viitekehyksen. Cygnaeuksesta aina 1950-luvun loppuun saakka kansanopettajuutta käsittelevissä virallisissa teksteissä opettajien mallikansalaisuuteen kuului uskonnollisuus olennaisena osana. Suomalaista kansanopettajuutta tutkineen *Hannu Simolan* mukaan itsenäisyyden aikana, erityisesti 1940-luvulta alkaen, omakohtaisen kristillisyyden vaatimus siirtyi vähitellen opettajien yleismäärittelyistä uskonnonopetuksen alueelle. Mallikansalaisuus muuttui tavoiteuskoksi ja kristillis-siveellisten arvojen tilalle tulivat edistyksen, humanismin ja demokratian arvot.⁷⁶ Fanny Kajarron päiväkirjat kertovat uskonnollisesta pohdiskelusta sekä aktiivisesta osallistumisesta nuorisoliiton tilaisuuksiin, kuoroharjoituksiin, esiintymisiin niin kuorossa laulajana kuin yksin runonlausujana, jumalanpalveluksiin ja hengellisiin tilaisuuksiin. Yhteyttä seurakuntaan lujitti läheinen ystävyys kirkkoherra Salon ja hänen vaimonsa kanssa. Seurakunnallisissa tilaisuuksissa Kajarto tapasi myös muita opettajia, mikä toi ammatillisessa mielessä positiivista vastapainoa oman koulun ongelmille.⁷⁷ Toimintaan osallistumisen lisäksi Kajarto kantoi vastuuta monissa eri seurakunnallisissa luottamustehtävissä: hän oli mm. kirkkovaltuuston, kirkkoneuvoston ja diakoniatuimikunnan jäsen. Kirkkovaltuuston sihteerinä hän toimi peräti 30 vuotta.⁷⁸

Fanny Kajarto oli jäsenenä myös Tammelan kunnan eri lautakunnissa. Sodan aikana hän johti Tammelan koulujen talkootyötä sekä työskenteli kahtena kesänä lottana Karjalassa ilmailuvontatehtävissä. Tammelan opettajayhdistyksen sihteerinä Kajarto oli 19 vuotta. Liikuntakasvatuksen lisäksi hän harrasti maalausta, lausuntaa ja oli aktiivinen kirkkokuorolainen. Kajarto toimi Portaan kylässä puhujana sekä liikunta- ja musiikkiharrastuspiirien vetäjänä.⁷⁹ Häntä luonnehdittiinkin ”todelliseksi kansan kynttiläksi” ja kylän ”henkiseksi valoksi”.⁸⁰

Fanny Kajarto jäi eläkkeelle vuonna 1965 ja hän muutti Tammelan kirkonkylän keskusta. Opetustyötä hän jatkoi edelleen hoitaen sijaisuuksia.

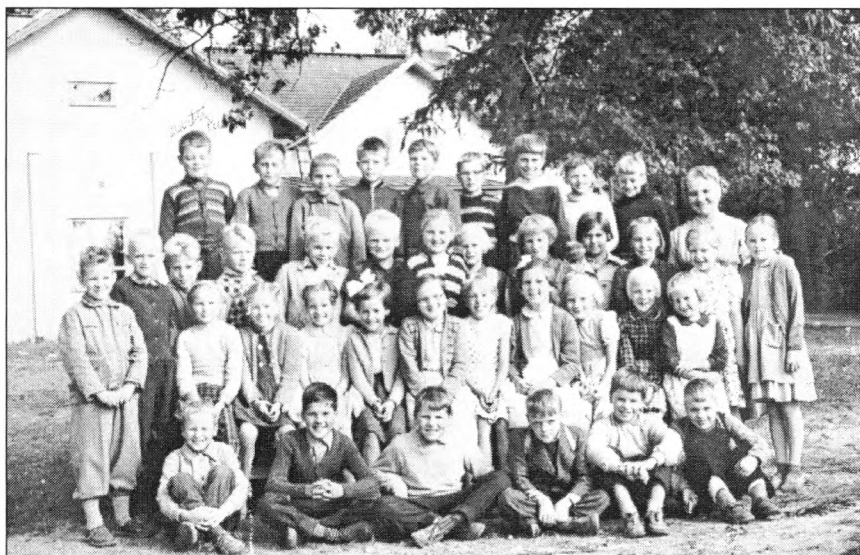
⁷⁶ *Simola* 1995, 234–235, 240–241, 251.

⁷⁷ TKA FK pvk:t.

⁷⁸ *Ojanen* 1990, 279, 291, 294, 319.

⁷⁹ TKA FK pvk. 1921–1960; HMA TOYA Gb:1 opettajayhdistyksen historiikki 1896–1966; *Heinolan seminaari* 1949, elämäkerrallisia tietoja oppilaista s.47; *Ojanen* 1997, 57.

⁸⁰ *FLe* 245/23.10.1988.

Fanny Kajarron luokka Portaankansakoulussa 1959. Kuva: Tammelan kunnanarkisto.

sia eri kouluilla. Virkeä eläkeläisopettaja seurasi kiinteästi maailman tapahtumia ja Suomen kulttuurielämää. Seurakunnan toiminnassa ja luottamustehtävissä Kajarto oli entiseen tapaan mukana. Fanny Kajarron pitkä elämä päättyi 95-vuotiaana 3.5.1994.⁸¹

4. Opettajat ja seurakunnan työntekijät yhteisissä tehtävissä

Fanny Kajarron lisäksi myös monet muut kansakoulunopettajat olivat aktiivisia seurakunnan luottamushenkilöitä. Lunkaassa 1928–1954 opettajana työskennellyt Arvo Huokuna oli Evankeliumiyhdistykseen kuulunut maallikkopuhuja ja hänen lapsuudenkotinsa Kaukolassa oli paikallisen evankelisuuden kokouspaikka. Huokuna oli vuosikymmenet myös kirkkovaltuuston ja kirkkoneuvoston jäsen.⁸² Hän osallistui kirkolliskokoukseen Tamme-

⁸¹ TKA FK pvk. eläkkeelle siirtymisen jälkeen 1965 alkaen; TSA henkikirjat.

⁸² Ojanen 1990, 291, 293, 310.

lan rovastikunnan edustajana vuosina 1941, 1942 ja 1952.⁸³ Huokunan lisäksi Tammelan kirkkovaltuustoon kuuluivat eri aikoina kansakoulunopettajat J. V. Aukee, Arvo Huokuna, Fanny Kajarto, K. O. Kokkinen, Aino Ruhanen, Väinö Snäll ja entinen yhteiskoulun johtajatar Jenny Lyytiö. Kirkkoneuvostoon kuuluivat J. V. Aukee, Arvo Huokuna, Fanny Kajarto, Oili Kohonen ja K. O. Kokkinen. Tammelan seurakunnallisen nuorisoliiton ja 1925–1932 vaikuttaneen Etelä-Tammelan Kristillisen Nuorisoyhdistyksen toiminnassa kansakoulunopettajilla oli niin ikään keskeinen rooli. Diakoniatoimikuntaan valittiin vuonna 1948 Juuso Ranttila, Hilja Saarinen ja Fanny Kajarto.⁸⁴ Rovastikunta luotti muutenkin kansakouluväkeen valitessaan kirkolliskokousedustajia, sillä Huokunan lisäksi kansakouluntarkastaja ja kouluneuvos Jaakko Laurila oli mukana viidessä ja kansakoulunopettaja E. V. Perälampi yhdessä kirkolliskokouksessa.⁸⁵

Tammelan kirkkoherrat arvioivat seurakuntakertomuksissa myönteisesti opettajien ja papiston yhteistyötä. Hankauksia ei ollut, ja opettajat osallistuivat pyhäkoulunpitäjinä ja hengellisinä puhujina seurakunnan toimintaan.⁸⁶ Yhteistyötä tarvittiin myös seurakunnallisten toimitilojen osalta. Tammelassa sivukylien kirkollista elämää ajatellen kansakoulut olivat tarpeellisia kokoontumispaikkoja, joiden käytöstä opettajat ja johtokunnat päättivät. Minkäänlaisia ongelmia koulutilojen saamiseksi kirkolliseen käyttöön ei esiintynyt.⁸⁷ Esimerkiksi Portaan kansakoulussa pidettiin 12.2.1923 hartaustilaisuus ja yhdeksän lapsen kastejuhla.⁸⁸

Forssan kirkkoherrat luonnehtivat seurakunnan alueella toimivia opettajia niin ikään positiivisesti. Seurakunnallisessa toiminnassa opettajat olivat ”auliisti mukana, tarvittaessa kaikki”. Osa piti hengellisiä puheita, ja rippikouluun tulevien oppilaiden lähtötasosta päätellen he hoitivat uskonnonopetuksen hyvin.⁸⁹ Yhteistyö seurakunnan ja koulun kanssa toimi myös

⁸³ Kirk.kok. ptk. 1941, 7; 1942, 8; 1951, 6.

⁸⁴ HMA TOYA Ca:6 vkert. 1958; TSA II Ck 1 Tammelan seurakunnallisen nuorisoliiton ptk.1915–1951, II Ck 2 Etelä-Tammelan kristillisen nuorisoyhdistyksen ptk. 1925–1932; *Ojanen* 1990, 249, 279, 291, 293–294, 319–320.

⁸⁵ Kirk.kok. ptk. 1928, 6; 1933, 6; 1935, 8; 1943, 7; 1948; 1958, 5.

⁸⁶ HMA TATA Hg:8 Tammelan srkk. 1922–1926; Hg:11 srkk. 1942.

⁸⁷ TKA FK pvk. 15.3.1925, 11.1., 15.1., 1.10.1939, 24.4., 29.8., 20.9., 9.10., 29.11., 5.12., 12.12.1941; kansakoulujen vkert. 1950–1960.

⁸⁸ TKA FK pvk. 12.2. 1923.

⁸⁹ HMA TATA Hg:8 Forssan srkk. 1922–1926; Hg:11 srkk. 1942; FSA II Dc 1 srkk. 1920–1937, II Dc 2 srkk. 1937–1961. Forssan seurakunnalliseen toimintaan osallistuivat aktiivisimmin kansakoulunopettajat Kalle Pylkkänen, E. Perälampi (asemakaava-alueen ulkopuolella olevan Vieremän koulun opettaja), Juuso Ranttila, Rauha Kujanpää sekä kouluneuvos Jaakko Laurila.

niin, että opettajien johtamissa vapaissa musiikkiharrastuskerhoissa valmisteltiin ohjelmistoa, jota esitettiin seurakunnan tilaisuuksissa.⁹⁰ Koulun ja kirkon välinen yhteys oli siis monella tasolla kiinteä.⁹¹

Forssan yhteiskoulun alkuvuosikymmeninä papisto oli aktiivisesti osallistunut johtokunnan ja kouluneuvoston työskentelyyn. Myöhemmin seurakunnan viranhaltijat muodostivat erityisesti uskonnossa ja laulussa tärkeän tunti- ja sijaisopettajareservin.⁹² Muutamat yhteiskoulun ja -lyseon opettajat oli puolestaan aktiivisesti mukana Forssan seurakunnan luottamuselimissä.⁹³

Forssan kirkkoherra K. E. Salonen (1883–1949) paikkasi jatkosodan aikana vallinnutta yhteiskoulun opettajapulaa. Hän oli syntynyt Teiskossa, josta muutti Tampereelle sokerileipurin oppilaaksi. Työn ohessa hän suoritti kansakoulukurssin, osallistui Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen lähetyskurssille sekä kirjoitti ylioppilaaksi syksyllä 1907. Papiksi valmistuttuaan hän siirtyi Japaniin lähetystyöhön, mutta ensimmäisen maailmansodan pakottamina Salonen muutti perheineen Amerikkaan, jossa hän työskenteli Suomi-synodin ja Kansalliskirkon pappina. Palattuaan Japaniin vuonna 1923 hän toimi Tokion evankelistaseminaarin johtajana. Salonen muutti takaisin Suomeen 1927 ja oli Evankeliumiyhdistyksen palveluksessa vuoteen 1937, jolloin hän siirtyi Forssan kirkkoherraksi. Salonen kuului evankelisen liikkeen keskeisiin vaikuttajiin.⁹⁴ Hänen ollessaan Forssassa kirkkoherrana 1937–1949 seurakunnan ja maltillisen työväenliikkeen välille syntyi sovinnollista yhteistyötä. Salosen ammattitaito, persoonalliset ominaisuudet ja hänen epäpoliittisuutensa edesauttoivat tätä kehitystä. Hän oli lähtöisin vaatimattomista oloista ja ymmärsi siten työväestön aseman. Salosen epäpoliittisuus korostui tilanteessa, jossa hänen edeltäjänensä toiminut Albin Savola oli oikeistopolitikoinnillaan herättänyt

⁹⁰ TKA TORA Db OPS 1949–1950, 1954–1955 nuorisotyö; SLAA Db OPS 1945–1946 nuorisotyö; SKASA D OPS 1955–1956 nuorisotyö; FKA KLAA Db:2 vkert. 1946–1960 koulun poikasoittokunta esiintynyt kirkossa ja seurakuntatalolla.

⁹¹ Ruotsissa Karlstadin piispa Arvid Runestam lähetti 1950-luvun alussa seminaariopettajien sopiviksi katsomille vastavalmistuneille kansakoulunopettajille kehotuksen opintojen täydentämisestä ”kristinopissa”. Siten opettajat olisivat voineet toimia kirkon palveluksessa. Teologian ylioppilaissa hanke herätti kuitenkin vastustusta. *Km* 82/15.10.1954.

⁹² Kanttorit Aarne Aartio 1947–1951, Sulo Saarits 1944–1947, pastorit Matti Jousimaa 1946–1948, 1955–1956, 1958–1959, 1960–1961, Eino Marttala 1954–1959, Eino Mäkinen 1949–1953 ja kirkkoherra K. E. Salonen 1941–1947. *Ojanen* 1998, 222–223, 226–227.

⁹³ Uskonnon ja psykologian lehtori Vieno Saraste oli 1950-luvulla sekä kirkkoneuvoston että kirkkovaltuuston jäsen ja kielten lehtori Frida Nickul kirkkovaltuuston jäsen. FSA kkoneuv. ptk. 1938–1960, kkovalt. ptk. 1950–1960.

⁹⁴ *Perka* 1949, 111–119; *Koskenniemi* 1984, 209, 353, 372, 376; *Arkkila* 1975.

ristiriitaisia tunteita.⁹⁵ Myöhemmissä arvioissa on kiinnitetty huomiota erityisesti Salosen saarnojen ja kirjoitusten jäsentelyn selkeyteen.⁹⁶ Sodan aikana hänen työtaakkansa oli melkoinen, sillä seurakuntatyön johtamisen ohella hän toimi esikuntapappina ja uskonnonopettajana. Kuitenkin hän jaksoi paneutua myös opetustyöhön tavalla, joka herätti sekä työtoverien että oppilaiden luottamuksen.⁹⁷ Lisäksi Salonen oli asemakaava-alueen ja keskuspiirin kansakoulujen yhteisen johtokunnan jäsen 1941–1945.⁹⁸ Hän toimi Tammelan lääninrovastina vuodesta 1947 alkaen kuolemaansa asti.⁹⁹

5. Muotokuvan edustama kansalaisihanne

Kansallisella ja paikkakunnallisella tasolla oli syntynyt 1800-luvun jälkipuoliskolla tarve nostaa esiin symboleja ja ansioituneita henkilöitä, joiden ympärille ihmiset rakensivat kansallistunteensa ja identiteettinsä.¹⁰⁰ Tammelan opettajayhdistys oli halunnut ensimmäiseksi nostaa koulutalon seinälle Zachris Topeliuksen kuvan. Kaarlo Ahde olisi halunnut Cygnaeuksen kuvan ensimmäiseksi, mutta muut korostivat Topeliuksen olevan lapsille kirjojensa kautta huomattavasti läheisempi henkilö.¹⁰¹ Myöhemmin rinnalle oli hankittu myös Johan Ludvig Runebergin ja Uno Cygnaeuksen kuvat. Sortokauden otteen kiristytessä kouluylihallitukselta tuli vuonna 1904 käsky poistaa kyseiset muotokuvat näkyviltä. Tammelan yhteinen kansakoulujen johtokunta pyrki saamaan uuden luvan tauluille, sillä sen mielestä merkkimiehiin tutustuminen, erityisesti kirjallisuushistorian ja estetiikan kannalta, oli yksi koulun tärkeimmistä tehtävistä.¹⁰² Muotokuvan ideologista valtaa osoittaa sekin, että kouluylihallitus joutui vuonna 1912 edellyttämään keisarin kuvan hankkimista kaikille kouluille.¹⁰³ Se tuli sijoittaa koulusalin pääseinälle, jonka jälkeen muut taulut voitiin asettaa sivuseinille tai toisiin huoneisiin.¹⁰⁴

⁹⁵ SKHJ K I Forssa 4; *Peltovuori* 1993, 422–423.

⁹⁶ *Perha* 1949, 121–123; *Arkkila* 2000.

⁹⁷ HMA MS kiitossanat K. E. Saloselle; *Rakas vanha koulu* 1999, 100, 108.

⁹⁸ FKA ASE.jk. ptk. 1941–1943, KESK.jk. ptk. 1943–1945.

⁹⁹ *Perha* 1949, 124.

¹⁰⁰ *Klinge* 1997 a, 186–190.

¹⁰¹ HMA TOYA Ca:1 ptk. 16.1.1897, 26.3., 23.4., 21.5.1898; Ca:2 ptk. 10.10.1903.

¹⁰² TKA KLÄA Ca:2.jk. ptk. 14.5.1904.

¹⁰³ *Ojanen* 1998, 51.

¹⁰⁴ *Ojanen* 1997, 36.

*Forssan yhteiskoulun johtajattaren
Jenny Lyytiön muotokuva. Valokuva
Hamu Sumi.*

Lähipiirissä vaikuttaneiden henkilöiden muotokuvat loivat paikallistason identiteettiä. Forssan yhteiskoulun ensimmäisen johtajattaren Jenny Lyytiön muotokuva paljastettiin koulun 40-vuotisjuhlan jälkeen syksyllä 1939 ja sijoitettiin juhlasaliin. Kuvassa mustapukuinen, iäkäs nainen istuu tukevassa käsinojallisessa tuolissa. Hänen tukkansa on harmaantunut, ilme on vakavan tyyni; kasvoissa huomio kiinnittyy silmiin, jotka taiteilija on kuvannut korostetun pyöreiksi. Silmät ovat nähneet paljon ja vaikka yläluomet jo painavat, ne katsovat avoimina suoraan eteenpäin. Yksinkertaista pukua koristaa pieni rintaneula ja oikea käsi lepää sylissä vasemman ranteen päällä. Yhteiskoulun johtaja Mikko Sipponen totesi muotokuvan paljastustilaisuudessa, ettei Lyytiön muotokuva ollut pelkkä taideteos vaan se edusti arvoja, jotka olivat merkinneet koululle paljon. Kyseisiksi arvoiksi Sipponen nimesi kiitollisuuden, kunnioituksen ja korkeat kristillissiveelliset ihanteet. Kunnianosoitus kohdistui Jenny Lyytiön lisäksi koko edeltävään kristilliseen kulttuuritraditioon. Sipponen muistutti neljänteen käskyyn viitaten, kuinka kouluyhteisö sisälsi nykyisten oppilaiden ja opettajien lisäksi edelliset sukupolvet. Tätä kokonaisuutta hän kuvasi suureksi perheeksi, jolle "koulu oli yhteinen koti". Ensimmäinen johtajatar oli tämän kouluperheen "äiti" ja hänen muotokuvansa merkitsi samaa kuin äidin kuva kodin seinällä. Mikko Sipponen totesi lopuksi, kuinka Lyytiön "äidilli-

nen uhrimieli” muotokuvan kautta ”ympäröi koulumme kehtoa”.¹⁰⁵ Muotokuvaan liittynyt Sipposen tulkinta ”äidillisestä uhrinielestä” ei merkinnyt syksyllä 1939 pelkkää kaunopuheisuutta, sillä puhetta sävytti sodan uhka.

Jenny Lyytiö oli valittu Forssan yhteiskoulun ensimmäiseksi johtajattareksi vuonna 1899, ja häntä voidaan pitää uuden koulun keskeisenä perinteen luojana. Lyytiö oli syntynyt 13.8.1871 Huittisissa kruununnimismies J. F. N. Lydénin ja Sofia Lagerstedtin perheeseen. Hän oli käynyt Helsingin suomalaisen tyttökoulun ja jatko-opiston sekä suorittanut Sortavalassa kansakoulunopettajan tutkinnon. Toimittuaan ensin kotipitäjässään kansakoulunopettajana Lyytiö siirtyi Forssan yhteiskoulun johtajattareksi, josta tehtävästä hän luopui 1914. Lyytiö kuitenkin jatkoi yhteiskoulun opettajana vuoteen 1920, jolloin hän muutti Heinolaan seminaarin harjoituskoulun yläluokkien opettajattareksi ja toimi siinä tehtävässä eläkkeelle siirtymiseensä 1.9.1936 saakka.¹⁰⁶ Lyytiö säilytti Forssan yhteiskoulussa näkyvän asemansa, vaikka jo vuodesta 1901 alkaen koululla oli toinenkin johtaja: 1901–1907 Jooseppi Sajaniemi, 1907–1910 Evert Laine ja 1910–1920 Robert Lindgren.¹⁰⁷

Jenny Lyytiö asui Forssassa yhdessä toisen yhteiskoulun opettajan Toini Kailan kanssa ja heidän kodissaan asui myös kasvattilapsia. Sahanomistaja E. Johanssonin ja Lina Rosellin tytär Toini Kaila oli syntynyt Pirkkalassa ja käynyt Helsingin suomalaisen tyttökoulun. Ylioppilaaksi tulonsa jälkeen hän oli suorittanut Helsingin suomalaisen jatko-opiston ja auskultoinut suomalaisessa tyttökoulussa. Forssan yhteiskoulun matematiikan opettajattarena hän toimi 1903–1914. Toini Kaila kuoli Forssassa 43-vuotiaana 20.2.1920.¹⁰⁸

Lyytiö ja Kaila innostuivat siveysopetusta korostavan Fr. W. Foersterin kasvatusperiaatteista jo varhaisessa vaiheessa ja kokeilivat niiden toimivuutta käytännössä lukuvuoden 1909–1910 aikana. Kokeilussa Foersterin teoksista *Koulu ja luonteenkasvatus*, *Osaatko elää?* ja *Jugendlehre* koottiin alustusmateriaali vapaaehtoisille keskustelutuokioille. Oppilaiden osallistuminen kyseisille tunneille oli ollut vuosikertomuksen mukaan innostunutta.¹⁰⁹ Luonteenkasvatusta korostavilla teoksillaan Foerster vaikutti maamme kas-

¹⁰⁵ HMA MS muotokuvan paljastuspuhe s.a. (syksy 1939).

¹⁰⁶ *Forssan yhteiskoulu* 1924, 16–17, 157; *Helsingin jatko-opisto* 1929, 417; *Suomen alkeisopistojen opettajisto* II 1909, 241–242; *Heinolan seminaari* 1925, 206–207; *Heinolan seminaari* 1949, 52; *Ojanen* 1998, 23, 61.

¹⁰⁷ *Teperi & Salminen* 1993, 53.

¹⁰⁸ *Suomen alkeisopistojen opettajisto* II 1909, 163; *FLe* 15/24.2. 1920, Kuolleita; 17/2.3. 1920, Opettajatar Toini Kailan hautus; 18/5.3.1920, Kuolleita; *Forssan yhteiskoulu* 1924, 151, 209.

¹⁰⁹ *Forssan yhteiskoulu* 1924, 149; FYK vkert. 1909–1910.

vattajiin 1910-luvulla ja myöhemminkin. Hänen kristilliseen etiikkaan ja moraaliseen itsekasvatukseen perustuvien ajatustensa katsottiin tuolloin soveltuvan Suomen koulumaailmaan. Hän suositteli kouluille itsehallintoa, jossa oppilaat toverineuvostojen kautta vastasivat järjestyksestä. Foerster kehotti luokissa käymään yleistä keskustelua eettistä asennoitumista ja käyttäytymistä koskevista kysymyksistä. Tavoitteena Foersterilla oli opetus-tapahtuman painopisteen siirtäminen opettajan toimenpiteistä oppilaassa tapahtuviin prosesseihin.¹¹⁰

Helsingin Suomalaisessa Normaalilyseossa kokeiltiin itsehallintoa keväällä 1910. Lyytiö ja Kaila toimivat Forssassa samaan aikaan. Hämeenlinnan lyseossa keskusteltiin itsehallinnosta 1910–1914 ja Tampereella itsehallintokokeilussa olivat mukana klassillinen lyseo, reaalilyseo ja suomalaisen tyttökoulun jatkuoluokat. Reaalilyseon ja tyttökoulun osalta kokeilu jäi yhteen lukuvuoteen, klassillinen lyseo jatkoi sitä kaksi vuotta.¹¹¹ Foersterin käytännön sovellutukset eivät kuitenkaan järjestelmänä kotiutuneet maamme oppikouluihin. Opettajat eivät luottaneet oppilaiden mahdollisuuksiin eivätkä oppilaatkaan innostuneet systeemistä, joka toimi opettajien antamalla ehdoilla. Koulujen aloitteellisuuskaan ei ollut toisen sortokauden paineessa paras mahdollinen.¹¹² Foersterin ajatukset jäivät kuitenkin elämään oppilaiden vapaassa harrastustoiminnassa, vaikka itsehallintokokeilu epäonnistui.

Jenny Lyytiö oli tukemassa myös Forssan yhteiskoulussa eri aikoina toimineita ompeluseuroja. Niissä tytöt ompelivat vaatteita köyhille lapsille ja kartuttivat samalla koulun stipendirahastoa tai tukivat lähetystyötä. Pojatkin saattoivat olla mukana tekemässä pieniä käsitöitä, joita myymällä hankittiin varattomille ihmisille jouluksi ruokaa ja kynttilöitä.¹¹³ Lyytiö johti niin ikään tyttöoppilaiden raamattupiirejä, poikien vastaavia ryhmiä ohjasi puolestaan seurakunnan pappi.¹¹⁴ Koulussa järjestettiin myös lukuisia hengellisiä iltamia, joiden tuotto jaettiin nuorille matkarahoina kristillisiin oppilaskokouksiin.¹¹⁵

Vapaan harrastustoiminnan ja järjestetyn kouluopetuksen rinnalla oppikouluissa toimivat toverikunnat. Ne kasvattivat forssalaisten opettajien

¹¹⁰ *Iisalo* 1984 a, 167–168; *Kiuasmaa* 1982, 141; *Salminen* 1995, 65; *Välimäki* 1998, 186, 233.

¹¹¹ *Helsingin Suomalaisen Normaalilyseon vkert.* 1909–1914; *Hämeenlinnan lyseon vkert.* 1909–1914; *Tampereen klassillisen lyseon vkert.* 1909–1914; *Tampereen reaalilyseon vkert.* 1909–1914; *Tampereen suomalaisen tyttökoulun vkert.* 1909–1914.

¹¹² *Kiuasmaa* 1982, 142.

¹¹³ FYK vkert. 1904–1905, 1914–1915, 1915–1916.

¹¹⁴ FYK vkert. 1909–1920.

¹¹⁵ FYK vkert. 1909–1910.

mielestä isänmaalle kunnon kansalaisia. Forssan Yhteiskoulun Toverikunnan tavoitteena oli sääntöjen mukaan kiinnittää jäsenet kirjallisiin harrastuksiin, itsenäiseen työskentelyyn ja isänmaallisuuteen.¹¹⁶ Toverikunnassa käytiin avointa keskustelua mm. uskonnonopetuksesta ja siveysopin asemasta. Foersterin itsehallintomalli oli niin ikään keskustelunaiheena. Koulun johtajan Robert Lindgrenin aikana oli saatu myös lupa tanssia.¹¹⁷ Tanssikysymyksessä opettajakunta oli pääsääntöisesti vastustavalla kannalla.¹¹⁸ Tanssin vastustuksessa oli kyse enemmänkin talonpoikaisista kuin uskonnollisista asenteista. Yksityiset oppikoulut joutuivat ajattelemaan ympäristöä, koulun tukijoita ja vanhempia, joten maalaisympäristössä pyrittiin pitämään tietoisesti matalaa profilia, ettei uusi koulu saisi liian ”herraskaista” leimaa.¹¹⁹

Jenny Lyytiö vaikutti paikkakunnalla koulutoimensa ohella muissakin yhteyksissä. Ensimmäisissä eduskuntavaaleissa maaliskuussa 1907 hän oli Forssan äänestysalueen vaalilautakunnan puheenjohtaja. Vaalilautakunnasta otetussa valokuvassa hän erottui Toini Kailan kanssa muuten miehisestä joukosta.¹²⁰ Lyytiö oli myös Tammelan kasvatuslautakunnan ja Forssan kunnallisen lastenkodin johtokunnan jäsen sekä Forssan kantakirjaston johtokunnan puheenjohtaja.¹²¹ Lyytiön aktiivisuutta Forssan kirkollisten olojen parantamiseksi on käsitelty jo aiemmin. Hän muisteli myöhemmin Forssan uskonnollisen elämän vaikuttaneen myönteisesti koulun henkeen. Yhteiskoululaiset osallistuivat Evankeliumiyhdistyksen Nuorisoliiton järjestämään toimintaan, ja raamattupiirit elävöittivät niin koulun kuin koko paikkakunnan nuorten elämää.¹²²

Koulun ilmapiiri vaikutti omalta osaltaan myös siihen, että suhteellisen pienestä ylioppilaiden määrästä jumaluusopillisen erotutkinnon oli kahden ensimmäisen vuosikymmenen aikana suorittanut kuusi koulun entistä oppilasta.¹²³ Jenny Lyytiön persoonallista vaikutusta heidän uravalintaansa on mahdotonta arvioida, mutta Sauvon kappalaisen Torsten Leonard Sal-

¹¹⁶ HMA FYLA Hg:2 toverikunnan säännöt 1902; *Ojanen* 1998, 33.

¹¹⁷ *Forssan yhteiskoulu* 1924, 101, 110–112, 114.

¹¹⁸ HMA FYLA Hg:2 toverikunnan kokousten ptk. 1922–1926. Vuodesta 1935 toverikunta järjesti säännöllisesti tanssi-iltamia.

¹¹⁹ Tampereella Eino Sakari ja Iida Yrjö-Koskinen korostivat nimenomaan yksinkertaisuutta ja vaatimattomuutta huvien ja tanssi-iltamien osalta. Ne herättivät helposti ”komeilu- ja herrasteluhaluja”. HMA TKYA ptk. 6.12.1893; 5.4.1907.

¹²⁰ *Peltovuori* 1993, 223 (valokuva).

¹²¹ *Forssan yhteiskoulu* 1924, 209.

¹²² *Forssan yhteiskoulu* 1924, 146.

¹²³ *Forssan yhteiskoulu* 1924, 80, 242, 248, 274, 286, 289, 295. Kaksi oppilasta kuoli kesken opintojen.

misen muistelman viittasi opettajan myönteiseen vaikutukseen. Opetus ei ollut Salmisen mukaan perustunut ulkolukuun vaan se oli ollut opettajan persoonasta noussutta syvällistä puhetta. Lyytiö oli lainannut hänelle myös erään kirjan, mikä Salmisen mukaan selkiytti hänen ammatinvalintaansa.¹²⁴

Juhlasalin seinältä oppilaita katsova yhteiskoulun ensimmäinen johtajatar Jenny Lyytiö edusti fennomanian luomaa kansalaisihannetta. Siinä naisella oli keskeinen rooli aktiivisena, nuhteettomana ja äidillisenä kansalaisena, joka työpanoksellaan rakensi uutta valtiota.¹²⁵ Lyytiöllä, toimeliaana kansalaisena, ammattiin ja rooliin liittyi kristillinen vakaumus. Tuohon aikaan oli tavallista, että naisopettajat perustelivat kutsumuksensa uskonnollisesti. Jenny Lyytiökin mielsi elämän kristilliseksi kilvoitteluksi. Hänelle tähän kutsumukseen sisältyi naimattomuus, kasvattilapset, koulutyö ja muu vaikuttaminen.¹²⁶ Lyytiön tavoin useat keskiluokkaiset naiset aktivoituivat maassamme vuosisadan vaihteessa. Kasvatus- ja koulukysymysten asiantuntijoina he vahvistivat asemiaan niin kunta- kuin valtiotasolla.¹²⁷ Traditionaalisia kristillisporvarillisia kasvatustavoitteita ja arvoja noudattaen he halusivat rakentaa isänmaansa tulevaisuutta.

6. Yhteinen opettajayhdistys

Alkuopetuksen kunnallistamisen myötä entiset kiertokoulunopettajat saivat liittyä opettajayhdistykseen. Tammelan ja Forssan kasvatuksen ammattilaiset kuuluivat näin yhteen ja samaan yhdistykseen. Yhdistys säilyi yhtenäisenä viisitoista vuotta, vaikka sen jäsenistö jakautui vuoden 1923 kuntajaon toteuduttua kolmen eri kunnan alueelle.¹²⁸ Yleisen opettajayhdistyksen lakattua kokoontumasta myös yhteiskoulun opettajat vierailivat yhä useammin opettajayhdistyksen kokouksissa ja pitivät omilta erikoisaloiltaan alustuksia. Forssan piirin kansakouluntarkastajakin osallistui kokouksiin ja toi kouluhallinnon puolelta tietoja ajankohtaisista kysymyksistä.¹²⁹

¹²⁴ Forssan yhteiskoulu 1924, 172–173.

¹²⁵ Fennomanian naisihanteesta Kolbe 1994 a, 19; Ollila 1998, 43–44, 229–230.

¹²⁶ Sulkunen (1995, 33–34) ja Ollila (1998, 45–53, 58–66, 147–167) käsittelevät ensimmäisten naiskansakouluopettajien uskonnollista kutsumusajattelua. Lyytiökin oli muodollisesti kansakoulunopettaja.

¹²⁷ Sulkunen 1995, 130–131; Ollila 1998, 43.

¹²⁸ HMA TOYA Ba:1 vkert. 1922.

¹²⁹ HMA TOYA Ca:3 ptk. 19.2.1921; Ca:4 ptk. 25.9.1926, 7.5.1927, 8.2.1930, 7.2.1931, 6.5.1933, 3.3.1934; Ca:6 ptk. 29.9. 1956.

Pappeja ei liitetty Tammelan opettajayhdistyksen jäsenluetteloihin, mutta he osallistuivat säännöllisesti kokouksiin ja pitivät niissä esitelmiä.¹³⁰ Koska papeista Albin Savola ja K. E. Salonen olivat toimineet lähetystyössä, heidän alustuksensa perustuivat Afrikasta ja Aasiasta saatuihin kokemuksiin.¹³¹ Yleisen opettajayhdistyksen ajoilta perityn tavan mukaisesti Tammelan opettajayhdistyksen kokoontui joitakin kertoja kirkkoherran pappilassa.¹³² Tosin Tammelan kirkkoherrana 1922–1943 toiminut Kaarlo Korpela ei pitänyt opettajiin kovin kiinteitä yhteyksiä, piispaallisista kehotuksista huolimatta.¹³³ Korpela oli virkaan astuessaan jo lähes 60-vuotias ja joutui turvautumaan apulaisiin.¹³⁴

Yhdistys antoi myös lausuntoja opetusalan kysymyksistä. Maalaiskansakoulun opetussuunnitelmakomitean mietinnössä (1925) opettajayhdistys näki ansioita, mutta liittyi uskonnonopetuksen osalta enemmän piispainkokouksen ehdotukseen kuin komitean esittämiin näkökantoihin.¹³⁵ Opetussuunnitelmakomitea oli mietinnössään suhtautunut uskonnonopetukseen sinänsä myönteisesti, mutta halusi uudistaa vallinnutta opetuskäytäntöä lapsikeskeisempään suuntaan vähentämällä tiedollista ainesta eli katekismuksen ja kristinopin osuutta.¹³⁶ Piispainkokouksen asettama valiokunta ei hyväksynyt tätä komitean suunnitelmaa vaan korosti katekismuksen ja kristinopin opetuksen merkitystä myös kansakouluasteella. Muita suuria periaatteellisia eroja ehdotuksissa ei ollut. Paikalliset opettajayhdistykset tukivat muuallakin kuin Tammelassa ja Forssassa enemmän piispainkokouksen kuin komitean kantaa.¹³⁷ Vuosisadan vaihteessa Tammelan opettajayhdistyksessä oli esitetty kriittisiä mielipiteitä katekismuksen ja kristinopin opetuksen mielekkyydestä kansakoulussa, mutta 1920-luvulla niitä ei julkiesti enää lausuttu. Aatteellisen uudelleenryhmittelyn lisäksi eräänä syynä asennemuutokseen oli Erkki Kailan vuonna 1923 hyväksytty uusi *Kristinoppi*, johon opettajat suhtautuivat myönteisemmin kuin edelliseen oppikirjaan. Uusi kristinoppi seurasi rakenteeltaan edeltäjänsä, mutta Kaila oli lyhentänyt sitä ja muokannut Johanssonin tekstiä kielellisesti selkeämmäksi.¹³⁸ Piispainkokouksen ehdotus herätti perinteeseen sitoutumisellaan ja tietyllä konservatiivisuudellaan luottamusta ja todennäköisesti paikallisseu-

¹³⁰ HMA TATA Hg:8 Forssan srkk. 1922–1926.

¹³¹ HMA TOYA Ca:4 ptk. 13.2.1926; Ca:5 ptk. 11.9.1937.

¹³² HMA TOYA Ca:4 ptk. 10.4.1926; Ca:5 ptk. 18.10.1947; Ca:6 21.5.1955.

¹³³ KA PTA Cf:17 Tammelan piisp.tark.ptk. 24.–25.5.1922; HMA TATA Ce:7 Tammelan piisp.tark.ptk. 11.–12.5.1929.

¹³⁴ *Ojanen* 1990, 274.

¹³⁵ HMA TOYA Ca:4 ptk. 10.4., 5.6.1926.

¹³⁶ *Tamminen* 1967 b, 153–185; *Rinne* 1984, 139–140.

¹³⁷ *Tamminen* 1967 b, 186–191, 195–199.

¹³⁸ *Tamminen* 1967 b, 198–199. *Poutiainen* 1994, 62.

rakuntien papit vaikuttivat samaan suuntaan. Uskonnonopetuksesta muutamaa vuotta aiemmin käyty kiista oli kaikkien hyvässä muistissa.

Opettajayhdistyksen toiminnan painopiste oli siirtynyt jo 1900-luvun alussa Forssaan, jossa kokouksetkin yhä useammin pidettiin.¹³⁹ Aktiivisimmat opettajat hakeutuivat töihin Forssan keskustan kouluihin, ja heille tuli entistä enemmän tarve kokoontua käsittelemään kuntakohtaisia kysymyksiä. Nämä syyt johtivat lopulta yhdistyksen jakamiseen Forssan ja Tammelan opettajayhdistyksiksi vuonna 1938. Yhteyden perinnettä haluttiin kuitenkin vaalia järjestämällä kerran vuodessa yhdistysten yhteinen kokous.¹⁴⁰ Suomen kirkon ekumeenisten suhteiden edistäjänä tunnettu piispa Aleksi Lehtonen (1891–1951)¹⁴¹ korosti Forssan seurakunnan piispantarkastuksen yhteydessä vuonna 1938 papiston ja opettajakunnan läheisen yhteistyön tarvetta sekä totesi tyytyväisenä, että paikkakunnalla kyseiset ammattiryhmät tunsivat kuuluvansa yhteen ja olivat toistensa ”parhaat työtoverit”. Lehtonen painotti henkilösuhteiden tärkeyttä ja uskonnonopetuksen moraalisia vaikutuksia:

Moraali ilman uskoa menettää ehdottoman arvonsa. Opettajat voivat uskonnonopettajina jatkuvasti painaa syviä jälkiä lasten sieluun ja vaikuttaa koko seutukunnallaan.¹⁴²

Tammelan opettajayhdistys sai aktiivisen mukanaolijan kokouksiinsa, kun Paa-vo Salo tuli seurakunnan kirkkoherraksi vuonna 1944. Hän jatkoi seurakunnan ja koulun välistä yhteistyötä.¹⁴³ Kokouksissa keskusteltiin mm. rippi- ja jatkokoulun järjestämisestä niin, ettei syntyisi päällekkäisyyttä. Kyseinen ongelma oli Suomessa yleinen ja se aiheutti paikoin ristiriitoja papiston ja kansakouluväen välillä.¹⁴⁴ Nuoret saattoivat nimittäin laiminlyödä jatko-opetuksen rippikoulun käymiseen vetoamalla. Periaatteista, että rippikouluun otettaisiin vain kansakoulun päästökirjan tai erotodistuksen saanut nuori ja että rippi- ja jatkokoulua ei järjestettäisi samaan aikaan, oltiin yksimielisiä, mutta käytännössä ongelman ratkaisu kesti useita vuosia.¹⁴⁵ Myös Forssassa jatkokoulun ja rippikoulun yhteensovittamisesta jouduttiin keskustelemaan.¹⁴⁶

¹³⁹ HMA TOYA Ca:3 vkert. 1914; Ca:4 vkert. 1930.

¹⁴⁰ HMA TOYA Ca:5 ptk. 11.9.1937, 5.2.1938.

¹⁴¹ Aleksi Lehtosen ekumeenisesta ja teologisesta profiilista *Ripatti* 1990; *Lauha* 1990, 1993.

¹⁴² HMA TATA Ce:12 Forssan piisp.tark.ptk. 1938.

¹⁴³ HMA TOYA Ca:5 ptk. 13.2.1945.

¹⁴⁴ *Halila* 1949–1950 IV, 384.

¹⁴⁵ KA KH III Ef 7 kktark. yleiskatsaus 1945–1946; HMA TOYA Ca:5 ptk. 5.3.1946, 19.4.1947; TKA KLTK Ca:2 ptk. 21.1.1947, 25.7.1950, 7.9.1951, 18.9.1952.

¹⁴⁶ FKA KESK.jk. ptk. 26.10.1944, 24.5.1945.

Virsilaulun osuutta koulun opetusohjelmassa oli pohdittu jo vuosisa-
dan vaihteessa. Uuden virsikirjan valmistuttua opettajayhdistys päätti ottaa
sen heti kouluissa käyttöön.¹⁴⁷ Asiaan palattiin vielä kerran, kun Salo esitte-
li piispainkokouksen tekemän ehdotuksen kansakoulussa laulettavista
virsistä ja opettajayhdistys antoikin ehdotuksesta oman lausuntonsa.¹⁴⁸
Uuden opetussuunnitelmatyön tueksi käynnistettiin vuosina 1946–1948
eri puolilla maata kokeilutoiminta, johon osallistui myös Tammelan Por-
taan ja Forssan Vieremän kansakoulujen opettajia.¹⁴⁹ Tämän kokeilun
myötä esimerkiksi Portaassa uskontotuntien lukumäärä väheni puoleen,
mikä pakotti supistamaan erityisesti kristinopin kurssia. Tammelassa opet-
tajayhdistyksen toimikunta valmisti yhdessä rovasti Salon kanssa sekä
ehdotuksen vaikeimpien kristinopin kohtien karsimisesta että katekismus-
opetuksen yhtenäistämisestä kunnan alueella.¹⁵⁰

Tammelan opettajayhdistyksen toiminta sai vuosien kuluessa entistä
enemmän ammattijärjestölle ominaisia piirteitä. Silti entiset traditiot, ku-
ten esimerkiksi kokouksissa pidetyt hartaudet ja papiston mukanaolo, säi-
lyivät. Tämän jatkuvuuden varmistivat henkilökohtaiset ystävyysuhteet
sekä opettajien vähäinen vaihtuvuus Tammelan ja Forssan alueella. Koulu-
tuksellisen tason noustessa ja ammatillisen autonomian kasvaessa opettajat
tulkitsivat tehtävänsä edelleen myös uskonnollisesta kutsumusajattelusta
käsien. Kun rovasti Salo puhui 1960-luvun alussa yhdistyksen kokouksessa
1 Kor. 3:7–15 pohjalta opettajien ja Jumalan työtoveruudesta, hän palasi
samoihin teemoihin, joita Fanny Kajarto oli nuorena opettajana 1920-
luvulla päiväkirjassaan pohtinut. Kansanopettaja toteutti tärkeää kasvat-
ustehtäväänsä Jumalan kasvojen edessä, yhdessä hänen kanssaan.¹⁵¹

7. Uskonnonopetuksen asema heikkenee

a. Alakansakoulussa yhdistyy kiertokoulujen perinne ja uusi pedagogiikka

Oppivelvollisuuslain (1921) määräämä kaksivuotinen ja yläkansakouluun
kiinteästi liittyvä alakansakoulu merkitsi kunnallisen alkuopetuksen vakiin-

¹⁴⁷ HMA TOYA Ca:5 ptk. 7.10.1939. Vuoden 1938 virsikirjan lasten- ja kouluvirsien
luonteesta *Hirvonen* 2003, 138–139.

¹⁴⁸ HMA TOYA Ca:5 ptk. 18.10.1947, 18.2.1948.

¹⁴⁹ KOPSKM II 1952, liite nro 1.

¹⁵⁰ HMA TOYA Ca:5 ptk. 9.5.1945, 19.4.1947; Ca:6 7.11.1954, 27.2.1955.

¹⁵¹ HMA TOYA Ca:6 ptk. 2.2.1961; TKA FK pvk. 17.10.1928.

tumista. Alakoulun sisällöllisenä tavoitteena ei niinkään ollut tietojen ja taitojen opettaminen vaan perustan luominen lapsen uskonnollis-moraaliselle kehitykselle. Elämys, toiminta ja kotiseutupainotteisuus olivat alkuopetuksen lähtökohtia.¹⁵² Hämeenlinnan alakansakoulunopettajaseminaarin johtaja Aukusti Salo loi tälle kouluasteelle yläkansakoulusta poikkeavat opetuskäytännöt ja -teoriat.¹⁵³

Alakansakoulua onkin myöhemmin tulkittu uuden pedagogiikan tienraivaajaksi ja yhdeksi herbartilaisen suunnan syrjäyttäjäksi. Herbartilaisuus oli muovannut monella tavalla Suomen koulujärjestelmää 1890-luvulta lähtien. Johann Friedrich Herbart (1776–1841) oli korostanut monipuolisen harrastuksen herättämistä ja lujan siveellisen luonteen kehittämistä kasvatettavissa. Kasvattajan hallintaa tarvittiin niin kauan kuin lapsen tahto ei ollut valmiiksi kehittynyt. Tahdon kehittyminen edellytti puolestaan ulkoista vastusta. Painottaessaan eettisen kasvatuksen merkitystä herbartilaisuus liittyi saksalaisen idealismin kristillis-siveelliseen sivistysihanteeseen ja toimi eräänlaisena siltana 1800-luvun uushumanismista 1900-luvun uuteen pedagogiikkaan.¹⁵⁴ Tosin suomalaisesta kasvatustajatteluista on vaikea löytää mitään selvärajaisia ja itsenäisiä suuntauksia. Kyse oli pikemminkin erilaisten aatteellisten ja pedagogisten suuntausten sulautumista.¹⁵⁵

Paikallisesti alakansakoulussa risteytyikin mielenkiintoisella tavalla kaksi traditiota, kirkollisten kiertokoulujen perinne sekä uusi pedagoginen lähestymistapa. Kansakouluntarkastajien kertomuksista välittyi se, kuinka entisten kiertokoulunopettajien oli paikoin vaikea sopeutua uudenlaiseen opetustapaan.¹⁵⁶ Tarkastaja Laurila totesi Forssan piispantarkastuksen yhteydessä vuonna 1929, kuinka kiertokoulun vaikutus alakansakoulujen uskonnonopetukseen oli ollut paikkakunnalla suurempi kuin muualla, koska perinteisesti ”täällä on kouluissa annettu uskonnonopetuksessa kiinnitetty paljon huomiota muistitiedon hankkimiseen”.¹⁵⁷

Tammelan alakouluista suurin osa aloitti 18-viikkoisina kouluina. Pienempien naapurikylien kansakouluilla oli aluksi yhteinen alakansakoulu tai yhteinen alakoulunopettaja.¹⁵⁸ Uskonnonopetusta annettiin Tammelan ja Forssan alakansakouluissa yleensä neljänä aamuna viikossa puolen tun-

¹⁵² Tamminen 1967 b, 40, 46–47.

¹⁵³ Lahdes 1961, 72, 74, 98–101, 103, 146–147, 149–150; Tuomaala 2004, 174–177.

¹⁵⁴ Välimäki 1998, 29–34; Puolimatka 2002, 29; Tuomaala 2004, 164–165.

¹⁵⁵ Tuomaala 2004, 165–166.

¹⁵⁶ KA KH V Em 53, 54, 58, 59, 60 kktarkptk. 1922–1926; KH III Ee 34, 43, 48 kktarkptk. 1934–1949.

¹⁵⁷ HMA TATA Ce:7 Forssan piisp.tark.ptk. 8.–10.5.1929.

¹⁵⁸ Ojanen 1983, 296–300.

nin jaksoissa eli yhteensä kaksi viikkotuntia. Opetus aloitettiin lapsen tutustaa ympäristöstä, kodista ja vanhemmista. Niistä siirryttiin Taivaalliseen Isään ja Raamatun teksteihin. Uuden testamentin kertomukset muodostivat suurimman osan uskonnon oppisisällöstä, ja kirkkovuosi otettiin huomioon tekstikohtia valittaessa. Opettaja kertoi ensin raamatunhistorian kertomuksen, jonka oppilaat vuorostaan toistivat ja keksivät sille otsikon. Kuulusteltaessa vanhaa läksyä toisen luokan oppilaat kertoivat läksyn omin sanoin ensimmäisen luokan kuunnelleessa. Kuvat, piirroksot, opettavaiset sadut ja laulut elävöittivät kertomuksia.¹⁵⁹

Lauluja ja virsiä opeteltiin ensimmäisellä luokalla lukemalla niitä kuorossa ääneen. Ympäristöoppi ja laulu rinnastettiin soveltuvin osin uskonnonopetukseen. Aamu- ja iltarukoukset opiskeltiin samaan aikaan kun käsiteltiin kodin aamu- ja iltatoimia tai koulutyön käytännön rytmii, alkamista ja päättämistä. Alakansakoulun toisen luokan keväällä oli vuorossa katekismuksesta rukoukset ja käskyt.¹⁶⁰ Uskonnon asema alakansakouluissa jatkui ennallaan 1940–1950-luvuilla.¹⁶¹ Uuden kansakoululain myötä alakansakoulut liitettiin vuoden 1958 alusta alkaen kuusivuotiseen kansakouluun. Uskonnon tuntimäärät ja oppisisällöt säilyivät kahdella ensimmäisellä luokalla entisinä.¹⁶²

b. Uskonto menettää asemiaan kansakoulun oppiaineena

Oppivelvollisuuslain ja kansakoulun järjestysmuodon perusteita koskevan lain valmistelujen aikana kirkko oli kokenut uskonnonopetuksen aseman uhatuksi. Uskonnonopetuskistaan oli liittynyt niin poliittisia kuin maailmankatsomuksellisiakin erimielisyyksiä. Tilanne oli johtanut lopulta ns. kirkkokansan ohjelmaan ja nousuun vuonna 1922. Kirkkokansan nousu sisälsi aitoa ja spontaania huolta, mutta ennen kaikkea se oli Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton johtokunnan ja Lauri Ingmanin, kokoomuspuolueen johtavan poliitikon, organisoima painostusliike, joka pyrki vaikuttamaan poliittisiin päätöksiin.¹⁶³ Sen lisäksi siinä ilmeni ylä- ja paikallistason välillä vallinnut luottamuspuula. Kirkkokansan nousu pakotti

¹⁵⁹ TKA PRASA Db:1 OPS 1927–1928; KLÄÄ Db:1 OPS 1925–1926; TORA Db OPS 1924–1927.

¹⁶⁰ TKA PVIA Db:1 OPS 1928–1931, 1933–1934.

¹⁶¹ TKA ja FKA alakansakoulujen OPS 1940–1957.

¹⁶² TKA ja FKA kansakoulujen OPS 1958–1960.

¹⁶³ Kena 1979, 283–303; Välimäki 1994, 212–214; 1998, 228–232.

poliittiset päättäjät ottamaan huomioon myös paikallistason, jossa perinteillä arvoilla ja traditiolla oli edelleen vahva asema.

Vuoden 1925 maalaiskansakoulun opetussuunnitelmakomitean mietintö olikin mielenkiintoinen kompromissi, jossa jatkuvuuden elementit, isänmaa, uskonto ja maaseudun traditioihin juurruttava koti, muodostivat kiinteän yhteyden. Toisaalta sitä on luonnehdittu pedagogisesti moderniksi mietinnöksi, joka antoi sysäyksen ns. uuden koulun suuntaan.¹⁶⁴ Kansalaissodan jälkeisenä aikana kansakoululla oli joka tapauksessa entistä tärkeämpi tehtävä sosiaalistaa kansa yhteisten nimittäjien alle, jottei vastaavaa pettymystä enää koettaisi. Uuden sukupolven identiteetti haluttiin luoda perinteisten peruspilareiden, uskonnon, isänmaan ja kodin varaan. Uskonto oli mukana rakentamassa uutta yhteiskunnallista konsensusta, samalla kun se oppiaineena säilytti sisäisen hengellisen ulottuvuutensa. Koulun traditio ja opettajan henkilökohtainen vakaumus sanelivat, kumpi puoli oli vallitsevampi.

Forssan piirin kansakouluntarkastaja Jaakko Laurila kehotti kirjeessään syksyllä 1922 opettajia huolehtimaan siitä, että uskonnonopetus sovellettiin lasten elämään. Hengelliset laulut virkistivät ja synnyttivät hänen mukaansa uskonnollista hartautta.¹⁶⁵ Uskonnon hartaudellisen puolen lisäksi opetuksen tuli välittää myös tietoa. Kouluhallitus lähetti joulukuussa 1930 koulujen johtokunnille uskonnonopetusta koskevan kiertokirjeen, jonka oli varsinaisesti kirjoittanut silloinen opetusministeri Paavo Virkkunen. Hän toivoi ensinnäkin uskonnon viikkotuntimäärän vakiintumista kaikkialla maassa neljään tuntiin. Toinen huoli kirjeessä oli uskonnonopetuksen sisältö ja erityisesti kristinopin syrjäytynyt asema. Virkkunen korosti, että Vähä katekismus tuli edelleen opiskella kansakouluissa kokonaisuudessaan. Uusi kristinoppi täytti hänen mukaansa pedagogiset vaatimukset ja se käsitteli elämän keskeisiä kysymyksiä: Jumalan ilmoitusta, syntiä, omaatuntoa, ihmisten erilaista suhtautumista lakiin (pakollinen tai vapaaehtoinen kuuliaisuus), kristillisiä hyveitä ym. Näiden kysymysten tarkasteluun tuli hänen mukaansa olla kouluissa tilaa.¹⁶⁶ Virkkusen kirje heijasteli ajankohdan vaikeaa sisäpoliittista tilannetta. Hän otti esille laillisuuskyse- myksen ja kristillis-moraaliset hyveet, jotka olivat erityisesti Lapuan liikkeen aloitteesta nousseet pinnalle. Kouluhallitus ei sen sijaan ollut innostunut Virkkusen ajatuksista, eikä se ryhtynyt muihin toimenpiteisiin kuin saattamalla kirjeen tiedoksi koulujen johtokunnille. Virkamiehet ja kansa-

¹⁶⁴ Lahdes 1961, 69, 74; Rinne 1984, 157, 226, 327–328; Kivinen 1988, 172–173.

¹⁶⁵ TKA KLÄA Eb:1 kktark. kirje 25.9.1922.

¹⁶⁶ Kiertokirje huomioitiin Tammelassa ja Forsassa, esim. TKA TORA Ca jk.ptk. 19.1.1931, kirje liitteenä.

kouluväki kokivat Virkkusen kirjeen arvosteluna ja puuttumisena kansakoulun sisäisiin asioihin.¹⁶⁷

Tammelassa ja Forssassa Virkkusen kirje vaikutti kuitenkin siten, että uskonnon viikkotuntimäärä vakiintui neljään. Koko 1920-luvun se oli vaihdellut kolmen ja neljän välillä, ja ollut lähempänä kolmea.¹⁶⁸ Kun esimerkiksi Tammelan Lunkaan koulussa oli 1923–1928 kolme viikkotuntia, tuntimäärä nousi lukuvuodesta 1930–1931 alkaen viiteen. Tarkastaja Frans Nurmi kehottikin koulua tyytymään neljään viikkotuntiin ja rinnastamaan katekismusopetus raamatunhistoriaan.¹⁶⁹

Uskonnonopetus edusti jatkuvuutta, mutta se oli samanaikaisesti muuntautumiskykyinen ja siten historiallisten tarpeiden mukaan oppiaineksen painotuksia voitiin muuttaa. Liesjärven opettaja Sulo Tanninen kirjoitti vuonna 1935 opetussuunnitelmaan, kuinka uskonnonopetuksella oli oman uskonnollisen tarkoituksensa lisäksi tärkeä tehtävä isänmaallisessa kasvatuksessa.¹⁷⁰ Tannisen toteamus, kuten Virkkusen kirjekin, heijasteli mainitunlaisia ajasta nousseita painopisteitä. Tällainen oppiaineen joustavuus merkitsi uskonnolle eräänlaista selviytymisstrategiaa, sillä uudet kasvatusopilliset ja lapsipsykologiset virtaukset eivät välttämättä enää antaneet sille samaa arvoa kuin aiemmin vallalla olleet idealistiset kasvatusihanteet ja esimerkiksi herbartilainen koulukunta.¹⁷¹

Sotien aikana miesopettajien siirtyminen rintamille, ilmavaara, koulutilojen käyttö puolustusvoimien tarkoituksiin ja kouluikäluokkien kasvu siirtolaisten myötä muodostivat Tammelassa ja Forssassa suuren haasteen kansakoulujen säännölliselle työlle. Tilanne vaihteli koulukohtaisesti, mutta kaikkien koulujen työaikaa ja tavoitteita jouduttiin jossain määrin supistamaan. Uskonnon tuntimäärä säilyi kuitenkin sotavuosina neljänä viikkotuntina.¹⁷² Tarkastaja Nurmi kehotti Haudankorvan koulua järjestämään myös viidennelle ja kuudennelle luokalle neljännen uskontotunnin sekä

¹⁶⁷ Virkkunen 1954, 333–335; Halila 1949–1950 IV, 365, 368. Kysymys katekismuksen asemasta kouluopetuksessa synnytti samaan aikaan laajan debatin myös Ruotsissa. Hörmander 1980, 217–241; Talonen 1984, 222.

¹⁶⁸ TKA ja FKA kansakoulujen OPS ja vkert. 1920–1940.

¹⁶⁹ TKA LUA Db:1 OPS 1923–1937.

¹⁷⁰ TKA LVIA Db OPS 1935–1936.

¹⁷¹ Uusien pedagogisten ja psykologisten virtausten luonteesta Halila 1949–1950 IV, 130–134; Haavio 1954, 16–18; Päivänsalo 1971, 137–213; Rinne 1984, 128–132, 166, 196–197; Rinne & Jauhiainen 1988, 220–222; Ojakangas 1997, 109–121, 125–126, 132–138, 143–183, 186–192.

¹⁷² TKA LVIA Db OPS 1940–1941; PRASA Db:1 OPS 1940–1941; PVIA Db:1 OPS 1943–1944; SLAA Db OPS 1940–1944; TORA Db OPS 1940–1944; FKA HVAA 1937–1946 V OPS 1943–1944; KLAA Db:2 OPS 1943–1944; LTAA V OPS 1940–1942.

suositteli sen käyttämistä Raamatun lukemiseen.¹⁷³ Sotien jälkeen uskonnon tuntimäärät laskivat voimakkaasti. Vuodesta 1948 alkaen kaikissa kouluissa oli joko kolme tai kaksi viikkotuntia. 1950-luvun alkupuoliskolla keskiarvo painui lähelle kahta, mutta vuosikymmenen puolivälissä useat koulut nostivat sen kolmeen. 1950-luvun lopulla uskonnon tuntimäärä vakiintui Tammelan ja Forssan kansakouluissa jälleen lähelle kahta viikkotuntia.¹⁷⁴ Sisällöllisesti uskonnonopetus säilyi entisenlaisena, tosin kursseja piti supistaa. Tammelassa katekismusopetuksen osalta opettajat ja kirkkoherra sopivat yhdessä yhtenäisestä opetuskäytännöstä ja -sisällöstä.¹⁷⁵ Mutta mikä oli synnä näin merkittävälle uskonnon kvantitatiiviselle muutokselle kansakoulun oppiaineiden joukossa?

Talvi- ja jatkosodanaikaiset uskonnollisnationalistiset ihanteet joutuivat sotien jälkeisessä poliittisessa ja aatteellisessa tilanteessa uusien haasteiden eteen. Hävityn sodan johdosta Suomen oli Neuvostoliiton vaatimuksesta lakkautettava tiettyjen isänmaallisten järjestöjen toiminta ja sisäpolitiikassa poliittinen vasemmisto nousi keskeiseksi tekijäksi. Vuonna 1945 syntyneen kansanrintamahallituksen opetusministeriksi tuli SKDL:n Johan Helo.¹⁷⁶ Uskonnonopetusta Helo arvosteli lähinnä didaktisiin syihin vedoten, mutta kuitenkin hän ei liittynyt uskonnonopetuksen poistamista vaativiin kannanottoihin. Helon mielestä uskontoa ei ollut viisasta poistaa yhtäkkiä oppiaineiden joukosta, sillä jo pitkät perinteet puolustivat sen asemaa.¹⁷⁷ Vasemmiston piirissä esiintyikin kahtalaista kehitystä. Toisaalta koulun uudistuspyrkimysten yhteydessä lausuttiin kärjekkäitä uskonnonopetuksen vastaisia mielipiteitä, mutta toisaalta sosiaalidemokraattinen puolue lievensi Forssan kokouksessa vuonna 1903 omaksumaansa uskon-
topykälää.¹⁷⁸

Paineet koulunuudistuksen toteuttamiseksi ns. uuden koulun hengessä voimistuivat kuitenkin entisestään. Uusi koulu oli 1900-luvun alussa Amerikassa ja Euroopassa syntynyt vallinnutta kouluopetusta muuttamaan pyrkinyt liike, jonka kritiikin kohteena oli erityisesti herbartilainen kasvatustajattelu. Keskeisin uuden koulun innoittaja, amerikkalainen kasvatustieteilijä John Dewey (1859–1952) oli arvorelativisti. Deweyn ja uuden koulun keskeiset periaatteet olivat yhteiskunnallinen näkökulma, käytän-

¹⁷³ FKA HVAA 1937–1946 V OPS 1944–1945.

¹⁷⁴ TKA ja FKA kansakoulujen OPS 1945–1960.

¹⁷⁵ HMA TOYA Ca:6 ptk. 1.5.1950, 7.11.1954, 27.2.1955.

¹⁷⁶ *Hyvämäki* 1977, 260–263; *Autio & Heikkilä* 1990, 13–15, 111, 317; *Murtorinne* 1995, 233–241, 270, 289–290, 295; *Uola* 1999.

¹⁷⁷ *Helin* 1996, 63.

¹⁷⁸ *Kähkönen* 1976, 31, 42–45.

nöllinen ja elämänläheinen koulu sekä painopisteen siirtäminen opettajasta oppilaaseen.¹⁷⁹ Se merkitsi myös lapsipsykologisten tutkimustulosten pohjalte rakentuvaa ajattelua ja kokonaisopetuksen korostumista erillisten oppiaineiden sijasta.¹⁸⁰ Deweyn ajattelun taustalla oli praktinen totuusteoria, jonka mukaan totuus oli ennen kaikkea käsitysten käyttökelpoisuutta ja hyödyllisyyttä. Käytännön hyötyä voitiin saavuttaa myös sellaisten käsitysten avulla, jotka olivat epätosia. Totuus vaihteli siis ihmisten käsitysten ja heidän käytössään olevan informaation mukaan. Deweyn konstruktivistisessä mallissa uskonto, todellisuus, arvot ja etiikka saivat relativistisen luonteen.¹⁸¹

Kansakoulun opetussuunnitelmakomitea, joka oli asetettu vuonna 1945, joutui näin ollen luovimaan moneen suuntaan kulkevien sisäpoliittisten ja aatteellisten intressien puristuksessa. Uskonnonopetukseen kohdistunut paine tuli ulkoapäin mutta ilmeni myös komitean kokoonpanossa, työskentelyssä sekä sen ensimmäisessä mietinnössä.¹⁸² Yhteisymmärrykseen päästiin uskonnon tietoineksen karsimisesta katekismuksen osalta, opetuksen painopisteen siirtämisestä etiikkaan ja tuntimäärän vähentämisestä. Ruotsin ja Norjan esimerkkiin vedoten opetussuunnitelmakomitea esitti uskontotutintien vähentämistä kahteen viikkotuntiin.¹⁸³ Komitean keskeisenä vaikuttajana toimineen sihteerin, professori Matti Koskenniemen, johdolla suoritettut uskonnonopetuksen kokeilututkimukset tukivat tehtyä esitystä niin oppiaineen valinta- ja käsittelyperiaatteiden kuin tuntimäärän osalta. Avainkäsitteiksi muodostuivat elämänläheisyys ja kokonaisopetus ainerajoista riippumatta. Kolmannella luokalla tapahtunut kokeilu osoitti Koskenniemen mukaan, ettei tärkeintä ollut aineelle varattu aika vaan henki, jossa opetus tapahtui. Aiemmin kolmannella luokalla oli käsitelty raamatunhistoriaa pelastushistoriallisessa järjestyksessä, vaikka suoritetuissa tutkimuksissa oli osoitettu, etteivät sen ikäiset lapset pysty vielä historialliseen ajatteluun. Kokeilun tuloksena Vanhan testamentin osuutta katsottiin voitavan vähentää. Koskenniemi kritisoi vallalla ollutta, ”sovinnaista” uskonnonopetusta, joka oli suuntautunut hänen mukaansa liiaksi historiaan ja jota kahlitsi historiallisen peräkkäisyyden ajatus. Tärkeintä oli hänen mielestään se, että kristinuskto toimi tässä ja nyt. Tietojen hankkiminen oli toissijaista, kun lapsen tarpeista nousevat elämänläheiset siveelliset ja

¹⁷⁹ Lahdes 1961, 7, 9–10; Kotkaheimo 2002, 69–70.

¹⁸⁰ Koskenniemi 1944, 176–178; Päivänsalo 1971, 214–216, 228–230; Kähkönen 1976, 14; Kotkaheimo 2002, 70.

¹⁸¹ Puolimatka 2002, 61–62, 94–96, 269–272.

¹⁸² Lahdes 1961, 203.

¹⁸³ Kähkönen 1976, 47–48, 52; Autio & Heikkilä 1990, 128.

uskonnolliset kysymykset tuli nostaa varsinaisiksi aiheiksi. Tiedolliset vaatimukset piti sovittaa kunkin lapsen yksilöllisten edellytysten mukaisiksi.¹⁸⁴

Opetussuunnitelmakomitean ehdotukset herättivät kirkollisissa piireissä voimakasta kritiikkiä ja aktiivista pyrkimystä vaikuttaa esitykseen uskonnon osalta. Tuntimäärän vähentämisen lisäksi arvostelu kohdistui mm. komitean rationalistiseen uskontulkintaan sen pyrkiessä supistamaan Raamatun ihmekertomusten osuutta.¹⁸⁵ Lopulliseen mietintöön (1952) komitea teki uskonnonopetukseen joitakin tunnustuksellisuutta korostavia muutoksia, mutta tuntimääräesitys säilyi muuttumattomana.¹⁸⁶ Komitean esitykset vaikuttivat pienellä viiveellä myös Tammelan ja Forssan kansakoulujen opetussuunnitelmiin, mutta tuntimäärät säilyivät koko ajan keskimäärin esitettyä kahta tuntia korkeampina. Opetussuunnitelmakomitean työskentelyn aikana oli voimakas paine säilyttää yläkoulussa ainakin kolme viikkotuntia, jota myös Kristillinen kasvatuksen keskus esitti kaikkiin kansakouluihin lähettämässään omassa opetussuunnitelmaehdotuksessaan.¹⁸⁷

Kansakoulun opetussuunnitelmatyötä ryhdyttiin rakentamaan 1940-luvulla yhteiskunnan lisääntyneistä tarpeista käsin. Komitea painotti, että koulun tavoitteena oli kasvattaa oppilaat kansanvaltaisen yhteiskunnan itsenäisiksi kansalaisiksi. Muuttuneen tuotanto- ja elinkeinoelämän vaatimukset tuli niin ikään ottaa huomioon. Vaaliessaan kulttuuriperintöä koulu säilytti opetuksessaan komitean mukaan myös sellaista, mikä esti koulua palvelemasta täysipainoisesti yhteiskuntaa.¹⁸⁸ Komitea halusi tehdä selvän eron vanhan ja uuden koulun välillä. Uudessa tilanteessa katse tuli kääntää historiasta ja kulttuuritraditiosta entistä enemmän tulevaisuuteen, kohti modernia yhteiskuntaa. Yhteiskunnan ottaessa ohjaavan osuuden koulusta johtavat koulupoliitikot kokivat uskonnon roolin ongelmalliseksi. Komitea huomautti, ettei kansa enää ollut uskonnollisesti yhtenäinen ja opettajatkin suhtautuivat uskontoon eri tavoin, joten koulu halusi sanoutua irti elämänkatsomusten arvottamisesta. Opetussuunnitelmakomitea totesikin tämän perusteella, että uskonnolle perinteisesti varattu aika oli suhteettoman suuri muihin aineisiin verrattuna.¹⁸⁹

Koulun antaman moraalisen kasvatuksen pohja piti johtavien koulu- ja kasvatusvaikuttajien mielestä arvioida uudelleen, koska he tulkitsivat us-

¹⁸⁴ Koskenniemi & Ahomäki 1946, 3–6, 9–10.

¹⁸⁵ Kähkönen 1976, 48–49, 52–55, 58–64; Rinne 1984, 145–147; Autio & Heikkilä 1990, 319–320. Komiteasta puuttui teologinen asiantuntemus.

¹⁸⁶ Kähkönen 1976, 78–81.

¹⁸⁷ Uskonnonopetuksen asema 1950.

¹⁸⁸ KOPSKMI 1946, 7; KOPSKMI II 1952, 11.

¹⁸⁹ KOPSKMI 1946, 19.

konnon roolin heikenneen kansan keskuudessa. Kansakouluntarkastajat nostivat jälleen esiin jo Mikael Soinisen 1920-luvulla esittämän mahdollisuuden opettaa siveysoppia uskonnosta irrallaan, sillä vanhatestamentillinen moraali ei kaikkien mielestä vastannut enää uuden ajan elinkeinoelämän ja ammattietiikan vaatimuksia. Kouluneuvos Alfred Salmela, joka oli myös opetussuunnitelmakomitean puheenjohtaja, muistutti Ranskan esimerkistä, jossa moraaliopetus ei ollut ”katekismusmaista”.¹⁹⁰ Kirjassaan *Uudistuva kansakoulu* hän tosin valitti niitä seurauksia, mitä uskonnon merkityksen vähenemisestä oli kasvatuksen alueella. Salmela korosti Oswald Spenglerin teokseen *Länsimaiden perikato* viitaten uskonnon tärkeyttä kulttuurin ”peruspylväikkönä” ja esimerkiksi kultaisen säännön vaikutusta yhteiskuntaelämään. Usko Jumalan tuomioistuimen eteen joutumisesta loi Salmelan mukaan kansojen välisissä suhteissa selkeät toimintaraamit, esti vääryyttä ja suojeli oikeutta.¹⁹¹ Salmelan ajatuksille loi taustaa Spenglerin länsimaisen kulttuurin analyysin lisäksi sodan jälkeinen tila Suomessa, jossa entiset ihanteet olivat osaksi romuttuneet.

Salmelan mielestä kristinuskon kriisin syynä oli sen joutuminen ristiriitaan tieteellisen ajattelun kanssa. Uskonto oli hänen tulkintansa mukaan joutunut jatkuvasti antamaan periksi luonnontieteellisille tutkimustuloksille.¹⁹² Luonnontieteen valta-asema loi opetussuunnitelmakomitean mielestä tarpeen lisätä tunteja luonnontiedolle oppiaineena sekä muuttaa uskonnon opetussisältöä uusien tutkimustulosten mukaisiksi. Esimerkiksi klassista oppia *sanainspiraatiosta* komitea piti vanhentuneena.¹⁹³ Samoin historiallis-kriittinen raamatuntutkimus pakotti tulkitsemaan monet aiemmin historiallisina kertomuksina esitetyt tapahtumat uudella tavalla.¹⁹⁴ Psykologisen tutkimuksen nousu Suomessa ajoittui myös 1930–1940-luvuille. Eino Kailan vuonna 1934 julkaisema *Persoonallisuus* herätti laajaa huomiota ja samaan aikaan kasvatustieteessä empiirinen lapsipsykologia sai entistä enemmän jalansijaa.¹⁹⁵ Keskeisiä tutkijoita olivat mm. Albert Lilius, J. A. Hollo sekä Karl Bruhn. Psykologinen näkökulma uskontoon poikkesi totutusta. Sitä kuvaa Karl Bruhnin opetusoppiinsa ottama lainaus J. A. Hollolta:

¹⁹⁰ Kktark. kok. ptk. 1948, 58–62.

¹⁹¹ *Salmela* 1948, 26, 129.

¹⁹² *Salmela* 1948, 129–132.

¹⁹³ *KOPSKMI* 1946, 21, 24–25; *Salmela* 1948, 133–134, 139–142.

¹⁹⁴ *Salmela* 1948, 134–135. Suomen herätysliikkeiden raamatuntulkinnan ja historiallis-kriittisen raamatuntutkimuksen välisestä jännitteestä 1900-luvulla *Talonen* 2004.

¹⁹⁵ *Lahdes* 1961, 56; *Päivänsalo* 1971, 165, 179.

...uskonnollinen elämänasenne, joka kehittyneissä muodoissaan on kyllin aartehikas himmentääkseen monessa yksilössä kaikkien muiden arvopiirien subjektiivista merkitystä, on sittenkin vain asenne, toisten yhtä korvaamattomien elämään suhtautumisten ohella.¹⁹⁶

Lapsipsykologisiin tutkimustuloksiin vedoten opetussuunnitelmakomitea edellytti oppiainesten uudelleenarviointia lasten edellytysten ja tarpeiden mukaan. Vallalla ollut uskonnonopetus sai tällä perusteella komitean tuomion. Paljon käytetty ulkoa opiskelu ei tuottanut tutkimusten mukaan tuloksia eikä raamatunkertomusten esittäminen pelastushistoriallisessa järjestyksessä soveltunut lapsille, koska he eivät vielä kenneet historialliseen ajatteluun.¹⁹⁷ Muutamat kansakouluntarkastajat katsoivat myös, ettei kirkkohistorialla ollut kansakoulussa käytännöllistä eikä kasvatuksellista merkitystä.¹⁹⁸ Painopiste oli siis siirrettävä historiallisesta tiedosta empiriaan.

Psykologiset tutkimukset selvittivät, minkälaisia uskonnollisia tarpeita lapsella eri ikävaiheissa oli. Lisäksi eri oppiaineiden mieluisuudesta tehtiin kyselyjä, joiden perusteella opetussisältöjä sekä -menetelmiä tuli arvioida.¹⁹⁹ Psykologiasta nousi myös kokonaisopetuksellinen tarve varsinkin alaluokilla. Siinä oppiaineiden rajat heikkenivät ja käsiteltävät aiheet nousivat lapsen omasta elämänpiiristä.²⁰⁰

Uskonnotlle jäi tehtäviä uudessakin koulussa. Salmelan mukaan tieteen oli tunnustettava rajansa, sillä se ei pystynyt luomaan arvoja. Uskonnon merkitys koulussa oli nimenomaan eettisen kasvatuksen alueella.²⁰¹ Raamattu ei ollut historian ja luonnontieteen oppikirja, vaan se pyrki esittämään kasvattavia kertomuksia.²⁰² Koska tieto ei riittänyt motivoimaan ihmisen moraalista käyttäytymistä, uskonnolle annettiin tiedollisesta kasvatuksesta kokonaan poikkeava tehtävä, jota Koskenniemi luonnehti ”tunnepi-toiseen eläytymiseen kasvattamiseksi”.²⁰³ Arvot eivät siirtyneet kielen välityksellä vaan elämällä.²⁰⁴ Uskontotuntia ei saanut alentaa tavalliseksi arki-

¹⁹⁶ Bruhn 1941, 132–133.

¹⁹⁷ KOPSKMI 1946, 19–21; Salmela 1948, 142.

¹⁹⁸ Kktark. kok. ptk. 1948, 64–65. Historia menetti laajemminkin ”yhteiskunnallista asemaansa” sotien jälkeen. Tommila 1989, 211.

¹⁹⁹ Lilius 1927, 422–448, 524–539; Koskenniemi 1944, 157. Nikander kuvaa tutkimuksessaan kansakouluntarkastajista 1921–1939 kehitystä seuraavasti: ”Sukupolviketjuvelvoitteesta oltiin siirtymässä velvoitteeseen tieteellistä kasvatus.” Nikander 1998, 241.

²⁰⁰ Bruhn 1941, 138–143; Koskenniemi 1944, 178.

²⁰¹ Salmela 1948, 132–133.

²⁰² KOPSKMI 1946, 21; Salmela 1948, 134–143.

²⁰³ Koskenniemi 1944, 114, 266; KOPSKMI 1946, 21, 24.

²⁰⁴ KOPSKMII 1952, 22.

seksi työskentelyksi vaan sen piti ilmentää ”pyhyiden momenttia”.²⁰⁵ Salmelan käyttämä pyhän käsite voitiin tulkita monella tavalla. Hän korosti Koskenniemen tavoin uskonnon merkitystä arkielämää juhlistavana sekä kohottavana voimana eli pyhä oli jotain arkitodellisuudesta erottuvaa. Tämän perusteella käsite sisälsi tietoisuuden transsendenttisen todellisuuden olemassaolosta. Toisaalta pyhän kokeminen saattoi merkitykseltään tulla hyvin lähelle käsitettä ”arvoelämys”, joka oli toinen Salmelan paljon käyttämä termi uskonnonopetuksesta keskusteltaessa.²⁰⁶ Käytännön tasolla pyhyiden korostaminen näkyi pyrkimyksenä muuttaa uskontotunnit hartaushetkeiksi. Näin oli päädytty määrittelemään uskonnonopetuksen muista kouluaineista poikkeava luonne. Sen tehtävä oli rytmittää päivää, viikkoa ja vuotta sekä luoda koulun arkirutiineista erillisiä juhlahetkiä. Oppilaan historiallisen aikakäsityksen uskottiin syntyvän säännöllisestä viikkorytmistä.²⁰⁷

Uskonnon asemassa koulun oppiaineena tapahtui tutkittavana aikana siis selkeä muutos. Kansakoulussa uskonnon viikkotuntimäärä väheni neljästä tai kolmesta tunnista kahteen. Sen lisäksi muutos ilmeni esimerkiksi aapisten sisällöissä. Sotien jälkeen uskonnolliset kertomukset liittyivät vain joulukaan ja pääsiäiseen, kun ne aiemmin olivat tulleet esille muissakin yhteyksissä.²⁰⁸ Edellä on selvitetty 1940-luvulla toimineiden keskeisten koulu- ja kasvatusvaikuttajien tulkintoja. He perustelivat uskonnon merkityksen koulun ja yhteiskunnan omista lähtökohdista käsin. Siten he jättivät esimerkiksi uskonnon transsendentaalisen luonteen avoimeksi. Samoin opetussuunnitelmakomitea hylkäsi ajatuksen kansakoulusta rippikouluun valmistavana kouluna.²⁰⁹ Kouluneuvos Salmela haastoi kirkon uudistamaan julistustaan esittämiensä raamatunhistoriallisten tulkintojen pohjalta. Piispa Elis Gulinin asiantuntijalausunnot komiteassa herättivätkin Salmelan mukaan toiveita.²¹⁰ Kansakoulun opetussuunnitelmakomitea sekä siinä vaikuttaneet puheenjohtaja Salmela ja sihteeri Koskenniemi halusivat tehdä selvän pesäeron vanhan koulun uskonnonopetukseen. Heidän esittämänsä perustelut uskonnon aseman uudelleen arvioinnin tarpeellisu-

²⁰⁵ Kktark. kok. ptk. 1948, 65 (Salmela).

²⁰⁶ Salmelan mielestä uskonnonopetuksessa arvoelämys oli historiallisuutta tärkeämpi. *Kähkönen* 1976, 71.

²⁰⁷ *Koskenniemi* 1944, 266, 268.

²⁰⁸ *Laine Tuija* 2002, 119–120.

²⁰⁹ *KOPSKMI* 1946, 23.

²¹⁰ *Salmela* 1948, 143. Gulinin mukaan tiede ei kumonnut Raamattua, sillä esim. luomiskertomuksen lukijan tuli ottaa huomioon itämaisen maailman synbolinen tapa kuvata tapahtumia. *Kähkönen* 1976, 48.

desta eivät olleet uusia, ja komiteatyöskentelyssä uskonnon osalta näkyikin kautta linjan teologisen tietämyksen puute. Luonnontieteellisen ja uskonnollisen maailmankatsomuksen välinen ensimmäinen laajempi kohtaaminen oli tapahtunut Suomen sivistyneistön keskuudessa jo 1880-luvulla.²¹¹ Samoin historiallis-kriittinen raamatuntutkimus eteni teologisessa tiedekunnassa 1800-luvun lopulta alkaen.²¹² Nämä uudet virtaukset olivat jo varhaisessa vaiheessa tuttuja myös koulumaailmassa.²¹³ Kansakoulun käytäntöihin ne eivät ilmeisesti olleet vaikuttaneet.²¹⁴

Kouluhallituksen sisällä ilmeni niin ikään monenlaista tulkintaa koulujen arvokasvatuksen luonteesta. Poliittikka kytkeytyi jonkin verran viraston nimityksiin, mutta pääosin nimityksiä on luonnehdittu traditionaalisiksi. Vuonna 1950 pääjohtajaksi tullut sosiaalidemokraattien Reino Henrik Oitinen (1912–1978) turhautuikin ajoittain virastonsa konservatiivisuuteen.²¹⁵ Kristillisestä arvomaailmasta vaikutteita saaneita kouluneuvoksia oli kouluhallituksessa 1950-luvulla esimerkiksi Mauno Olavi Karttunen, Martti Erik Miettinen ja Jaakko Tuure Immanuel Toivio.²¹⁶

Evankelis-luterilaisen kirkon kannalta tilanne oli muuttunut. Vaikka uskonnonopetus säilyi koulussa ja kirkolta pyydettiin edelleen lausunto mm. opetussuunnitelmakomitean mietinnöstä, kirkko joutui arvioimaan kasteopetuksen tilaa uudelleen. Koulun antaman uskonnonopetuksen tunnustuksellisuus ei ollut enää itsestään selvä asia eikä kirkon äänellä ollut entisenlaista automaattista painoarvoa. Kirkko aktivoituikin kasvatuskysymyksissä perustamalla vuonna 1948 oman kasvatusasiain keskuksen.²¹⁷ Martti H. Haavio julkaisi uskontopedagogisen perusteoksen *Koulun uskonnonopetuksen rakenne ja henki* tunnustuksellisen uskonnonopetuksen tueksi.²¹⁸

Paikallistasolla seurattiin huolestuneina valtakunnallista komiteatyöskentelyä ja käytyä koulukeskustelua. Forssassa pidetyssä kansakoulukokouksessa 27.10.1950 puhunut kouluneuvos Jaakko Laurila viittasi Ruotsin arkkipiispan käyttämään termiin ”katkenneesta sivistyksestä”. Laurilan

²¹¹ *Juva* 1960, 9–27, 36–48.

²¹² *Murtorinne* 1986, 209–228.

²¹³ *Maunu* 1893, 45–46; HMA FYLA Cc:1 TYO ptk. 5.10.1901.

²¹⁴ Eksegeettinen keskustelu levisi paikallisseurakuntatasolle vasta 1900-luvun viimeisinä vuosikymmeninä. *Talonen* 2004, 111.

²¹⁵ *Autio & Heikkilä* 1990, 123–124.

²¹⁶ *Kouluhallitus* 1979, 174, 185. Mietteisestä *Vuollo* 2003.

²¹⁷ *Kähkönen* 1976, 23, 83. Uskontopedagoginen keskus muuttui sittemmin Kristillisen kasvatuksen keskuksesi ja lopulta Kirkon kasvatusasiain keskuksesi vuonna 1967.

²¹⁸ *Haavio* 1954. Haavion uskonnonpedagogisesta ajattelusta *Pruuhi* 2003.

mielestä Suomen opetussuunnitelmakomitea oli ”katkaissut kehityksen koululaitoksessamme”. Hänen mukaansa opettajilla olisi jatkossa entistä suurempi vastuu.²¹⁹

c. Jatkokoulun uskonnonopetus jatkuu sattumanvaraisena

Tammelassa ja Forssassa oli järjestetty eri kouluilla vuodesta 1893 alkaen huomattava määrä jatkokursseja. Säännöllisempää jatkokurssitoimintaa pyrittiin organisoimaan oppivelvollisuuden myötä vuodesta 1924. Jatko-opetus sisälsi uskonnollis-siveellistä kasvatusta, kansalaiskasvatusta, liikuntaa ja ammattiin valmistamista.²²⁰

Jatkokurssien asema ei ollut tämänkään jälkeen selvä, ja oppisisällöt, kuten myös tuntimäärät, vaihtelivat koulusta ja opettajasta riippuen. Tammelan Letkun koululla ei jatko-opetukseen aluksi kuulunut lainkaan uskontoa. Lukuvuonna 1926–1927 sitä oli 10 tuntia ja niiden aikana käsiteltiin Uudesta testamentista vuorisanaa ja Jeesuksen vertauksia.²²¹ Keskimäärin uskonnonopetusta oli 10–15 tuntia, mutta säännöllistä se ei kuitenkaan ollut. Useassa koulussa käytettiin opetuksen pohjana Fr. W. Foersterin kirjoja.²²² Foerster korosti kirjoissaan moraalisen luonteenkasvatuksen ja kristillisen etiikan merkitystä ihmisen kehityksessä. Jatko-opetukseen sisällytettiin myös kysymykset raittiudesta, terveistä elämäntavoista ja hyvästä käytöksestä.²²³ Lunkaan koulussa jatkokurssilaiset kävivät 20 tunnin aikana lävitse Aarni Voipion *Suomen kirkkohistorian*.²²⁴ Katekismusopetus ja kristinoppi edustivat perinteisempää ainesta.²²⁵ Hengelliset ja isänmaalliset laulut kuuluivat niin ikään opetussuunnitelmiin.²²⁶ Liesjärvellä jatko-opetuksessa käytettiin tiettyjä raamatunkohtia, joita sovellettiin arkielämään. Koulun opettaja Sulo Tanninen pyrki omien sanojensa mukaan totuuden, oikeuden, lähimmäisenrakkauden, sielun ja mielen puhtauden, isänmaan-

²¹⁹ FKA KLTK kansakoulukok. ptk. 27.10.1950.

²²⁰ *Halila* 1949–1950 IV, 227–235.

²²¹ TKA LKUA E OPS 1926–1927.

²²² TKA PRASA Db:1 OPS 1927–1928, 1931–1932; TERA Df OPS 1921–1922; MLÄA Db OPS1934–1935.

²²³ TKA MLÄA Db OPS 1931–1939.

²²⁴ TKA LUA Db:1 OPS 1939–1940.

²²⁵ TKA LNENA Db OPS 1930–1936; LUA Db:1 OPS 1936–1937.

²²⁶ TKA LVIA Db OPS 1925–1926, 1938–1939; PVIA Db:1 OPS 1938–1939; LNENA Db OPS 1936–1937, 1939–1940.

rakkauden ja uskon merkityksen korostamiseen, jotta oppilaasta kehittyisi kelvollinen kansalainen ja tasapainoinen yksilö. Hänen mielestään nimenomaan uskonnollis-isänmaallisen hengen luominen oli jatkokursseilla tärkeätä.²²⁷ Forssan jatkokoulussa oli 1–2 viikkotuntia uskontoa, jolloin opiskeltiin vaihdellen kirkkohistoriaa, vieraita uskontoja, kristinoppia, seurakuntaelämän tuntemusta ja kristillistä siveysoppia. Opetusmetodeina käytettiin mm. keskusteluja ja alustuksia.²²⁸

Jatko-opetus ei ennen sotia saavuttanut sille asetettuja tavoitteita, eikä se tavoittanut kaikkia siihen velvoitettuja. Taloudellisten resurssien vähäisyys pakotti ajoittain myös supistamaan opetusta.²²⁹ Siitä huolimatta jatkokurssit edustivat selvää arvojatkuvuutta. Ne pyrkivät suuntautumaan käytännöllisempään suuntaan ja vahvistamaan oppilaiden kansalaisidentiteettiä, terveitä elämäntapoja ja hyvää käytöstä. Isänmaallisuus ja uskonnollismoraaliset ihanteet sävyttivät myös tätä opetusmuotoa. Sotavuosina uskonto ja maanpuolustusopetus liittyivät läheisesti toisiinsa.²³⁰

Sotien jälkeen jatko-opetus vähitellen vakiintui, mutta käytännön sovellutukset muodostuivat edelleen kirjaviksi ja siten esimerkiksi uskonnon asema oli varsin sattumanvarainen. Tammelassa pidettyihin jatkokursseihin kuului uskontoa 5–25 tuntia lukuvuodessa, mutta oli myös kursseja, joissa uskontoa ei ollut lainkaan. Uskonnon tuntimäärään sisältyi hyvin vaihtelevaa oppiainesta: kristinoppia, raamatunlukua, kirkkohistoriaa, Raamatun henkilökuvia, laulua ja kotielämän siveysoppia.²³¹ Liesjärvellä jatko-opetukseen liittynyt nuorisotyö pyrki edistämään raittiutta ja hyviä tapoja tunnuksenaan koti, uskonto ja isänmaa.²³² Loimosen jatkokursseilla puolestaan opeteltiin raamatunlauseita ulkoa. Opettaja myönsi oman uskonnollisuutensa vaikuttavan oppisisältöön.²³³

Forssan jatkokoulun ensimmäisellä luokalla oli uskontoa kaksi viikkotuntia, mutta toisella ei yhtään.²³⁴ Sotien jälkeen myös jatkokoulussa vahvistui yleinen pyrkimys muuttaa uskonnontunnit hartaustilaisuuksiksi, joissa

²²⁷ TKA LVIA Db OPS 1935–1936.

²²⁸ FKA JLUA 1934–1954 V OPS 1934–1940.

²²⁹ *Halila* 1949–1950 IV, 236.

²³⁰ FKA JLUA 1934–1954 V OPS 1941.

²³¹ TKA KLÄÄ Db:1 OPS 1941–1942, 1945–1946, 1947–1948; LVIA Db OPS 1940–1941, 1942–1943; LNENA Db OPS 1940–1941, 1945–1953; LUA Db:1 OPS 1941–1942, 1943–1945; MLÄÄ Db OPS 1944–1945, 1948–1949; PRASA Db:1 OPS 1941–1942, 1943–1944; PVIA Db:1 OPS 1941–1947; SKASA D OPS 1955–1956.

²³² TKA LVIA Db OPS 1945–1946.

²³³ TKA LNENA Db OPS 1948–1949.

²³⁴ FKA JLUA 1934–1954 I tuntijako 1947–1948; V OPS 1940–1954.

oppilaat ja opettajat suorittivat ohjelmaa.²³⁵ Kansakouluntarkastaja Frans Nurmi muistutti kuitenkin oppilaan uskonnollisiveellisen tunne- ja tahtielämän syventämisen vaativan kristinuskon historiallisen kehityksen käsittelyä ja Raamatun henkilöiden elämään perehtymistä.²³⁶ Kristinuskon historiallinen luonne jäi yleisen ilmapiiirin vuoksi niin jatkokoulussa kuin muussakin kansakouluopetuksessa sotien jälkeen sivummalle, mutta useat jatkokurssien ja -koulujen opettajat noudattivat Nurmen toivomusta ainakin jossain määrin käyttäessään uskontotuntien oppikirjana Eino Sormusen ja O. A. Kärnän *Uskontoa jatkokouluille*. Kirjan ensimmäisessä osassa tutustuttiin Raamatun henkilöiden luonteenpiirteisiin sekä uskonnollisiveelliseen kehitykseen ja jälkimmäinen puolisko sisälsi kotielämän siveysopin.²³⁷

8. Koulun hartaudet ja juhlat

a. Aamuhartaus uskonnollisen ja yhteisöllisen kasvatuksen välineenä

Forssan yhteiskoulun juhlasalissa pidettiin joka aamu aamuhartaudet, kuten voimassa ollut oppikoulun vuoden 1872 koulujärjestys edellytti. Ensiluokkalaiset asettuivat rivistöksi katederin eteen ja muut luokat marssivat järjestyksessä heidän taakseen. Aluksi hartauksia pitivät ainoastaan koulun johtaja ja johtajatar. Myöhemmin lähes kaikki opettajat osallistuivat vuorolaan rukouksien pitoon, ja 1950-luvulla myös teinikillan oppilasjäsenet vastasivat yhdestä vuorosta viikossa.²³⁸

Aamurukousten rakenteessa ei ollut tapahtunut muutoksia: virsi, Raamatunteksti ja rukous. Jollekin ylemmän luokan oppilaalle oli uskottu virsien säestäminen, ja se koettiin tärkeäksi luottamuksen osoitukseksi. Uskonnonopettajat sisällyttivät rukouksiin myös vapaamuotoisen puheosuuden. Johtajaopettaja Mikko Sipposen sota-aikana pitämistä aamuhartauksista jäi oppilaiden mieleen syvä huoli isänmaan tulevaisuudesta. Ruotsin kielen opettajattaren Ester Knoblockin hartaudet oppilaat puolestaan

²³⁵ FKA JLUA 1934–1954 V OPS 1945–1954.

²³⁶ FKA JLUA 1934–1954 IV F. Nurmen kirje jatkokoulun johtajalle OPS:sta 28.9.1947.

²³⁷ *Sormunen & Kärnä* 1937.

²³⁸ FYK vkert. 1951–1952.

kokivat moralistisiksi varoitussaarnoiksi.²³⁹ Eräs opettaja piti ns. virsikirjarsatsioita, ja rangaistuksista saatettiin ilmoittaa julkisesti hartauden yhteydessä.²⁴⁰ Aamurukouksiin sisältyi siis monenlaisia viestejä. Samanaikaisesti niissä ilmenivät kuri, tarkkaan ohjattu käyttäytyminen, hierarkkinen järjestys sekä toisaalta keskellä elämän karua todellisuutta oleminen ja uskonnollisen lohdutuksen esillä pitäminen.

Tammelan ja Forssan kansakouluissa aamurukousperinne jatkui entiseen tapaan, vaikka kansakoulun lainsäädäntö ei niitä mainitsekaan ennen vuotta 1958.²⁴¹ Forssan suurimmissa kansakouluissa kävi vähitellen mahdolltomaksi kokoontua yhteen paikkaan, joten aamurukouksiin osallistuttiin useammassa pienessä ryhmässä.²⁴² Yhteisten tilojen pienuuden lisäksi järjestyksenpidolliset ongelmat saattoivat vaikuttaa uusiin käytäntöihin. Keskuskansakoulussa aamuhartaudet toteutettiin koulutalon valmistuttua 1954 siten, että keskusradiosta soitettiin virsi ja sen jälkeen kukin opettaja jatkoi hartauden pitoa omassa luokassaan.²⁴³ Vuodesta 1950 alkaen koulut käyttivät esitätettyä opetussuunnitelmalomaketta, jossa jokainen koulupäivä edellytettiin aloitettavaksi aamuhartaudella luokassa.²⁴⁴ Esitätetyssä opetussuunnitelmalomakkeessa päivän päätösrukousten asema ei ollut niin vahva kuin aamurukousten. Opettajalle jätettiin kuitenkin mahdollisuus päättää päivän koulutyö lyhyeen loppurukoukseen.²⁴⁵ Aamu- ja iltarukousten lisäksi myös ruokarukoukset oli vähitellen liitetty kansakoulun säännölliseen päivärytmiin. Ennen kouluruokailun yleistymistä ruokarukousten opiskelu oli kuulunut uskontotuntien oppisisältöihin.²⁴⁶ Yläkansakoulussa ja jatko-opetuksessa 1950-luvulla käytetty kotitalousoppikirja edellytti hyvältä ruokapöytäkäyttäytymiseltä sitä, että ennen istuutumista pöytään ruoka siunattiin.²⁴⁷

Kasvatusteoreetikot perustelivat 1940-luvulta alkaen rukousten pitoa enenevässä määrin muista kuin perinteisen kristillisen kasvatuksen lähtö-

²³⁹ *Rakas vanha koulu* 1999, 94 (Aukee), 105–106 (Lusa). Knoblock toimi koulussa opettajana vuosina 1903–1949.

²⁴⁰ *Rakas vanha koulu* 1999, 121; HMA FYLA Ca:1 op.kok. ptk. 28.10.1931.

²⁴¹ AsK 321/23.7.1958 § 7: ”Päivän työ aloitetaan lyhyellä alkuhartaudella.”

²⁴² FKA HVAA 1947–1961 Db OPS 1955–1956.

²⁴³ FKA KLUA Db:3 OPS 1954.

²⁴⁴ TKA LVIA Db OPS 1950–1960.

²⁴⁵ TKA PVIA Db:1 OPS 1934–1935, 1950–1951; TORA Db OPS 1956–1957; FKA KLAA Db:3 OPS 1962–1963. *Koskenniemi* 1944, 268. Esitätettyä lomaketta täydennettiin, yli- ja alleviivattiin kunkin koulun oman käytännön mukaisesti.

²⁴⁶ TKA LUA Db:1 OPS 1917–1918. *Koskenniemi* 1944, 268. Tammelassa koulukeittolaitominta alkoi mahdollisuuksien mukaan 1.10.1938. *Ojanen* 1997, 52.

²⁴⁷ *Lummaa & Olsonen & Sihvonon* 1951, 60.

kohdista käsin. Opetusopissaan Matti Koskenniemi korosti aamu-, ruoka- ja päätösrukousten merkitystä sosiaalisen kasvatuksen välineenä. Ne vaikuttivat hänen mielestään ”kohottavasti” ja antoivat oppilaille ”voimanlisää” sekä ennen kaikkea ne rytmittivät koulupäivää.²⁴⁸ Kansakoulun opetussuunnitelmakomitea oli samoilla linjoilla, vastasihan Koskenniemi pitkälti senkin tekstistä. Komitea suositteli yleisluonteisia ja yhdistäviä hartauksia, joissa ei luettaisi hartauskirjoja ja jotka välttäisivät opillisia sekä tunnustuksellisia korostuksia. Komitean mielestä hartauden ei tarvinnut aina olla uskonnollinen.²⁴⁹ Jyväskylän kasvatustieteiden korkeakoulun uskonnonlehtori (1937–1948) ja sittemmin kasvatustieteiden ja opetusopin professori (1949–1964) Martti H. Haavio puolestaan pyrki pitämään esillä kouluhartauksien kristillistä luonnetta. Hän myönsi niiden yhteisökasvatuksellisen merkityksen ja sen, että hartauksissa oli hyvä mahdollisuus käsitellä ajankohtaisia kysymyksiä, mutta hartauksien sisäiseen luonteeseen kuului hänen mielestään pitäytyminen Raamattu- ja Kristus-keskeisyydessä. Siksi Haavion mukaan tuli välttää aamurukouksien muuttumista kurinpidon välineiksi. Tuon ajan pedagogisten painotusten mukaan hän korosti sitä, että rukouksilla ei ollut niinkään opetuksellista luonnetta vaan ne tähtäsivät ensi sijassa ”tunteenomaiseen eläytymiseen”. Aamurukous oli suoja vaaroja ja kiusauksia vastaan sekä voimanantaja vaikeuksissa. Haavio muistutti myös lauantain ja juhlapyhien aaton aamu- ja iltahartauksien merkityksestä pyhään valmistaututtaessa.²⁵⁰

Yleisten ohjeiden lisäksi kunkin koulun traditiosta ja opettajien vakauksesta paljon riippui se, minkälaisia muotoja ja sisällöllisiä korostuksia hartauselämä sai. Vaikka pienissä maalaishartauskouluissa rukousten hierarkkinen puoli ei noussut niin selvästi esille kuin yhteiskoulussa, opettajien keskinäiset valtasuhteet ja erimielisyydet tulivat käytännön järjestelyissä ilmi: Kuka valitsi laulettavan virren? Kenen vastuulla rukousten pitäminen lopulta oli? Nämä sinänsä pienet ongelmat saattoivat muodostua työyhteisöä rasittaviksi arvovaltakysymyksiksi.²⁵¹

Koulun hartauselämällä oli keskeinen sija sekä koululaisten että opettajien arjessa. Keskinäiset tapaamisensa opettajat aloittivat ja päättivät hartauksella, joka sisälsi vaihdellen virren tai hengellisen laulun, raamatunkäsitelmän, puheosuuden ja rukouksen. Tammelan opettajayhdistyksen kokouksissa jäsenet vastasivat vuorotellen alkurukouksesta. 1950-luvun lopussa hartauden pitäminen siirtyi yhä useammin rovasti Salonen vastuulle.²⁵²

²⁴⁸ Koskenniemi 1944, 268.

²⁴⁹ KOPSKM II 1952, 29.

²⁵⁰ Haavio 1936, 261; 1954, 230–234; Pruuki 2003, 214–217.

²⁵¹ TKA FK pvk. 14.11.1942, 29.5.1947, 29.3.1961, 31.5.1963.

²⁵² HMA TOYA Ca:3–Ca:6 ptk. 1923–1960.

Opettajien piirikokoukset alkoivat niin ikään joko alkuhartaudella tai jumalanpalveluksella.²⁵³

Hartauskäytäntö säilyi sekä koulussa että opettajien keskinäisissä kokouksissa vahvana. Se muodosti rituaalisen tavan, joka rytmitti päivän ja tapaamisen kulkua. Näin koulumaailman omista lähtökohdista käsin perusteltuna vanha traditio sai jatkaa tilanteessa, jossa yhteiskunnan kannalta toissijaisiksi tulkitut tehtävät joutuivat erityisesti 1940-luvulta alkaen uudelleen arvioitaviksi.

b. Juhla katkaisee arjen

Portaan kansakoululla 25.5.1927 vietetyn kevätjuhlapäivän ohjelma oli seuraava:

Rukoukset
Uskontotunti Tuhlaajapojasta
Laulu "Sua kiitän äiti"
TAUKO
"Kolme sanaa" (Kaarina)
Laulua: "Kevätlintuja ilmassa"
"Kellot kaikuu"
"Pieni pilvi illalla"
Runo (Selma)
Laulua: "Terve päivä Pohjolahan"
"Kevät armainen"
"Ilon ääni ihanainen"
Kertomus (Helvi)
Runo (Anne)
Laulua: "Sun rauhasi anna"
"Soi kiitokseksi"
"Herra Luoja taivasten"
TAUKO
Laulua: "Nyt kesäkulta vallitsee"
"Kouluhumme kulkea"
Puhe: "Mestari"
Petyykit
Amen.²⁵⁴

Vuositutkinto oli 1800-luvulla päättänyt kansakoulun lukuvuoden, mutta 1900-luvun alussa kuulustelutilaisuus vähitellen muuttui edellä olevan kal-

²⁵³ HMA Hämeenlinnan läntisen piirin kktark. Cb:1, piirikok. ptk. 1885–1930; FKA KLTK Forssan piirin kansakoulukok. ptk. 6.5.1946, 19.5.1947, 10.5.1948, 28.4.1949, 27.10.1950, 22.3.1958.

²⁵⁴ TKA FK leikekirjassa ohjelmanappunen 25.5.1927.

taiseksi ohjelmalliseksi kevätjuhlaaksi. Portaan kansakoulun kevätjuhlapäivän keskeisiä elementtejä olivat uskonto, musiikki, isäninaa, keväinen luonto, koti, työ ja velvollisuudentunto. Tammelan opettajayhdistys järjesti sotien jälkeen kansakoulujen yhteisiä kevätjuhlia. Tammelan kirkossa pidetyn koululaisjumalanpalveluksen jälkeen siirryttiin iltapäivällä urheilukentälle kansakoulujen välisiin yleisurheilukilpailuihin.²⁵⁵ Lukuvuosi saatettiin myös aloittaa jumalanpalveluksella.²⁵⁶ Forssassa pidettiin niin ikään lukuvuoden alussa ja lopussa kansakoulujen yhteisiä jumalanpalveluksia.²⁵⁷ Tampereen hiippakunnan piispa Aleksi Lehtonen pyrki piispantarkastuksissa vakiinnuttamaan koululaisjumalanpalvelusten asemaa, mutta esimerkiksi Tammelan maaseutupitäjässä matkojen pituudet ja kuljetusten kalleus rajoittivat tapaa.²⁵⁸

Kansakoulun joulujuhla päätti puolestaan syyslukukauden arkisen työn. Forssan Kuhalan kansakoulussa vietettiin 19.12.1927 perinteistä kuusijuhlaa, jossa sali oli koristeltu, joulukuusi sijaitsi keskeisellä paikalla ja luokat olivat harjoitelleet omat ohjelmanumeronsa. Tilaisuuden kulku oli seuraava:

Virsi 2 ja rukous
 Laulua
 Lausuntaa (IV luokka)
 Kertomus (IV luokka)
 Laulua
 Kertomus (II luokka)
 Vuorokeskustelu (I luokka)
 Laulua
 Kertomus (I luokka)
 Vuorokeskustelu (IV luokka)
 Laulua
 Lausuntaa (II luokka)
 Vuorokeskustelu (II luokka)
 Laulua
 Lausuntaa (III luokka)
 Vuorokeskustelu (III luokka)
 Virsi 11 ja rukous²⁵⁹

Esityksiä oli runsaasti, mutta ohjelmanumerot olivat lyhyitä ja väliin oli sijoitettu tuttuja joululauluja, jotka liittyivät joulun kristilliseen sanomaan.²⁶⁰ Kuusijuhlan ohjelma oli muissakin kouluissa samankaltai-

²⁵⁵ HMA TOYA Ca:5 ptk. 13.2.1945; Ca:6 ptk. 8.9.1951, vkert. 1948, 1949, 1950, 1958; TKA LKUA Aa:1 kirje 7.5.1952.

²⁵⁶ HMA TOYA Ca:4 ptk. 6.5.1933.

²⁵⁷ FKA KLTK ptk. 9.9.1946, 28.4.1947, 6.9.1950.

²⁵⁸ HMA TATA Ce:11 Tammelan piisp.tark.ptk. 9.–10.5.1936.

²⁵⁹ FKA KLAA Cb:1 opettajakunnan ptk. 19.12.1927. Ks. myös 20.12.1928, 21.12.1935.

²⁶⁰ Musiikinopetus painottui virsien ja hengellisten laulujen opetteluun. FKA KLAA Db:1 OPS 1927–1928.

nen eikä sota-aikakaan katkaissut kyseistä traditiota.²⁶¹

Kinkerit muodostivat seurakuntaa ja koulua yhdistävän vuosittaisen juhlatilaisuuden siellä, missä niitä pidettiin. Niiden kuulusteluluonne lieveni vähitellen, ja ainakin Tammelassa opettajat pystyivät papiston kanssa sopimaan koululaisten kinkereille osallistumisesta ilman riitoja. Mikäli oppilaiden mukanaolo kinkereillä ei ollut mahdollista, pidettiin samana päivänä koululla kirkkoherran kuuntelutunti.²⁶² Tosin papisto joutui myöntämään koulun sekä heikentäneen kirkollisten lukukinkereiden perinnettä että ottaneen tehtävän itselleen:

Yleiseen ajatellaan, ettei lukusilla ole enää sitä merkitystä kuin ennen, kun kaikki lapset käyvät koulua.²⁶³

Forssassa seurakunnallinen kinkeriperinne olikin katkennut.²⁶⁴ Piispantarkastusten yhteydessä piispa vieraili niin yhteiskoulussa, yhteislyseossa kuin kansakouluissakin kuuntelemaan uskonnotunteja. Käynnit muodostuivat enemmän juhla- kuin tarkastustilaisuuksiksi.²⁶⁵

Sodat synnyttivät kouluyhteisössä uusia isänmaallisia juhlia. Forssan yhteiskoulun Karjala-seura hankki koulunsa seinälle vuonna 1934 muistolaatan, johon oli kaiverrettu vapaussodassa kaatuneiden oppilaiden nimet ja vuosittain sen äärellä järjestettiin muistohetki.²⁶⁶ Lokakuussa 1948 yhteiskoulun seinälle kiinnitettiin toinen laatta, jossa oli talvi- ja jatkosodassa kaatuneiden entisten oppilaiden nimet. Paljastus- ja luovutustilaisuus päättyi isänmaalliseen virteeseen.²⁶⁷ Uskonnollis-isänmaallinen traditio nousi esille myös yhteiskoulun täyttäessä vuosia.²⁶⁸ Kansakoulujen vuosijuhlatilaisuuksissa kansakouluntarkastaja ja seurakunnan papit olivat itseoikeutettuja kutsuvieraita ja samalla juhlapuhujia.²⁶⁹

²⁶¹ FKA JLUA pvk. 22.12.1944, joulujuhlan ohjelma.

²⁶² HMA TATA Hg:8 Tammelan srkk. 1922–1926; Hg:10 Tammelan rovastikunnan kertomus 1932–1936; TOYA Ca:5 ptk. 13.2.1945; TKA FK pvk. 5.2.1946.

²⁶³ HMA TATA Hg:8 Tammelan srkk. 1922–1926.

²⁶⁴ HMA TATA Hg:10 Tammelan rovastikunnan kertomus 1932–1936; Eg:1 Tammelan lääninrovastin kertomus 1952–1956.

²⁶⁵ HMA TATA Ce:12 Forssan piisp.tark.ptk. 8.–12.4.1938; Ce:15 Forssan piisp.tark.ptk. 26.–30.1.1951.

²⁶⁶ HMA MS puheet 28.1.1934, 28.1.1935, 28.1.1936, 28.1.1939

²⁶⁷ *Ojanen* 1998, 125.

²⁶⁸ FYK vkert. 1924–1925; FYL vkert. 1949–1950; *Ojanen* 1998, 74, 99–100, 125–126; *Rakas vanha koulu* 1999, 11, 22–25, 54.

²⁶⁹ TKA SRIA Ca jk. ptk. 26.1.1932; RMAA Ca jk. ptk. 3.2.1938; KLÄA Ca:3 jk. ptk. 25.8.1947; LKUA Ca:1 jk. ptk. 17.8.1953, 9.9.1958; TORA Ca jk. ptk. 28.4.1954.

Suurin osa koulun juhlista rakentui edelleen kirkolliselle perinteelle. Sisällöllisesti juhlat olivat uskonnollisia, ja papit olivat mukana ohjelmansuorittajina. Koulun omia kasvatuksellisia tavoitteita juhlat tukivat myös hyvin. Opettajien ja koulujen avuksi julkaistiin mm. valmiita ohjelmistoja.²⁷⁰ Matti Koskenniemi korosti juhlien kasvattavaa merkitystä, koska ne antoivat mahdollisuuden ”tunteenomaiseen eläytymiseen siihen arvopitoiseen maailmaan, joka juhlatilanteessa avautui”. Juhlissa siirrettiin arki sivuun, kunnostettiin tila ja pukeuduttiin juhlan arvon mukaisesti. Koskenniemen korostama yhteisöllisyys ilmeni juhlissa luontevalla tavalla.²⁷¹

9. Historian kunnioitus

Tammelassa ja Forssassa opettajat olivat traditio- ja historiatietoisia, mistä oli osoituksena aktiivinen kiinnostus oman kotiseudun menneisyyteen. Yhteiskoulun johtaja Jooseppi Sajaniemi oli paikallishistorian harrastajana aloittanut 1900-luvun alussa museoesineiden keruun.²⁷² Linikkalan koulun johtajaopettaja Tarmo Hirsjärvi julkaisi lukuisia paikallishistoriallisia yleisesityksiä.²⁷³ Hänen ensimmäinen kirjansa oli ollut kaksiosainen Tammelan kansanopetuksen vaiheita käsittelevä kuvaus, jota täydensi Haudankorvan entisen johtajaopettaja Juuso Ranttilan sotien jälkeen julkaisema Tammelan kansakoululaitoksen 80-vuotishistoriikki.²⁷⁴ Opettajat toimivat myös aktiivisesti maakuntahengen ja kulttuuritoiminnan ylläpitäjäksi vuonna 1923 perustetun Lounais-Hämeen Kotiseutu- ja Museoyhdistyksessä. Yhdistys julkaisi mm. 1955 alueen kansakouluja varten kotiseutulukemiston, jossa käsiteltiin myös Lounais-Hämeen kirkollisia oloja. Kouluhallitus hyväksyi oppikirjan alueen kansakoulujen yläluokkien käyttöön.²⁷⁵ Lisäksi historian oppikirjoissa kirkkohistoria oli luonnollinen osa yleistä historiallista kehitystä.²⁷⁶

²⁷⁰ *Stenroth* 1926, 1931; *Kankainen* 1936.

²⁷¹ *Koskenniemi* 1944, 266, 268.

²⁷² *Ojanen* 1998, 28.

²⁷³ *Hirsjärvi* 1925; 1926; 1928; 1929 a; 1929 b; 1930; 1932.

²⁷⁴ *Hirsjärvi* 1921; *Ranttila* 1948.

²⁷⁵ *Kotiseutulukemisto* 1955; *Peltovuori* 1993, 449.

²⁷⁶ *Sarva & Niemi* 1941; *Mantere & Sarva* 1943; *Heporauta* 1947.

Yhteiskoulun johtaja J. E. Hyötyniemi, joka itse julkaisi useita historiallisia tutkimuksia ja tutkielmia²⁷⁷, perusteli kotiseutuharrastusta historian merkittävällä roolilla elämän opettajana. Vanha testamenttikin oli hänen mukaansa tällainen opettaja ja siihen sisältyvä neljäs käsky velvoitti kunnioittamaan aikaisemmin eläneiden ihmisten työtä. Edellisten sukupolvien kunnioittaminen toteutui kotiseutututkimuksessa ja kansanperinnettä kerättyäessä.²⁷⁸

Historian arvostaminen merkitsi Hyötyniemen mielestä samalla Jumalan ja hänen johdatuksensa kunnioittamista. Tradition ja historiallisen jatkuvuuden olemassaolo perustui hänen mukaansa siihen, että Jumala ilmoitti itsensä tietyissä historiallisissa tilanteissa. Jumala sitoutui luomisessa ihmiskunnan konkreettiseen elämään ja johti Kaitsijana historian kehitystä kohti päämäärää, ajan täyttymistä ja iankaikkisuuden lopullista toteutumista. Vaikka ihminen näkikin historiassa ”Jumalan askelten jälkiä”, varsinainen tavoite oli ”ylhäällä kirkkauden maailmassa”, jota aika ei kuluttanut.²⁷⁹ Ajalle oli siis tyypillistä, että se kului, vanheni ja lopulta hävisi, mutta historian tapahtumissa oli Hyötyniemen mukaan havaittavissa myös ”ikuisuuden säikeitä”, jotka eivät katkenneet vaan edustivat jatkuvuutta.²⁸⁰ Säilyttävän luonteensa lisäksi kristinusko sisälsi uudistavaa voimaa, joka sekin merkitsi välitöntä yhteyttä siihen osaan traditiota, jolla oli pysyvä arvo.²⁸¹ Hyötyniemen mukaan kristillisestä uskosta avautuivat laajat näköalat kuten korkeasta tornista ja sieltä käsin pystyi erottamaan muuttuvan pysyvästä.²⁸²

Uusille ylioppilaille vuonna 1934 puhunut yhteiskoulun johtaja Mikko Sipponen korosti niin yksityisen ihmisen kuin yhteiskunnankin oikean kehityksen rakentuvan menneisyyden, nykyisyyden ja tulevaisuuden keskinäiselle vuorovaikutukselle. Muistoksi ylioppilaille Sipponen jätti ”parhaimmat sanat” mitkä hän mielestään osasi eli kullekin erikseen kohdistetun Herran siunauksen.²⁸³ Historian kulkuun sisältyvä Jumalan tarkoitus ja siunaus antoivat yksityiselle ihmiselle – sekä oppilaalle että opettajalle – uskoa ja luottamusta elämään. Tammelan ja Forssan opettajien yksi hengel-

²⁷⁷ *Hyötyniemi* 1927, Piirteitä tohtori A. E. Granfeltin toiminnasta Tammelan seurakunnan kirkkoherrana; 1942, Suomen kansanopetuksen historia ennen nykyaikaista kansakoululaitosta; 1953, Kemin kaupunkiseurakunta 1902–1952. Hänen tutkimustensa ja tutkielmiansa luettelo *Hyötyniemi* 1953, 73.

²⁷⁸ HMA TOYA Ca:4 ptk. 7.5.1927.

²⁷⁹ *Hyötyniemi* 1929, 9.

²⁸⁰ *Hyötyniemi* 1929, 81.

²⁸¹ *Hyötyniemi* 1929, 42–45.

²⁸² *Hyötyniemi* 1929, 137.

²⁸³ HMA MS puhe 31.5.1934.

linen tunnuslaulu oli E. C. Richardtin sanoittama ja P. J. Hannikaisen säveltämä *Riennä riemuin eespäin vaan*, jota he lauloivat monissa eri yhteyksissä²⁸⁴ :

1. Riennä riemuin eespäin vaan / Tietä Jumalasi,
::Joskin löydät määrämaan, / Vasta kuollessasi.::

2. Ällös pelkää yötä maan: / Taivaan tähdet loistaa.
::Luota Herraan Jumalaan, / Hän voi varjot poistaa.::

3. Totta sekä oikeaa / Horjumatta puolla!
::Herran tiellä ihanaa / Elää on ja kuolla.::²⁸⁵

Laulun näkökulma painottui yksilöhurskauden puolelle, mutta implisiittisesti siihen sisältyi teleologinen historiakäsitys, jossa Jumalan johdattukseen luottaen yksityinen ihminen saattoi turvallisesti katsoa eteenpäin.

Suomen historialliset käännekohdat nostattivat esille kysymyksen ihmisen oman työn ja Jumalan johdatuksen välisestä suhteesta. Yhteiskoulun johtaja Mikko Sipponen muistutti ennen sotia aikaisempien sukupolvien työstä. Heiltä lahjaksi saatu isänmaan vapaus edellytti uudelta sukupolvelta uhrauksia.²⁸⁶ Perityn arvostaminen nousi Sipposella, kuten jo aiemmin Hyötyniemellä, kymmenen käskyn laista, erityisesti sen neljännessä käskystä: ”Kunnioita isääsi ja äitiäsi, että kauan eläisit siinä maassa, jonka Herra, sinun Jumalasi, sinulle antaa.” (2. Moos. 20:12). Käskyn horisontti ulottui menneisyydestä tulevaisuuteen. Kunnioituksen kohteiksi Sipponen nosti esi-isät ja -äidit. Hänen mukaansa eilisen pitäminen arvossa suojeli isänmaan nykyisyyttä ja huomista, käskyn lupauksen mukaisesti.²⁸⁷

Fanny Kajarto tulkit si ensimmäisiä sotavuotia 1939–1941 Jumalan suojeluksesta käsin. Inhimillisesti arvioitu historian kulku saattoi kaitselmuksen myötä muuttaa suuntaa ja siten pienen maamme mahdollisuudet sodassa perustuivat taistelutahdon lisäksi jumalalliseen sallimukseen.²⁸⁸ Fanny Kajarto kävi sota-ajan päiväkirjoissaan jatkuvaa sisäistä taistelua siitä, ansaitsiko Suomen kansa Jumalan suojeluksen ja jos ansaitsi, kuinka kauan Jumalan kärsivällisyys kestäisi. Se todellisuus, minkä Kajarto rintamalla oman sotaväen keskellä kohtasi, ei vastannut hänen idealistista kuvaansa

²⁸⁴ HMA TOYA Ca:4 ptk. 17.1.1925; FKA JLUA 1934–1954 VIII Forssan tarkastuspiirin piirikok. 2.–3.10.1937 ptk., KLTk ptk. Kansakoulukok. 22.11.1952; TKA FK lehtileike 17.10.1944; LNENA Ca:2 varhaisnuorisokerhon ptk. 19.10.1954.

²⁸⁵ *Hengellisiä lauluja ja virsiä* 1918, nro 230.

²⁸⁶ HMA MS puhe 6.12.1937, puhe 28.1.1938.

²⁸⁷ HMA MS puhe heimopäivänä 15.10.1938; Lyytiön muotokuvan paljastuspuhe syksyllä 1939.

²⁸⁸ HMA TOYA Ca:5 vkrt. 1939–1942. Fanny Kajarto toimi tuolloin opettajayhdistyksen sihteerinä.

Jumalaan turvaavasta kansasta.²⁸⁹ Toisaalta hän uskoi Jumalan täydelliseen suvereenisuuteen, johon mahtui myös armo. Kajarto toisti erästä perusajattustaan, jonka mukaan ihmisen elämä on Jumalan käsissä ja hänen tahtonsa oli kaikesta huolimatta aina paras.²⁹⁰

Välirauhan solmiminen maaliskuussa 1940 toi pohdiskeluun historian kulusta uuden vivahteen. Mikko Sipponen halusi kaikesta huolimatta luottaa Jumalan huolenpitoon historian vaiheissa:

...kaiken ohimenevän inhimillisen yläpuolella on ikuinen oikeus ja totuus. Muutoin elämä on pohjaa vailla, tarkoitukseton taakka.²⁹¹

Sipponen jakoi näin Suomessa yleisesti vallinneen käsityksen, jonka mukaan välirauhan ehdot eivät täyttäneet oikeuden ja totuuden ehtoja. Hän palasi jatkosodan jälkeen samaan teemaan. Ikuista oikeutta ja totuutta edusti hänen mukaansa ”Kansojen Kaitsija ja Historian Jumala”, joka johdatti eksyneet ihmiset ja kansat pois pimeydestä. Ajan punainen lanka oli

Mikko Sipponen toimi Forssan yhteiskoulun ja -lyseon johtajana ja rehtorina 1930–1949. Hän jatkoi lyseon historian lehtorina vuoteen 1955 saakka. Valokuva Hannu Sumi.

²⁸⁹ TKA FK pvk. 19.7., 26.7., 13.8.1942; juhannus 1943, 26.6., 5.7., 7.7., 13.7., 6.10.1943.

²⁹⁰ TKA FK pvk., 15.3.1940; 26.4., 16.11.1941; 5.7.1942; 2.7., 7.7.1943; Kajarron muistopuhe Väinö Hurmeen hautajaisissa sota-aikana.

²⁹¹ HMA MS puhe 31.5.1940.

nähtävissä historian vaihtuvissa tapahtumissa, kunhan kansa pysyisi uskollisena ”kristillis-siveelliselle elämänkäsitteelle”, jonka varassa esivanhemmatkin olivat elämänsä eläneet. Maailmankatsomuksellinen perustus oli osoittanut kestäväyytensä ja sen luomalle pohjalle tuli Sipposen mielestä tulevaisuuskin rakentaa.²⁹²

Sipponen varoitti siis sotien jälkeisessä murrosvaiheessa hylkäämästä kristillistä maailmankatsomusta, ettei historian punainen lanka katoaisi näkyvistä. Sota-ajan jälkeen nuorison aatemaailma oli hänen mielestään pirstaleina. Ihmiset eivät enää välttämättä tunnustaneet mitään yleispätevää totuutta. Ateistisen tulkinnan mukaan ei ollut hyvää eikä pahaa. Sipponen korosti sen sijaan sisäisen vapauden ja onnellisuuden mahdollisuutta, mutta se edellytti ihmiseltä sovintoa omantuntonsa kanssa. Itsensä voittaminen antoi elämälle lujan pohjan seisoa horjumatta. Laumasieluisuus ei Sipposen mielestä suonut vapautta. Jumalan tahto oli se, ettei ihmisen pitänyt olla lauman osana vaan hänen tuli pysyä vapaana kehittyäkseen. Vapaus merkitsi sovintoa tradition, nykyisyyden ja tulevaisuuden kanssa. Totuudellisuuden, tiedon ja taidon, vastuuntunnon sekä kristillisen rakkauden avulla voitiin rakentaa yhteiskuntaa. Sipposen mukaan ihmisen oli otettava oppia menneisyydestä ja oltava samalla todellisuudentajuinen nykyisyyden kanssa sekä ymmärrettävä tulevaisuuden tarpeet.²⁹³ Vapaus ajan hetkellisistä pintailmiöistä edellytti ihmiseltä hänen mielestään siis kahtalaista asennoitumista: työtä oli tehtävä kaikin voimin, ja toisaalta sai jättäytyä kokonaan Jumalan huolenpidon varaan.

J. E. Hyötyniemen ja Mikko Sipposen lisäksi myös muut yhteiskoulun johtajat olivat historiallisesti orientoituneita. Yhteiskoulun johtajien ja yhteislyseon rehtorien oppiaineet painottuivat ajan henkeä mukaillen. 1950-luvun alkuun saakka he opettivat historiaa, uskontoa tai suomea. Historia oli johtajien opetusaineena vuoteen 1949 ja vuodesta 1951 alkaen rehtorina toimineen Rolf Rajalinin oppiaine oli luonnonhistoria (biologia) ja maantiede.²⁹⁴ Rehtori Rajalin tunnisti 1959 ajassa liikkuneet vahvat muutospaineet. Sodan jälkeinen aatteettomuus ja suuret ikäluokat uhkasivat muuttaa koulun sisäistä henkeä. Vaikka Rajalin edustikin tuolloin muodissa ollutta tieteenalaa, hän tunnusti myös tradition arvon. Koulun perinteet merkitsivät syviä juuria, joita hänen mukaansa tuli uudessa tilanteessa erityisesti vaalia.²⁹⁵

²⁹² HMA MS puhe 22.6.1945.

²⁹³ HMA MS kevätjuhlapuhe sotien jälkeen.

²⁹⁴ *Ojanen* 1998, 28, 43, 49, 61, 85, 130, 221–222, 225. Rajalinin jälkeen vuonna 1973 valittu rehtori Jaakko Löytyniemi oli matematiikan ja fysiikan lehtori. *Ojanen* 1998, 224.

²⁹⁵ *Rakas vanha koulu* 1999, 54 (Rajalinin puhe koulun 60-vuotisjuhlassa ja koulurakennuksen vihkiäisissä 1959).

10. Kristillisen kodin ihanne

Huoli kodista ja perheestä oli aktivoinut 1900-luvun alussa Tammelan opettajia ja papistoa järjestämään esitelmätilaisuuksia sekä tutustumaan koululaisten koteihin. Kansalaissodan jälkeen Kotikasvatusyhdistys toi Yhdysvalloista Suomeen uuden perinteen, äitienpäivän juhlan. Tammelassa äitienpäivän vietto keskittyi kirkonkylän kansakoululle, jossa vuodesta 1921 alkaen vietettiin juhlaa säännöllisesti lähes kaksikymmentä vuotta. Juhlien järjestelyistä vastasivat koulun opettajat, johtokunta sekä seurakunnan pappi. Vuonna 1924 puhujina olivat opettaja Kalle Pylkkänen, pastori Lauri Aaltoila ja lähetyssaarnaaja Juho Vehanen. Tammelan laulukkuoristo esitti hengellisiä lauluja.²⁹⁶ Seurakunnan pastori toimi pääsääntöisesti juhlapuhujana ja muutenkin ohjelmat rakennettiin ihanteena olleen kristillisen kodin hengessä.²⁹⁷ Sodan takia juhlaa ei pidetty vuonna 1940, mutta sen sijaan johtokunta lahjoitti kuudelle poikansa sodassa menettäneelle äidille muistoksi runoasuisen virsikirjan.²⁹⁸ Forssassa kansakoululautakunta esitti 1947 toivomuksen, että kouluissa vietettäisiin äitienpäiväjuhlia.²⁹⁹

Opettajat pyrkivät työssään kasvattamaan oppilaitaan kristillisen kodin ihanteen mukaisesti. Alakansakoulun ensimmäisestä aapisesta alkaen koululaisille kuvattiin kunnollinen koti ja kunnolliset vanhemmat. Ne olivat Jumalan lahjoja, ja lasten tuli niitä sellaisina kunnioittaa:

Kalleinta, mitä maan päällä omistat, on oma isäsi ja äitisi ja se pieni tupanen, joka on kotisi.³⁰⁰

Koti oli turvallinen kiinnekohta ja yhteiskunnan perussolu keskellä muutosta. Se edusti jatkuvuutta, ja siihen liitettiin uskonnollis-isänmaalliset ihanteet tilanteessa, jossa yksilönvapauden ja tasa-arvon käytännölliset seuraukset olivat vasta hahmottumassa. Puhuttaessa kodista puhuttiin itse asiassa koko yhteiskunnasta. J. E. Hyötyniemi kysyi:

Mitä me vastaamme isien ja äitien kuolemattomien henkien äänelle? He ovat rakentaneet meille jotakin arvokasta. Olemmeko me rakentajia?³⁰¹

²⁹⁶ TKA KLÄÄ Ca:3 jk. ptk. 14.8.1924.

²⁹⁷ TKA KLÄÄ Ca:3 jk. ptk. 18.5.1921, 5.5., 2.6.1925, 7.5.1926, 20.5.1927, 18.5.1928, 3.5.1930, 18.8. 1931, 6.5.1938, 10.5. 1939. Loimosen koulussa järjestettiin myös samantyyppisiä äitienpäiväjuhlia. TKA LNENA Db OPS 1947–1948 (Toivonliiton järjestämät juhlalat), varhaisnuorten kerhon ptk. 22.3. 1955.

²⁹⁸ TKA KLÄÄ Ca:3 jk. ptk. 15.5.1940.

²⁹⁹ FKA KLTK ptk. 28.4.1947.

³⁰⁰ Heinämaa 1928, 116–117; Laine Tuija 2002, 82–86.

³⁰¹ Hyötyniemi 1929, 178.

Kirkon ja koko yhteiskunnan tulevaisuuden rakentaminen tuli perustua historiallisille perinteille. Neljäs käsky sisälsi Mikko Sipposen mukaan vanhempien kunnioittamisen lisäksi esi-isiltä saadun testamentin, mikä velvoitti arvostamaan traditiota.³⁰²

Terveysopin oppikirjat korostivat terveellisen, viihtyisän ja hyvän kodin merkitystä sekä yksityisen että kansakunnan tasapainoisen elämän ehtona.³⁰³ Jumalan ihmiseen istuttama sukupuolisuus täyttyi avioliitossa, jonka ensisijaiseksi funktioksi määriteltiin suvun jatkuminen.³⁰⁴ Raittius kuului keskeisesti onnellisen kodin vanhempien ominaisuuksiin.³⁰⁵ Toivonliitto pyrki kasvattamaan tulevia isä ja äitejä raittiuteen.

Jatkokoulun uskonnonopetuksessa koti sijoitettiin osaksi Jumalan luomisjärjestystä, kuten valtio, kirkko ja yhteiskunta. Näistä tärkein yksityiselle ihmiselle oli koti, joka tarkoitti fyysistä paikkaa sekä kodissa asuvia henkilöitä eli perhettä. Äidillä ja isällä oli hyvin selvä roolijako ennen sotia kirjoitetussa oppikirjassa. Kodin sielu oli äiti, joka vastasi lasten kasvatuksesta sekä johdatti heidät uskon ja rukouksen maailmaan. Isän tehtävä oli huolehtia kodin toimeentulosta ja kaikenpuolisesta turvallisuudesta. Lapset oppivat isältään työntekoa ja arvovaltaa. Oppikirjan kuvat ja teksti pitivät esikuvallisina maaseudulla asuvaa ydinperhettä. Kunnollisen kodin ihanne perusteltiin lapsen oikeuksilla, joihin kuului oikeus olemassa-oloon, vanhempiin, kotiin ja kasvatukseen. Vanhemmat eivät voineet siirtää kasvatusvelvollisuuttaan koululle tai kirkolle.³⁰⁶ Jatkokoulun uskonnonopetus noudatteli siis vallalla ollutta koti- ja äiti-ideologiaa, jossa ydinperhettä yhdistävänä tekijänä oli perheenäiti.

Sota-aikana kodin ja äidin rooli perheen koossa pitävänä voimana korostui entisestään. Kodin ja koulun tuli työskennellä yhdessä kansakunnan säilymisen puolesta kristillis-isänmaallisin tunnuksin. Arvo Huokuna korosti, että lapsen uskonnollisen kasvatuksen varmin perustus syntyi kristillisessä kodissa ja koulun tehtävä oli jatkaa samassa hengessä omaa kasvatustehtäväänsä.³⁰⁷ Fanny Kajarto puolestaan vetosi äitien velvollisuuden tuntuun, että he omalla paikallaan täyttäisivät heille uskotut tehtävät, sillä Kajarron mukaan äitien varassa oli isänmaan tulevaisuus. Sodan poikkeusolot paljastivat hänen mielestään sen, oliko kotien kasvatustyö rakentunut

³⁰² HMA MS puheet 7.3.1936 (Jokioisten nuorisoseuran iltamat), 15.10.1938 (Forssan yhteiskoulun heimopäivä), s.a. (Jenny Lyytiön muotokuvan paljastustilaisuus).

³⁰³ *Salokannel & Vartia* 1931, 70.

³⁰⁴ *Salokannel & Vartia* 1931, 94.

³⁰⁵ *Salokannel & Vartia* 1931, 83.

³⁰⁶ *Sormunen & Kärnä* 1937, 59–63.

³⁰⁷ HMA TOYA Ca:5 ptk. 21.9.1940.

kestävälle pohjalle. Kajarrolle kristillinen usko muodosti sen perustan, jonka varassa nuoret ”nousevat, he menevät eteenpäin, ylöspäin”.³⁰⁸ Käytännössä se edellytti kristillisen perinteen siirtämistä lapsille pienin askelin:

...kun autatte pieniä kätösiä ristimään sormet, kun opetatte pienen suun sopertamaan siunauksen, silloin vaalitte kallista perintöä. Kun kerrotte lapsellenne Jeesuksesta, silloin talletatte tuon perinnön tuleville polville.³⁰⁹

Kristityn kodin henkeä käsiteltiin myös ohjelmistossa, joka oli lähetetty kansakouluissa vietettäviä kodin viikon tilaisuuksia varten. Kirjoituksessaan pastori A. E. Jokipii (1893–1968)³¹⁰ totesi teeman olevan terveellisessä mielessä vanhoillinen, samalla kun se jätti tilaa uudelle. Uuden ajan vaatimukset, kuten ihmisten väliset suhteet ja yhteiskunnalliset kysymykset, edellyttivät syvempää ymmärtämystä ja huomioon ottamista perheistä keskusteltaessa. Jotteivät nämä uudet vaatimukset veisi ihmisiä henkisesti tuuliajolle, tuli ne Jokipiin mielestä liittää traditiosta saatuihin malleihin. Tästä syystä jatkuvuuden turvaamiseksi tarvittiin hänen mukaansa kristillisen kodin ihannetta. Ihanteen toteutumisen myötä keskinäinen palvelemisen malli saattoi läpäistä yhteiskunnan muutkin osa-alueet.³¹¹

11. Terve sielu vai terve ruumis?

a. Sisäinen ja ulkonainen ryhti kuuluvat yhteen

Vuonna 1924 Forssan yhteiskoulun johtaja J. E. Hyötyniemi totesi koulun 25-juhlajulkaisussa lounaishämäläisten vanhempien halunneen antaa opikoulun kautta lapsilleen parhaimman perinnön, nimittäin kasvatuksen ”Jumalan pelvossa ja hyvissä tavoissa”.³¹² Hänen sanavalintansa viittasivat Forssan yhteiskoulun vuonna 1921 hyväksytyjen järjestyssääntöjen ensimmäiseen

³⁰⁸ TKA FK Tervetuliaispuhe koulun äitienpäivän juhlassa sota-aikana.

³⁰⁹ TKA FK Äitienpäivän tervetulopuhe s.a.

³¹⁰ Aapeli Erhard Jokipii toimi 1935–1943 Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton sihteerinä ja siirtyi sen jälkeen Rauman kaupunki- ja maaseurakunnan kirkkoherraksi. *Godenhjelm* 1944, 170; *Matrikkeli* 1953, 294.

³¹¹ FKA ARIA Saapuneet kirjeet, kodin viikko 1944.

³¹² *Forssan yhteiskoulu* 1924, 9.

mäiseen kohtaan, jossa koulun oppilas velvoitettiin ”harrastamaan Jumalan pelkoa ja hyviä tapoja”.³¹³ Tätä perintöä niin kansakoulut kuin yhteiskoulukin pyrkivät ylläpitämään. J. E. Hyötyniemi jatkoi vuonna 1929 julkaistussa kirjassaan kasvatuksen tavoitteiden pohdintaa. Hänen mukaansa jokaisella terveellä nuorella oli pyrkimys onneen, mutta sen saavuttaminen edellytti siveellisen luonteen kehittymistä. Luonteen kasvattaminen lujaksi ja johdonmukaiseksi oli ihmiselämän tärkeimpiä tehtäviä, ja siihen tarvittiin vapaaehtoista kieltäytymistä, itsensä voittamista.³¹⁴ Ihminen saattoi palokunnan toivossa ja rangaistuksen pelossa tehdä hyvin ja oikein, mutta kristityn tuli Hyötyniemen mielestä toimia siten vapaasta tahdosta.³¹⁵ Hyve ei ollut pelkkä ulkonainen tapa tai muodollinen velvollisuus vaan Jumalan uudistaman luonteen spontaani tapa olla ja toimia. Mikäli ihminen seurasi halujaan ja mielitekojaan, hänen tahtonsa tylsistyi. Hyötyniemen mukaan harjoittelussa ja hyvissä totumuksissa lujittuneen luonteen myötä ihminen sai kokea siunausta sekä ajallisessa elämässä että kerran iankaikkisuudessa.³¹⁶

Uskonto muodosti Tammelan ja Forssan opettajille taustan, kun he pohtivat ihmisen mahdollisuutta saavuttaa sisäinen ja ulkonainen ryhti. Luonnollinen järki ei heidän mielestään riittävästi pystynyt motivoimaan ihmistä moraaliin tekoihin. J. E. Hyötyniemi vertasi kreikkalaista ja kristillistä sivistysihannetta toisiinsa, jossa edellinen edusti hänelle luonnollista järkeä ja jälkimmäinen uskon maailmaa. Jeesusta ennen elänyt roomalainen historioitsija Livius oli aikoinaan todennut kreikkalaisten olevan ”maailman valo” ja samat sanat osoitti Jeesus kristityille (Matt. 5:14). Hyötyniemen mukaan molemmat pyrkivät jaloön, kauniiseen ja hyvään, mutta kun edelliset toimivat ihmisvoimin, niin kristityillä oli apuna ”ylhäältä, jumalallisesta elämänpiiristä” saadut voimat.³¹⁷ Kristinuskon hyväksyi kreikkalaisen sivistysihanteen ja ihmiselämää sisäisesti rakentavan tieteen ja taiteen. Jumala puhutteli luonnollisen järjen välityksellä kaikkia kansoja, joten totuuden siemeniä löytyi Hyötyniemen mukaan myös muista kuin kristityistä maista. Hän toivoikin, että kristillisyyden henki pääsis hallitsemaan koko maailmaa ja kaikkia elämän aloja.³¹⁸ Sillä arvokkainkin luonnollisen järjen tuotos jätti kylmäksi eikä se pystynyt antamaan turvaa elämän vaikeuksissa ja kuoleman hetkellä.³¹⁹

³¹³ HMA FYLA Ca:1 op.kok. ptk. 13.10.1921, Forssan yhteiskoulun järjestysäännöt 1922.

³¹⁴ *Hyötyniemi* 1929, 88–89.

³¹⁵ *Hyötyniemi* 1929, 141.

³¹⁶ *Hyötyniemi* 1929, 142–146.

³¹⁷ *Hyötyniemi* 1929, 31.

³¹⁸ *Hyötyniemi* 1929, 34, 37.

³¹⁹ *Hyötyniemi* 1929, 38.

Ulkonainen vapaus ja pelkät ihanteet eivät auttaneet vaan ihminen tarvitsi sisäistä vapautta, josta aito velvollisuudentunto kumpusi. Kasvamisen kohti sisäistä vapautta vei kuitenkin aikansa ja se tarvitsi tuekseen myös ulkonaista järjestystä. Yhteiskoulun johtajaksi Hyötyniemen jälkeen 1930 tullut Mikko Sipponen pohti lukuvuoden avajaispuheessaan 1934 kurin ja vapauden välistä suhdetta. Historia osoitti hänen mielestään, ettei ihmisten yhteiselämä ollut onnellista eikä ylipäättänsä mahdollista ilman järjestystä ja sääntöjä. Ihmisen antaessa täyden vapauden ja vallan omille haluileen, mieliteoilleen ja oikuilleen hän samalla loukkasi toisten oikeuksia. Rajaton vapaus merkitsi Sipposen mukaan mitä suurinta sortoa ja siten koulunkin järjestyssäännöt oli tarkoitettu vapauden turvaamiseksi. Häirtessään oppitunnin säännöllistä kulkua oppilas loukkasi sekä opettajan että opiskelutovereittensa oikeutta ja vapautta. Sipposen mukaan tavoitteena tuli olla se, ettei ulkonaista rangaistusta tarvittaisi vaan ulkonainen kuri muuntuisi oppilaan sisäiseksi vaatimukseksi eli itsekuriksi. Kun ihminen ei alistunut noudattamaan sääntöjä rangaistuksen pelosta vaan vapaaehtoisesti, hän samalla vapautui omien mielitekojensa ja oikkujensa sitovista voimista. Kuri ja vapaus eivät olleet vastakohtia vaan ne kuuluivat yhteen. Sipponen otti vielä esimerkin lunttaamisesta, jossa oppilas väärinä keinoja käyttäen pyrki osoittamaan tietävänsä enemmän kuin todella tiesi. Vaikka lunttaaja ei jäisikään kiinni, silti elämässä vallitsi Sipposen mukaan synn ja seurauksen lahjomaton laki, jonka vaikutuksesta rikkomus jäyti tekijän sisimmässä ja aiheutti häpeän tunteen. Totuttuaan pieniin hairahduksiin ihminen ajautui yhä suurempiin lankeemuksiin.³²⁰

Sotien aikana ja niiden jälkeen traditiosta nousseet arvot ja terveen elämään ohjaava toiminta joutuivat koetteille. Yhteiskoulun opettajakokouksessa johtaja Mikko Sipponen joutui korostamaan valvonnan merkitystä oppilaiden ryhdin, täsmällisyyden ja järjestyksen halun kehittäjänä. Poikkeuksellisten olojen levottomuus ja huono käytös saattoivat tarttua myös koululaisiin. Opettajakokous lähetti yhdessä vanhempainneuvoston kanssa oppilaiden vanhemmille tiedotteen, jossa todettiin henkisesti ja ruumiillisesti terveen nuorison olevan pienen kansan tulevaisuuden toivo ja turva. Siksi nuorisoa tuli ohjata ”yksinkertaiseen, terveeseen ja työteliäiseen elämäntapaan, jossa kaikella joutavoinnilla ei saa olla sijaa”. Käytännössä tämä tarkoitti sitä, etteivät koulun oppilaat saaneet liikkua ulkona ilman vanhempiensa mukanaoloa kello 22 jälkeen.³²¹ Sotilaallis-poliittisen uskottavuuden lisäksi talvi- ja jatkosota mittasivat myös kansan henkisen ja moraalisen identiteetin kypsyä.

³²⁰ HMA MS lukuvuoden avajaispuhe 3.9.1934.

³²¹ HMA FYLA Ca:2 op.kok. ptk. 19.10.1943.

Sipponen palasi samaan aiheeseen sotien jälkeen puhuessaan koululaisille lukuvuoden avajaisissa. Murrosaikana esiintyi hänen mukaansa paljon poikkeamista terveen elämän ja hyvän käytöstavan vaatimuksista, edesvastuuttomuutta, veltoilua, ”maleksivaa tyyliä”, ryhdittömyyttä, epämiehekästä ”rentoilua”, ”kädet taskussa – ja hälläväliä -tyyliä”. Vanhemmille osoitetun tiedotteen tavoin Sipponen korosti, että pieni kansamme tarvitsi moraalista voimaa, ulkonaista ja sisäistä ryhtiä säilyäkseen itsenäisenä. Koulun jokapäiväisessä arjessa se edellytti ”hyvän käytöstavan ja hyvän järjestyksen kauneutta”.³²² Sipposen johtama koulun teinikunnan puhe- ja lausuntakerho keskusteli myös nuorison ”sairaalloisesta huvitteluvimmasta” ja toivoi sen muuttuvan ”terveemmäksi ja reippaammaksi”.³²³

Sipponen arvosteli vuonna 1949 voimakkaasti materialistista ihmiskäsitystä, joka keskittyi aineellisen edistyksen maksimointiin. Pelkkä järkeen perustuva kehitys oli hänen mielestään yksipuolista ja ihmisen kyky hallita modernia teknistä kehitystä oli rajallinen. Jumala oli rangaissut meitä antamalla haltuamme jumalalliset voimat, ”ennen kuin meistä oli ennättänyt tulla edes ihmisiä”. Materian ja tekniikan edistykseen uskovon ihmisen sisäinen kasvu ei ollut Sipposen mukaan pysynyt vauhdissa mukana ja sen myötä ihminen oli lakannut kuuntelemasta omassatunnossa puhuvaa Jumalan ääntä. Julistaessaan aineen kaikkialle ulottuvaa valtaa ihminen oli menettänyt vapautensa. Sipponen korosti sitä vastoin totuuden, kansallisen kulttuurin ja ihmisyyden merkitystä henkisemmän ja korkeatasoisemman ihmiskuvan rakennusaineina.³²⁴

Sipposen ajatuksissa terve elämä liittyi nuorison siveellisen ja isänmaallisen selkärangan lujittamiseen. Hän edusti johdonmukaisesti historialliseen jatkuvuuteen sitoutunutta ihmistä, joka ei hyväksynyt sotien jälkeisessä murrosvaiheessakaan liian nopeita, materialistisen elämänkäsityksen varaan rakentuneita, yhteiskunnallisia muutoksia. Ihmisen henkistä kehitystä ei voinut Sipposen mielestä hetkessä keinotekoisesti katkaista ja siirtyä ilman traditiota suoraan uudenaikaiseen yhteiskuntaan.

b. Liikuntakasvatuksen mahdollisuudet ja vaarat

Kansalaissodan jälkeen Tammelan opettajayhdistyksen valitsema työryhmä oli pohtinut voimistelunopetuksen kehittämistä siveellisen luonteen kasvattajana.³²⁵ Opettajayhdistyksen mielestä lain kunnioituksen vähetessä si-

³²² HMA MS lukuvuoden avajaispuhe 1940-luvun loppupuoliskolla.

³²³ HMA FYLA Hg:2 toveri- ja teinikunnan puhe- ja lausuntakerhon ptk. 11.2.1948.

³²⁴ HMA MS kevätjuhlapuhe 1949.

³²⁵ HMA TOYA Ca:3 ptk. 15.2.1919.

veellisen tahdon ja lujan luonteen kasvattaminen tarvitsi tuekseen myös urheiluharrastusta.³²⁶ Kyseisen työskentelyn eräänä konkreettisena seurauksena Forssassa vietettiin useana keväänä koululaisten laulu- ja urheilujuhlia, joissa jumalanpalvelus edelsi musiikki- ja urheiluojelmaa.³²⁷

Fanny Kajarrolle ruumiillinen ja henkinen kasvatus kuuluivat myös yhteen. Ensimmäisinä työvuosinaan Fanny Kajarto totesi ”jumaloivansa” voimistelua.³²⁸ Hän ohjasi usean vuoden ajan Portaan Nuorisoseuran Naisvoimistelijoita ja opetti seuran nuorille kansantanssia.³²⁹ Kajarrolle ihminen oli Jumalan luomistyönä kokonaisuus, joten eri osien erotteleminen toisistaan oli keinotekoisia. Jumala merkitsi hänelle terveyden ja elämän alkulähdettä, mutta se ei poistanut ihmisen omaa vastuuta huolehtia fyysisestä ja henkisestä hyvinvoinnista – sen Kajarto oli oppinut jo Heinolan seminaarissa ja sitä hän noudatti koko ikänsä. Ensisijaisen kiitoksen terveydestään ja työkyvystään Kajarto osoitti kuitenkin Jumalalle.³³⁰

Heinolan seminaarin opettajat 1925. Fanny Stenroth seisomassa kolmantena vasemmalta. Jenny Lyytiö istumassa ensimmäisenä oikealta. Kuva: Tammelan kunnanarkisto.

³²⁶ HMA TOYA Ca:3 ptk. 22.9.1923.

³²⁷ HMA TOYA Ca:3 ptk. 21.1., 6.5.1922, Ca:4 10.5.1924, 31.3.1928. Perinne jatkui Tammelassa 1940-luvun lopussa. HMA TOYA Ca:6 vkert. 1948, 1949.

³²⁸ TKA FK pvk. 3.4.1925.

³²⁹ TKA FK lehtileike 11.7.1946 ”Kesäjuhla Portaassa”.

³³⁰ TKA FK pvk. 16.1.1959.

Fanny Kajarto oli innostunut voimistelusta opiskeluaikanaan Heinolan seminaarissa.³³¹ Hänen voimistelun ja terveysopin opettajanaan toimi Fanny Stenroth, joka oli suomalaisen kouluvoimistelun keskeisiä kehittäjiä.³³² Stenroth edusti kasvatusihannetta, jossa henkinen ja fyysinen kehitys olivat keskenään sopusoinnussa. Voimistelun, leikin ja urheilun avulla koululaiset huolehtivat terveydestään. Lisäksi he oppivat arvostamaan siveellistä puhtautta, mikä muodosti Stenrothin mielestä tärkeän perustan ihmisen täyttäessä myöhemmin elämänsä kutsumusta.³³³ Kutsumus liittyi hänellä läheisesti kansallisiin tavoitteisiin.³³⁴ Stenrothin mukaan rytmisen liikunnan tehtävänä oli poistaa kömpelyyttä, hitautta ja teennäisyyttä sekä niiden sijaan edistää lapsissa ja nuorissa siroliikkeisyyttä, huomaavaisuutta ja kaunista käytöstä.³³⁵ Liikuntakasvatuksen avulla voitiin kehittää lasten järkeä, ”kirkastaa” heidän tunne-elämäänsä sekä ”terästyä” heidän tahtoaan. Stenroth lainasi kollegaansa Elli Björksténiä, jonka mukaan voimistelunopetuksen varsinainen tarkoitus oli ”aukaista lasten mielet sille, mikä elämässä on puhdasta, oikeata ja kaunista”.³³⁶ Stenroth ei siis pitänyt fyysistä kasvatusta itsetarkoituksena vaan tulkitsi sen muodostavan perustan menestyksekkäälle henkiselle kasvatukselle. Omassa elämässään hän toteutti molempia puolia toimimalla mm. Heinolan NNKY:n puheenjohtajana neljäkymmentä vuotta sekä osallistumalla seminaarin ja paikkakunnan uskonnolliseen elämään.³³⁷

Stenroth, Kajarto ja lounaishämäläiset kasvattajat edustivat siis näkemystä, jossa fyysisen harjoittelun kautta pyrittiin edistämään ihmisen fyysistä ja henkistä hyvinvointia. Urheilutapahtumat saattoivat kuulua ohjelmaan, mutta ensisijaisena päämääränä ei ollut kilpailu. Kyseistä liikunta-ajattelua toteuttivat parhaimmillaan voimistelu, leikit, pallopelit ja urheilumerkkisuoritukset.³³⁸ Näin tulkittuna uskonto ja liikunta eivät joutuneet ristiriitaan. Kristillisessä traditiossa oli perinteisesti korostettu sielun ja ruumiin terveyden yhteyttä.³³⁹ Kristinopissa viidennen käskyn elämän suo-

³³¹ TKA FK pvk. 1919–1921.

³³² *Heinolan Seminaari* 1949, 141; *Halila* 1949–1950 III, 228; 1949–1950 IV, 75, 193; *Tuomaala* 2004, 237–239. Stenroth vaikutti Heinolan seminaarissa 1902–1934.

³³³ *Stenroth* 1916, 302.

³³⁴ *Vasara* 1997, 63.

³³⁵ *Stenroth* 1921, 112.

³³⁶ *Stenroth* 1936, 44. Erityisesti tyttöjen rytmillinen liikunta pyrki olemaan ”kokonaisliikuntaa”, ”sielun ja hengen yllykkeestä lähtenyt”. *Reiho* 1948, 6.

³³⁷ *Heinolan Seminaari* 1949, 141.

³³⁸ *Salimäki* 2000, 111.

³³⁹ *Joutsivuo* 1995, 76, 80.

jelemisen ja varjelemisen ajatus sisälsi ihmiselle velvoituksen huolehtia omasta fyysisestä kunnostaan, jotta hän saattoi täyttää Jumalalta kutsumuksessa saamansa työt ja velvoitteet.³⁴⁰ Kristinuskon asenne liikuntaan ja omasta terveydestä huolehtimiseen oli siis lähtökohdiltaan positiivinen, kunhan yhteyttä ihmisen sieluun ei katkaistu.

Monipuolisuutta ja leikkimielisyyttä korostava liikunta joutui kuitenkin 1900-luvun alusta alkaen antamaan entistä enemmän tilaa kilpa- ja huippu-urheilulle. Modernin kilpaurheilun aatteellisena ja filosofisena perusteluna ja edellytyksenä olivat sosiaalidarvinistiset ja panteistiset arvot, joiden mukaan ihmisen ja ihmiskunnan kehitys, edistys ja jalostus tapahtui luonnonlakien pohjalta. Kyseisiä arvoja oli vaikea yhdistää perinteiseen kristilliseen ajatteluun. Urheilusta muodostuikin 1900-luvulla sankareineen ja palvonnankohteineen uskonnon kaltainen aate.³⁴¹ K. O. Kokkinen, joka vuosisadan vaihteessa oli puolustanut voimistelua keinona siveellisen täysikäisyyden saavuttamisessa, pohdiskeli kolme vuosikymmentä myöhemmin niitä vaaroja, joita ruumiin kulttuurin yliarvostamisesta seurasi. Ulkonaisen ryhdin kehittäminen ei saisi hänen mielestään tapahtua sisäisen kustannuksella. Fyysinen kasvatus ei saanut olla itsetarkoitus vaan sen tuli palvella hengen tarpeita. Kokkinen perusteli luonteen kasvatuksen ensisijaisuutta ja siihen tarvittavaa sydämen ja hengen sivistystä Jeesuksen sanoilla: "Mitä hyödyttää ihmistä, jos hän voittaa omakseen koko maailman mutta menettää sielunsa?" (Mark. 8:36)³⁴²

Yhteiskoulun johtaja Mikko Sipponen arvosteli huippu-urheilun saamaa ylikorostettua asemaa liikuntakulttuurissa. Hän huomautti Kokkisen tavoin, ettei urheilu ollut itsetarkoitus. Sipposen mukaan sivistys ei saanut rappeutua yksipuolisesti sielunkulttuuriksi eikä myöskään konekulttuuriksi. Kreikkalaiseen sivistysihanteeseen vedoten hän totesi ruumiillisen kunnan laiminlyömiseen olevan yhtä pätevän todisteen puutteellisesta kasvatuksesta kuin tietämättömyyden tiedollisissa oppiaineissa. Urheilun tavoitteena tuli olla kansanterveyden edistäminen ja nuorten kasvattaminen työkuntoisiksi, ryhdikkäiksi, hyvin käyttäytyviksi ja henkisesti vireiksi kansalaisiksi.³⁴³ Lopulta kaikkein tärkeintä liikunnassakin oli Sipposen mielestä ihmisen sisäisen ryhdin kehittyminen.³⁴⁴

Kokonaisvaltaisen kasvatuksen kannattajat huolestuivat tapahtuneesta kehityksestä, jossa urheilu sai yhä enemmän kilpailullisia piirteitä. Tosin

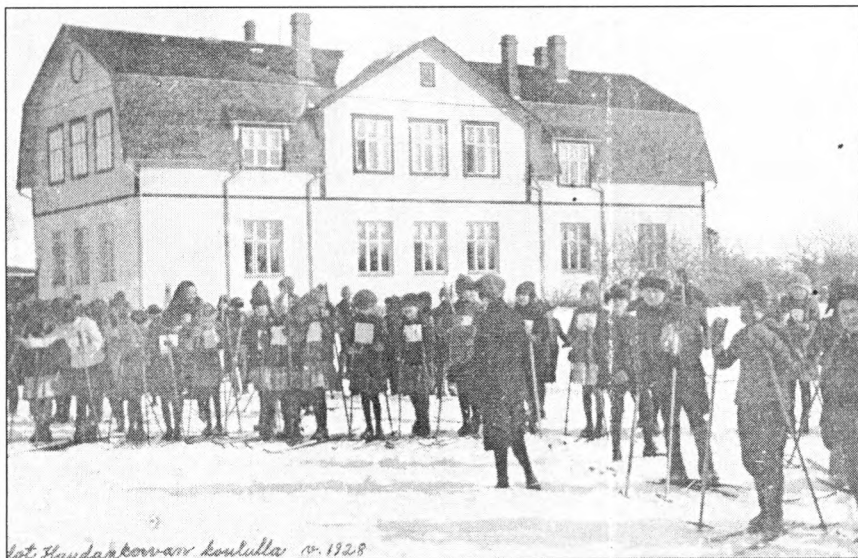
³⁴⁰ *Haavio* 1931, 155.

³⁴¹ *Salimäki* 2000, 101–119, 380–381.

³⁴² HMA TOYA ptk. 25.2.1933.

³⁴³ HMA MS päiväämätön esitelmä urheilusta ja voimistelusta.

³⁴⁴ HMA MS puhe lukuvuoden alkajaisissa syyskesällä 1945.

Hiihtokilpailut Forssan Haudankorvan kansakoululla 1928. Kuva: Lounais-Hämeen museo.

Suomessa liikuntakulttuurin eriytymistä ja eristäytymistä hidasti se, että varsin naisten urheiluseurojen rinnalla eri kansalaisjärjestöt ottivat ohjelmaansa liikunnan ja perustivat alaosastoikseen voimistelu- ja urheiluryhmiä.³⁴⁵ Merkit fyysisen harjoittelun muuttumisesta itsetarkoitukseksi olivat kuitenkin ilmeiset. Lisäksi kristillisiä piirejä arvelutti kysymys, oliko urheilukilpailujen järjestäminen sunnuntaina oikeaa lepopäivän pyhittämistä. Forssan kirkkoherra Albin Savola oli todennut jo 1920-luvun lopussa urheilukilpailujen sijoittuvan usein sunnuntaille, mutta ”parempi niinkin, kuin jos he sen päivän viettäisivät tansseissa ja muissa huonoissa seuroissa.”³⁴⁶ Kotikasvatusyhdistyksen *Koti*-lehti vetosi urheilun puolesta ja totesi sen olevan vähemmän ristiriidassa pyhäpäivän hengen kanssa kuin huvien järjestäminen. Vakuudeksi lehti lainasi nimeltä mainitsemattoman saksalaisen teologin sanoja:

Urheilullinen koulutus voi meille tulla ratkaisevaksi vaikuttimeksi olla antamatta jäseniämme veltoissa nautinnonhimossa synnin palvelukseen, vaan pitää niitä kurissa, järjestyksessä ja puhtaudessa, niin että ne tulevat Jumalan hengen oikeiksi asuinsijoiksi.³⁴⁷

³⁴⁵ Hentilä 1987, 218–219.

³⁴⁶ FSA II Dc 1 srkk. 1922–1926 18.10.1927.

³⁴⁷ *Koti* 11–12/1938 E. H. ”Näkökohtia urheilusta kotien ja aatteellisuuden kannalta”.

Kaikki kristityt eivät kuitenkaan hyväksyneet saksalaisen teologin ilmaisevaa ajatusta, jossa ruumiinkulttuuri, sinänsä hyvistä tavoitteista huolimatta, sai lopulta itseisarvollisen luonteen.

Sotien jälkeisessä uudessa poliittisessa ja aatteellisessa paineessa kansakouluntarkastajat pohdiskelivat omassa kokouksessaan koulun moraaliopetuksen perustaa. Joidenkin mielestä oppilaiden sisäisen ja ulkonaisen ryhdin rakentaminen Raamatun eettisen opetuksen pohjalle ei riittänyt, sillä vanhatestamentillinen moraaali oli heidän mielestään vanhentunutta ja kansalta puuttui tarvittava uskonnollinen vakaumus. Tarkastaja Ruokonen ehdotti moraalikasvatuksen tueksi uskonnon sijasta urheilua, joka hänen mukaansa tarjosi mahdollisuuden siveelliseen kasvatukseen, kurin, rehellisyyden, oikeudentunnon ja sisun kehittämiseksi.³⁴⁸

c. Terveyskasvatus kristinopin sekulaarina jatkeena

Fyysisen kasvatuksen arvostaminen liittyi huoleen koululaisten terveydestä, johon myös Stenroth edellä viittasi. 1900-luvun alusta alkaen koulurakennusten hygieniä, koulukeittolakysymys, oppilaiden liikarasitus ja koululääkärien tarve olivat nousseet oppilashuollon uusiksi haasteiksi.³⁴⁹ Terveysten ja puhtauden edistäminen läpäisivät vähitellen koko koulun.³⁵⁰ Kansantaloudellisen hyödyn lisäksi terveys nähtiin nimenomaan moraalisenä kysymyksenä.³⁵¹ Alakansakoulun uskontotunneilla käsiteltiin Jumalaa, joka oli ravinnon ja terveyden antaja.³⁵² Ihmisen omaa vastuuta sen sijaan korostettiin ylemmillä luokilla, kun kristinopin yhteydessä käsiteltiin käskyjä ja puhuttiin synnistä. Osa sairauksista oli seurausta ihmisen vääristä elämäntavoista: "...himojen tyydyttäminen johtaa monenlaisiin tauteihin ja onnettomuuksiin..."³⁵³ Voimistelunopetuksen perusteluissa terveydellinen puoli sai entistä suuremman painon.³⁵⁴

³⁴⁸ Kktark. kok. ptk. 1948, 60–61.

³⁴⁹ *Halila* 1949–1950 III, 115–118, 122–128, 130–135. Forssan keskustan kansakoulujen yhteinen keittola aloitti toimintansa 10.9.1928. FKA ASE jk. ptk. 1.9.1928. Tammelassa ensimmäiset koulukeittolat toimivat niin ikään 1920-luvun lopulla. *Ojanen* 1983, 303.

³⁵⁰ HMA TOYA Ca:4 vkert. 1926; *Laine Tuija* 2002, 97–101.

³⁵¹ *Tuomaala* 2004, 251–254.

³⁵² FKA HVAA 1920–1940 V alakansakoulun OPS 1933–1934.

³⁵³ KA KH Ee 43 kktarkptk. kevät 1947.

³⁵⁴ HMA TOYA Ca:4 ptk. 3.3.1934; *Halila* 1949–1950 IV, 194.

Forssan kansakoulujen yhteinen keittola aloitti syksyllä 1928. Kuva: Lounais-Hämeen museo.

Varsinainen terveysoppi kuului kansakoulussa luonnontiedon opetuksen yhteyteen. Sen sijaan Forssan jatkokoulussa sille oli varattu molemmilla luokka-asteilla kaksi erillistä viikkotuntia.³⁵⁵ Kansakouluntarkastaja Frans Nurmi kehotti jatkokoulun johtajaa liittämään terveysopin opiskeluun sukupuolivalistusta, jonka tarkoituksena oli varoittaa kevytmielisistä sukupuolisuhteista.³⁵⁶ Käytössä olleet terveysopin oppikirjat jatkoivat samoista teemoista, joihin kristinoppia opiskeltaessa oli jo totuttu, eli tahdon ja luonteen kasvatuksesta. Terveysoppi oli uskonnosta poiketen motivoitu immanenttisilla syillä kuten elämän ilon saavuttamisella, fyysisellä terveydellä, työkunnolla, mentaalisella tasapainolla ja viihtyisällä kodilla. Oppikirjat olivat otteeltaan enemmän käytännönläheisiä ja moraalisaantöjä korostavia kuin lääketieteellisiä. Esimerkiksi itsekasvatuksen merkitystä hermostolle opetettiin seuraavilla ohjeilla:

³⁵⁵ FKA JLUA 1934–1954 I tuntijako 1947–1948.

³⁵⁶ FKA JLUA 1934–1954 V Frans Nurmen kirje johtajalle OPS:sta 28.9.1947.

1. itsensä hillitseminen
2. välttä juoruamista, opi hillitsemään kieleäsi
3. puhu aina totta, ole rehellinen ja täsmällinen
4. opi tyytyväisyyttä, älä kadehdi muita
5. opi kärsivällisyyttä, kestä mahdolliset vastoinkäymiset vaiti ollen
6. opi ajattelemaan lähimmäisesi parasta.³⁵⁷

Huoli lasten terveydestä oli nostanut 1900-luvun alussa oppilashuollon uudeksi haasteeksi koululaisten kesävirkestystoiminnan. Ensimmäisinä kesäsiirtoloihin pääsivät suurimpien kaupunkien kansakoululaiset.³⁵⁸ Vuonna 1929 myös Forssan kauppa osti huvilatilan Tammelasta varattomien ja terveydeltään heikompien kansa-koululasten kesäsiirtolatoimintaa varten. Kesä oli siirtolassa jaettu kahteen vuoroon ja kussakin vuorossa oli 30 lasta.³⁵⁹ Siirtolassa noudatettiin säännöllistä elämää, oleiltiin raittiissa ilmassa sekä nautittiin terveellistä ravintoa, unohtamatta lepoa ja hartaushetkiä. Päiväohjelma noudatti vuosikymmenet samaa kaavaa:

- 8 herätys, pukeutuminen
- 8.30 puuro, maito – siivous, astioiden tiskaus
- 11 aamiainen – hiljainen hetki, lepoa
- 12.30 aurinkokylpyjä, uintia, urheilua
- 14 voileipä, maito, raaka porkkana
– talousaskareita, puutarhatöitä
- 16 päivällinen
- 17 leikkiä, urheilua
- 19 voileipä, maito
iltapesu
rukoukset
- 20 vuoteessa
- 21 ehdoton hiljaisuus

Kansakoululääkäri tutki lapset sekä ennen kesäsiirtolaan menoa että heti sen jälkeen. Yleisenä tuloksena oli, että siirtolassa olleiden koululaisten paino ja terveydentila kohenivat merkittävästi.³⁶⁰

³⁵⁷ *Salokannel & Vartia* 1931, 46–47. Muita käytössä olleita terveysopin oppikirjoja olivat *Palmén & Wilskman* 1921 ja *Salokannel* 1929.

³⁵⁸ *Halila* 1949–1950 III, 128–130; 1949–1950 IV, 124–125.

³⁵⁹ FKA ASE jk. ptk. 14.6.1929.

³⁶⁰ *Forssan kunnalliskertomukset* 1928–1959.

d. Partio ja koulun harrastuskerhot edustavat terveen elämän arvoja

Kansankasvattajien mukaan nuorisolla oli toiminnan tarve, mikä ohjaamattomana saattoi muodostua uhkaksi niin isänmaan kuin perheenkin terveille kehitykselle. Koska joutilaisuus tulkittiin hyvän elämän viholliseksi ja luonteen kasvatuksessa puolestaan harjoittelu ja positiiviset tottumukset olivat keskeisiä välineitä, tarvittiin ohjattua toimintaa. Koulu pyrki tukemaan sellaisia toimintamuotoja, jotka edistivät kasvattajien näkemysten mukaisia terveen elämän ihanteita ja arvoja. Nuorisoseurojen lisäksi partioaate alkoi kiinnostaa opettajakuntaa. Alustaessaan vuonna 1926 Tammen opettajayhdistyksessä kasvatuksen päämäärästä Lunkaan kansakoulunopettaja Väinö Korpijärvi mainitsi yhdeksi siveellisyyskasvatuksen keinoksi partion sekä toivoi sen leviävän myös maaseudulle.³⁶¹

Suomalaisen partioliikkeen pitkäaikaisen johtohahmon rovasti Verner Louhivuoren kautta partio sai maassamme esikuvaansa hengellisemmän luonteen. Hän pyrki nuorkirkollisessa hengessä kasvattamaan nuorista kristittyjä ihmisiä sekä säilyttämään ja uudistamaan kristillisiä arvoja 1900-luvun alun uudessa yhteiskunnallisessa tilanteessa. Louhivuori halusi partion kautta vahvistaa nuorisossa positiivisia elämänarvoja ja puhtauden ihannetta, sillä ihmisen olemukseen kuului hänen mukaansa jatkuva kilvoittelu aistillisuuden ja puhtauden, velvollisuuden ja nautinnon, velttouden ja riippauden välillä.³⁶²

Ensimmäisenä partioaatteeseen innostuivat Forssan yhteiskoululaiset. Toiminnan alkuna oli Ylioppilaiden Kristillisen Yhdistyksen työntekijöiden vierailu koulussa 18.–19.2.1931, jolloin he kertoivat yhdistyksen järjestämistä koululaisleireistä. Aluksi syntyi ajatus perustaa jonkinlainen kristillisen nuoriso-osaston ja partion välimuoto, mutta lopputuloksena syntyi tyttöjen partiojärjestö ”Forssan Kipinät”. Pojilla oli puolestaan oma osasto ”Korvenkävijät”. Kipinät liittyi Helsingin NNKY:n partiojärjestö ”Tuulityttöjen” alaosastoksi, ja sen toiminta rakentui kristilliselle pohjalle. Ensimmäisenä toimintavuonna Kipinöillä oli joka sunnuntai hartaushetki ja yhdessä poikaosaston kanssa kokoonnuttiin kerran vuodessa kirkkoon partiojuhlaan. Tyttöjen osaston toimintaa johtivat yhteiskoulun uskonnonopettajat Aili Havas 1931, Iines Okkonen 1931–1937 ja Hilli Suomalainen 1937–

³⁶¹ HMA TOYA Ca:4 ptk. 13.2.1926.

³⁶² *Halmesvirta* 1997, 8–10, 15, 16, 21, 55, 58. Verner Louhivuori toimi HNMKY:n apulaisihteerinä 1910–1914 ja pääsihteerinä 1914–1920, jolloin hän antoi suomalaiselle partioliikkeelle muodon ja sisällön.

1938. Tukena oli vanhempien neuvosto, johon kuului näkyviä forssalais-rouvia, mm. rovasti Albin Savolan puoliso. Vähitellen tyttöjen partio-osaston toiminta hiipui, eikä siitä ole säilynyt vuoden 1947 jälkeen tietoja. Poikaosasto kärsi aluksi johtajan puutteesta; sen nimi muuttui vuonna 1937 ”Leiriveljiksi” ja toiminta vilkastui.³⁶³ Yhteiskoulun partio-osastot edustivat Louhivuoren viitoittamaa kristillistä ja suomalaiskansallista linjaa, jossa yksilön luonteen kasvua tuettiin kristillisestä traditiosta nousevilla siveysnormeilla.

Partiotoiminta oli yksittäisten opettajien innostuksen ja aktiivisuuden varassa. Kouluhallitus yritti myös omalta osaltaan tukea nuorison terveen elämän kehittymistä tehostamalla jatkokursseja ja kouluajan ulkopuolista harrastustoimintaa. Kiertokirjeessään se korosti murrosiän merkitystä vaarallisena taitekohtana, jossa nuorisoa tuli ”suojata”. Maanpuolustus edellytti niin ikään ruumiillisesti ja siveellisesti tervettä nuorisoa. Jatko-opetuksen tuli olla ammattiin ja elämäntehtävään johtavaa koulutusta, joka samalla painotti uskonnollista, siveellistä ja isänmaallista kasvatusta.³⁶⁴ Kansakoulunopettajia kouluhallitus rohkaisi ryhtymään nuorisajohtajiksi, jotka kouluopetuksen lisäksi huolehtisivat myös kansakoulunsa päättäneiden nuorten vapaa-ajan harrastuksista.³⁶⁵

Kansakouluntarkastaja Frans Nurmi totesi vuonna 1946, että harrastuskerhot olivat lähteneet Forssan koulupiirissä hyvin käyntiin. Hän luonnehti uutta aluevaltausta ”nuoria hyvään ohjaavaksi ja pelastavaksi, siunaukselliseksi työkentäksi”, joka palveli koko kansan menestystä.³⁶⁶ Tosin seuraavina vuosina hän sai havaita, ettei työ sujunutkaan aivan odotetulla tavalla. Nuorisoa kiinnostivat enemmän huvit kuin opintotilaisuudet.³⁶⁷ Opettajat kuitenkin jatkoivat nuorisotyötä ja ainakin Tammelan sivukylällä sillä oli tärkeä sijansa nuorison aktivoimisessa. Kerhojen toimintaan sisältyi myös uskonnollista kasvatusta.³⁶⁸ Forssan kansandemokraattinen paikallisjärjestö joutui toteamaan vuonna 1958 jääneensä toiseksi nuorison ohjaamises-

³⁶³ FYK vkert. 1930–1939, 1945–1947; *Ojanen* 1998, 92–93.

³⁶⁴ FKA KLAA 1943–1946 II KH:n kiertokirje nro 882/2.9.1943.

³⁶⁵ FKA KLAA 1943–1946 II KH:n kiertokirje nro 950/17.8.1945, nro 1062/12.7.1946. Vuoden 1958 kansakouluasetus edellytti koulunsa päättäneille nuorille suunnattua ”opinto- ja sivistysharrastusta”. *AsK* 321/23.7.1958 § 43–45.

³⁶⁶ KA KH III Ef 7 kktark. Frans Nurmen yleiskatsaus 1945–1946.

³⁶⁷ KA KH III Ef 7a kktark. Frans Nurmen yleiskatsaus 1946–1947; Ef 8 kktark. Frans Nurmen yleiskatsaus 1947–1948.

³⁶⁸ TKA TORA Db OPS 1945–1946, 1949–1950; SLAA Db OPS 1945–1946; FKA KLAA 1946–1960 VI vkert. 1946–1960; KA KH III Ee 43 kktarkptk. kevät 1947; TKA LNENA Ca:2 varhaisnuorten kerhon ptk. 1954–1956; SKASA D OPS 1955–1956, vuositarkiste 1957–1958.

sa, sillä ”kirkko ja partio on vienyt työläislapset ja opettavat heille valheellisia elämän kuvia”.³⁶⁹ Tilannearviossaan järjestö pyrki näin motivoimaan jäsenistöään omaan pioneeritoimintaansa.

Koulujen opettaja-, oppilas- ja toverikuntakirjastojen valikoimista löytyi jonkin verran uskontoon ja moraaliseen kasvuun liittyvää käyttökirjallisuutta.³⁷⁰ 1960-luvulle tultaessa kilpailu nuorison vapaa-ajanviettotavoista ja niiden arvoisällöistä kiristyi entisestään. Uusi viihdeteollisuus tarjosi kansankasvattajien mielestä vääriä ihanteita. Tammelan opettajayhdistyksessä todettiin kirjallisuuden unohtaneen kauniit kasvatusihanteet ja television ohjelmatarjonnan olevan vaaraksi lasten ja nuorten henkiselle kehitykselle.³⁷¹

e. Raittiuskasvatus moniarvoistuu

Yleisessä kansalaiskeskustelussa 1800-luvun lopulla terveen ja kunnon kansalaisen identiteettiin oli liitetty vakavuuden, tunnollisuuden, ahkeruuden ja rehellisyyden jatkeeksi yhä useammin myös raittius. Samaan aikaan keskiluokkainen naisryhmä oli nostanut lapsen kansakunnan tulevaisuuden avaintekijäksi ja lasten raittiustyön osaksi fennomaanien kansallista projektia. Kansakoulujen raittiusedistämiseksi oli vuonna 1890 perustettu Raittiuden Ystävien yhteyteen Opettajien Terveys- ja Raittiusedistys, jonka ensimmäisenä puheenjohtajana toimi Mikael Soininen.³⁷² Aluksi raittiusedistus liitettiin kansakoulussa luonnontietoon ja terveysoppiin.³⁷³ Tammelan yleisen opettajayhdistyksen mielestä raittiuskasvatus sopi kytkeä myös uskonnonopetukseen.³⁷⁴ Forssan Kuhalan koululla opettaja Kalle Pylkkänen sai heti suurlakon jälkeen johtokunnalta luvan pitää erillistä raittiuskoulua,³⁷⁵ ja joitakin vuosia myöhemmin yhteiskoulussa aloitti toimintansa oma raittiusseura.³⁷⁶

Kieltolain viimeisistä vuosista alkaen koululaitos sai merkittävän roolin raittiuskasvatuksessa. Tammelan ja Forssan kansakouluilla järjestettiin lu-

³⁶⁹ KSA SNDLA Forssan demokraattiset naiset ptk. 27.9.1958.

³⁷⁰ HMA FYLA Hg:2 Toverikunnan kirjaston kirjaluetelo 1903–; TKA LVIA Opettajakirjaston luettelo 1909–; LNENA Oppilaskirjastoluettelo.

³⁷¹ HMA TOYA Ca:6 ptk. 2.2., 12.10.1961.

³⁷² *Halila* 1949–1950 III, 243–244; *Sulkunen* 1995, 130–132.

³⁷³ *Halila* 1949–1950 III, 244.

³⁷⁴ HMA FYLA Cc:1 TYO ptk. 10.3.1900.

³⁷⁵ FKA KLAA Ca:1 jk. ptk. 4.1.1906.

³⁷⁶ *Ojanen* 1998, 53.

kuisia raittiusjuhlia 1920–1930-lukujen taitteessa.³⁷⁷ Huomattavan aktiivinen vaihe alkoi 1930-luvun lopulla, kun Forssan piirin kansakouluntarkastaja Frans Nurmi kehotti kouluja aloittamaan lasten raittiustyön. Kehotusta myös noudatettiin ja lähes joka kouluun perustettiin Toivonliitto. Näiden lasten raittiusyhdistysten työ pyrki olemaan laaja-alaista kansalaiskasvatusta, joka rakentui omatoimisuudelle. Opettajat ja oppilaat järjestivät yhdessä kokouksia ja juhlia, joissa pidettiin puheita ja esitelmiä, lausuttiin runoja, käytiin keskusteluja, laulettiin, leikittiin ja kirjoitettiin lehtikirjoituksia.³⁷⁸ Toivonliittotyötä tuki koulun uskonnonopetus, jonka tavoitteena oli kasvattaa ”vastuuntuntoinen, raitis ja kristillisiä arvoja kunnioittava nuori kansalainen”.³⁷⁹ Jatkokursseilla raittiuskasvatus sisältyi uskontotunteihin.³⁸⁰

Tammelassa vietettiin vuonna 1939 yhdistettyä toivonliittojen katselmusta ja kansakoululaisten kevätjuhlaa. Yli 600 koululaista osallistui ensin Tammelan kirkossa lasten jumalanpalvelukseen, jossa pastori Jorma Kataja puhui pienistä, mutta suuriarvoisista sanoista kuten *ei, kyllä, anteeksi ja kiitos*. Jumalanpalveluksen jälkeen suojeluskuntatalossa oli nuorisouhla, joka alkoi ja päättyi yhteisesti laulettuun virteen. Voimisteluryhmä suoritti juhlassa ohjelmaa opettaja Fanny Kajarron johdolla. Opettaja K. O. Kokkinen piti alkuhartauden ja tarkastaja Nurmi juhlapuheen. Nurmi puhui esisien merkkitulista:

Mekin valvomme valppaina alkoholivaaran uhatessa ja me torjumme yksimielisinä, yhteisvoimin vihollisemme, esiintyköön se missä muodossa hyvänsä.³⁸¹

Oppilaiden antaessa raittiuslupauksia sen yhteyteen pyrittiin järjestämään kylän koululle juhlallinen tilaisuus, jossa seurakunnan pastori puhui.³⁸² Toivonliittotyö ja koulun raittiuskasvatusta sävytti vahva uskonnollis-isänmaallinen henki. Kouluhallitus lähetti raittiusviikon järjestämistä varten

³⁷⁷ TKA LKUA Ca:1 jk. ptk. 9.10.1929; TORA Ca jk. ptk. 11.10.1928, 21.1., 2.10.1929, 6.10.1930, 8.10.1931, 17.10. 1932; FKA KLAA Cb:1 opettajakunnan ptk. 8.11.1929, 3.11.1934.

³⁷⁸ TKA LVIA Dc vkert. 1936–1940; TORA Dc vkert. 1936–1939; KLAA OPS 1937–1938, Toivonliittotyön ptk. 1938–1939; PVIA Db:1 OPS 3.3.1938; MLAA Db OPS 1938–1939; PRASA Dc:1 vkert. 1938–1940.

³⁷⁹ TKA LVIA Db OPS 1939–1940, 1947–1948; LNENA Db OPS 1945–1946.

³⁸⁰ TKA MLAA Db OPS 1931–1932, 1934–1939; PVIA Db:1 OPS 1943–1944; LVIA Db OPS 1945–1946.

³⁸¹ TKA FK lehäleike Tammelan Toivonliittojen kevätkatselmuksesta 22.5.1939.

³⁸² TKA FK pvk. 20.5.1941.

kouluille materiaalia.³⁸³ Toiminnan suunnittelussa sekä toteutuksessa olivat apuna myös toivonliittotyön käsikirja ja raittiuskokousten ja -juhlien ohjelmistoja.³⁸⁴ Mandi Granfelt ehdotti toivonliiton kokouksiin seuraavaa rakennetta:

- I hartaushetki, lyhyt hengellinen puhe
- II luento, esitelmä
- III lasten ohjelmaa
- IV loppurukous³⁸⁵

Valtakunnallisella tasolla opettajat Mandi Granfelt ja Alli Trygg (myöh. Trygg-Helenius) olivat olleet näkyvimmit lasten raittius- ja siveellisyystyön toimijat 1890-luvulta lähtien. Heille raittiustyö oli kokonaisvaltaista lasten ja nuorten luonne-, siveellisyys- ja tapakasvatusta, jota tehtiin läheisessä yhteistyössä kehittyvän kansakoululaitoksen kanssa.³⁸⁶ Mandi Granfelt antoi lasten raittiustyölle uskonnollisen sisällön, kuten toivonliiton kokouksien runkoehdotuksesta näkyy. Hänen mukaansa kokoukset tuli pitää ”uskonnollisessa hengessä”, koska kansa varsinkin maaseudulla arvosti uskontoa. Siten raittiustyö saisi hänen mukaansa myös suuremman tuen. Mikäli toiminnan ohjaaja ei toisenlaisen vakaumuksen omaksuneena voinut toteuttaa näin uskonnollista ohjelmaa, Granfelt piti mahdollisena raittiuden edistämistä myös terveysopilliselta, taloudelliselta, yhteiskunnalliselta tai siveelliseltä kannalta. Siinä tapauksessa oli kuitenkin varottava, ”ettei jätetä lapsen sydäntä tyhjäksi ja kylmäksi”.³⁸⁷

Mandi Granfeltin mielestä oli siis taktisesti tärkeätä, että lasten raittiustyö rakentui uskonnolliselle pohjalle. Toisaalta hänen oma vakaumuksensa tuskin olisi antanut mahdollisuutta kovin toisenlaisiin ratkaisuihin. Granfeltin pedagogiikkaa on luonnehdittu uskonnollis-moralistiseksi sekä puritaaniseksi tapa- ja siveellisyyskasvatukseksi, joka nousi sekä tuon ajan yleisestä kansalaiskasvatuksen ilmapiiristä että hänen omasta henkilöhistorias-

³⁸³ FKA ARLA Sekalaisia asiakirjoja ”Toivonliiton ohjelmisto 1939”; HVAA 1937–1946 II ”Toivonliiton ohjelmistot 1940 ja 1941”; JLUA 1934–1954 III ”Toivon Kansa X, ohjelmaa kansakoulun raittiustilaisuuksiin 1951–1952”.

³⁸⁴ Granfelt 1927; Rautiainen 1936; Kankainen 1936.

³⁸⁵ Granfelt 1927, 7.

³⁸⁶ Sulkunen 1995, 130–132; Halila 1949–1950 III, 243–244. Mandi Granfelt oli Juvan kappalaisen Otto Magnus Cantellin tytär, joka oli naimisissa Aksel August Granfeltin kanssa. Aksel Granfelt oli puolestaan teologian professori Axel Fredrik Granfeltin vanhin poika.

³⁸⁷ Granfelt 1927, 7. Kyseessä oli 3. uudistettu painos, 1. painos oli vuodelta 1905.

taan käsin.³⁸⁸ Hanna Kankainen jatkoi omassa ohjelmistossaan Granfeltin viitoittamaa uskonnollista ja siveellistä linjaa.³⁸⁹

Anni Rautiainen puolestaan teki pesäeron Mandi Granfeltin perintöön. Uusi aika edellytti Rautiaisen mielestä Granfeltin sijasta Alli Trygggin ”ilokylläistä, korkeatunnelmaista, innostavaa ja toiminnallista toivonliittoa”.³⁹⁰ Rautiaisen linjaus heijasteli raittiusliikkeessä jo vuosisadan vaihteessa alkanutta suuntataistelua, joka oli henkilöitynyt A. A. Granfeltiin ja M. Heleniukseen (myöh. Helenius-Seppälä ja Alli Trygggin puoliso). Henkilökohtaisten antipatioiden lisäksi vastakkain oli ollut arvoja, jotka törmäsivät toisiinsa tuohon aikaan muuallakin yhteiskunnassa: uusi ja vanha, idealistinen ja yhteiskunnallinen ihmiskuva ja kasvatusnäkemys, hierarkia ja demokratia, säätyläiset ja työväestö.³⁹¹ Mandi Granfeltin ja Alli Trygggin vuosikymmenet jatkunut yhteistyökään ei ollut kitkatonta. Heidän keskinäistä työtoveruuttaan rasitti tietynlainen kilpailutilanne ja Granfeltin vähättelevä suhtautuminen Tryggiin.³⁹²

Uskonnon rooli raittiuskasvatuksessa muodosti erottavan tekijän. Rautiaisen toivonliittotyön käsikirja esitti edelleen toivomuksen, että työtä tehtäisiin ”vakavassa, kristillissiveellisessä ja suomalaiskansallisessa mielessä”, mutta paikallisille johtajille jätettiin suuri vapaus toiminnan sisällöllisissä linjauksissa.³⁹³ Ihmisten vakaumusten polarisoitumiselle oli annettava tilaa, joten käsikirja käsitteli myös Buddhan ja Muhammedin suhtautumisesta alkoholiin sekä kristillisen luostarilaitoksen rappiota, joka johtui Rautiaisen mukaan luostareiden omasta viinituotannosta.³⁹⁴ Toivonliittoon jäseneksi liittymistä seurasi aiemmin erillisessä juhlassa tehty julkinen raittiuslupaus, mutta uuden käsikirjan mukaan sitä ei enää tarvittu.³⁹⁵ Rautiainen pyrki taktisista syistä myötäilemään yhteiskunnassa tapahtuneita muutoksia ja korosti Granfeltiä enemmän raittiuden kansallista ja yhteiskunnallista puolta. Vieraillessaan Forssan kansakoulupiirin piirikokouksessa Rautiainen tiedosti kuitenkin opettajien vahvat sidokset uskontoon ja painotti puheessaan kirkon merkitystä lasten raittiuskasvatuksessa.³⁹⁶

³⁸⁸ Sulkunen 1995, 134–137.

³⁸⁹ Kankainen 1936, 8, 10, 14, 40–49, 61–62, 65, 76, 94.

³⁹⁰ Rautiainen s.a., 6–7.

³⁹¹ Sulkunen 1986, 208–219; Sulkunen & Alapuro 1987, 144–149.

³⁹² Sulkunen 1995, 131–133.

³⁹³ Rautiainen 1936, 26, 32–33, 63.

³⁹⁴ Rautiainen 1936, 34, 92, 93, 104.

³⁹⁵ Rautiainen 1936, 32–34.

³⁹⁶ FKA JLUA 1934–1954 VIII Forssan tarkastuspiirin piirikok. ptk. 2.–3.10.1937 Loimaan suojeluskuntatalolla.

Toivonliittotyö laimeni kouluissa sotien aikana, koska opettajille ei enää maksettu siitä palkkiota.³⁹⁷ Sotien jälkeen he saivat luvan käyttää puoli viikkotuntia kouluajasta raittiustoimintaan, mutta entisenlaista aktiivisuus ei ollut.³⁹⁸

12. Koulu suojaavana ja valvottuna tilana

Portaan kansakoulun kevätjuhlassa 1943 luettiin käsinkirjoitetusta *Oppilas Viesti*-koululehdestä neljännen luokan oppilaan Pirkko Mikkolan kirjoitus ”Kouluaikani päättyessä”. Siinä hän kuvasi kouluaikaa tilana, joka oli suojannut oppilaita:

...Tähän asti on koulu hoivannut meitä ja ohjannut meitä oikeaan... lähdemme pois, ikään kuin suojaavan muurin ympäriltä, sen tähden pyydän minä, ja ehkä toverinikin, matkalleni Korkeimman siunausta, meidän Herramme Jeesuksen Kristuksen kautta. Kun koulu ja siis opettaja ei enää ole ohjaamassa meitä oikeaan, niin rukoilkaamme näin, kun näin rukoilemme, niin Jumala kyllä taluttaa meitä tiellään. Niin ettemme siltä tieltä, johon koulu on meitä opettanut pois poikkeaisi, vaan pysyisimme sillä tiellä elämämme loppuun asti.³⁹⁹

Muissakin kyseisen lehden kirjoituksissa pohdittiin, kuinka koulusta päästyä ”näki pian pahaa, kun ei opettaja enää ollut neuvomassa ja opettamassa”.⁴⁰⁰ Koulun ja opettajan vaikutus oli suurin koulun omissa tiloissa ja joutui heti koetukselle, kun oppilas siirtyi sen vaikutuspiiristä pois. Tämä oli varmasti oppilaiden aito kokemus, mutta sanamuodot paljastivat, että siinä oli paljon opittua. Opettaja pyrki kiinnittämään koululaiset itseensä ja saattamaan heidät ainakin jossain määrin riippuvaisiksi itsestään.⁴⁰¹

Koululaisten suojeluun liittyi myös heidän valvontansa. Kuri ja valvonta saatettiin perustella tarpeella suojella lasta. Jo vuosisadan alussa kansakoulunopettaja Kaarlo Ahde oli todennut, että lasta tuli ensiksikin varjella

³⁹⁷ KA KH III Ef 6–7 kktark. Frans Nurmen yleiskatsaus 1940–1944.

³⁹⁸ KA KH III Ef 7, 7a kktark. Frans Nurmen yleiskatsaus 1945–1947.

³⁹⁹ TKA FK *Oppilas Viesti*-juhlanumero 4/22.5.1943.

⁴⁰⁰ TKA FK *Oppilas Viesti*-juhlanumero 4/22.5.1943 ”Kouluvuoteni päättyessä” (Eira Kara), ”Ero koulusta” (Taimi Uutela), ”Koulusta erotessa” (Pirkko Mikkola).

⁴⁰¹ Turvallinen kokemus tilasta ja opettajasta saattoi kantaa vuosikymmenet. Esim. TKA FK Inga Anttilan joulutervehdyksinä Kajarrolle lähettämät käsinkirjoitetut lehdet jouluna 1980, 1981, 1989.

ulkoapäin tarttuvilta sopimattomilta tavoilta ja toiseksi suojella lasta hänen "omasta perisyntisyydestään" nousevia huonoja taipumuksia vastaan.⁴⁰² Koulu muodosti tilan, jossa opettajan silmä pystyi valvomaan ja samalla suojelemaan lasta niin ulkoa- kuin sisältäpäin tulevista vaaroista. Se edellytti myös arkkitehtonisia järjestelyjä. Tilan tuli olla sekä avoin että hallittavissa. Opettajan silmä pystyi parhaiten valvomaan suorakaiteen muotoista koulusalaa.⁴⁰³ Avoin tila oli toki perinteisen opettajajohtoisen opettamisenkin kannalta tarkoituksenmukainen ratkaisu.

Ruumiillinen rangaistus kurin muotona ei enää vuoden 1914 jälkeen ollut sallittua. Silti osa opettajista käytti ainakin jonkin asteista ruumiillista rankaisemista.⁴⁰⁴ Hyväksytyjä ulkoisen kurin muotoja olivat nuhde, paikallaan seisottaminen, luokasta poistaminen, muistutuksen lähettäminen kotiin tai enintään kahden tunnin jälki-istunto.⁴⁰⁵ Koulun johtokunnan päättämä oppilaan määräaikainen erottaminen oli hyvin poikkeuksellista.⁴⁰⁶ Harvinaista se oli Forssan yhteiskoulussakin, jossa yleisin rangaistus oli jälki-istunto. Karsserirangaistusta käytettiin viimeisen kerran vuonna 1939. Yhteiskunnallinen levottomuus heijastui yhteiskoulun ja -lyseon rangaistuspäiväkirjoissa. Usein rangaistuksen syynä oli vallattomuus ja epäjärjestys.⁴⁰⁷

Koulun rukoushetkiin sisältyi sekä suojeleva että valvova elementti. Ne olivat tilanteita, joissa koko koulu oli koolla. Rangaistuspäiväkirjat osoittavat, kuinka juuri rukouksiin järjestäytyminen, salissa oleminen ja sieltä poistuminen aiheuttivat paljon muistutuksia oppilaille.⁴⁰⁸ Rukouksien ulkoihin puitteisiin ja juhlasaliin tilana liittyi kuri, ohjattu käyttäytyminen, autoritaarinen ja hierarkkinen järjestys. Aamurukouksien yhteydessä koulun johtaja saattoi ilmoittaa myös rangaistuksista.⁴⁰⁹ Näin toteutettuina rukouksien sisällölliset ja ulkonaiset viestit saattoivat joutua ristiriitaan.

Forssan yhteiskoulun johtajattarena 1919–1948 ja matematiikan lehtorina niin yhteiskoulussa kuin -lyseossa 1919–1956 toiminut Anni Koponen kuvasi tilan ja sen hallinnan tärkeyttä koulun jokapäiväisessä elämässä. Hän asui aivan koulun naapurissa ja näki omasta ikkunastaan koulun oppilaat, tytöt ja pojat, "jotka olivat meidän". Kun uusi oppilas tuli kou-

⁴⁰² HMA LHMA Sekalaisia papereita, Kaarlo Ahteen esitelmä Sukulassa 17.3.1901.

⁴⁰³ *Ojakangas* 1997, 38–39.

⁴⁰⁴ HMA FTA Ee:1 saapuneet kirjeet 5.11.1926, 20.12.1946 J. Katajan asiassa; TKA LNENA jk. ptk. 22.2.1953.

⁴⁰⁵ *Halila* 1949–1950 IV, 222.

⁴⁰⁶ TKA PVIA jk. ptk. 13.12.1927.

⁴⁰⁷ HMA FYLA Ad:1–2 rangaistuspäiväkirjat 1923–1960; *Ojanen* 1998, 97–98, 108, 110.

⁴⁰⁸ HMA FYLA Ad:1 rangaistuspäiväkirjat 1908–1948.

⁴⁰⁹ HMA FYLA Ca:1 op.kok. ptk. 28.10.1931.

Forssan yhteiskoulun abiturientit 1927. Kuva: Lounais-Hämeen museo.

luun, ei Koponen pelännyt niinkään hänen huonoa matematiikan taitoaan vaan sitä, "että hän toi mahdollisesti jotakin vierasta kouluumme".⁴¹⁰ Koponen valvoi myös koulun ulkopuolista tilaa pistäytyen joskus hotelli Maakunnassa katsomassa, oliko ravintolan puolella oppilaita iltaa viettämässä.⁴¹¹

Valvottu tila ulottui siis koulurakennusta ja pihaa kauemmaksi. Forssassa sijaitsi pitkään yhteiskoulua vastapäätä kadun toisella puolella Tilda ja Mandi Liinaharjan ylläpitämä koulukoti, jossa syrjäkylien koululaiset asuivat lukuvuodet. Koulukoti ei ollut ainoastaan oppilaiden asuntola vaan siellä kävivät myös yhteiskoulun opettajat syömässä. Asuntola muodosti valvotun ja samalla turvallisen tilan. Siellä asuneet koululaiset ovat myöhemmin muistelleet, kuinka heitä pidettiin "kurissa ja Herran nuhteessa". Tilda ja Mandi Liinaharja olivat tyytyväisiä, kun he saivat asukkaista seuraa iltakirkkoon tai evankelisten rukoushuoneella pidettyihin tilaisuuksiin. Tyttöjen erehtyessä kerran menemään Pelastusarmeijan kokoukseen tädit sen sijaan osoittivat paheksuntansa. Samoin he valvoivat tarkasti, että asun-

⁴¹⁰ *Rakas vanha koulu* 1999, 52.

⁴¹¹ *Rakas vanha koulu* 1999, 89.

tolan poikien vierailut tyttöjen huoneissa pysyivät säädyllisyyden rajoissa.⁴¹² Koulukoti lopetti toimintansa 1950-luvun jälkipuolella.⁴¹³

Koulutila käsitti täten koko oppilaan elämänpiirin. Valvonta ulottui myös heidän vapaa-aikaansa. Yhteiskoululaiset eivät olleet saaneet 1900-luvun alussa liikkua ulkona kello yhdeksän jälkeen illalla.⁴¹⁴ Opettajakunnan vuonna 1921 hyväksymissä yhteiskoulun järjestyssäännöissä oli puolestaan määrätty, että yleisistä huvitilaisuuksista koululaisten oli poistuttava viimeistään kello 24. Ulkopaikkakuntalaisen oppilaan tuli joka kerta pyytää koulun johtajalta lupa päästäkseen julkisiin huvitilaisuuksiin.⁴¹⁵ Oppilaiden oleskelu heille luvattomissa tiloissa huolestutti opettajia niin, että he kääntyivät asiassa vanhempien, paikallisten ravintoloitsijoiden ja tanssi-iltamien järjestäjien puoleen.⁴¹⁶ Sota-aikana ulkona liikkumista tiukennettiin yleisen levottoman ilmapiiriin tähden ja se oli kiellettyä kello 22 jälkeen.⁴¹⁷ Toisaalta yhteiskoulun vanhempainneuvosto myönsi, ettei koulu enää sotien jälkeen voinut valvoa esimerkiksi oppilaiden tupakoimista, mikäli vanhemmat sen kotiloissa sallivat. Neuvosto esitti vanhemmille kuitenkin toivomuksen, etteivät heidän lapsensa tupakoisi kadulla ja muilla julkisilla paikoilla.⁴¹⁸

Forssan keskustan kansakoulutkin puuttuivat oppilaittensa liikkumiseen ja oleskeluun kouluajan ulkopuolella. Erityisesti kahvilat, joissa oli raha-automaatteja, houkuttelivat koululaisia. Sellaisissa tiloissa syntyi asemakaava-alueen kansakoulujen johtokunnan mielestä häiriöitä, keinotteenhalua ja pelihimoa.⁴¹⁹ Asiaan jouduttiin palaamaan vuoden 1960 alussa.⁴²⁰ Tämänäyttypiset ongelmat koskivat lähinnä Forssan keskustan kouluja. Tammelan sivukylillä ei vastaavia houkutuksia ollut ja kyläyhteisön sosiaalinen kontrolli oli yhtenäisempi.

⁴¹² *Rakas vanha koulu* 1999, 75 (Huokuna), 78 (Ojanen).

⁴¹³ *Ojanen* 1998, 145.

⁴¹⁴ HMA FYLA Ca:1 op.kok. ptk. 24.11.1911. Ptk. 6.10.1920 sisälsi toivomuksen, etteivät oppilaat olisi yleisissä huveissa kello 23 jälkeen.

⁴¹⁵ HMA FYLA Ca:1 op.kok. ptk. 13.10.1921.

⁴¹⁶ HMA FYLA Ca:1 op.kok. ptk. 13.2.1934, Ca:2 op.kok. ptk. 19.10.1943.

⁴¹⁷ HMA FYLA Ce:1 vanhempainneuvoston ptk. 26.10.1942; Ca:2 op.kok. ptk. 19.10.1943.

⁴¹⁸ HMA FYLA Ce:2 vanhempainneuvoston ptk. 12.10.1949.

⁴¹⁹ FKA ASE jk. ptk. 5.3.1943.

⁴²⁰ FKA KLUA kirjeitä 24.3.1960.

13. Työ kutsumuksena

a. Työkasvatuksen perusteet

”Vapaus ei ole lepoa, se on työtä ja ponnistusta.”⁴²¹ Näin Fanny Kajarto liittyi 1930-luvulla Portaан Lotta Svärd -iltamien puheessaan lotille tuttuun retoriikkaan.⁴²² Mutta Kajarron lausuma ajatus kuvasti laajemminkin kansankasvattajien tulkintaa työn merkityksestä ja sen kautta saavutettavasta tavoitteesta: työ oli itsenäisen maan vapauden välttämätön ehto. Ihmisen onnen mahdollisuudet lepäsivät hänen omissa käsissään, sillä valittavana oli Kajarron mukaan kaksi tietä. Työ, ponnistelu ja itsehillintä tuottivat onnea sekä hyvinvointia, mutta toimettomuus ja huvitukset merkitsivät velvollisuuksien laiminlyömistä. Kajarto korosti, että työn avulla yksilö palveli lähimmäistään ja koko ihmiskuntaa.⁴²³ Ihmisen oli kuitenkin tehtäviensä keskellä tärkeätä muistaa työn ja levon vuorottelu. Jumalan säätämää järjestystä tuli kunnioittaa ja viettää pyhäpäivää sen arvon mukaisesti.⁴²⁴

Nämä ajatukset eivät jääneet pelkiksi idealistisiksi puheiksi, vaan Fanny Kajarto noudatti myös omassa elämässään tiukkaa työmoraalia. Sen lisäksi suurin osa hänen vapaa-ajastaan kului harrastekerhojen vetämisessä ja erilaisissa luottamustehtävissä. Kajarto tulkitsi opettajantyönsä kutsumukseksi, jonka Jumala oli hänelle määrääjäksi antanut. Se teki työstä mielekkään:

Onhan työn kohteena isänmaan tulevaisuus ja nuorta tainta on ohjattava myös ikuista isänmaata kohti.⁴²⁵

Nuorena opettajana Kajarto oli kirjoittanut päiväkirjaansa 17.10.1928 runon ”Vaalittavat ja Vaaliija”, joka julkaistiin kaksi vuotta myöhemmin Kotikasvatusyhdistyksen *Koti*-lehdessä:

Näen eessäni joukon lastenpäitä.
Olenko oikeaan ohjannut näitä,
sydämiin kylvänyt siemenen jalon,
kirkastanut heille iäisen valon?

⁴²¹ TKA FK puhe Portaан Lotta Svärd -iltamissa 1930-luvulla.

⁴²² *Sulamaa* 1999, 15–35.

⁴²³ TKA FK puhe Portaан nuorisoseuran syysjuhlassa 5.9.1926.

⁴²⁴ TKA FK Juustjärven pvk. 19.7.1942.

⁴²⁵ TKA FK pvk. 22.8.1925, 12.11.1925, 17.10.1928; jäähyväispuhe 31.5.1965.

Niin paljon, niin paljon puuttuu multa.
 Anna anteeksi, Isä, sitä pyydän mä Sulta!
 En voi minä sieluja puhdistaa,
 sillä omaakaan sieluain en puhtaaksi saa.
 Näen taimitarhan, näen kukkamaan.
 Näen hyvän, näen pahan idun nousennassaan.
 Jospa hyvän vain vois in nostattaa
 kaiken pahan aivan alkuhunsa tukahduttaa.

Siihen voimia mulle, Isä ylhäinen suo.
 Minä pyydän: Ota huomahas' joukko tuo.
 Sitä kasvata, vaali ja vahvista,
 että kerran se luokses' vois' kelvata.⁴²⁶

Fanny Kajarron runo oli sävyltään uskonnollisidealistinen. Kajarto koki tekevänsä koulutyötä Jumalan kasvojen edessä ja valmistavansa oppilaita tätä ja tulevaa elämää varten. Hän tunnusti opettajan keskeisen roolin kasvatuksessa mutta myös sen rajat, sillä opettaja toimi Kajarron mukaan Jumalan välikappaleena. Hyvän ja pahan välillä käytävässä kamppailussa myös opettaja joutui oppilaan paikalle. Kajarto tulkit si kutsumustyön koko elämän mittaiseksi kilvoitteluksi. Nuorena opettajattarena työhön uppoutuminen auttoi häntä hallitsemaan myös tunne-, tahto- ja viettielämänsä, kun sopivaa puolisoa ei löytynyt tai ihastuksen kohteet aiheuttivat petty myksiä: "Elän vain rakastamalleni työlle, siinä on sittenkin ehkä parhain onneni."⁴²⁷

Opettajat pyrkivät omalla esimerkillään kasvattamaan oppilaista korkean työmoraalin sisäistäneitä kansalaisia. Forssan Kualan kansakoulun opettaja Aapo Mäkinen totesi koulun arvon riippuvan siitä, minkälaisen terveyden, työkyvyn ja luonteen oppilaat siellä saavuttaisivat elämää varten. Tiedollisen muistin mittaaminen ei ollut hänen mielestään tärkeintä vaan nuorista tuli kasvattaa toiminnan kautta siveellisiä, terveitä ja työkykyisiä kansalaisia.⁴²⁸

Yhteiskoulun johtajan Mikko Sipposen mukaan työ loi kansakunnan henkisen ja aineellisen kulttuurin sekä oli yksityisen ihmisen elämän onnen ehto.⁴²⁹ Isänmaan rakentaminen oli kaiken työn tärkein tavoite.⁴³⁰

⁴²⁶ TKA FK pvk. 17.10. 1928; *Koti* 9/1930, 271.

⁴²⁷ TKA FK pvk. 12.11.1925. Runo "Vaallittavat ja Vaalija" selittyy myös osaksi sublimaatiolla. *Halmesvirta* viittaa työn palvontaan viettien energian sublimaationa, kun hän käsittelee Suomen partioaatteen kehittäjän Vernerin Louhivuoren omaksumaa kristillisen "puhtauden" ihannetta. *Halmesvirta* 1997, 34.

⁴²⁸ FKA KLAA Db:1 OPS 1935–1936 liitteenä oleva Aapo Mäkinen esitelmä "Työkirja".

⁴²⁹ HMA MS puhe yhteiskoulun 40-vuotisjuhli ssä 26.–27.8.1939.

⁴³⁰ HMA MS puhe lukuvuoden päättäj äisissä 1931.

Sipponen korosti hengen ensisijaisuutta aineeseen ja siten työ oli alistettujen aatteille ja ihanteille. Tästä syystä hän kehotti nuoria laittamaan koko innostuksensa ja tarmonsaa, mutta myös ”mielen nöyryyden ja itsensä kieltämisen” kansan palvelukseen: ”Rukoilkaa ja tehkää töitä!”⁴³¹ Itsekkäät uratavoitteet tai omat henkilökohtaiset aineelliset pyrkimykset olivat isänmaata rakennettaessa liian alhaisia kannustimia ja niiden sijaan tulikin asettaa velvollisuudentunto sekä valmius epäitsekkeisiin uhrauksiin.⁴³² Yksityisen ihmisen onni syntyi uskollisesta työnteosta, koska se kasvatti itsekuria ja sen myötä oli mahdollisuus kokea sisäinen vapaus.⁴³³

Terveysopin oppikirjat toistivat samoja teemoja epäitsekkeään työn merkityksestä. Mitä paremmin ihminen oppi unohtamaan itsensä ja käyttämään voimansa yhteisen hyvän edistämiseksi sekä kärsivän lähimmäisen auttamiseksi, sitä terveempi ja sopusointuisempi hänen elämänsä oli.⁴³⁴ Työ antoi elämälle tarkoituksen ja tuotti mielihyvän tunteen, kun taas toimettomuus teki ihmisen tyytymättömäksi sekä vaikutti negatiivisesti hänen hermostoonsa. Sunnuntain lepopäivän luonne oli sekä työmotivaation ylläpitämisen että terveyden kannalta hyvin perusteltu, ja silloin tuli jättää arkinen työ syrjään.⁴³⁵

Edellä esitetyt näkökohdat työn merkityksestä ja lepopäivästä on ymmärrettävissä kristinuskon luterilaisesta tulkinnasta käsin. Lounais-Hämeessä vaikuttaneeseen evankelisuuteen sisältyi niin ikään positiivinen kutsumusnäkemys. Herätysliikkeitten kutsumusetiikkaa selvittänyt *Pentti Taipale* on huomauttanut, että evankelisuuden suhde maailmaan oli avoimempi kuin herännäisyyden. Evankelisuus korosti yleistä vanhurskauttamista, jonka mukaan maailma oli lunastettu maailma. Kutsumuksen paikka oli maailmassa. Johtopäätös olisi ollut toinen, mikäli maailma olisi tulkittu ”turmiovallaksi”.⁴³⁶ Uskonnonopetus antoi koulussa tukensa työmoraaalin kasvattamiselle. Kristinoppi opetti Jumalan säätäneen työn ja levon vaihtelun. Työllään ihminen hankki toimeentulonsa⁴³⁷, mutta sillä oli myös kasvattava tehtävä. Ahkera työnteko antoi ihmiselle siveellistä ryhtiä ajatuksiin, puheisiin ja töihin.⁴³⁸ Koska ”joutilaisuus oli paheiden äiti”, työ merkitsi siveellistä suojaa. Se kasvatti velvollisuudentuntoa, ja sen

⁴³¹ HMA MS puhe lukuvuoden päättäjäisissä 1938.

⁴³² HMA MS kiitospuhe K. E. Saloselle; puhe 28.1.1936; puhe kevätkuuhissa 1949.

⁴³³ HMA MS puhe lukuvuoden alkajaisissa 1947.

⁴³⁴ *Salokannel* 1929, 254.

⁴³⁵ *Salokannel & Vartia* 1931, 43, 45.

⁴³⁶ *Taipale* 1957, 116–117.

⁴³⁷ *Katekismus* 1949, 75.

⁴³⁸ *Waaranen* 1897, 35.

tuli palvella lähimmäistä.⁴³⁹ Työllään ihminen kunnioitti esi-isensä muistoa.⁴⁴⁰ Koulun opettamassa työn eetoksessa välittyi kristillisen kerrostuman ohella myös agraarinen ja kansallinen ihanne.⁴⁴¹ Lisäksi työmoraalin korostukseen vaikutti Suomen maantieteellinen asema pohjoisella pallonpuoliskolla. Lähes arktisissa olosuhteissa ei ole ollut muuta selviytymisen mahdollisuutta kuin ahkera työnteke.⁴⁴²

b. Koulupuutarhat ja nuorten talkotoiminta työkasvatuksen välineinä

Kansakoulua oli sen alkuvaiheista alkaen syytetty liian teoreettisesta luonteesta ja siitä, että se seurasi liiaksi oppikoulun omaksumaa kirjakoulun mallia. Korkean työmoraalin kasvattaminen ei jäänyt kuitenkaan pelkäksi puheeksi tai kirjatiedoksi. Tammelan kaltaisessa maaseutupitäjässä ja Forssan teollisuusyhdyksunnassa lasten ja nuorten työnteke oli luonnollinen asia, jopa siinä määrin, että se häytti koulunkäyntiä. Sen lisäksi koulupuutarhat antoivat koulun alueella valvotut puitteet harjoitella kurinalaista työskentelyä. Tammelan kirkonkylän kansakoulun johtajaopettaja August Viksténin vaikutuksesta useat Tammelan ja Forssan kansakoulut olivat perustaneet 1900-luvun alussa kasvipuutarhan koulun yhteyteen.

Koulupuutarhojen toinen aktiivinen vaihe alkoi 1930-luvun lopulla. Kansakouluntarkastaja H. V. Luukko julkaisi vuonna 1934 uudistetun painoksen kirjastaan *Kansakoulu kansan kouluksi. Sydänjuuret maahan! Koulukasvitarhat kansantaloudellisinä ja pedagogisinä kasvatustavolinein.*⁴⁴³ Lähinnä eurooppalaisiin esikuviin viitaten Luukko tiivisti koulukasvitarhatoiminnan tehtävät omassa maassamme seuraavasti: keittiökasviviljelyn kehittäminen, kansantalouden ja maahengen elvyttäminen, kauneuden harrastuksen herättäminen sekä näiden vaikutteiden välittäminen koulujen ympäristöön.⁴⁴⁴ Hän kuitenkin painotti, että kasvitarhojen päätehtävä oli olla kasvatuksen ja opetuksen palveluksessa. Puutarhat mahdollistivat havainnollistavan opetuksen sekä työkasvatuksen. Luukko muistutti, että kulttuuri tarkoitti jo sananakin viljelyä ja hoitamista.⁴⁴⁵ Koulukasvitarha soveltui

⁴³⁹ *Simojoki* 1950, 218–219.

⁴⁴⁰ *Haavio* 1931, 144.

⁴⁴¹ *Tuomaala* 2004, 158–159.

⁴⁴² *Juva* 1990.

⁴⁴³ FKA HVAA saapuneita kirjeitä, kirje Suomen Koulukasvitarha-yhdistykseltä 15.10.1934.

⁴⁴⁴ *Luukko* 1934, 101–103, 104–109, 110–116, 167–170.

⁴⁴⁵ *Luukko* 1934, 156–162.

hänen mielestään monien oppiaineiden opiskelutilaksi. Siellä voitiin kasvattaa koululaisten järjestyksenhalua, puhtautta, täsmällisyyttä ja velvollisuudentunnetta. Siten työskentely kasvitarhassa loi perustan oppilaan lujalle tahdolle, itsenäiselle toiminnalle sekä ”siveelliselle luonteelle”. Positiivisiksi vaikutuksiksi Luukko mainitsi vielä yhteenkuuluvuuden tunteen lisääntymisen ja sosiaalisten taitojen kehittymisen.⁴⁴⁶ Vastakohtana ”aistilliselle nautinnolle” koulupuutarhoissa havaittava luonnon kauneus loi perustan ”puhtaalle ilolle, hiljaiselle onnelle ja tyytyväiselle mielelle”.⁴⁴⁷ Lopulta tämä hiljainen onni ja puhdas ilo johdatti ihmisen

sen kunnioittamiseen, joka kaiken tuon kauniin ja ihmeteltävän on olemaan kutsunut. Tällainen sekä tunteen että järjen myötävaikutuksella syntynyt uskonnollinen mieliala lieenee uskonnollisena harrastuksena hedelmällisintä ja pysyväisintä laatua elämässä.⁴⁴⁸

Luukko kirjoitti puutarhasta ”Luojan suurena juhlasalina”, jossa opettajalta edellytettiin erityistä herkkyyttä oppilaiden ohjaamiseen, sillä ylhäältä päin tullut komentelu ei siihen tilaan sopinut.⁴⁴⁹ Luojan siunaus ja kasvatettava voima oli nähtävissä niin luonnossa kuin luomistyötä ylistävässä ihmisessä. Luojan ja luomakunnan välillä säilyi tietty ero, mutta ilmaiset olivat niin väljiä, että lukija saattoi tulkita niitä myös panteistiseen suuntaa.

Luukon kansantaloudellinen ja uskonnollismoraalinen manifesti koulupuutarhojen puolesta sai uutta kaikupohjaa sotien keskellä.⁴⁵⁰ Poikkeusolojen synnyttämän nuorten talkotoiminnan yhtenä osana oli kasvatarhojen muokkaus ja kasvien kylvö niin kotitalouksien kuin koulukeittoloiden tarpeita varten.⁴⁵¹ Talkootyön tavoitteena oli yhteishengen ja velvollisuudentunnon kohottaminen koululaisten keskuudessa. Lisäksi pyrittiin käytännössä osoittamaan säästäväisyyden ja maatalouden merkitys yksityiselle ihmiselle ja koko kansantaloudelle.⁴⁵² Työskentely koulukasvatarhojen hyväksi liittyi siis luontevasti mainittuihin tavoitteisiin.

Tammelassa ja Forssassa laadittiin koulukohtaiset talkootyöohjelmat. Tammelan Sukulan kansakoulun työsuunnitelma touko–syyskuuksi 1945 oli seuraava:

⁴⁴⁶ *Luukko* 1934, 163–165.

⁴⁴⁷ *Luukko* 1934, 168.

⁴⁴⁸ *Luukko* 1934, 169.

⁴⁴⁹ *Luukko* 1934, 171.

⁴⁵⁰ *Syväoja* 2002, 99–100.

⁴⁵¹ FKA KLAA II Ea:3 KH:n kiertokirje 856/9.3.1943, 857/9.3.1943; Db:2 OPS 1945 talkootyöohjelma, OPS 1946; TKA SLAA Db kesätyösuunnitelma 1946.

⁴⁵² HMA TOYA Ca:5 ptk. 9.5.1945; FKA KLAA 1943–1946 IV (Eb:2) kktark. Frans Nurmen kirje 10.9.1945.

- marjankeruuretki
- käpyjen ja jätetuiden keräystä vanhusten tai sodasta kärsineiden hyväksi
- virkistystilaisuus
- kerppujen tekoa invalidiperheille
- urheilu- ja uintikilpailut kesäleiripäivänä
- tähkkäpäiden keruuta koulukeittolalle
- sieniretki
- uintiopetusta.⁴⁵³

Aikana, jolloin oli puutetta perustarpeista ja säännöstely ulottui kaikkialle, koululaisten talkootyö merkitsi konkreettista apua. Fanny Kajarto mainitsi vuonna 1944 pidetyssä talkoojuhlassa Tammelan kansakoululaisten tehneen 300 kuutiota pilkkeitä, auttaneen äitiä ja isää kotona, suorittaneen keräyksen karjalaisten hyväksi, jonka tulokseksi oli saatu 122 vaatekappaletta, 15 paria kenkiä, 77 talousesinettä ja 887 markkaa rahaa.⁴⁵⁴ Myös Forssan yhteiskoululaiset osallistuivat talkoisiin.⁴⁵⁵

Nuorten talkoita motivoitiin kultaisten säännön etiikalla ja toimintaan liittyi muitakin uskonnollisia piirteitä. Ohjelmallisella tasolla uskonto näkyi mm. kehotuksessa ”Rukoile ja tee työtä!”. Talkoot kannustivat tekemään työtä oman kodin, lähimmäisten ja isänmaan hyväksi. Kansantaloudellisen hyödyn lisäksi työnteolla ja rukouksen merkitystä korostamalla pyrittiin ehkäisemään sota-ajasta johtuvaa yleistä levottomuutta. Rukous tulkittiin pelon vastavoimaksi ja Jumalalla uskottiin olevan omat suunnitelmat Suomen kansaa varten. Näillä perusteilla talkoopäälliköiden ja johtajien odotettiin vahvistavan lapsissa ja nuorissa rohkeaa luottamusta tulevaisuuteen sekä työn ja rukouksen arvoa.⁴⁵⁶ Fanny Kajarto oli valittu keväällä 1944 Tammelan kunnan talkoopäälliköksi ja hänen järjestämänsä talkoojuhla noudatti edellä esitettyjä toivomuksia:

Virsi 334
 Rovasti Salon rukoukset, Psalmi 64
 Tervehdyssanat Kajarto
 Tarkastaja Nurmi: ...talkootyö rakentuu
 lähimmäisenrakkauden pohjalle.⁴⁵⁷

Kansakouluntarkastaja Frans Nurmi korosti sitä, että talkootyö ei jäänyt teorian tasolle vaan sovelsi koulussa opittuja uskonnollisia arvoja käytäntöön:

⁴⁵³ TKA SLAA Db talkootyöohjelma touko–syyskuu 1945.

⁴⁵⁴ *Ojanen* 1997, 61.

⁴⁵⁵ HMA FYLA toverikunnan ptk. 14.3.1942; op.kok. ptk. 28.3.1944. FYK vkert. 1945–1946.

⁴⁵⁶ TKA LVIA Sekalaiset asiakirjat, Nuorten talkoopäälliköille ja johtajille osoitettu kirje 2.10.1944.

⁴⁵⁷ TKA FK muistilappu Nuorten talkoot-juhlasta 29.5.1945.

Kuka opettaja on aikaisemmin saanut lapsensa sanoista tekoihin lähimmäisen rakkauden suuren käskyn toteuttamiseksi, eikö se ole yleensä jäänyt ulkoa opituksi fraasiksi. Talkooaate on sen elävöittänyt, valmistanut opille harjoituksen asteen.⁴⁵⁸

Nuorten talkoot tuki myös Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton tekemää aloitetta ”Lähimmäisen päivän” viettämisestä 27.–28.9.1947 kautta maan sekä kehotti kouluja osallistumaan siihen käsittelemällä uskonto-tunneilla kultaista sääntöä.⁴⁵⁹

Muutaman aktiivisen vuoden jälkeen nuorten talkootyö loppui. Opettajilla ei riittänyt aikaa eikä mielenkiintoa ylläpitää rinnakkain kolmea samansisältöistä ja samoihin tavoitteisiin pyrkivää toimintamuotoa. Sisäiseen ja ulkoiseen ryhtiin kasvattivat talkootyön lisäksi Toivonliitto ja vapaa harrastustoiminta. Muodollisena syynä talkoiden tyrehtymiseen oli opettajien ammattijärjestön kielteinen kanta, sillä toiminta ajoittui opettajien kesäloman ajaksi.⁴⁶⁰

Työskentely koulukasvitarhoissa kuitenkin jatkui, vaikka nuorten talkootoiminta organisoidussa muodossa loppui. Opettajat pyrkivät levittämään puutarhaideologiaa myös oppilaiden koteihin. Torrolla johtokunta päätti järjestää kansakoululaisten kotipelteihin kasvitarhat, jotka opettaja kävi keväällä tarkastamassa.⁴⁶¹ Forssan keskustan alueella kansakoulujen johtokunta oli niin ikään myönteinen puutarha-aatteelle ja oppilaat saivat halutessaan koulukasvitarhasta pienet palstat hoidettavakseen.⁴⁶² 1950-luvulla Tammelan koulujen käytössä oli erityinen koulupuutarhuri, joka opetti mm. omenapuun jalostamista sekä levitti taimia omenapuutaimistostaan.⁴⁶³

Työkasvatuksen lisäksi puutarha-aatteeseen sisältyi muitakin ulottuvuuksia. Se liitettiin kysymykseen kansallisesta identiteetistä, luonnon vaikutuksesta kansaan. Puutarhoissa ja puistoissa harrastettiin liikuntaa, ulkoilua ja seurustelua, eikä ollut yhdentekevää, minkälaisessa ympäristössä ihminen liikkui ja kasvoi. Maanviljelijän, kalastajan ja metsästäjän hyötynäkökohtia korostavan asennoitumisen rinnalle nostettiin estetisoiva ja romantisoiva suhtautuminen luontoon. 1800-luvulla kansallisten suurmies-temme Runebergin, Topeliuksen ja Lönnrotin ihannoiviin kuvauksiin suo-

⁴⁵⁸ TKA KLÄA Eb:1 kktark. kirje 24.2.1946.

⁴⁵⁹ TKA KLÄA Eb:1 kktark. kirjeitä, Nuorten talkoot -kirje 18.8.1947.

⁴⁶⁰ KA KH III Ef 7, 7a, 8 kktark. Frans Nurmen yleiskatsaus 1943–1948.

⁴⁶¹ TKA TORA Ca jk. ptk. 12.5.1941; SLAA Db kesätyösuunnitelma 1946.

⁴⁶² FKA ASE jk. ptk. 21.3.1939, 9.4.1941, KLAA Db:2 OPS 1946.

⁴⁶³ TKA KLTK Ca:2 ptk. 1952–1953.

malaisten luontosuhteesta sisältyi yhtenä elementtinä myös uskonnollinen ulottuvuus, joka oli eräänlainen sekoitus luonnonteologiaa ja romantiikkaa. Jumalan luomassa luonnossa kaikella oli tarkoituksensa, eikä Hän ollut luonut mitään sattumalta. He personoivat luonnon ja tulkitsivat sillä olevan sielun, käsittivät sen eläväksi organismiksi. Ihanteena oli Jumalan, luonnon ja ihmisen ykseys, jota ihminen synnin vuoksi tosin harvoin sai kokea.⁴⁶⁴ Valistuksen ja romantiikan maailmankäsityksessä luonnon ja Jumalan samaistaminen oli paikoin lähellä. Kristillinen luomisoppi on perinteisesti suhtautunut maailmaan myönteisesti, mutta ei ole pitänyt sitä Jumalana. Vaikka Jumala on luonut luomakunnan, silti niiden välillä on katsottu kristillisen teologian mukaan olevan tietty ero, eikä Jumalaa siten voida redusoida maailman tasolle.⁴⁶⁵

Luonnon villi elementti tuli saada kuriin ja siten siistit koulupuutarhat sopivat hyvin porvarilliskansalliseen idylliin. 1800-luvun kasvatusteoreetikot puhuivat Jumalasta, joka ilmoitti itsensä luonnossa ja sen säännönmukaisuudessa. Näin he saivat jumalallisen perustelun kurinalaiselle kasvatukselle.⁴⁶⁶ Puutarhanhoidosta tuli laajemminkin yritteliäisyyden ja järjestyksen symboli sekä havainnollinen esimerkki kasvatuksen tavoitteena olevasta ”luonnon” hallinnasta.⁴⁶⁷ Kansakouluihin paljon vaikuttanut Topelius kuvasi kirjoissaan kartanoita ja niiden ympärillä avautuvia puistomaisia maisemia.⁴⁶⁸ Suositussa *Maamme kirjassaan* hän korosti, kuinka työskentely kauniiden kasvien parissa kehitti ihmistä. Laiskat ja ilkeät ihmiset eivät Topeliuksen mukaan välittäneet kasvitarhoista. Ihmisen luonne paljastui Topeliuksen mielestä hänen ympäristöstänsä.⁴⁶⁹

Koulupuutarhoilla oli sekä välineellinen että itsetarkoituksellinen tehtävä. Tammelassa ja Forssassa puutarhakysymys nousi esille vuosisadan vaihteessa sekä sodan vuosina. Vaikeimpien murrosaikojen epävarma taloudellinen tilanne oli yksi selitys. Kansantaloudellinen tehokkuusajattelu sekä luonnontieteiden esiinmarssi motivoivatkin koulupuutarha-aatteen toista tuleamista 1940-luvulla näkyvämmiin kuin uskonnollisidealistinen luontotulkinta.⁴⁷⁰ Lisäksi

⁴⁶⁴ Suutala 1986, 238–250; Heikkinen 1991, 36, 39, 149–150, 156; Klinge 1997 a, 182–183; Ollila 1998, 166.

⁴⁶⁵ Kristillisestä luomisteologiasta McGrath 1996, 287–289.

⁴⁶⁶ Ojakangas 1997, 90–91.

⁴⁶⁷ Ollila 1993, 39–41.

⁴⁶⁸ Suutala 1986, 257.

⁴⁶⁹ Topelius 1905, 100.

⁴⁷⁰ Esko Nikanderin mukaan 1920–1939 oli kansakoulukeskustelussa havaittavissa kehitys, jossa hyvän kansalaisen rinnalle tuli hyödyllinen kansalainen ja samalla idealistinen ihmis- ja maailmankuva muuttui positivistiseksi, tämän puoleiseksi ja naturalistiseksi. Nikander 1998, 226–227.

asiaan vaikutti se, että kansalliset suurmiehemme olivat antaneet luonnolle kansallisen ja moraalisen sanoman, jonka pohjalta oli syntynyt kansallismaisema.⁴⁷¹ Olemassaolon perustusten järjkyessä luonnossa liikkuminen ja puutarhatyöt tukivat niin henkisesti kuin fyysisesti kansallis-moraalista identiteettiä. Keskellä epävarmuutta oli nähtävissä pieni palanen sekä Luojan että oman käden jälkeä. Se oli kansalaisten tapa reagoida murrokseen. Samalla ankarat luonnonolosuhteet kasvattivat ihmistä sopeutumaan vaikeisiin tilanteisiin.⁴⁷²

14. Kristillinen tapa kansallisen sosialisoinnin välineenä

Kansalaissota oli jättänyt elämään monia yhteiskunnallisia ja poliittisia ristiriitoja. Koulun rooli kahtia jakautuneen kansan eheyttäjänä ja kasvattajana korostui uudessa tilanteessa.⁴⁷³ Integraation eräänä mahdollistajana oli sodan syiden siirtäminen maan rajojen ulkopuolelle, Venäjälle. Esimerkiksi Forssan yhteiskoulussa sota tulkittiin myöhempinä vuosina nimenomaan vapaussodaksi venäläistä sosialistista sortoa ja ateistista järjestelmää vastaan. Koulun johtaja Mikko Sipponen maalaili sodan muistopuheessaan, kuinka ”valkoinen nuorisojoukko, joka virsikirja ja Raamattu repussa iloisiin mielin, kirkkain katsein, puhtain otsin riensi vihollista vastaan” ja kuinka ”kuoleva nuorukainen hangella kuiskaili Jumalaa, äitiä ja isänmaataan”.⁴⁷⁴ Kaatuneiden koulupoikien velvollisuudentuntoa ja uhrautumista voitiin Sipposen mukaan verrata antiikin esikuviiin.⁴⁷⁵

Sankari-ihanne pyrki synnyttämään oppilaissa vastaavanlaista velvollisuudentuntoa ja uhrautumista. Sankarien ja esikuvien lisäksi fennomania ja heimoaate tukivat kansallisen hengen rakentamista. Heimoaatteeseen keskittynyt Karjala-seura, joka oli aloittanut toimintansa Forssan yhteiskoulussa vuonna 1926, muisti vuosittain vapaussodassa kaatuneita. Yhteiskou-

⁴⁷¹ Klinge 1997 a, 182–183.

⁴⁷² TKA LNENA Ca:1 jk. ptk. 2.5.1943. Johtokunta mietti koulupuutarhakysymystä, koska kovat talvet ja hallat tuhosivat sadon vuosi toisensa jälkeen.

⁴⁷³ Tuomaala 2004, 92–98.

⁴⁷⁴ HMA MS puhe 28.1.1936.

⁴⁷⁵ HMA MS puhe 28.1.1938.

lun poikaoppilaat ja muutamat opettajat olivat myös aktiivisia suojeluskunnan ja sen poikaosaston toiminnassa.⁴⁷⁶ Johtaja Sipposen koulun juhlatilaisuuksissa pitämissä puheissa korostuivat työ, isänmaa, heimoaate ja uhrautuminen.⁴⁷⁷

Porvarillisesti ajattelevat opettajat joutuivat kuitenkin tunnustamaan, että vasemmisto säilytti Tammelassa ja Forssassa vuodesta toiseen selkeän poliittisen ylivoiman. He joutuivat ottamaan eheytytyössään huomioon, että SDP oli oppilaiden kotien valtapuolue, joka oli onnistunut yhdistämään kansalliset ja sosiaaliset kysymykset.⁴⁷⁸ Kasvatuksellinen integraatiotyö ei voinut siten olla leimallisesti poliittista vaan kansallista. Kansallisella eheytytyöllä oli sen sijaan vahva uskonnollinen lähtökohta. Suomessa kirkon aseman turvannut lainsäädäntö ja uskonnonvapauslain jälkeenkin säilynyt kansankirkkoasetelma varmistivat, ettei kirkon ja yhteiskunnan välille syntynyt repivää katsomuksellista erimielisyyttä.⁴⁷⁹ Suurin osa Suomen kansasta jakoi edelleen kansallisuusaatteen vaikuttajan Yrjö Sakari Yrjö-Koskisen tavoin teosentrisen käsityksen, jonka mukaan Jumala takasi Suomen kansan tulevaisuuden. Kansallishenki yhdistettynä käsitykseen Jumalasta oikeuden ja totuuden toteuttajana sai periytyä myös uusille sukupolville.⁴⁸⁰

Koulut jatkoivat jo tutuksi tullutta kristillisen tavan vaalimista ja korostivat terveen sielun ja siveellisuuden merkitystä kasvatuksen lähtökohtana. Edellä on useissa kohdin viitattu siihen, että opettajat mielsivät koulutyön tavoitteeksi oppilaan uskonnollissiveellisen luonteen kasvattamisen. G. W. F. Hegelin ja J. V. Snellmanin valtio-opillisista sanastoista peräisin oleva käsite *siveellisyys* liitti kansallisen sosialisaaion ja kristillisen tavan johdonmukaiseksi kokonaisuudeksi. *Tuija Pulkkinen* on osoittanut *Suomen poliittisen historian käsittehistoriassa*, kuinka tärkeä Snellmanin mukaan siveellisyys oli valtion käsitteelle. Suomen kielen *siveellisyys* tosin on häivyttänyt sen alkuperäisen ja olennaisen liittymisen tapaan, tottumukseen ja käyttäytymissääntöihin (saks. *Sittlichkeit-Sitten*, ruots. *sedlighetsed*). Siveellisyys yhdisti sisäisen moraalin ja ulkoisen lainkuuliaisuuden sekä muunsi ne yhteisöllisiksi tavoiksi, totumuksiksi ja käyttäytymissäännöiksi. Snellmanin mukaan siveellinen ihminen eli lainkuuliaisesti ja tapoja kunnioittaen. Hän myös tarkkaili omaatuntoaan ja teki omia päätöksiä siitä, mikä oli hyvä kehitys-

⁴⁷⁶ FYK vkert. 1926–1927; HMA FYLA Ce:1 Vanhempainneuvoston ptk. 11.2.1936; *Ojanen* 1998, 90–91, 96; *Lehtonen* 2004, 29, 145, 192.

⁴⁷⁷ HMA MS puhekonseptit.

⁴⁷⁸ *Soikkänen* 1961, 112–119, 131–137; *Kirby* 1986; *Hobsbawm* 1994, 138.

⁴⁷⁹ *Seppo* 1999, 15.

⁴⁸⁰ *Suvanto* 1994, 171; *Kemppinen* 2001, 163–164, 170.

suunta yhteisön tavoille ja laeille. Toimiessaan valtiossa ihminen tähtäsi yleiseen etuun ja toimi kuten yhteisö toimisi.⁴⁸¹ Koulun ja kasvatuksen näkökulmasta kansallinen yksikkö tarvitsi kristillisistä tapaa sekä sisäisenä että ulkoisena todellisuutena, jotta kasvava sukupolvi palvelisi isänmaata eikä yksityistä etua. Nuorison uskonnollissiveellistä selkärankaa koulut vahvistivat työkasvatuksen, urheilun, terveysopin, Toivonliiton, partion ja nuorten talkootoiminnan avulla. Historian kunnioitus neljännen käskyn pohjalta ja kristillinen koti koettiin niin ikään keskeisiksi kansakunnan tukipilareiksi. Myös katekismuksen ja kristinopin opetukseen sisältynyt huoneentaulu ja esivaltauskollisuus olivat merkittäviä yhteiskuntaelämää sääteleviä tekijöitä.

Uskonnollinen perusvire tuli esille myös koulujen antamassa maanpuolustuskasvatuksessa. Armeijan ja suojeluskunnan johdon puolelta oli tehty ensimmäiset aloitteet kouluikäisen nuorison sotilaallisesta alkuvalmennuksesta heti kansalaissodan jälkeen. Käytännön tuloksia ei vielä tuolloin saatu aikaan.⁴⁸² Uudelleen tilanne tuli ajankohtaiseksi 1930-luvun jälkipuoliskolla, jolloin Euroopan suurvaltapoliittinen ilmapiiri kiristyi. Neuvostoliiton näkökulmasta Suomi ns. reunavaltiona muodosti sille turvallisuusongelman. Neuvostoliiton huoli Saksan aiheuttamasta sodanuhasta ja Leningradin maantieteellisestä asemasta vaikutti Suomen ulkopoliittiseen toimintavapauteen 1930-luvun viimeisinä vuosina.⁴⁸³

Yleisesikunnan vuonna 1935 tekemän ehdotuksen mukaan nuorison sotilasvalmennukseen sisältyisi suunnistusta, retkiä, leiriytymis-, maasto-, kaasusuojelu-, ilmavalvonta-, väestönsuojelu-, viesti- ja ensiapuharjoituksia. Maa-laiskansakoulujen tarkastajat hyväksyivät kokouksessaan 1937 kannan, jonka mukaan kansakoulussa tuli antaa maanpuolustuksen esivalmennusta.⁴⁸⁴ Maanpuolustusopetus perustui vapaaehtoisuuteen ja oli siten riippuvainen opettajan henkilökohtaisesta harrastuneisuudesta. Käytännössä kaikissa kansakouluissa annettiin jonkinlaista maanpuolustuskasvatusta viimeistään syksyllä 1939.⁴⁸⁵ Kansakoulujen opettajakunnassa eli voimakas maanpuolustushenki.⁴⁸⁶ Tammelan opettajayhdistyksessä keskusteltiin vuonna 1936 ensimmäisen kerran virallisesti kansakoulun mahdollisuudesta kasvattaa lapsissa ja nuorissa puolustustahtoa sekä maanpuolustuksen alkeita.⁴⁸⁷ Tammelan ja

⁴⁸¹ *Pulkkinen* 2003, 224–226.

⁴⁸² *Halila* 1949–1950 IV, 209.

⁴⁸³ *Suomi* 1973, 28–32, 58–61, 86–89, 186–187, 238–244, 309–315; *Kallenautio* 1985, 145–147, 172–188.

⁴⁸⁴ *Halila* 1949–1950 IV, 210.

⁴⁸⁵ *Halila* 1949–1950 IV, 211.

⁴⁸⁶ *Virta* 2001, 51.

⁴⁸⁷ HMA TOYA Ca:4 ptk. 15.2.; Ca:5 ptk. 10.12.1936.

Forssan opettajat toimivat aktiivisesti paikallisissa suojeluskunnissa ja Lotta Svärdissä.⁴⁸⁸

Maanpuolustuskasvatus liitettiin myös oppikoulujen opetusohjelmaan. Opetusministeriö oli hyväksynyt maaliskuussa 1937 väestönsuojeluopetuksen aloittamisen oppikoulujen keskikoulun ylimmällä luokalla. Opetuksen tuli kestää 35 tuntia ja sen tarkoitus oli

herättää ja kasvattaa oppilaissa voimakas aktiivisen toiminnan tahto, osoittaa kansan ja isänmaan suojelun ja puolustuksen asettamat velvoitukset jokaiselle yksilölle ja erikseen sen nuorisolle.⁴⁸⁹

Suomen Kaasusuojelujärjestö vastasi opettajien koulutuksesta.⁴⁹⁰ Väestönsuojelun lisäksi oppikoulujen opettajat keskustelivat laajemminkin maanpuolustusopetuksen antamisesta, mikä jäi kuitenkin ennen sotia opettajien ja koulujen vapaaehtoisuuden varaan.⁴⁹¹

Forssan yhteiskoulu aloitti välittömästi 1937–1938 väestönsuojeluopetuksen antamisen. Koulun vuosikertomuksen mukaan sodan uhka velvoitti kasvattajia huolehtimaan suojelutoimenpiteiden opettamisesta nuorisolle.⁴⁹² Maanpuolustusopetus edusti Forssan yhteiskoulun kasvatuksellisessa ilmapiirissä jo tutuksi tullutta uskonnollis-isänmaallista linjaa.

Maanpuolustusjärjestöjen arvopohjassa uskonnolla oli keskeinen sija.⁴⁹³ Mitä kireämmäksi tilanne Suomen ja Neuvostoliiton välillä muodostui, sitä enemmän myös opettajat paikallistasolla korostivat uskonnon merkitystä kansakunnan olemassaolon takaajana. Suomalaisen neuvotteluvaltuuskunnan saatua 5.10.1939 kutsun saapua Moskovaan neuvottelemaan tammelalainen kansakoulunopettaja Arvo Huokuna korosti kaksi päivää myöhemmin sitä, kuinka elävässä kristillisyydessä oli kansakunnan pelastus. Hänen mukaansa nimenomaan opettajat kantoivat suuren vastuun kansan uskonnollisuudesta ja siten välillisesti Suomen turvallisuudesta.⁴⁹⁴

Sodan alkaminen merkitsi uudenlaisia haasteita käytännön koulutyölle. Useat vakinaiset opettajat joutuivat rintamalle, ja lukuvuodet olivat normaalia lyhyemmät. Koulurakennuksia käytettiin siirtoväen majoitus-

⁴⁸⁸ Lehtonen 2000, 36, 40, 106, 145, 146, 153; 2004, 25, 29, 51, 60, 83, 89, 95, 110, 112, 113, 118, 124, 144, 145, 147, 149, 159, 165, 175.

⁴⁸⁹ KA KH II Dc 2 897/3.11.1937; *Kiuasmaa* 1982, 218.

⁴⁹⁰ KA KH II Dc 2 879–880/13.7.1937.

⁴⁹¹ *Kiuasmaa* 1982, 218–219; *Pietiäinen* 1995, 137, 140.

⁴⁹² FYK vkert. 1937–1938; *Ojanen* 1998, 96.

⁴⁹³ *Vasara* 1997, 537, 560, 564, 567, 571; 1998, 134–139; *Sulamaa* 1999, 15, 22–23, 42–43, 74, 83, 106–107, 118–120, 169–170.

⁴⁹⁴ HMA TOYA Ca:5 ptk. 7.10.1939.

paikkoina ja siirtoväen lapset lisäsivät luokkakokoja.⁴⁹⁵ Kouluissa vallinnut uskonnollis-isänmaallinen henki joutui poikkeusoloissa koetukselle. Kansakouluntarkastaja Frans Nurmi suositteli opettajille lotta- ja suojeluskuntatyötä sekä vartiopalveluun osallistumista. Siirtoväelle tuli hänen mukaansa järjestää uskonnollis-isänmaallisia tilaisuuksia. Lisäksi Nurmi toivoi opettajien pitävän siirtoväen lapsille pyhäkouluja.⁴⁹⁶

Sotien aikana kysymykseen kansakoulujen maanpuolustuskasvatuksesta palattiin useassa Tammelan opettajayhdistyksen kokouksessa.⁴⁹⁷ Maanpuolustusopetuksen tueksi oli julkaistu oppi- ja käsikirjoja, joita esiteltiin yhdistyksen kokouksessa.⁴⁹⁸ Näissä kirjoissa käsiteltiin myös uskonnon roolia maanpuolustuskasvatuksessa. Maastoleikkien hyödyllisyyttä poikien luonteenkehityksessä perusteltiin sillä, että he niiden kautta oppivat tuntemaan velvollisuutensa kansaansa ja lähimmäisiään kohtaan.⁴⁹⁹ Lutheriin vetoamalla koululaisia opetettiin, ettei ollut luvallista paeta heille uskottuja tehtäviä. Kristitty sai hyvällä omallatunnolla auttaa esivaltaa sen käydessä oikeutettua sotaa maan puolustamiseksi ja uskoa, että Jumala oli taistelussa mukana.⁵⁰⁰ Maata puolustettaessa puolustettiin samalla mittaamattomia arvoja, kuten uskontoa, isien saavutuksia, kieltä, kansallista sivistystä ja itsenäisyyttä.⁵⁰¹

Kultaisen säännön sisältämän lähimmäisen rakastamisen velvollisuuden soveltaminen taistelutilanteeseen tuotti sen sijaan kirjojen tekijöille ongelmia. Maanpuolustuksen alkeiden oppikirjassa vakuutettiin, että myös sodassa pyrittiin noudattamaan kyseistä käskyä siten, että aseettomia ja rauhallisia vihollismaan asukkaita säästettiin ja kohdeltiin lähimmäisinä.⁵⁰² Vilho Kiiski puolestaan tulkitsi omassa kirjassaan, että rakkauden käskyä tuli soveltaa ensimmäiseksi lähimpiin omaisiin. Hänen mielestään lähimmäisenrakkauden tie kulki läheltä kauas, ei päinvastoin.⁵⁰³ Sota merkitsi poikkeusoloja kaikilla alueilla. Kiiskin mukaan rauhanaikana ei voinut hyväksyä sotamoraalin periaatteita, niitä käytettiin vain kun isänmaan itsenäisyys oli uhattuna. Hän myönsi, että ihminen saattoi vakaumuksensa perusteella miettiä, tarttuuko aseeseen. Kiiskin mielestä kristityn oli kuitenkin

⁴⁹⁵ *Peltovuori* 1993, 431; *Uusi-Hakimo* 1997, 101–103; *Ojanen* 1997, 57–58; 1998, 101–104;

⁴⁹⁶ TKA KLÄA Eb:1 kktark. kirje 5.1.1940.

⁴⁹⁷ HMA TOYA Ca:5 ptk. 21.9.1940, 22.2., 7.6.1941, 10.9.1944.

⁴⁹⁸ HMA TOYA Ca:5 ptk. 21.9.1940.

⁴⁹⁹ *Innanen & Lähteenkorva* 1938, 7.

⁵⁰⁰ *Rautavuori & Karakoski* 1939, 13.

⁵⁰¹ *Kivistö & Oksala* 1938, 10.

⁵⁰² *Kivistö & Oksala* 1938, 37.

⁵⁰³ *Kiiski* 1938, 26–27.

kin mahdollista hyväksyä sotamoraalin noudattaminen poikkeuksellisissa tilanteissa:

Kun me rukoilemme Jumalaa suojaamaan kotiamme ja isänmaatamme, rohkenemme kääntyä hänen puoleensa anomalla menestystä aseillemme, jos niillä karkotamme vihollista alueeltamme.⁵⁰⁴

Kristillinen usko tulkittiin maanpuolustuskäsikirjoissa merkittäväksi tueksi kasvatettaessa puolustustahtoisia kansalaisia. Uskonnon oppitunneilla käsiteltiin monia kansaansa ja maataan rakastavia esikuvallisia raamatunhenkilöitä, jotka olivat valmiita uhraamaan henkensä kansansa puolesta.⁵⁰⁵ Jumalaan turvautuminen auttoi ihmistä selviämään läpi vaikeiden aikojen, mutta Jumalasta luopuminen tuotti tuhoa koko kansalle ja maalle. Ihmisen velvollisuus oli tehdä kaikki voitavansa niin oman kuin koko maan tulevaisuuden turvaamiseksi. Hänen tuli kuitenkin muistaa Psalmin 121 sanoja: ”Apu minulle tulee Herralta – Hän varjelee kaikelta pahalta. Hän ei torku eikä nuku.”⁵⁰⁶ Oppikirjat vetosivat myös vapaussotaan osoituksena siitä, että uskosta Jumalaan oli konkreettista apua ja tukea.⁵⁰⁷

Opettajat saivat myös maanpuolustuskasvatukseen liittyvää koulutusta. Fanny Kajarto osallistui Karkkilassa toukokuussa 1944 pidetylle kurssille, jossa pohdittiin koulun mahdollisuuksia antaa maanpuolustusopetusta. Kajarto puolestaan välitti opettajakollegoille perustiedot kurssista, jossa korostui liikuntakasvatuksen merkitys.⁵⁰⁸ Hiihto, kävely, voimistelu, maastoleikit ja suunnistus luokiteltiin maanpuolustusopetuksen kannalta hyödyllisimmiksi liikuntamuodoiksi. Henkisistä ominaisuuksista kurssinpitäjät nostivat esille rohkeuteen ja totuudellisuuteen kasvattamisen tärkeyden.⁵⁰⁹ Uskonnulla oli maanpuolustuskurssin mukaan sekä itseisarvoinen että välineellinen merkitys. Toisaalta uskonnon rooli ”ikuisuusarvona” oli itseenäinen, ja taistelussa ”uskonnon, kodin ja isänmaan” puolesta uskonto oli kaikkein tärkein, ylin arvo. Tästä huolimatta kurssilla tunnustettiin myös uskonnon välilliset seuraukset:

Kasvattaessamme oppilaita ikuisuusarvoja varten, tiedämme samalla kasvattavamme heistä velvollisuudentuntoisia ihmisiä, jotka tekevät tehtä-

⁵⁰⁴ Kiiski 1938, 29–30.

⁵⁰⁵ Rautavuori & Karakoski 1939, 17.

⁵⁰⁶ Rautavuori & Karakoski 1939, 18, 22.

⁵⁰⁷ Kiiski 1938, 29; Rautavuori & Karakoski 1939, 22.

⁵⁰⁸ TKA FK Maanpuolustuskurssin muistiinpanot; puhe kansakoulun piirikokouksessa 8.10.1944 Humppilassa.

⁵⁰⁹ TKA FK Maanpuolustuskurssin muistiinpanot.

*Lotta Fanny Kajarto Portaan
kansakoulun pihamaalla. Kuva:
Tammelan kunnanarkisto.*

vänsä, olkoon tilanne heidän edessään minkäläinen tahansa. Samalla tiedämme heidän saavan rauhaa ja lohtua itsellensä kovienkin kokemusten sattuessa.⁵¹⁰

Koulutuksen ylläpitämän jatkuvuuden tavoitteena oli vahvan valtiokokonaisuuden ja kansallisen itseyttämyksen luominen. Sotilaallisen ja poliittisen ulottuvuuden ohella sota-ajalla oli myös kansan uskonnolliseen ja moraaliseen identiteettiin liittyvä merkitys. Uskonnon rooli henkisen kestokyvyn tukipylväänä tunnustettiin yleisesti. Esivallan kunnioittaminen ja isänmaan palveleminen olivat kuuluneet perinteisesti uskonnonopetuksen

⁵¹⁰ TKA FK Maanpuolustuskurssilta saatu kirjanen *Kansakoulujen maanpuolustusopetusohjelma*; kurssin muistiinpanot; puhe kansakoulun piirikokouksessa 8.10.1944 Humppilassa (puhe oli suoraan kopioitu kyseisestä kirjasta).

oppisisältöihin, mutta sota-ajan poikkeusoloissa ne saivat lisää painoarvoa sekä sisäisten että ulkoisten viholliskuvien myötä.

Uskonnon kytkeytyminen näin kiinteästi kansallisiin korostuksiin ei sinänsä ole yllättävää. Uskonto on ollut perinteinen keino aikaansaada yhteyden tunnetta ihmisten välille yhteisten käytäntöjen avulla. Sen kautta voidaan luoda kansallista tietoisuutta ja veljeyden tunnetta myös sellaisten ihmisten keskuuteen, joilla ei muuten ole paljoakaan yhteistä.⁵¹¹ Nationalismin tutkija *Ernest Gellner* on kiinnittänyt huomiota eurooppalaisen protestantismin ja nationalismin monimutkaiseen ja kiehtovaan yhteyteen. Koska jokaisella piti olla oikeus tutkia uskon perusteita Raamatusta omalla äidinkielellään, protestantismista tuli lukutaidon, yleisen pappeuden ja individualismin levittäjä. Edistäessään uskonnon nimissä äidinkielen asemaa yhteiskunnassa protestantismi teki samalla tilaa kansakunnan synnylle.⁵¹²

Uskonnon ja nationalismin liittoon Suomessa myötävaikutti Neuvostoliiton tulkitseminen nimenomaan uskonnollis-ideologisenä vihollisena. Toinen nationalismin tutkija *Eric Hobsbawm* käyttää termiä ”etninen uskonto”. Termin nationalistinen käyttövoima oli hänen mukaansa siinä, että sen avulla kansa tunsii olevansa erilainen kuin naapurikansa tai valtio.⁵¹³ Forsan yhteiskoulun johtaja Mikko Sipposen puheissa oli kuultavissa näitä etnisen uskonnon merkityksiä, kuten jo kansalaissodan muistopuheet osoittivat. Ennen talvisotaa pidetyssä heimopäivän puheessaan hän nosti unkarilaiset esikuviksi, koska he olivat pelastaneet ”rajavartiotehtävässään Länsi-Euroopan, sen sivistyksen, kristikunnan islamilta ja puolikuun kauhulta”. Lopuksi hän mukaili Unkarin ”ihanaa uskontunnustusta”:

Minä uskon yhteen Jumalaan. Minä uskon yhteen Isänmaahan. Minä uskon jumalalliseen oikeuteen. Minä uskon Suomen suvun tulevaisuuteen.⁵¹⁴

Sodan keskellä 1943 hän kuvasi inkerinsuomalaiset isiensä luterilaiseen uskoon turvaaviksi ja totesi heidän joutuneen vuonna 1917 bolsevikkien vallankumouksen kautta kulkemaan ”via dolorosan”.⁵¹⁵

Toisaalta uskonnon ja kansallisen kysymyksen välinen suhde on hyvin vaikeaselkoinen ja osin paradoksaalinen. Tutkijat ovat päätyneet erilaisiin tulkintoihin esimerkiksi siitä, korvaako nationalismi uskonnon ja tarvitseeko nationalismi uskontoa vai uskonto nationalismia.⁵¹⁶ Uskonnon tuoman

⁵¹¹ Chadwick 1975, 130–131; Hobsbawm 1994, 79.

⁵¹² Gellner 1983, 40–41, 142; 2000, 98–99.

⁵¹³ Hobsbawm 1994, 80.

⁵¹⁴ HMA MS heimopäivän puhe yhteiskoulussa 15.10.1938.

⁵¹⁵ HMA MS heimopäivän puhe yhteiskoulussa 1943.

⁵¹⁶ Huhta 2001, 39–41; Stenius 2004, 491.

hyödyn vastapainona nationalismi on oikeutetusti epäillyt esimerkiksi kristittyjen lojaalisuutta kansakunnan monopolivaatimuksia kohtaan. Kirkot ovat paikoin olleet nationalismin päävihollisia rodullisten vähemmistöryhmien ja kansainvälisen sosialismin ohella.⁵¹⁷ Euroopan sekularisaatiota tutkinut *Owen Chadwick* erottelee kristinuskon kansainvälisenä uskontona ja paikallisena sosiaalisena todellisuutena. Kristinusko kehottaa ylittämään rodulliset ja kansalliset raja-aidat sekä liittää ihmiset yhteen rakkauden käskyn mukaisesti. Sosiaalisena todellisuutena uskonto ja kansallisuus saattavat liittoutua tai jopa samaistua. *Chadwick* toteaa Euroopan historian perusteella, että kristittyinä eläminen on merkinnyt kansainvälisen yhteisön identiteettiä. Sen sijaan leimallisesti protestanttina, roomalaiskatolisena tai ortodoksina oleminen on tarkoittanut heikompaa kansainvälistä identiteettiä.⁵¹⁸ *Gellner* puolestaan huomauttaa, kuinka protestantismi ja nationalismi tietystä sukulaisuudesta huolimatta ovat kulkeneet eri teitä: nationalismin aikakausi Euroopassa on ollut samalla sekularisaation aikakausi. Kansallismieliset ihmiset ovat saattaneet olla kiittollisia kirkolle siitä, että se on säästänyt kansalliskielen elävänä. Mutta viime kädessä he eivät arvosta uskontoa sen itsensä takia, vaan ainoastaan keinona kansallisen yhteyden saavuttamisessa.⁵¹⁹

Nationalismi ei siis varauksetta ole pystynyt luottamaan uskonnon tukeen, mutta sen välinearvoa kansallisuusaate on perinteisesti pyrkinyt hyödyntämään. Karkkilan maanpuolustuskoulutuksessa uskonnon välinearvolla tarkoitettiin velvollisuudentunnon kasvattamista kansalaisissa. Mutta ennen kaikkea nationalismi tarvitsi symboleja, ”pyhiä ikoneja”, rituaaleja, yhteisiä käytäntöjä ja merkityksiä, jotka konkretisoivat kansallisen yhteyden.⁵²⁰ Niitä uskonto on kyennyt tarjoamaan.

Koulussa uskonto ilmeni symbolien, rituaalien ja käytäntöjen kautta. Kuten olemme aiemmin havainneet, Suomen itsenäistymisestä alkaen näiden koulun uskonnollisten symbolien, rituaalien ja käytäntöjen itseisarvolinen merkitys oheni ja niiden kansalliskasvatuksellinen välinearvo korostui. Kansakoulun uskonnonopetuksessa vähenevät tunnit tuli keskittää etiikkaan ja historiallisesta tiedosta tuli siirtyä empiriaan, arvoelämysten tuottamiseen. Uskonto sai edelleen rytmittää päivää, viikkoa ja vuotta sekä luoda arkeen erillisiä juhlahetkiä, mutta niissäkin yhteisöllisen kasvatuksen tavoitteet nousivat vähintäänkin uskonnollisten rinnalle, elleivät jopa keskeisemmiksi. Kansakoulun opetussuunnitelmakomitea suositteli vuonna

⁵¹⁷ *Chadwick* 1975, 129–130; *Hobsbawm* 1994, 79, 82.

⁵¹⁸ *Chadwick* 1975, 129–130

⁵¹⁹ *Gellner* 2000, 99–100.

⁵²⁰ *Hobsbawm* 1994, 83.

1952 yhdistäviä hartauksia, joiden ei tarvinnut välttämättä olla uskonnollisia. Fyysisen ja terveen elämän kasvatus saattoi nousta itsetarkoitukselliseen asemaan ja sosiaalidarvinistiset arvot korostuivat. Koulupuutarhat edustivat nimenomaan hoidettuja suomalaisia maisemia ja koulun seinille sijoitetut muotokuvat olivat paikallisia ja kansallisia symboleja. Kristillisen tavan välinearvon korostuminen kansallisen integraation nimissä on maallistumiskehityksen kannalta mielenkiintoinen askel. Siten oli lähdetty tielle, jossa kristillisen tavan sekularisointi oli lähellä, kuten opetussuunnitelmakomitean suositukset osoittivat.

Kuvattu kehitys kirkollisten tapojen siirtymisestä kouluun ja myöhemmin ilmaantunut paine tapojen uudelleenmukauttamisesta rinnastuu *Mika Ojakankaan* tutkimukseen pedagogisten teknologioiden historiasta J. V. Snellmannista Matti Koskenniemeen. Ojakankaan mukaan moderni pedagogiikka vapautti kasvattajat perinteen taakasta. Perinteinen tapa yhdisti ihmisen paikalliseen elämänmuotoon ja yhteiseen traditioon. Laki sitoi hänet puolestaan valtioon. Uusien ihmis- ja yhteiskuntatieteiden asiantuntijat tarjosivat tavan ja lain sijaan immanenttia elämän normia. Tapojen välittäjät kärsivät tappion. Normin avulla lasten on uskottu kiinnittyvän biologiseen ja sosiaaliseen kokonaisuuteen, kansakuntaan. Siksi kasvatusta onkin alettu kutsua sosialisatioksi.⁵²¹ Myös paikallistasoa ja kristillisen tavan kehitystä tarkasteltaessa johtopäätökset ovat samansuuntaiset yhdellä tarkennuksella. Kristillinen tapa kyllä säilyi, mutta paine sen maallistamiseen eli selittämiseen kokonaan immanenttisesti, elämän oman normin pohjalta, oli kova.

Tampereen piispa Aleksi Lehtonen nosti Tammelassa vuonna 1936 pitämänsä piispantarkastuksen yhteydessä keskustelunaiheeksi erään perinteisen kirkollisen tavan, joka oli siirtynyt kirkolta koulun tehtäväksi, nimittäin kristinopin opiskelun ja sen ulkoa opettelun. Piispa kiinnitti huomiota siihen, ettei paikkakunnan kansakouluissa kyseinen tapa ollut yhtenäinen. Opettajat vastasivat, että he halusivat välttää lasten muistin turhaa rasittamista, koska nämä eivät ymmärtäneet luettua. Lehtonen puolusti ulkoa oppimisen tärkeyttä, sillä hänen mukaansa ”myöhempi elämä tuopi usein sisällön sille, mitä opittaessa ei vielä käsitetty”. Piispa korosti kuitenkin, että asia on opettajien ”vallassa” ja että ”seurakunnan taholta lausutaan vain toivomuksia”.⁵²² Tilanne oli siinä mielessä muuttunut, että koulu tarkasteli oppiaineiksia omista pedagogisista lähtökohdistaan käsin. Ne rakentuivat elämän tämän puoleisille normeille. Piispa Eelis Gulin yritti positiivisella tavalla sitoa vuonna 1953 immanenttisen normin ja

⁵²¹ *Ojakangas* 1997, 12–13, 287–289.

⁵²² HMA TATA Ce:11 Tammelan piisp.tark.ptk. 9.–10.5.1936.

perinteisen Jumalauskon yhteen puhuessaan opettajille piispantarkastuksen yhteydessä. Gulinin mukaan Jumala oli kiinnostunut kaikesta, mitä lapsille opetettiin, eikä vain uskonnosta: "...mitä opetattekin, opetatte sitä, mitä Jumala on luonut."⁵²³

⁵²³ HMA TATA Ce:16 Tammelan piisp.tark.ptk. 1953.

V Koulut sekularisoituvassa yhteiskunnassa

Suomalainen yhteiskunta koki 1800-luvun puolivälistä alkaen monentasoisia muutoksia. Kirkollinen ja yhteiskunnallinen hallinto eriytyi vähitellen. Vapaamieliset aatteet levisivät ja haastoivat perinteisen kirkollisuuden. Kehityksen selittäminen yksinomaan sekularisaation piiriin kuuluvaksi ilmiöksi ei vastaa kuitenkaan todellisuutta.

Koulun ja kristillisen tavan näkökulmasta käsin maallistuminen osoitautui monitahoiseksi prosessiksi. Luterilaisesta ortodoksiasta peräisin olleen kirkollisen tapakulttuurin muretessa – osin papiston omasta vaikutuksesta – koulu otti aktiivisen roolin kristillisen tavan vaalijana. Aluksi koulu joutui sovittautumaan kirkon ja vanhempien toiveisiin ylläpitäessään uskonnollista traditiota. Aamu- ja iltahartaudet, koulun juhlat, Raamattujen jakaminen oppilaille, katekismuksen ja kristinopin opetus sekä sunnuntain raamatuntekstien selitykset jatkoivat koulussa kristillistä tapakulttuuria.

Oppivelvollisuuslain voimaantulon jälkeen asetelma muuttui ja uskonto joutui sopeutumaan koulun ja yhteiskunnan lähtökohtiin, kansallisen kysymyksen nimissä. Uskonto ei ollut pelkästään mukautujan roolissa, vähintäänkin sitä voidaan pitää aktiivisena sopeutujana. Koulu säilytti edelleen kristillisen tavan, mutta sillä oli hintansa. Paine muuttaa tavan sisältöä koveni koko ajan. Uusi yhteiskunnallinen ja tiedepohjainen pedagogiikka halusi sekularisoida kristillisen tavan. Näin koulu sekä jarrutti että edisti maallistumista.

Tätä sekularisaation painetta ja vaikutusta uskontoon ja ihmisiin olen tarkastellut kahden paikkakunnan koulujen kautta. Ajallisesti riittävän pitkän aikavälin ja rajatun alueen tutkiminen antaa tietoa uskonnon asemasta, tehtävästä ja roolista yli kyseisten paikkakuntien. Myös muualla jouduttiin reagoimaan samoihin muutoksiin ja ärsykkeisiin.

Tammelassa ja Forssassa yhteiskunnallisen muutoksen merkit näkyivät 1850-luvulta lähtien hyvin konkreettisesti. Forssa-yhtiö muutti maatalouspiitäjän ja vanhan emäseurakunnan ilmettä maisemallisten tekijöiden lisäksi väestörakenteellisesti, taloudellisesti sekä kirkollisen vallan osalta. Teollisuus ja lisääntyvä työväestö loivat alueen pienelle sivistyneistöryhmälle paineita hallita nopeaa muutosta. Koulut olivat yksi ratkaisu uudessa tilanteessa ja pitkään ne ilmensivätkin yhteisiä kasvatusihanteita.

Paikallisesti sääty-yhteiskuntaa luonnehti kirkon ja tehtaan luja valta, joka henkilöityi kirkkoherraan ja tehtailijaan. Tehtaankoulu opetti työssä

käyviä lapsia lukemaan ja tuntemaan kristinopin. Tammelan kirkkoherra A. E. Granfelt oli myös aktiivinen koulutuskysymyksissä. Oman seurakuntansa alueella hän pyrki parantamaan kansanopetuksen tasoa. Kunta kustansi kiertokoulut ja seurakunta vastasi niiden hallinnasta ja valvonnasta. Kirkonkylän kansakoulunopettajat kouluttivat kiertokoulunopettajia ja olivat muutenkin mukana kehittämässä alkuopetusta. Paikallistasolla jouduttiin toteamaan, ettei kansakoulusta ollut vielä koko kansan kouluksi. Siksi tarvittiin myös muita kansansivistyksen muotoja.

Kouluja yhdistävänä tavoitteena oli oppilaan valmistaminen rippikouluun. Tammelassa papit osallistuiivat yhdessä tehtailija Wahrenin ja pitäjän sivistyneistöryhmän kanssa uuden kansakoulun paikalliseen kehitystyöhön. Koulu edusti fennomaanisia ja kristillissiveellisiä arvoja. Uskonto oli keskeinen oppiaine ja uskonnollinen aines läpäisi myös muut oppiaineet ja koulukäytännöt. Ensimmäisillä opettajilla oli ratkaiseva merkitys luotaessa uuden kansakoulun traditioita. Tammelan kirkonkylän kansakoulun opettajien ja seurakunnan papiston välille syntyi keskinäinen kunnioitus, arvostus ja yhteistyö.

Kansallinen herääminen ja uudenlaisen kansalaisyhteiskunnan syntyminen vauhdittivat Tammelassa kattavan kansakouluverkoston muodostumista 1890-luvulta lähtien. Suomen ensimmäisen maaseutuoppikoulun perustaminen Forssaan vuonna 1899 täydensi merkittävällä tavalla kouluverkostoa, avasihan se väylän yliopisto-opintoihin. Yhteiskunnallisen ja kirkollisen murroksen yhteydessä koulut ja opettajat ottivat osan aikaisemmin kirkolle ja papistolle kuuluvista tehtävistä. Erityisesti kristillisen tavan vaaliminen tuli koulujen tehtäväksi. Koulupäivää jäsensi aamurukous ja alkuaikoina myös iltarukous. Uskontotunnit rytmittivät puolestaan kouluviikon alkua ja loppua. Koulun juhlissa kirkollinen perinne oli vahvasti esillä. Sopeutuminen uuteen tilanteeseen oli opettajille sekä innostava että epävarmuutta tuova kokemus. He halusivat korostaa koulun itsemääräämisoikeutta, mutta joutuivat ottamaan vanhempien ja pappien toiveet huomioon. Opettajien papillisen roolin lisäksi koulurakennusten arkkitehtuuriset yksityiskohdat, tilojen käyttö, sisustukselliset detaljit, jopa koulupuutarhat korostivat koulun tehtävää kristillisen tradition välittäjänä.

Tammelan ja Forssan paikallistasolla sekä valtakunnallisessa lainsäädännössä tapahtui 1920-luvun alussa monia muutoksia. Oppivelvollisuuslaki merkitsi alkuopetuksen siirtymistä seurakunnalta kunnan vastuulle. Ratkaisu oli periaatteellisesti huomattava, mutta paikkakuntalaiset tuskin huomasivat mitään välitöntä muutosta, sillä tilat, opettajat ja käytännöt periytyivät kiertokoulusta. Koulun ja seurakunnan yhteistyö jatkui entiseen tapaan. Seurakunta käytti sivukylän kouluja kokoontumistiloina, ja opettajat olivat niin paikallisseurakunnan kuin kokonaiskirkon luottamustehtä-

vissä. Erityisesti sota-aikana ja sen jälkeen papit ja kanttorit toimivat tunti- ja sijaisopettajina yhteiskoulussa ja -lyseossa.

Kansanopettajuutta käsittelevissä virallisissa teksteissä uskonnonollisuus kuului opettajien mallikansalaisuuteen olennaisena osana aina 1950-luvulle saakka. Sotien jälkeen omakohtaisen kristillisyyden vaatimus siirtyi vähitellen opettajien yleismäärittelyistä uskonnonopetuksen alueelle ja kristillis-siveellisten arvojen tilalle tuli muita arvoja, kuten edistyksen, humanismin ja demokratian arvot. Paikallistasolla muutokset tapahtuivat viiveellä ja koko tutkittavan ajan mallikansalaisuuteen sisältyi kutsumusajattelu sekä kristilliset arvot.

Valtakunnallisessa koulupoliitikassa voimistui toisen maailmansodan jälkeen yhteiskunnan modernisaatiota korostava suuntaus, jonka seurauksena tradition ja historiallisen jatkuvuuden merkitys oheni. Sodan jälkeinen poliittinen, maailmankatsomuksellinen ja tieteellinen tilanne vaikuttivat samaan suuntaan. Se merkitsi tradition ja tavan keskeisen elementin kristinuskon historiallisten juurien vähättelyä koulupoliittisen keskustelun yltäasolla. Jumalalliseen kaitselmususkoon sisältynyt teleologinen aika- ja historiakäsitys muuntui maanpäälliseksi edistysprojektiksi. Maailmankatsomuksellinen yhtenäisyys sai vähitellen väistyä moniarvoisuuden tieltä. Uskonnon muodostama merkityskehikko oli kuitenkin siinä mielessä väljä, että esimerkiksi aamurukousta voitiin perustella kristillisten syiden lisäksi myös sosiaalikasvatuksellisilla tai koulupäivän rytmiin liittyvillä syillä. Sisäisen ja ulkonaisen ryhdin eli terveen elämän velvoitus oli alkuaan noussut niin ikään uskonnosta, mutta sitä perusteltiin entistä enemmän myös isänmaan tarpeilla. Aikaisemmin uskonnonollisiksi mielletyt symbolit, käytännöt, merkitykset ja tavat saivat rinnalleen tai tilalleen kansallisen yhteyksyden ja modernin pedagogiikan painottaman biologis-sosiaalisen tulkinnan.

Tässä tutkimuksessa yhteiskunnallisten muutosten keskellä elävien koulujen erääksi keskeiseksi selviytymisstrategian piirteeksi nousi jatkuvuuteen ja kristilliseen traditioon kiinnittyminen. Forssan ja Tammelan koulut kokivat yhteiskunnalliset muutokset, mutta samalla ne suojautuivat hyvin tehokkaasti näitä muutoksia vastaan. Uskonnon asema perustui siihen, että se ilmensi ja tuki kasvatuksellista jatkuvuutta. Opettajat pyrkivät työssään suuntautumaan tulevaisuuteen ja opettamaan kansalaisyhteiskunnan edellyttämiä tietoja ja taitoja. Perinteitä kunnioittaen he tarttuivat ajassa liikkuneisiin kysymyksiin sekä tulevaisuuden asettamiin haasteisiin. Menneisyys, nykyisyys ja tulevaisuus olivat heillä keskinäisessä vuoropuhelussa niin, että he pystyivät henkisesti liikkumaan ajassa sekä taaksepäin että eteenpäin. Suurena haasteena he pitivät sen havaitsemista, mikä historiallisessa muutoksessa oli todellista ja pysyvää ja mikä puolestaan ajan pinta-kuohua ja häviävää. Heidän aikakäsitystään leimasi luottamus Jumalan

johdatukseen. Tämän uskon perusteella he löysivät tarkoituksen, jatkuvuuden ja toivon myös keskellä historiallisia murrosvaiheita. Vaikka monia ulkonaisia muutoksia tapahtui ja koulu-uudistuksia toteutettiin, paikalliset koulukäytäntöjen muodot ja sisällöt noudattivat 1960-luvun alkuun saakka kristillistä kulttuuritraditiota.

Liitteet

Liite 1. *Tammelan seurakunnan papisto 1860–1960*

Aaltoila, L.	vt. kirkkoherra	1919–1922
	kappalainen	1925–1927
Aimonen, D. A.	kappalainen	1887–1894
Almark, N.	kirkkoherra	1901–1920
Granfelt, A. E.	kirkkoherra	1855–1899
Grönlund, K. G. M.	pitäjänapulainen	1850–1883
Ilmonen, K.	vt. kirkkoherra	1913–1918
Kahiluoto, K.	vt. kappalainen	1916–1918
Karttunen, S.	vt. kappalainen	1958–1960
Korpela, K.	pitäjänapulainen	1896–1922
	kirkkoherra	1922–1943
Korpela, S.	kirkkoherran apulainen	1895–1897
Krank, A.	kappalainen	1873–1887
Kuusisto, J. A.	kappalainen	1928–1929
Kuusisto, L.	vt. kirkkoherra	1918–1919
Laurila, W.	vt. kappalainen	1918–1919
Leino, A. E.	vt. kirkkoherra	1907–1909
Lindgren, E. A.	kappalainen	1895–1905
Mattila, V. J.	kappalainen	1931–1956
Mäntyvaara, K.	kirkkoherran apulainen	1936–1938
Olander, K. K.	pitäjänapulainen	1892–1895
Paasio, K.	vt. kappalainen	1912–1913
Sainio, U.	vt. kirkkoherra	1909–1913
Salo, S. O.	vt. kappalainen	1956–1958
Salo, P.	kirkkoherra	1944–1961
Savola, A.	vt. kappalainen	1919–1922
Schöneman (Soriola), S.	vt. kirkkoherra	1905–1907
Sjöblom (Keijola), H.	vt. kappalainen	1909–1912
Söderborg, H. E.	kappalainen	1838–1873
Tarkkanen, M.	kirkkoherran apulainen	1887–1890

Liite 2. Forssan seurakunnan papisto 1922–1960

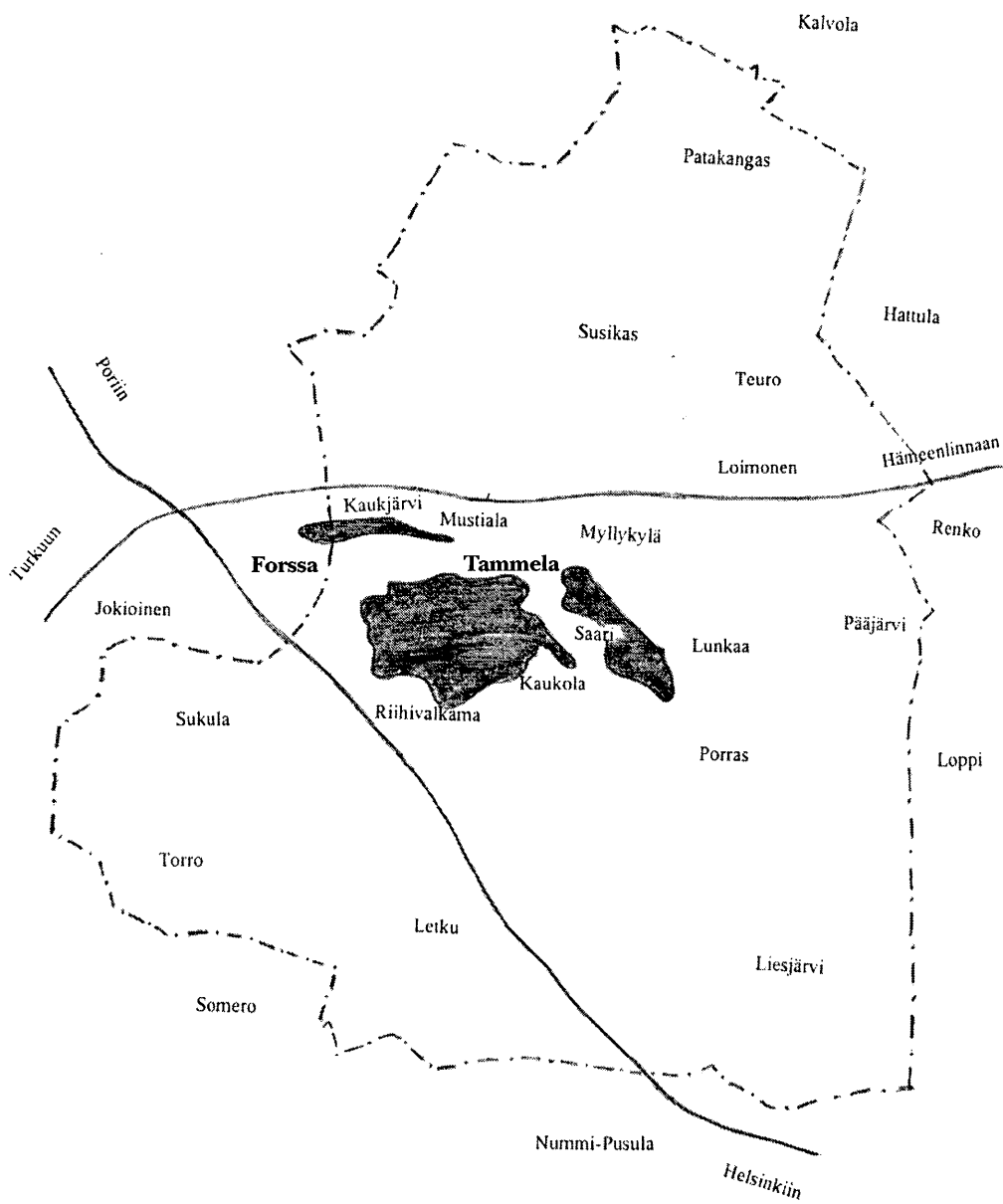
Jousimaa, M.	papistonapulainen	1936–1946
	kirkkoherra	1949–1972
Marttala, E. J.	papistonapulainen	1954–1963
Mäkinen, E.	papistonapulainen	1947–1953
Salonen, K. E.	kirkkoherra	1937–1949
Savola, A.	kirkkoherra	1922–1934
Vinter, Y.	papistonapulainen	1935–1936

Liite 3. Kirkollisesti aktiiviset kansakoulunopettajat Tammelassa ja Forssassa

Nimi	Koulu tai tehtävä	Luottamustoimi tai muu aktiivisuus
Ahde, Kaarlo	tehtaankoulu 1895–1909 HVA 1909–1916	kiertok. kehittäjä, ruk.h.yhd. pj.
Aukee, J. V.	LKA 1905–1923	kiertok. kehittäjä, kkoneuv., kkovalt.
Hirsjärvi, Tarmo	LKU 1903–1906 LLA 1906–1940	kiertok. kehittäjä
Hiukkanen, U. P.	SKAS 1924–1945	kkovalt.
Hukki, Joonas	KLA 1897–1919	nuoruk.yhd., ruk.h. rah.hoit., Forssan srkn itsenäisyyden ajaja
Huokuna, Arvo	LKU 1911–1928 LKA 1928–1954	kirk.kok., maallikkopuhuja, kkoneuv., kkovalt.
Jaakkola, Hilma	KLÄ 1909–1944	nuorisol. jk.
Kajarto, Fanny	PRAS 1922–1965	kkoneuv., kkovalt. siht., diak.tnk., kirkkokuoro
Kivikoski, Juho	TOR 1894–1899 KLÄ 1899–1905 LLA 1905–1913	Forssan srkn itsenäisyyden ajaja

Kohonen, Oili	SKAS 1952–1962	kkoneuv., nuor.tmk.
Kokkinen, K. O.	TER 1896–1911 KLÄ 1911–1940	kiertok. kehittäjä, kirkkohallintokunnan pj., kkoneuv., kkovalt., kolpor- tööri, nuorisol. jk.
Kujanpää, Rauha	KLA 1945–1965	kkoneuv., kkovalt.
Laurila, Jaakko	kktark. 1919–1936	kirk.kok., kkoneuv.
Perälampi, E. V.	Vieremä (asemakaava- alueen ulkopuolella) 1929–1963	kirk.kok., kkoneuv., kkovalt.
Pylkkänen, Kalle	TOR 1899–1902 KLA 1902–1941	nuoruk.yhd., maallikko- puhuja, kkoneuv., kkovalt., Forssan srkn itsenäisyyden ajaja
Ranttila, Juuso	HVA 1910–1934	saarnalupatutkinto, urkurinäytteet, vt. kanttori
Ruhanen, Aino	PVI 1926–1948	kkovalt.
Saarinen, Hilja	KLÄ 1925–1954	nuorisol. jk., kirkkokuoro, diak.tmk., ompeluseura
Snäll, Väinö	KLÄ 1945–1976	kkovalt. vpj., kirkkokuoro
Toivonen, Herman	KLÄ 1869–1899	kiertok. kehittäjä, kirkon isännöitsijä, kkoneuv., maallikkopuhuja
Viitanen, Toivo	KLA 1941–1942	kkoneuv., kkovalt.
Vikstén, August	KLÄ 1883–1910	Kristillinen Sivistisyhtiö, vt. kanttori, kuoron johtaja

Tammelan pitäjä ja Forssa

Lyhenteet

ARI	Aleksanterin kansakoulu
ARIA	Aleksanterin kansakoulun arkisto
ASE	asemakaava-alueen kansakoulut
AsK	asetuskokoelma
diak.tmk.	diakoniatoimikunta
Diss.	väitöskirja
FK	Fanny Kajarron kokoelma
FKA	Forssan kaupunginarkisto
FLe	Forssan Lehti
FSA	Forssan seurakunnan arkisto
FTA	Forssan piirin kansakoulutarkastajan arkisto
FYK	Forssan yhteiskoulu
FYL	Forssan yhteislyseo
FYLA	Forssan yhteislyseon arkisto
Haik	Historiallinen aikakauskirja
HArk	Historiallinen arkisto
Hist. tutk.	Historiallisia tutkimuksia
HMA	Hämeenlinnan maakunta-arkisto
HTA	Hämeenlinnan läntisen piirin kansakouluntarkastajan arkisto
HVA	Haudankorvan kansakoulu
HVAA	Haudankorvan kansakoulun arkisto
HY	Helsingin yliopisto
HYK	Helsingin yliopiston kirjasto
HYTTK	Helsingin yliopiston teologisen tiedekunnan kirjasto
jk.	johtokunta
JLU	Jatkokoulu
JLUA	Jatkokoulun arkisto
KA	Kansallisarkisto
KH	Koulu(toimen yli)hallitus
KESK	keskuspiirin kansakoulut
kiertok.	kiertokoulu
kirk.kok.	kirkolliskokous
kirkonkok.	kirkonkokous
kkoneuv.	kirkkoneuvosto
kkovalt.	kirkkovaltuusto
kktark.	kansakouluntarkastaja
kktarkptk.	kansakouluntarkastajan tarkastuspöytäkirja

KLÄ	Kuhalan kansakoulu
KLAA	Kuhalan kansakoulun arkisto
KLTK	kansakoululautakunta
KLU	Keskuskansakoulu
KLUA	Keskuskansakoulun arkisto
KLÄ	Kirkonkylän kansakoulu
KLÄÄ	Kirkonkylän kansakoulun arkisto
kok.	kokous
KOPSK	kansakoulun opetussuunnitelmakomitea
KOPSKM	kansakoulun opetussuunnitelmakomitean mietintö
KSA	Kansan arkisto
Ktl	Kristillinen työväenliitto
kunnalliskert.	kunnalliskertomus
kuntakok.	kuntakokous
KVI	Kaukjärven kansakoulu
KVIA	Kaukjärven kansakoulun arkisto
LHMA	Lounais-Hämeen museon arkisto
LHMY	Lounais-Hämeen Kotiseutu- ja Museoyhdistys
LKA	Lunkaan kansakoulu
LKAA	Lunkaan kansakoulun arkisto
LKU	Letkun kansakoulu
LKUA	Letkun kansakoulun arkisto
LLA	Linikkalan kansakoulu
LLAA	Linikkalan kansakoulun arkisto
LNEN	Loimosen kansakoulu
LNENA	Loimosen kansakoulun arkisto
LTA	Lamminrannan kansakoulu
LTAA	Lamminrannan kansakoulun arkisto
LVI	Liesjärven kansakoulu
LVIA	Liesjärven kansakoulun arkisto
LU	Lunkaan kansakoulu
LUA	Lunkaan kansakoulun arkisto
MLÄ	Myllykylän kansakoulu
MLÄÄ	Myllykylän kansakoulun arkisto
MS	Mikko Sipposen kokoelma
Nsp	Nuorsuomalainen puolue
nuor.tmk.	nuorisotyötoimikunta
nuorisol.	Tammelan seurakunnallinen nuorisoliitto
nuoruk.yhd.	Evangelis-luterilainen Nuorukaisyhdistys
op.kok.	opettajakokous
OPS	opetussuunnitelma
p.	painos

piirikok.	piirikokous
piisp.tark.	piispantarkastus
pj.	puheenjohtaja
pk.	pääkirjoitus
PRAS	Portaan kansakoulu
PRASA	Portaan kansakoulun arkisto
PTA	Porvoon tuomiokapitulin arkisto
ptk.	pöytäkirja
PVI	Pääjärven kansakoulu
PVIA	Pääjärven kansakoulun arkisto
rah.hoit.	rahastonhoitaja
RMA	Riihivalkaman kansakoulu
RMAA	Riihivalkaman kansakoulun arkisto
ruk.h.	rukoushuone
ruk.h.yhd.	Forssan Rukoushuoneyhdistys
s.a.	sine anno
Sdp	Suomen sosialidemokraattinen puolue
SHST	Suomen historiallisen seuran toimituksia
SKAS	Susikkaan kansakoulu
SKASA	Susikkaan kansakoulun arkisto
SKHJ	Helsingin yliopiston kirkkohistorian laitoksen Suomen kirkkohistorian jaosto
SKHST	Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia
SKST	Suomen kirjallisuuden seuran toimituksia
SLA	Sukulan kansakoulu
SLAA	Sukulan kansakoulun arkisto
SLEY	Suomen luterilaisen evankeliumiyhdistyksen arkisto
SNDLA	Suomen naisten demokraattisen liiton arkisto
Sp	Suomalainen puolue
SRI	Saaren kansakoulu
SRIA	Saaren kansakoulun arkisto
srk	seurakunta
srkk.	seurakuntakertomus
STKSJ	Suomen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja
SVT	Suomen virallinen tilasto
TA	Teologinen aikakauskirja
Tark	Työväenarkisto
TATA	Tampereen tuomiokapitulin arkisto
TER	Teuron kansakoulu
TERA	Teuron kansakoulun arkisto yhdistyksen arkisto
TKA	Tammelan kunnan arkisto
TKYA	Tampereen kasvatustieteellisen yhdistyksen arkisto

TMA	Turun maakunta-arkisto
TMTTK	Työväen muistitietotoimikunnan kokoelma
toim.	toimittanut
TOR	Torron kansakoulu
TORA	Torron kansakoulun arkisto
TOYA	Tammelan opettajayhdistyksen arkisto
TSA	Tammelan seurakunnan arkisto
TTA	Turun tuomiokapitulin arkisto
TY	työväenyhdistys
TYO	Tammelan yleinen opettajayhdistys
UC	Uno Cygnaeuksen kokoelma
ULÄ	Uusikylän alakansakoulu
ULÄÄ	Uusikylän alakansakoulun arkisto
vuosik.	vuosikirja
vkert.	vuosikertomus
vpj.	varapuheenjohtaja

Lähteet

Painamattomat lähteet

<i>Kansallisarkisto, Helsinki</i>	KA
Koulutoimen yllähallituksen arkisto	KH
Kouluhallituksen (jakamaton kouluhallitus 1870–1884) arkisto II:	
Piiritarkastajien kertomukset ja yhteenvedot 1872–1884	Ha 2
Maalaiskansakoulujen vuosikertomukset 1880–1884	Ei 25–38
Kouluhallituksen arkisto (1870–1928) V:	
Piiritarkastajien tarkastuspöytäkirjat 1885–1928	Em 1–65
Piiritarkastajien yleiskatsaukset 1918–1925	En 8–10
Maalaiskansakoulujen vuosikertomukset 1884–1916	Ep 1–247
Kouluhallituksen arkisto (1929–1949) II:	
Oppikouluosasto	
Kiertokirjeet 1933–1937	Dc 2
Kouluhallituksen arkisto (1929–1949) III:	
Kansakouluntarkastajien tarkastuspöytäkirjat 1929–1949	Ee 4–48
Kansakouluntarkastajien yleiskatsaukset 1936–1949	Ef 5–8
Uno Cygnaeuksen kokoelma	UC
Uno Cygnaeuksen kirjeenvaihto	
Porvoon tuomiokapitulin arkisto	PTA
Piispantarkastuspöytäkirjat 1899–1923	Cf:13–Cf:17a
Pappeinkokousten asiakirjoja 1902–1922	Cg 4:5–4:9
<i>Helsingin yliopiston kirjasto</i>	HYK
Suomen luterilaisen evankeliumiyhdistyksen arkisto	SLEY
E.G. Hedbergille tulleita kirjeitä	Coll. 225
<i>Hämeenlinnan maakunta-arkisto</i>	HMA
Forssan yhteislyseon arkisto	FYLA
Rangaistuspäiväkirja 1908–1972	Ad:1–2
Luokkapäiväkirja I-luokka 1917–1918	Ae:8
Nimikirja 1901–1964	Ba:1–3
Opettajakokousten pöytäkirjat 1902–1970	Ca:1–3
Tammelan yleisen opettajayhdistyksen (TYO) pöytäkirjat 1900–1919	Cc:1
Johtokunnan pöytäkirjat 1899–1949	Cd:1–5
Vanhempainneuvoston pöytäkirjat 1936–1968	Ce:1–2
Kannatusyhdistyksen pöytäkirjat 1906–1948	Cf:1–3

Toverikunnan pöytäkirjat 1922–1926, 1930–1948, puhe- ja lausuntakerhon pöytäkirjat 1939–1948 sekä toverikunnan säännöt ja kirjaston kirjaluettelo	Hg:2
Forssan piirin kansakoulutarkastajan arkisto	FTA
Saapuneet asiakirjat	Ee:1
Hämeenlinnan läntisen piirin kansakouluntarkastajan arkisto	HTA
Kokousten pöytäkirjat	Cb:1
Lounais-Hämeen Museon arkisto	LHMA
Tarmo Hirsjärven, Juuso Ranttilan ja Wilhelm. Strömin papereita	
Sekalaisia papereita	
Mikko Sipposen kokoelma	MS
Puhekonsepteja	
Tammelan kunta	
Kuntakokousten pöytäkirjat 1866–1895	Ca:1
Kunnanvaltuuston pöytäkirjat 1917–1919	Cb:3
Tammelan opettajayhdistyksen arkisto	TOYA
Jäsenluettelot 1915–1969	Ba:1
Pöytäkirjat 1896–1963 (sis. vuosikertomukset)	Ca:1–6
Opettajayhdistyksen historiikki 1896–1966	Gb:1
Tampereen kasvatusopillisen yhdistyksen arkisto	TKYA
Vuosikertomukset ja pöytäkirjat	
Tampereen tuomiokapitulin arkisto	TATA
Piispantarkastuspöytäkirjat 1925–1959	Ce:2–18
Lääninrovastien kertomukset seurakuntien tilasta 1952–1957	Eg:1
Pappeinkokousten asiakirjoja 1927	Hg:8
Synodaalikokousten asiakirjoja 1932–1942	Hg:10–11
<i>Turun maakunta-arkisto</i>	TMA
Turun tuomiokapitulin arkisto	TTA
Emäseurakunnittain järjestettyjä asiakirjoja 1855–1896	E VI
Tammelan emäseurakunta	193b
Rovastikunnittain järjestettyjä asiakirjoja	E VII
Hämeenlinnan rovastikunta 1865–1896	19a–b
Uskonnonopetus kansakouluissa 1876–1895	G II 19a–20a
<i>Työväen arkisto, Helsinki</i>	TArk
Forssan, Liesjärven, Portaan ja Torron työväenyhdistysten papereita	
Työväen muistitietotoimikunnan kokoelmat	TMTTK
Hugo Holmberg 177, Ida Karke s. Saarinen I A, V 5, Kustaa Kotinoja 102, Aino Peltola 137, Heikki Tuomola 95.	

<i>Kansan arkisto, Helsinki</i>	KSA
Suomen naisten demokraattisen liiton arkisto	SNDLA
Forssan demokraattiset naiset, pöytäkirjat 1948–1960	
<i>Forssan kaupunginarkisto</i>	FKA
Aleksanterin kansakoulun arkisto	ARIA
Johtokunnan pöytäkirjat 1886–1924	Ca:1
Sekalaiset asiakirjat, kirjeet	
Opetussuunnitelmat, tilastot, vuosikertomukset ja -tarkisteet 1921–1954	
Haudankorvan kansakoulun arkisto	HVAA
Vanhoja pöytäkirjoja 1897–1910 (Cygnaeus-rahaston, Kansanopistokurssien pöytäkirjat)	
Johtokunnan pöytäkirjat 1909–1927	
Arkistokannet 1920–1940, 1937–1946, 1947–1961	
Jatkokoulun arkisto	JLUA
Arkistokannet 1934–1954	
Päiväkirja 1944–1946	
Keskuskansakoulun arkisto	KLUA
Opetussuunnitelmat ja vuositarkisteet 1954–1960	
Sekalaiset asiakirjat	
Kuhalan kansakoulun arkisto	KLAA
Johtokunnan pöytäkirjat 1906–1927	Ca:1–2
Opetajakunnan pöytäkirjat 1927–1949	Cb:1
Opetussuunnitelmat 1905–1960	Db:1–3
Vuosikertomukset 1897–1960	Dc:1–3
Kouluhallituksen kirjeet 1943–1946	Ea:3
Kansakoulutarkastajan kirjeet 1943–1946	Eb:2
Lamminrannan kansakoulun arkisto	LTAA
Arkistokannet 1921–1942	
Linikkalan kansakoulun arkisto	LLAA
Johtokunnan pöytäkirjat 1905–1927	Ca:1
Uusikylän alakansakoulun arkisto	ULAA
Opetussuunnitelmat, tilastotiedot, vuosikertomukset ja -tarkisteet 1924–1958	
Forssan asemakaava-alueen kansakoulujen (ASE) johtokunnan pöytäkirjat 1928–1943	
Forssan kauppalan kansakoululautakunnan (KLTK) pöytäkirjat 1945–1960	
Forssan keskuspiirin kansakoulujen (KESK) johtokunnan pöytäkirjat 1943–1950, 1960	
Forssan kiertokoulun päiväkirja 1921–1922	

<i>Tammelan kunnanarkisto</i>	TKA
Kaukjärven kansakoulun arkisto	KVIA
Johtokunnan pöytäkirjat 1905–1960	Ca:1
Vuosikertomukset 1917–1960	Dc
Kirkonkylän kansakoulun arkisto	KLÄA
Johtokunnan pöytäkirjat 1869–1960	Ca:1-4
Opetussuunnitelmat, lukujärjestykset ja tuntijaot 1917–1960	Db:1
Vuosikertomukset 1916–1960	Dc:1
Kansakouluntarkastajan kirjeet	Eb:1
Yksityisten kirjeet	Ee:1
Juhla-arkisto	Ja:1
Toivonliittotyö	Jc:1
Nuorten talkoot	Jd:1
Letkun kansakoulun arkisto	LKUA
Kirjediario	Aa:1
Johtokunnan pöytäkirjat 1906–1960	Ca:1
Vuosikertomukset ja opetussuunnitelmat 1903–1960	E
Liesjärven kansakoulun arkisto	LVIA
Johtokunnan pöytäkirjat 1909–1960	Ca:1–3
Opetussuunnitelmat 1909–1960	Db
Vuosikertomukset 1918–1960	Dc
Sekalaiset asiakirjat	Ja
Opettajakirjaston luettelo 1909–	
Loimosen kansakoulu arkisto	LNENA
Johtokunnan pöytäkirjat 1922–1960	Ca:1
Varhaisnuorisokerhon pöytäkirjat 1954–1956	Ca:2
Opetussuunnitelmat 1922–1960	Db–Db:1
Vuosikertomukset 1941–1960	Dc–Dc:1
Oppilaskirjastoluettelo	
Lunkaan kansakoulu arkisto	LUA
Johtokunnan pöytäkirjat 1906–1960	Ca:1-2
Opetussuunnitelmat 1907–1960	Db:1
Vuosikertomukset 1941–1960	Dc:1
Myllykylän kansakoulun arkisto	MLÄA
Johtokunnan pöytäkirjat 1916–1919	Ca:1
Opetussuunnitelmat ja vuosikertomukset 1905–1960	Db
Kansakouluntarkastajan kirjeet	Eb:1
Portaan kansakoulun arkisto	PRASA
Johtokunnan pöytäkirjat 1950–1960	Ca
Opetussuunnitelmat 1916–1960	Db:1
Vuosikertomukset 1929–1960	Dc:1
Yksityisten kirjeet	Ee:1
Pääjärven kansakoulun arkisto	PVIA
Johtokunnan pöytäkirjat 1926–1960	Ca

Opetussuunnitelmat 1925–1960	Db:1
Vuosikertomukset 1939–1940	Dc
Riihivalkaman kansakoulun arkisto	RMAA
Johtokunnan pöytäkirjat 1908–1960	Ca
Opetussuunnitelmat ja vuosikertomukset 1908–1940	Db
Saaren (Kaukolan) kansakoulun arkisto	SRIA
Johtokunnan pöytäkirjat 1907–1960	Ca
Opetussuunnitelmat 1910–1920	Db
Vuosikertomukset 1916–1920	Dc
Sukulan kansakoulun arkisto	SLAA
Johtokunnan pöytäkirjat 1906–1960	Ca:1–2
Opetussuunnitelmat 1905–1960	Db
Vuosikertomukset 1941–1960	Dc
Susikkaan kansakoulun arkisto	SKASA
Päiväkirjat 1912–1915	Ad
Oppilaiden nimikirjat	Be:3
Johtokunnan pöytäkirjat 1912–1918	Ca
Vuosikertomukset ja opetussuunnitelmat 1951–1960	D
Päästötodistusten jäljennökset	De:1
Teuron kansakoulun arkisto	TERA
Johtokunnan pöytäkirjat 1906–1960	Ca
Opetussuunnitelmat 1905–1919	Db
Vuosikertomukset 1898–1917	Dc
Jatkokurssit	Df
Torron kansakoulun arkisto	TORA
Johtokunnan pöytäkirjat 1906–1960	Ca
Opetussuunnitelmat 1908–1960	Db
Vuosikertomukset 1908–1955	Dc
Kansakoululautakunnan (KLTK) pöytäkirjat 1946–1957	Ca:2
5. piirin kiertokoulun oppilaskirja 1908–1922	
Fanny Kajarron kokoelma (järjestelemätön)	FK
<i>Tammelan seurakunnan arkisto</i>	TSA
Kiertokoulujen jäsenkirjoja ja matrikkeleja 1834–1922	II Bi 1-Bi 2
Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat 1853–1921	II Ca 5-Ca 7
Tammelan seurakunnallisen nuorisoliiton pöytäkirjat 1915–1951	II Ck 1
Etelä-Tammelan kristillisen nuorisoyhdistyksen pöytäkirjat 1925–1932	II Ck 2
Kertomuksia seurakunnan tilasta 1887–1929	II Dd 2
Seurakuntakertomuksia kirkolliskokouksiin ja piispan-tarkastuksiin 1929–1960	II De 1
Henkikirjat	

Forssan seurakunnan arkisto

FSA

Seurakuntakertomukset 1920–1961
Kirkkoneuvoston pöytäkirjat 1938–1960
Kirkkovaltuuston pöytäkirjat 1950–1960

II Dc 1–Dc 2

Helsingin yliopiston kirkkohistorian laitoksen

Suomen kirkkohistorian jaosto

SKHJ

Kirkollisen kansanperinteen yleiskysely

K 1

Forssa 2, 4, 5, 9, 10, 11

Tammela 3

Forssan yhteislyseo

FYL

Forssan yhteiskoulun vuosikertomukset 1939–1945

Painetut lähteet

AsK

1872–1958 Suomen asetuskokoelma 1872, 1921, 1922, 1923, 1931, 1948, 1957, 1958. Helsinki.

Bruhn, Karl

1941 Johdatus opetusoppiin I. – Opetussuunnitelmaoppi. Porvoo.

Colliander, O. I.

1910 Suomen kirkon paimenmuisto I. SKHST 8:1. Helsinki.

Elfte Allmänna finska folkskolemötet

1899 Elfte Allmänna finska folkskolemötet i Nikolaistadt den 15, 16 och 17 Juni 1899. Helsingfors.

Evangeliumin voima

1933 Evangeliumin voima. Juhlajulkaisu Tammelan-Forssan evankeliumi-juhlain 50-vuotispäivän johdosta. Forssa.

Forssan kauppalan kunnalliskertomukset 1928–1959. Forssa.

Forssan yhteiskoulun (FYK) vuosikertomukset 1903–1939, 1945–1948. Forssa.

Forssan yhteislyseon vuosikertomukset 1948–1960. Forssa.

Godenhjelm, Hugo

1944 Suomen evankelis-luterilaisen papiston matrikkeli. Kuopio.

Granfelt, A. E.

1871 Kyrkans och statens fria samverkan, såsom utgörande nödvändigt vilkor för en rätt utveckling af människoslågtets sanna kulturlif. – Synodalafhandling vid Prestmötet i Åbo Erkestift år 1871. Åbo.

Granfelt, Axel Fredr.

1861 Kristlig Dogmatik. Helsingfors.

Granfelt, Mandi

1927 Toivon työssä. Lasten raittiuskokousten ohjelmia. 3.uud. p. Helsinki.

Haavio, Martti H.

1929 Vähä katekismuksen opetusopas. Jyväskylä.

1931 Kristinopin opetustuntien rakennusaineisia. Jyväskylä.

1936 Koulun uskonnonopetus. Helsinki.

- 1941 Kansakoulun uskonnonopetuksen siveellinen kasvatustehtävä nykyisen tutkimuksen valossa. Diss. Jyväskylä.
 1948 Opettajapersoonallisuus. Jyväskylä.
 1954 Koulun uskonnonopetuksen rakenne ja henki. 2. p. Jyväskylä.

Heinämaa, Siviä

- 1928 Aapinen. Alakansakoulun lukukirja 1. Porvoo.

Helsingin Suomalaisen Normaalilyseon vuosikertomukset 1909–1914. Helsinki.

Hengellisiä lauluja ja virsiä

- 1918 Hengellisiä lauluja ja virsiä. Tekstipainos. 21. p. Kuopio.

Heporauta, F. A.

- 1947 Suomen kansan vaiheet. Maailman tapahtumien yhteydessä. Historian oppikirja kansakouluja varten. 4. p. Porvoo & Helsinki.

Hyötyniemi, J. E.

- 1929 Etsikää sitä, mikä on ylhäällä. Kehotuksen sanoja nuorille. Jyväskylä.

Hämeenlinnan Lyseon vuosikertomukset 1909–1914. Hämeenlinna.

Innanen, Olavi & Lähtenkorva, Armas

- 1938 Maastoleikit. Porvoo.

Julkaisu Forssa

- 1907 Julkaisu Forssan suomalaisen yhteiskoulutalon vihkiäisiin 19.5.1907. Forssa.

Kaila, Erkki

- 1912 Lyhyt ohjaus opettajille kristinopin opettamiseen katekismuksen mukaan. Helsinki.

Kankainen, Hanna

- 1936 Juhlivat toivon joukot. Ohjelmistoa Koulujuhliin. Suomen opettajain raitiusliiton ohjelmistoa nro 1. Helsinki.

Karttunen, Sievä & Kitunen, Ella & Koskenniemi, Matti

- 1951 Joka tytön ja pojan kotitalousopas. Porvoo.

Katekismus

- 1949 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon katekismus. Hyväksytty Suomen kuudennessatoista varsinaisessa kirkolliskokouksessa vuonna 1948. Kuopio 1949.

Katso eteesi

- 1915 Katso eteesi! Kirja elämän kouluun lähteville nuorille. Helsinki.

Kertomus Forssa

1933 Kertomus Forssan kauppalan kunnallishallinnosta 1928–1932. Forssa.

Kiiski, Vilho

1938 Puolustustahdon kasvatus kansakoulussa. Porvoo.

Kirk.kok. pth.

- 1928 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kymmenennen yleisen kirkolliskokouksen pöytäkirjat. Turku 1929.
- 1933 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon yhdenkymmenentoista varsinaisen kirkolliskokouksen pöytäkirjat. Turku 1933.
- 1935 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon vuoden 1935 ylimääräisen kirkolliskokouksen pöytäkirjat. Turku 1935.
- 1941 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon neljännenkymmenentoista varsinaisen kirkolliskokouksen pöytäkirjat. Turku 1941.
- 1942 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon vuoden 1942 ylimääräisen kirkolliskokouksen pöytäkirjat. Turku 1943.
- 1943 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon viidenkymmenentoista varsinaisen kirkolliskokouksen pöytäkirjat. Turku 1943.
- 1948 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kuudenkymmenentoista varsinaisen kirkolliskokouksen pöytäkirjat. Turku 1949.
- 1951 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon vuoden 1951 toisen ylimääräisen kirkolliskokouksen pöytäkirjat. Pieksämäki 1952.
- 1958 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kahdeksannekymmenentoista varsinaisen kirkolliskokouksen pöytäkirjat. Pieksämäki 1959.

Kivistö, Kalle & Oksala V. K.

1938 Maanpuolustuksen alkeiden oppikirja. Porvoo.

Kktark. kok. pth.

1948 Ylimääräinen kansakouluntarkastajien kokous 22.–25.9.1948. Helsinki 1950.

Kokko, Arvo

1930 Lapuan laki. Talonpoikaisliike Suomessa v. 1930 I–II. Huopalahti.

KOPSK

1916 Kansakoulun opetussuunnitelmakomitea. Sen toiminta ja suuntaviivoja kansakouluopetuksen uudistukseksi. Helsinki.

KOPSKM I

1946 Kansakoulun opetussuunnitelmakomitean mietintö I. Komiteamietintö nro 10–1946. Helsinki.

KOPSKM II

1952 Kansakoulun opetussuunnitelmakomitean mietintö II. Varsinainen kansakoulun opetussuunnitelma. Komiteamietintö nro 3–1952. Helsinki.

Koskenniemi, Matti

1944 Kansakoulun opetusoppi. Helsinki.

Koskenniemi, Matti & Ahomäki, Hilka

1946 Kokemuksia III kansakoululuokan uskonnonopetuksesta. Jyväskylän kasvatusopillisen korkeakoulun kasvatustieteen laitos 1946:1. Jyväskylä.

Koskinen, Yrjö

1916 Kansallisia ja yhteiskunnallisia kirjoituksia. Kolmas osa 1872–1876. SKST 108. Helsinki.

Kotiseutulukemisto

1955 Kotiseutulukemisto. Lounais-Häme. Forssa.

Lilius, Albert

1927 Kasvavien tunne-elämä nykyaikaisten tutkimusten mukaan. Porvoo.

Lummaa, Helmi & Olsonen, Kerttu & Sihvonen, Kerttu

1951 Kotitaloutta nuorille. Helsinki.

Luukko, H. V.

1934 Kansakoulu kansan kouluksi. Sydänjuuret maahan! Koulukasvitarhat kansantaloudellisina ja pedagogisina kasvatusvälineinä. 2.uud. ja runsaasti lisätty p. Porvoo.

Mantere, Oskari & Sarva, Gunnar

1943 Keskikoulun Suomen historia. Oppi- ja lukukirja keski- ja tyttökouluille sekä seminaareille. 13. p. Porvoo & Helsinki.

Matrikkeli

1953 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon seurakuntien ja papiston matrikkeli. Pieksämäki.

Maunu, J. A.

1893 Uskonnonopetuksesta oppikoulussa. – Tampereen reaaliylyseon vuosikertomus 1892–1893. Tampere.

1904 Sananen Lyseoidemme Uskonnonoppisuunnitelmasta. – Tampereen reaaliylyseon ja Tampereen Klassillisen Lyseon vuosikertomus 1903–1904. Tampere.

Neovius, Ad.

1898 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon matrikkeli. Kuopio.

Niemi, Yrjö

1933 Tammelan kunnan 10-vuotiskertomus 1923–1932. Forssa.

Oppilaskirja

1910 Oppilaskirja. Valistus. Helsinki.

Palmén, Arne & Wilskman, Ivar

1921 Terveysoppi kouluja varten. Helsinki.

Perka, Otto

1949 Lammaspaimenesta sielunpaimeneksi. – Kotimatalla 1950. Helsinki.

Pylkkänen, Kalle

1959 Torpparipojasta Juvalta Torrolle ja Forssaan kansakoulunopettajaksi.
– Kotiseutukuvauksia Lounais-Hämeestä XXXV. Forssa.

Rautavuori, M. & Karakoski, Kosti

1939 Maanpuolustus. Maanpuolustusopetuksen käsikirja. Helsinki.

Rautiainen, Anni

1936 Toivonliittotyön käsikirja. Helsinki.

s.a. Tämän päivän Toivonliitto. Suomen opettajain raittiusliiton esitelmäsarja
nro 4.

Reiho, Bertta

1948 Rytmillinen liikunta. Porvoo & Helsinki.

Salmela, Alfred

1948 Uudistuva kansakoulu. Helsinki.

1950 Etiikan alkeet. 3. p. Porvoo & Helsinki.

Salokannel, Artturi

1929 Terveyskirja. Porvoo.

Salokannel, Artturi & Vartia, Arvo

1931 Terve elämä. Terveysten, työnnön ja elämänlon ohjeita nuorisolle. Porvoo.

Sarva, Gunnar & Niemi K. V.

1941 Historian oppikirja lukioluokkia varten 1. 2. p. Porvoo & Helsinki.

Simojoki, Martti

1950 Kristinopin opetus. Opas uuden Kristinopin käyttäjille. Helsinki.

Sormunen, Eino & Kärnä O. A.

1937 Uskontoa jatkokouluille. Porvoo.

Stenroth, Fanny

- 1916 Kansakoulun voimistelunopetuksen edistämisestä.n- Eripainos Kansakou-
lulehdestä nro 7/1916. Helsinki.
1921 Laululeikkejä lapsille ja nuorille. Helsinki.
1926 Koulujuhlien ohjelmistoa. Kaksitoista vuorokeskustelua leikkeineen. Helsinki.
1931 Koulujuhlien ohjelmistoa III. Pieniä satunäytelmiä laululeikkeineen. Helsinki.
1936 Alakansakoulun voimistelua ja leikkiä. Helsinki.

Suomen alkeisopistojen opettajisto

- 1902 Suomen alkeisopistojen opettajisto I Valtionkoulut. Helsingfors.
1909 Suomen alkeisopistojen opettajisto II Yksityiset koulut. Helsingfors.

Suomen Opettajisto

- 1933 Suomen Opettajisto. Hanko.

SVT XXIX

- 1909–1919 Suomen virallinen tilasto. XXIX Vaalitulasto 1–8. Eduskuntavaalit vuosina
1907–1917. Helsinki 1909–1919.

Tammelan kunnalliskertomukset 1912–1960. Tammela.

Tampereen klassillisen lyseon vuosikertomukset 1909–1914. Tampere.

Tampereen reaalilyseon vuosikertomukset 1909–1914. Tampere.

Tampereen suomalaisen tyttökoulun vuosikertomukset 1909–1914. Tampere.

Tampereen suomalaisen tyttökoulun ja jatkoluokkien vuosikertomus 1901–1902. Tampere.

Topelius, Sakari

- 1897 Luonnonkirja. Ala-alkeiskouluin tarpeeksi. SKST 23. 11. p. Helsinki.
1905 Maamme kirja. Lukukirja alimmaisille oppilaitoksille Suomessa. Toinen
jakso. 17. p. Helsinki.

Turku

- 1871 Protokoll, fördt vid Prestmötet i Åbo den 1–8 Juni 1871. Åbo 1876.

Uskonnonopetuksen asema

- 1950 Uskonnonopetuksen asema kansakouluissamme. Helsinki.

Waaranan, K. A.

- 1897 Johdatus Lutherin Pienen Katkismuksen opettamiseen. Kuopio.

Werkko, K.

- 1893 Matrikkeli Suomen kansakouluista ja kansanopistoista kevätlukukautena
1893. Pori.

- 1894 Matrikkeli Suomen kansakouluista ja kansanopistoista. Toinen osa. Elämäkerrallisia tietoja Suomen kansakoulun mies- ja naisopettajista. Pori.

Virkkunen, Paavo

- 1954 Itsenäisen Suomen alkuvuosikymmeniltä. Helsinki.

Virsikirja

- 1886 Suomalainen Virsikirja ewankelis-lutherilaisille seurakunnille Suomen Suuriruhtinaskunnassa. Turku 1889.
1986 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon virsikirja. Pieksämäki 2000.

Sanoma- ja aikakauslehdet

- FLe* Forssan lehti 1920, 1924, 1988
Helsingfors Dagbladet 1872
Hämäläinen 1868
Joulupukki 1908 I–II
Koti 1930, 1935, 1938
Kotimaa 1954
Työläislapsen Joulu 1908, 1909
US Uusi Suometar 1874, 1875, 1899

Kirjallisuus

Aaltonen, Esko

- 1947 a Entisajan Forssaa ja sen väkeä I. Forssa.
1947 b Forssan seurakunta 25-vuotias. Forssa.
1949 Kaksi yhteiskoulun opettajaa sanomalehtimiehinä. – Kotiseutukuvauksia Lounais-Hämeestä XXX. Forssa.
1951 Entisajan Forssaa ja sen väkeä II. Forssa.

Alapuro, Risto

- 1994 Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890–1933. Helsinki.

Alapuro, Risto & Stenius, Henrik

- 1987 Kansanliikkeet loivat kansakunnan. – Kansa liikkeessä. Toim. Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds ja Henrik Stenius. Helsinki.

Alitalo, Lauri

- 1959 Savupirtistä ja nuorisoseurasta. – Kotiseutukuvauksia Lounais-Hämeestä XXXV. Forssa.

Antikainen, Marjo-Riitta

- 2003 Sääty, sukupuoli, uskonto. Mathilda Wrede ja yhteiskunnan muutos 1883–1913. *Bibliotheca Historica* 83. Diss. Helsinki.

Arkkila, Reijo

- 1975 Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen suhde Suomen evankelis-luterilaiseen kirkkoon 1917–1939. Diss. Helsinki.
2000 K. E. Salonen evankeliumin julistajana. – Kotimatalla 2000. Helsinki.

Aromaa, Vuokko

- 1996 Herran viinamäen työmies – suomalainen kansakoulunopettaja. – Lääkäri, lukkari, talonpoika, duunari. Lukuja suomalaisten historiaan. Toim. Vuokko Aromaa. Helsinki.

Aurola, Eelis

- 1961 Suomen tehtaankoulut 1636–1881. SHST 61. Diss. Helsinki.
1968 Forssan tehtaankouluista. – LHKMY vuosik. 37. Forssa.

Autio, Veli-Matti & Heikkilä, Markku

- 1990 Jälleenrakennuksen ja kasvun kulttuuripolitiikkaa 1945–1965. – Opetusministeriön historia V. Helsinki.

Borg, Olavi

- 1965 Suomen puolueet ja puolueohjelmat 1880–1964. Porvoo & Helsinki.

Chadwick, Owen

- 1975 The secularization of the European mind in the nineteenth century: the Gifford lectures in the University of Edinburgh for 1973–4. Cambridge.

Forssan Työväenyhdistys

- 1939 Forssan Työväenyhdistys 1889–1939. 50-vuotistaipaleelta. Forssa.
1969 Forssan Työväenyhdistys 1889–1969. Forssa.

Forssan yhteiskoulu

- 1924 Forssan yhteiskoulu 1899–1924. Forssa.

Gellner, Ernest

- 1983 Nations and nationalism. Oxford.
2000 Nationalism. Nora.

Haapala, Pertti

- 1986 Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920. Hist. tutk. 133. Diss. Helsinki & Tampere.
1995 Kun yhteiskunta hajosi. Suomi 1914–1920. Helsinki.

Halila, Aimo

1949–1950 Suomen kansakoululaitoksen historia I–IV. Porvoo & Helsinki.

Halmesvirta, Anssi

1997 Riiviöistä ritareiksi. Vernerin Louhivuori, suomalaisen partioaatteen synty ja nuorkirkollinen luonteenmuokkausideologia 1910–1924. HArk 109. Helsinki.

Heikkilä, Markku

1979 Kirkollisen yhdistysaktiivisuuden leviäminen Suomessa. Virallisen jäsenorganisaation kehitys 1900-luvun alusta toiseen maailmansotaan. SKHST 112. Diss. Helsinki.

Heikkilä, Teuvo

1981 Hetkiä Emma Vilhelmiina Johanssonin elämässä. – Pumpulienkeleitä ja arkielämää. Toim. Anneli Maunula. Forssa.

Heikkinen, Antero

1991 Terveiden ja ilon tähden. Herrasväki liikkeellä Suomessa 1700- ja 1800-luvuilla. Hist. tutk. 159 (sisälhdellä 159, kirjan selässä 160). Helsinki.

1996 Menneisyyttä rakentamassa. Helsinki.

Heinolan seminaari

1925 Heinolan seminaari 1899–1924. Lahti.

1949 Heinolan seminaari 1899–1949. Muistojulkaisu. Helsinki.

Heinonen, Reijo E.

1987 Aineenopettajakoulutus kulttuuripolitiikan ristivedossa. Koulutussuunnitelman synty, toteutus ja uudistus Normaalikoulun alkuvaiheissa 1860–1880-luvuilla. SKHST 139. Helsinki.

Helin, Matti

1996 Päästä meidät pahasta. Uskonto Skdl:n politiikassa. Turun yliopiston julkaisuja C:121. Diss. Turku.

Helsingin jatko-opisto

1929 Helsingin suomalainen jatko-opisto 1881–1929. Helsinki.

Helsingin Suomalainen Normaalilyseo

1937 Helsingin Suomalainen Normaalilyseo 1887–1937. Helsinki.

Hentilä, Seppo

1987 Urheilu, kansakunta ja luokat. – Kansa liikkeessä. Toim. Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds ja Henrik Stenius. Helsinki.

2004 Itsenäistymisestä jatkosodan päättämiseen 1917–1944. – Suomen poliittinen historia 1809–2003. 4. uudistettu painos. Helsinki.

Hirsjärvi, Tarmo

- 1921 Tammelan kansanopetuksen vaiheet. Forssa.
1925 Tammelan kunnan historia I. Forssa.
1926 Ypäjän kunnan historia. Kunnalliselämä vv. 1876–1926. Ypjä.
1928 Forssan kauppalan synty- ja alkuvaiheet 1923–1927. Forssa.
1929 a Humppilan kunnan historia. Forssa.
1929 b Venäjän kartano. Forssa.
1930 Koijärven kunnan synty- ja alkuvaiheet. Forssa.
1932 Ulvilan seurakunta. Ulvila.

Hirvonen, Riitta

- 2003 ”Kun koulutyöni alkaa taas.” Kansakoulun vaikutus hengelliseen lasten ruouteen ja tarpeeseen luoda lapsille omia virsiä vuosien 1886 ja 1938 virsikirjoihin. – Suomen Kouluhistoriallisen Seuran vuosikirja 2003. Helsinki.

Hobsbawm, Eric

- 1987 The age of empire 1875–1914. London.
1994 Nationalismi. Tampere.
1999 Äärimmäisyyksien aika. Lyhyt 1900-luku (1914–1991). Tampere.

Huhta, Ilkka

- 2001 ”Täällä on oikea Suomenkansa”. Körttiläisyyden julkisuuskuva 1880–1918. SKHST 186. Diss. Helsinki.

Hyrkkänen, Markku

- 2002 Aatehistorian mieli. Tampere.

Hyvämäki, Lauri

- 1954 Vaaran vuodet 1944–1948. Helsinki.
1977 Valtioneuvosto 2. maailmansodan jälkeen vuoteen 1957. – Valtioneuvoston historia 1917–1966 II. Helsinki.

Hyvärinen, Matti

- 2003 Valta. – Käsitteet liikkeessä. Toim. Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pulkkinen ja Henrik Stenius. Tampere.

Hyötyniemi, J. E.

- 1927 Piirteitä tohtori A. E. Granfeltin toiminnasta Tammelan seurakunnan kirkkoherrana. Ylipainos Lounais-Hämeen Kotiseutu- ja Museoyhdistyksen Vuosikirjasta II. Forssa.
1935 Kansanopetus ennen kansakoululaitosta. – Suomen Kulttuurihistoria III. Helsinki.
1942 Suomen kansanopetuksen historia ennen nykyaikaista kansakoululaitosta. Kasvatusopillinen kirjasto nro 3. Helsinki
1953 Kemin kaupunkiseurakunta 1902–1952. Julkaisu kirkon 50-vuotisjuhlaan. Kemi.

Häggman, Kai

1994 Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa. Hist. tutk. 179. Diss. Helsinki.

Hämeenlinnan Normaalilyseo

1923 Hämeenlinnan Normaalilyseo 1873–1887 ja Lyseo 1887–1923. Hämeenlinna.

Hörmander, Oskar

1980 Schartauanismen och samhället. En studie i religiösa och politiska idémot-sättningar 1890–1933. Diss. Älvsjö.

Iisalo, Taimo

1968 Suomen koulujen uskonnonopetus 1843–1883. SKHST 78. Diss. Helsinki.

1984 a Suomen oppikouluopetussuunnitelma vuosina 1890–1920. Tutkielmia ope-tuksesta vallinneista käsityksistä ja niiden muutoksista. Turun yliopiston kasvatustieteiden tiedekunta. Julkaisusarja A:100. Turku.

1984 b Herbartilaisen katsomuksen väistyminen suomalaisesta pedagogiikasta pro-fessori Waldemar Ruinin kirjoitusten ja toiminnan valossa. Turun yliopiston kasvatustieteiden tiedekunta. Julkaisusarja A:103. Turku.

Ijäs, Matti

1993 Jaakko Gummerus kirkkohistoriantutkijana. SKHST 165. Diss. Helsinki.

Innanen, Tapani

2003 Teologiksi nuorena tasavallassa. Suomalaisen teologian ylioppilaiden rek-rytoiminen, opiskelu-aika ja valmistuminen teologi-profession murroksessa 1918–1929. SKHST 190. Diss. Helsinki.

Jallinoja, Riitta

1983 Suomalaisen naisasialiikkeen taistelukaudet. Naisasialiike naisten elämän-tilanteen muutoksen ja yhteiskunnallis-aatteellisen murroksen heijastajana. Diss. Porvoo & Helsinki & Juva.

Jauhiaiainen, Annukka

2002 Työväen lasten koulutie ja nuorisokasvatuksen yhteiskunnalliset merkityk-set. Kansakoulun jatko-opetuskysymys 1800-luvun lopulta 1970-luvulle. Tu-run yliopiston julkaisuja. Sarja C:187. Diss. Turku.

Johansson, Egil

1977 Läs- och skrivkunnigheten i Sverige och Finland. Folkbildning och samhälls-utveckling – pågående projektarbete. Umeå.

Joutsivuo, Timo

1995 Ruumiin vai sielun hoitoa? Kristinusko, sairaus ja lääketiede. – Terveiden lähteillä: länsimaisten terveyskäsitysten kulttuurihistoriaa. Toim. Timo Jout-sivuo ja Heikki Mikkeli. HArk 106. Helsinki.

Jussila, Osmo

- 1990 Suomen tie 1944–1948. Miksi siitä ei tullut kansandemokratiaa? Porvoo & Helsinki & Juva.

Juva, Mikko

- 1950 Suomen sivistyneistö uskonnollisen vapaamielisyyden murroksessa 1848–1869. SKHST 51. Diss. Helsinki.
- 1956 Rajuilman alla. Suomalaisen kahdeksankymmenluvun synty. Porvoo & Helsinki.
- 1960 Valtio Kirkosta kansankirkoksi. Suomen kirkon vastaus kahdeksankymmenluvun haasteeseen. Porvoo & Helsinki.
- 1990 Suomalaisen kulttuurin luterilainen juonne. – Kanava 9/1990.

Jyväskylän Seminaari

- 1937 Jyväskylän Seminaari 1863–1937. Muistojulkaisu. Helsinki.

Kaarninen, Mervi

- 1995 Nykyajan tytöt. Koulutus, luokka ja sukupuoli 1920- ja 1930-luvun Suomessa. Bibliotheca Historica 5. Diss. Helsinki.

Kallénautio, Jorma

- 1985 Suomi katsoi eteensä. Itsenäisen Suomen ulkopoliittika 1917–1955. Helsinki.

Karttunen, Petri

- 1980 Aamurukouksesta päivänavaukseen. – Koulun päivänavaus. Peruskoulun, lukion ja ammatillisten oppilaitosten päivänavauskäytäntö vuonna 1977 sekä opettajien ja oppilaiden päivänavausasetteet. Toim. Petri Karttunen ja Kalevi Tamminen. Helsingin yliopiston käytännöllisen teologian laitos. Uskonnonpedagogiikan julkaisuja B 3/1980. Helsinki.

Kaukovaala, K. V.

- 1934 Forssan puuvillatehtaan historia. Forssa.

Kemppinen, Lauri

- 2001 Sivistys on Suomen elinehto. Yrjö Sakari Yrjö-Koskisen kasvatustieteen ja koulutuspolitiikka vuosina 1850–1882. Turun yliopiston julkaisuja. Sarja C:168. Diss. Turku.

Kena, Kirsti

- 1979 Kirkon aseman ja asenteiden muotoutuminen itsenäistyneessä Suomessa 1918–1922. SKHST 110. Diss. Helsinki.

Ketonen, Liisa

- 1977 Suomen tyttöoppikoulut autonomian kaudella. HY:n kasvatustieteen laitoksen tutkimuksia n:o 53. Diss. Helsinki.

1980 Suomen tyttöoppikoulut itsenäisyyden aikana peruskoulujärjestelmään siirtymiseen asti. HY:n kasvatustieteen laitos. Tutkimuksia 85. Helsinki.

Kilpi, Esko

1987 Kirkon antama alkuopetus Turun hiippakunnassa 1866–1921. SKHST 141. Diss. Helsinki.

Kirby, David

1986 "The Workers' Cause": Rank-and-File Attitudes and Opinions in the Finnish Social Democratic Party 1905–1918. – Past and Present no 111/1986.

Kiuasmaa, Kyösti

1982 Oppikoulu 1880–1980. Oppikoulu ja sen opettajat koulujärjestyksestä peruskouluun. Oulu.

Kivinen, Osmo

1988 Koulutuksen järjestelmäkehitys. Peruskoulutus ja valtiollinen kouludoktriini Suomessa 1800- ja 1900-luvuilla. Turun yliopiston julkaisuja 67. Turku.

Kivinen, Osmo & Rinne, Risto

1994 Kansanopettajat ja kansalaiskuvan muutos Suomessa 1800–1900-luvuilla. – Koulu ja menneisyys. Suomen Kouluhistoriallisen Seuran vuosikirja 1994. Helsinki.

Kivinen, Osmo & Rinne, Risto & Kivirauma, Joel

1985 Koulun käytännöt: koulutussosiologinen tarkastelu. Turun yliopiston kasvatustieteiden tiedekunta. Julkaisusarja A:105 1985. Turku.

Kiviranta, Simo

1985 Epilogi. Olaus Svebilus ja hänen katekismuksensa. – Katekismuksen yksinkertainen selitys kysymysten ja vastausten avulla. Toim. Olaus Svebilus. Lappi Tl.

Klinge, Matti

1981 Suomen sinivalkoiset värit. Kansallisten ja muidenkin symbolien vaiheista ja merkityksestä. Helsinki.

1982 Kaksi Suomea. Helsinki.

1997 a Kaukana ja kotona. Espoo.

1997 b Keisarin Suomi. Helsinki.

1998 Idylli ja uhka. Topeliuksen aatteita ja politiikkaa. Porvoo & Helsinki & Juva.

Kolbe, Laura

1994 a Traditio – murros – jatkuvuus? – Helsingin II Normaalikoulun 125-vuotismatrikkeli. Helsinki.

1994 b Traditio – murros – jatkuvuus? Koulu muistojen paikkana. Helsingin II normaalikoulu 125-vuotta 1869–1994. – Koulu ja menneisyys. Suomen Kouluhistoriallisen Seuran vuosikirja 1994. Helsinki.

- 1996 Eliitti, traditio, murros. – Helsingin Yliopiston Ylioppilaskunta 1960–1990. Helsingin Yliopiston Ylioppilaskunnan historia 6. Helsinki.

Konttinen, Esa

- 1991 Perinteisesti moderniin. Professioiden yhteiskunnallinen synty Suomessa. Tampere.

Kortekangas, Paavo

- 1965 Kirkko ja uskonnollinen elämä teollistuvassa yhteiskunnassa. Tutkimus Tampereesta 1855–1905. Diss. Porvoo & Helsinki.
1967 Kirkko murroksen vuosina. Tutkimus Hämeen maaseudusta 1899–1917. Porvoo & Helsinki.

Koskeniemi, Lauri

- 1967 Suomen evankelinen liike 1870–1895. Diss. Helsinki.
1973 Evankelisen liikkeen julistus ja teologia. – Evankeliumi liikkeellä. Suomen Luterilainen Evankeliumiyhdistys satavuotias 1873–1973. Toim. Esa Santakari. Helsinki.
1981 Piirteitä evankelisesta liikkeestä Forssan seudulla. – Kotimatalla 1981. Helsinki.
1984 Suomen evankelinen liike 1896–1916. Helsinki.
1987 Forssan rukoushuone 80-vuotias. – Kotimatalla 1987. Helsinki.
1992 Evankeliumi Japaniin. Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen lähetystyön kotimainen toiminta 1896–1939. Helsinki.
2003 Rukoushuoneliike Forssassa. – Kotimatalla 2003. Helsinki.

Kostiainen, Auvo

- 1983 Santeri Nuorteva – Kansainvälinen suomalainen. Hist. tutk. 120. Helsinki.

Kotakaheimo, Liisa

- 1989 Suomalaisen aapisen viisi vuosisataa. Aapisten sisältö ja tehtävät kansanopetuksessa. Joensuun yliopiston kasvatustieteellisiä julkaisuja N:o 10. Joensuu.
2002 Lukemaan oppiminen – aapinen. Katsaus kehitystrendeihin ja funktioihin 1500–1950. – ABC. Lukeminen esivallan palveluksessa. Toim. Inkeri Pitkäranta. Helsingin yliopiston kirjasto. Helsinki.

Kouluhallitus

- 1979 Kouluhallitus-Skolstyrelsen 1869–1969. Vantaa.

Kuikka, Martti T.

- 1973 Uskonnonopetus Suomen kansakouluopettajaseminaareissa vuosina 1863–1895. Helsingin yliopiston käytännöllisen teologian laitos. Uskonnon pedagogiikan julkaisuja A 5/1973. Diss. Helsinki.

Kuparinen, Jukka

- 1997 Kotirintaman seurakunta. Tutkimus sodan vaikutuksista Tammelan ja Forsan seurakuntien elämään ja asemaan paikallisyhteisössä vuosina 1939–1945. Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian lisensiaattitutkimus. HYTTK.

Kurvinen, Onni

- 1963 Suomen kirkolliset lastenkoulut kansakoululaitoksen synnyn jälkeen. – SKHSV 48–51/1958–1961. Helsinki.

Kuusi, Sakari

- 1946 Aksel August Granfelt. Elämä ja toiminta. Helsinki.

Kähkönen, Esko

- 1976 Uskonnonopetuksen asema Suomen koulunuudistuksessa 1944–1970. STKSJ 101. Diss. Helsinki.

Laamanen, Hilikka

- 2000 Kenen koulu, sen kansa. Lehdistökeskustelu kansakoulun muodosta ja sisällystä kansakouluasetuksesta piirijakoasetukseen (1866–1898). Suomen Kouluhistoriallisen Seuran julkaisuja 2000. Diss. Vantaa.

Laasonen, Pentti

- 1986 Pietismi, herätysliikkeet ja sekularisaatio. – TA 1986.

Lahdes, Erkki

- 1961 Uuden koulun vaikutus Suomen kansakouluun. Helsinki.

Laine, Esko M.

- 2002 Pelottava ja kauhistava lukeminen. – ABC. Lukeminen esivallan palveluksessa. Toim. Inkeri Pitkäranta. Helsingin yliopiston kirjasto. Helsinki.

Laine, Tuija

- 2002 Kirkossa, kaupungissa, kolhoosissa. Suomalaisen aapisten arvoista Agricolasta 1960-luvulle. – ABC. Lukeminen esivallan palveluksessa. Toim. Inkeri Pitkäranta. Helsingin yliopiston kirjasto. Helsinki.

Lampinen, Osmo

- 1998 Suomen koulutusjärjestelmän kehitys. Helsinki.

Larkio, Mauri

- 1976 Papisto ja raittiuskysymys kieltoain voimassaolon aikana v. 1919–1932. SKHST 98. Diss. Helsinki.

Lauha, Aila

- 1990 Suomen kirkon ulkomaansuhteet ja ekumeeninen osallistuminen 1917–1922. SKHST 150. Diss. Helsinki.

1993 Suomen kirkon kansainväliset suhteet 1923–1925. SKHST 159. Helsinki.

Lehtonen, Eeva-Liisa

1994 Säätyläishuveista kansanhuveiksi, kansanhuveista kansalaishuveiksi. Maa-seudun yleishyödyllinen huvitoiminta 1800-luvun alusta 1870-luvun loppuun. Hist. tutk. 184. Diss. Helsinki.

Lehtonen, Olli-Pekka

2000 Vaarojen varalta. Tammelan Suojeluskunta ja Lotta Svärd 1918–1944. Tam-mela.

2004 Isänmaan vartijat. Forssan suojeluskunnan ja Lotta Svärd paikallisosaston historia. Forssa.

Liikanen, Ilkka

1995 Fennomania ja kansa. Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty. Hist. tutk. 191. Diss. Helsinki.

2003 Kansa. – Käsitteet liikkeessä. Toim. Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pulkkinen ja Henrik Stenius. Tampere.

Lilius, Henrik

1982 Suomalaisen koulutalon arkkitehtuurihistoriaa. Kehityslinjojen tarkastelua keskiajalta itsenäisyyden ajan alkuun. – Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 83. Helsinki.

Lähteenmäki, Maria

1995 Mahdollisuuksien aika. Työläisnaiset ja yhteiskunnan muutos 1910–30-lu-vun Suomessa. Bibliotheca Historica 2. Diss. Helsinki.

Markkola, Pirjo

1994 Työläiskodin synty. Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysy-mys 1870-luvulta 1910-luvulle. Hist. Tutk. 187. Diss. Helsinki.

2002 Synty ja siveys. Naiset, uskonto ja sosiaalinen työ Suomessa 1860–1920. SKST 888. Helsinki.

Matinolli, Eero

1976 Turun tuomiokapitulin matrikkeli. Turku.

McGrath, Alister

1996 Kristillisen uskon perusteet. Helsinki.

McLeod, Hugh

2000 Secularisation in Western Europe, 1848–1914. New York.

Meinander, Henrik

1994 Towards a bourgeois manhood. Boys' physical education in Nordic sec-on-dary schools 1880–1940. Commentationes Scientiarum Socialium 47 1994. Diss. Helsinki.

Murtorinne, Eino

- 1967 Taistelu uskonnonvapaudesta suurlakon jälkeisinä vuosina. Porvoo & Helsinki.
1981 Herman Råbergh ja teologian elpyminen 1890-luvulla. – SKHSV 70–71/1980–1981. Helsinki.
1986 Suomalainen teologia autonomian kautena (1828–1918). Helsinki.
1992 Suomen kirkon historia 3. Autonomian kausi 1809–1899. Porvoo & Helsinki & Juva.
1995 Suomen kirkon historia 4. Sortovuosista nykypäiviin 1900–1990. Porvoo & Helsinki & Juva.

Mustakallio, Hannu

- 1983 Säätypapista kansalaiseksi. Papiston poliittis-yhteiskunnallinen rooli demokratioitumisen murrosvaiheessa 1905–1907. SKHST 126. Diss. Helsinki.

Myllyniemi, Seppo

- 1994 Hämeen suoja. Vapaaehtoinen maanpuolustustyö Etelä-Hämeessä 1917–1944. Hämeenlinna.

Naumanen, Päivi

- 1990 Kansalaiskuva Suomessa. Kansalaista koskevat käsitykset opettajien ammattilehdissä 1880-luvulta 1980-luvulle. Turun yliopisto. Koulutussosiologian tutkimusyksikön tutkimusraportteja 6. Turku.

Nevakivi, Jukka

- 2004 Jatkosodasta nykypäivään. – Suomen poliittinen historia 1809–2003. 4. uudistettu painos. Helsinki.

Niemi, Juhani

- 1985 Juhani Aho. SKST 414. Helsinki.

Nikander, Esko

- 1998 Kansalaisuus velvoittaa. Maaseudun kansakoulujen piiritarkastajat Suomen kansallisen sovun rakentajina vuosina 1921–1939. Acta Universitatis Tampensis 594. Diss. Tampere.

Nilehn, Lars H.

- 1975 Nyhumanism och medborgaruppfostran. Åsikter om läroverkets målsättning 1820–1880. Bibliotheca historica Lundensis 33. Lund.

Numminen, Liisa

- 1965 August Edvard Granfeltin julkinen toiminta Tammelan seurakunnan ulkopuolella. Kirkkohistorian pro gradu -tutkielma. HYTTK.

Ojakangas, Mika

- 1997 Lapsuus ja auktoriteetti. Pedagogisen vallan historia Snellmanista Koskeniemiin. Tutkijaliiton julkaisusarja 85. Paradeigma-sarja. Diss. Helsinki.

Ojanen, Eva

- 1966 Kirkko ja kansanelämä Länsi-Hämeessä 1800-luvulla. SKHST 71. Diss. Helsinki.
1983 Tammelan historia II. Tammela.
1990 Tammelan seurakunnan historia. Tammela.
1997 Portaan koulun ensimmäinen vuosisata. Tammela.
1998 Uranuurtaja. Forssan Suomalaisen Yhteiskoulun perustamisesta 100 vuotta. Forssa.

Ollila, Anne

- 1993 Suomen kotien päivä valkenee. Marttajärjestö suomalaisessa yhteiskunnassa vuoteen 1939. Hist. tutk. 173. Diss. Helsinki.
1998 Jalo velvollisuus. Virkanaisena 1800-luvun lopun Suomessa. SKST 711. Helsinki.

Pekonen, Kyösti

- 2003 Hallitseminen. – Käsitteet liikkeessä. Toim. Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pulkkinen ja Henrik Stenius. Tampere.

Peltonen, Matti

- 1992 Talolliset ja torpparit. Vuosisadan vaihteen maatalouskysymys Suomessa. Hist. tutk. 164. Diss. Helsinki.

Peltovuori, Risto

- 1993 Forssan historia. Forssa.

Pietiäinen, Jukka-Pekka

- 1995 Yksityisoppikoulut nuorena tasavallassa 1917–1944. – Yksityisoppikoulujen historia 1872–1977. Helsinki.

Pirinen, Kauko

- 1985 Schaumanin kirkkolain synty. SKHST 132. Helsinki.

Polvinen, Tuomo

- 1999 J. K. Paasikivi. Valtiomiehen elämäntyö. 4. 1944–1948. Porvoo & Helsinki & Juva.
2003 J. K. Paasikivi. Valtiomiehen elämäntyö. 5. 1948–1956. Porvoo & Helsinki & Juva.

Poutiainen, Matti

- 1994 Uudistuva kristinoppi. Suomalaisen katekismusreformin teologianhistoriallinen tausta. Kirkon tutkimuskeskus Sarja B Nro 75. Tampere.

Pruuki, Lassi

- 2003 Miten opettaa sitä mitä ei voi opettaa? Uskon ja kasvatuksen suhde Martti H. Haavion pedagogiikassa. Diss. Helsinki.

Pulkkinen, Tuija

- 1987 Kansalaisyhteiskunta ja valtio. – Kansa liikkeessä. Toim. Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds ja Henrik Stenius. Helsinki.
- 2003 Valtio. – Käsitteet liikkeessä. Toim. Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pulkkinen ja Henrik Stenius. Tampere.

Puolimatka, Tapio

- 2002 Opetuksen teoria. Konstruktivismista realismiin. Helsinki.

Pyysiäinen, Markku

- 1994 Uuden päivän alku. Päivänavauskäytäntö peruskoulussa ja lukiossa sekä opettajien käsitykset päivänavauksesta. Käytännöllisen teologian laitoksen julkaisuja 78. Helsinki.

Päivänsalo, Paavo

- 1971 Kasvatuksen tutkimuksen historia Suomessa vuoteen 1970. Helsinki.

Rakas vanha koulu

- 1999 Rakas vanha koulu. Forssan yhteislyseon 100-vuotisjuhlakirja. Toim. Eeva Ojanen. Forssa.

Rantala, Jukka

- 2002 Kansakoulunopettajat ja kapina. Vuoden 1918 punaisuussytykset ja opettajan asema paikallisyhteisössä. Hist. Tutk. 214. Helsinki.

Ranttila, Juuso

- 1948 Tammelan kansakoululaitos 1867–1947. Forssa.

Rinne, Risto

- 1984 Suomen oppivelvollisuuskoulun opetussuunnitelman muutokset vuosina 1916–1970. Opetussuunnitelman intentioiden ja lähtökohtien teoreettis-historiallinen tarkastelu. Turun yliopiston julkaisuja C:44. Diss. Turku.
- 1989 Mistä opettajat tulevat? Suomalaisen kansanopettajiston yhteiskunnallinen tausta sekä kulttuurinen ja sosiaalinen pääoma 1800-luvun puolivälistä 1980-luvun lopulle. Turun yliopiston kasvatustieteellinen tiedekunta. Julkaisusarja A:135. Turku.

Rinne, Risto & Jauhiainen, Arto

- 1988 Koulutus, professionalistuminen ja valtio. Julkisen sektorin koulutettujen reproduktioammattikuntien muotoutuminen Suomessa. Turun yliopiston kasvatustieteiden tiedekunta. Julkaisusarja A:128 1988. Turku.

Ripatti, Jaakko

- 1990 Suomen kirkon ulkomaansuhteet ja kansainvälinen politiikka 1944–1946. SKHST 149. Diss. Helsinki.

Saine, Harri

- 2000 Uskonnonopetus Suomen oppivelvollisuuskoulussa 1900-luvulla. Turun yliopiston julkaisuja C:165. Diss. Turku.

Salimäki, Harri

- 2000 Isänmaan ja urheilu-uskon mies. Lauri Pihkala modernin urheiluaatteen esitaistelijana. Bibliotheca Historica 62. Diss. Helsinki.

Salminen, Jari

- 1995 Yksityiset oppikoulut autonomian aikana. – Yksityisoppikoulujen historia 1872–1977. Helsinki.

Schmidt, W. A.

- 1951 Fredrik Gabriel Hedberg. Helsinki.

Seppo, Juha

- 1999 Kirkko ja itsenäinen Suomi 1917–1998. – Uskonto ja nykyaika. Yksilö ja eurooppalaisen yhteiskunnan murros. Toim. Markku Heikkilä. Jyväskylä.

Sevänen, Erkki

- 1995 Kirjallisuudenopetus ideologian ja kulttuurin tuotantona. Näkökulma kirjallisuudenopetuksen kehitykseen Suomessa. – Kulttuuritutkimus 12(1995):1.

Siltala, Juha

- 1985 Lapuan liike ja kyyditykset 1930. Diss. Helsinki.
1999 Valkoisen äidin pojat. Siveellisyys ja sen varjot kansallisessa projektissa. Helsinki.

Simola, Hannu

- 1995 Paljon vartijat. Suomalainen kansanopettaja valtiollisessa kouludiskurssissa 1860-luvulta 1990-luvulle. Helsingin yliopiston opettajankoulutuslaitos tutkimuksia 137. Diss. Helsinki.

Smeds, Kerstin

- 1987 Nuorisoseurat ”kunnon kansalaisen” kasvattajina. – Kansa liikkeessä. Toim. Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds ja Henrik Stenius. Helsinki.

Soikkanen, Hannu

- 1961 Sosialismin tulo Suomeen. Diss. Porvoo & Helsinki.

Somerkiivi, Urho

1952 Bell-Lancasterin vuoro-opetusjärjestelmä Suomessa. Diss. Helsinki.

Stenius, Henrik

2004 Arv. Kirjallisuutta. Ilkka Huhta. "Täällä on oikea Suomenkansa". Körttiläisyyden julkaisuuskuva 1880–1918. – TA 2004.

Sulamaa, Kaarle

1999 Lotta Svärd. Uskonto ja isänmaa. Helsinki.

Sulkunen, Irma

1986 Raittius kansalaisuskontona. Raittiusliike ja järjestäytyminen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin. Hist. tutk. 134. Diss. Helsinki.

1987 Naisten järjestäytyminen ja kaksijakoinen kansalaisuus. – Kansa liikkeessä. Toim. Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds ja Henrik Stenius. Helsinki.

1989 Naisen kutsumus. Miina Sillanpää ja sukupuolten maailmojen erkaantuminen. Helsinki.

1995 Mandi Granfelt ja kutsumusten ristiriita. Helsinki.

Sulkunen, Irma & Alapuro, Risto

1987 Raittiusliike ja työväen järjestäytyminen. – Kansa liikkeessä. Toim. Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds ja Henrik Stenius. Helsinki.

Suomalaisen kasvatustieteen historia

1997 Suomalaisen kasvatustieteen historia. Lyhyt oppimäärä. Toim. Joel Kivirauha ja Risto Rinne. Turun yliopisto. Kasvatustieteiden laitos. Tutkimuksia A:182. Turku.

Suomi, Juhani

1973 Talvisodan tausta. Neuvostoliitto Suomen ulkopolitiikassa 1937–1939. I Holstista Erkkoon. Helsinki.

Suutala, Maria

1986 Luonto ja kansallinen itsekäsitys. Runeberg, Topelius, Lönnrot ja Snellman suomalaisten luontosuhteen kuvaajina. – Hyöty, sivistys, kansakunta. Suomalaista aatehistoriaa. Toim. Juha Manninen ja Ilkka Patoluoto. Oulu.

Suvanto, Pekka

1994 Konservatismi Ranskan vallankumouksesta 1990-luvulle. Helsinki.

Syväoja, Hannu

2002 Herman Luukko, Juhani Leppälä ja kansakoulun maahenki. – Suomen Kouluhistoriallisen Seuran vuosikirja 2002. Helsinki.

Taipale, Pentti

1957 Piirteitä herätysliikkeistämme kutsumusajatuksesta. Synodaalikirjoitus Lapuan hiippakunnan pappeinkokoukseen v. 1957. Vaasa.

Takala, Lauri

1948 Suomen evankelisen liikkeen historia III 1852–1873. Helsinki.

Talonen, Jouko

1984 Lestadiolaisuus ruotsalaisessa yhteiskunnassa vuosina 1990–40. Oulun yliopiston historian laitoksen erikoispainossarja n:o 112. Oulu.

1988 Pohjois-Suomen lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili 1905–1929. SKHST 144. Diss. Helsinki.

2004 Raamatuntulkinta Suomen herätysliikkeissä. – Raamattu ja kirkon usko tänään. Synodaalikirja 2004. Toim. Maarit Hytönen. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 87. Tampere.

Tamminen, Kalevi

1967 a Kansakoulun uskonnonopetus vuosisadan vaihteen murroksessa. Diss. Porvoo.

1967 b Kansakoulun uskonnon opetussuunnitelma vuosina 1912–1939. SKHST 75. Helsinki.

1968 Oppikoulun uskonnonopetus vuosisatamme alun murrostilanteessa. *Lectio praecursoria* 25.10.1967. –TA 1968.

1975 Kirkkohistoria ja kirkkotieto koulujemme opetussuunnitelmissa. – *Investigatio memoriae patrum*. Libellus in honorem Kauko Pirinen. SKHST 93. Helsinki.

Tarkkanen, Matti

1899 August Edvard Granfelt. – TA 1899.

Tegborg, Lennart

1969 Folkskolans sekularisering 1895–1909. *Upplösning av det administrativa sambandet mellan folkskola och kyrka i Sverige*. *Studia Historico-Ecclesiastica Upsalaensis* 14. Diss. Uppsala.

Teperi, Jouko & Salminen, Jari

1993 Yksityisoppikoulumatrikkeli 1872–1977. Helsinki.

Tiimonen, Soili

2001 Valoa kansalle. Luterilainen kirkko ja kansanopetuksen kehittämispyrkimykset autonomisessa Suomessa 1809–1848. SKHST 185. Diss. Helsinki.

Tommila, Päiviö

1989 Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia. Porvoo & Helsinki & Juva.

Totro, Timo

1979 Uskontokasvatus kansalais- ja kotiopintoliikkeessä. STKSJ 112. Diss. Helsinki.

Tuomaala, Saara

2004 Työtätekevästä käsistä puhtaiksi ja kirjoittaviksi. Suomalaisen oppivelvollisuuskoulun ja maalaislasten kohtaaminen 1921–1939. Bibliotheca Historica 89. Diss. Helsinki.

Tuominen, Marko

1992 Vuoden 1918 vallankumous Tammelassa. Sen tekijät ja heidän kohtalonsa. – LHKMY vuosik. 61. Forssa.

Uola, Mikko

1999 ”Suomi sitoutuu hajottamaan...” Järjestöjen lakkauttaminen vuoden 1944 välirauhansopimuksen 21. artiklan perusteella. Hist. tutk. 205. Helsinki.

Uusi-Hakimo, Lauri

1997 Pyhäkoulusta peruskouluun. Kunnallista kansanopetusta Forssassa 1897–1997. Forssa.

Vappula, Kari

1982 Sotilaspapin virka Suomen ruotujakoisessa sotaväessä 1812–1880. SKHST 123. Diss. Helsinki.

Varis, Marjatta

1971 Santeri Nuortevan Forssan-kausi. – LHKMY vuosik. XL. Forssa.

Vasara, Erkki

1997 Valkoisen Suomen urheilevat soturit. Suojeluskuntajärjestön urheilu- ja kasvatustoiminta vuosina 1918–1939. Bibliotheca Historica 23. Diss. Helsinki.

1998 Suojeluskuntajärjestön valistus-, urheilu- ja poikatoiminta. – Raja railona. Näkökulmia suojeluskuntiin. Toim. Risto Alapuro. Porvoo & Helsinki & Juva.

Veikkola, Juhani

1980 Nuorkirkollisen suuntauksen muotoutuminen Suomen kirkossa suurlakosta 1905 ensimmäisiin kirkkopäiviin 1918. SKHST 118. Diss. Helsinki.

Virta, Ilkka

2001 Siirtoväen kansakoulukysymys sotavuosina Suomessa. Turun yliopiston julkaisuja. Sarja C:169. Diss. Turku.

Virtanen, Matti

2001 Fennomanian perilliset. Poliittiset traditiot ja sukupolvien dynamiikka. SKST 831. Diss. Helsinki.

Vuollo, Martti

2003 Martti E. Miettinen: periaatteen mies. Helsinki.

Välimäki, Hannu

1994 Lauri Ingman kirkkopoliittikkona. SKHST 166. Diss. Helsinki.

1998 Lauri Ingman suomalaisen uskontokasvatuksen ja koulun kehittäjänä.
SKHST 179. Diss. Helsinki.

Henkilöhakemisto

- Aaltoila L. 175
Aartio A. 141
Ahde K. 61–64, 71, 78, 83, 100, 103,
115, 142, 194–195
Aho J. 43
Aimonen D. A. 48–49, 57, 90
Alapuro R. 19
Aleksanteri II 45
Allen Hj. 111
Almark N. 50, 52–53, 61, 64, 78–79, 121
Anttila I. 194
Astala A. 84
Aukee J. V. 61, 140
Backman (Järnefelt) C. 43
Bergenheim E. 31
Bergroth E. 72
Björkstén E. 182
Borgström A. 21
Bortnjanski D. 102
Brofeldt T. 43
Bruhn K. 158
Buddha 193
Cantell O. M. 192
Chadwick O. 17, 123, 214
Churman F. 28–29, 34, 40, 41, 57, 78
Comte A. 12
Cygnaeus F. 84
Cygnaeus U. 30, 32, 35–36, 38–40, 42,
79, 100, 114, 138, 142
Daavid 118
Dahl E. 75–76
Darwin C. 48, 66
Dewey J. 155–156
af Enehjelm C. G. 29
Fager G. E. 62
Foerster Fr. W. 144–146, 162
Gellner E. 213–214
Granfelt A. A. 192–193
Granfelt A. E. 15, 27–40, 48, 50, 57, 59,
65, 121, 171, 218
Granfelt Axel Fredrik 30–31, 65, 192
Granfelt August Fredrik 29
Granfelt Mandi 192–193
Granfelt M. E. 29
Gulin E. 160, 215–216
Gummerus J. 123
Haapakoski E. 64, 111
Haapala P. 19
Haavio M. H. 161, 166
Hagelberg F. J. 25
Haka M. 60, 107–109
Hannikainen P. J. 172
Havas A. 188
Hedberg F. G. 11, 24, 26–29, 37–38, 48
Hegel G. W. F. 207
Helenius M. 193
Helin J. V. 62
Hellstén (Kotikoski) K. 74
Helo J. 155
Herbart J. F. 151
Hirsjärvi H. 64
Hirsjärvi T. 61, 170
Hobsbawn E. 213
Hollo J. A. 158
Holm A. 126–127
Honkola J. 107, 109
Hukki H. 111, 129
Hukki J. 64, 77–78, 111
Huokuna A. 139–140, 176, 209
Hurme V. 173
Hurmerinta K. V. 62, 64, 101, 103
Hyötyniemi J. E. 120, 171–172, 174–
175, 177–179
Hällström E. 62–63
Hällström K. Th. 62–63
Ignatius J. 111
Isalo T. 17
Ilmonen K. 54, 136
Ingman L. 72, 152
Inkilä E. 137
Innanen T. 120
Jaakkola H. 77
Johansson E. 144
Johansson Egil 18

- Johansson E. V. 23
 Johansson G. 71, 148
 Johansson J. 78
 Jokipii A. E. 177
 Jousimaa M. 141
 Junnila O. 94
 Juslenius D. 44
Kaarninen M. 18
 Kahiluoto K. 64
 Kaila Eino 158
 Kaila Erkki 148
 Kaila T. 78–79, 144–146
 Kajander M. 134–135
 Kajander W. 134
 Kajarto F. 11–14, 16–17, 84, 112–113,
 116, 119, 134–140, 150, 172, 176–
 177, 181–182, 191,
 198–199, 203, 211–212
 Kallioinen H. 110, 135–136
 Kankainen H. 193
 Karttunen M. O. 161
 Kataja Johannes 195
 Kataja Jorma 191
 Kejonen R. 119
 Kekkonen U. 128
 Kiiski V. 210
Kilpi E. 17
 Kivikoski E. 127
 Kivikoski H. 64
 Kivikoski J. 59, 64, 67, 78, 88, 103–104,
 108, 111, 127
Klinge M. 18
 Knall A. 67
 Knoblock E. 164–165
 Kohonen O. 140
 Kokkinen K. O. 61, 67, 77, 100, 103,
 110, 114–115, 140, 183, 191
Kolbe L. 18
Konttinen E. 71
 Koponen A. 195–196
 Korpela K. 57, 112, 148
 Korpijärvi V. 188
Kortekangas P. 17
Koskenniemi L. 48
 Koskenniemi M. 18, 156, 159–160, 166,
 170, 215
 Kujanpää R. 140
 Kåhlman F. E. 30
Kähkönen E. 17
 Kärnä O. A. 164
Laamanen H. 18
 Lagerstedt S. 144
 Laine E. 58, 144
 Laine V. 76
 Laitinen M. 112
 Laurell A. A. 30
 Laurila E. 64
 Laurila J. 91, 98, 112, 140, 151, 153,
 161
 Lax H. 48
 Lehtinen J. A. 110
 Lehtonen A. 149, 215
 Leinberg K. G. 25
 Leskinen M. 132
 Levänen O. 64, 111
 Liinaharja Mandi 196
 Liinaharja Tilda 196
 Lilius A. 158
 Liljeroos J. E. 48
 Lind M. 62
 Lindgren E. A. 49, 57, 61–62, 64, 67, 90
 Lindgren R. 144, 146
 Livius 178
 Lohikoski S. 48
 Louhivuori V. 188–189, 199
 Lundell G. V. 11–14, 24–29, 34, 37–38
 Lundgren R. 40
 Luotonen K. A. 57, 112
 Luther M. 34, 93, 95, 210
 Luukko H. V. 83, 201–202
 Lydén J. F. N. 144
 Lyra A. W. 91
 Lyytiö J. 57, 64, 66–68, 78–79, 81, 96,
 140, 143–147, 172, 176, 181
 Lönnrot E. 84, 204
 Löyttyniemi J. 174
 Manner E. 75, 84, 102
 Marttala E. 141
 Marttila K. 107
McLeod H. 17
Meinander H. 18
 Miettinen M. E. 161

- Mikkola P. 194
 Muhammed 193
 Mäkinen A. 199
 Mäkinen E. 141
Naumanen P. 18
 Nickul F. 141
 Nikula A. 107–108
Nilehn L. H. 18
 Nuorteva S. 106–107
 Nurmi F. 154, 164, 186, 189, 191, 194,
 202–204, 210
 Nyberg C. F. 106
 Oittinen R. H. 161
Ojakangas M. 18, 215
Ojanen E. 17–18
 Okkonen I. 188
 Olander K. 57
 Paasio K. A. 64
 Paavokallio E. 48
Pekonen K. 50
 Perälampi E. V. 140
 Pulkkinen T. 207
 Pylkkänen K. 64, 74, 77–78, 91, 140,
 175, 190
 Päivänsalo B. H. 72, 119
 Pärssinen H. 104
 Rajalin R. 174
 Rannisto J. 94
Rantala J. 76, 109
 Ranttila J. 64–65, 115, 140, 170
 Rautiainen A. 193
 Reima V. 91
 Renvall T. T. 33
 Richardt E. C. 172
 Roos A. B. 102
 Rosell L. 144
 Ruhanen A. 140
 Runeberg J. L. 84, 142, 204
 Runestam A. 141
 Ruokonen 185
 Råbergh H. 49, 78, 123
 Saarinen H. 140
 Saarits S. 141
 Saharova A. A. 106
Saine H. 17
 Sainio U. 52, 72
 Sajaniemi J. 64, 66, 80–82, 96, 102–103,
 106, 144, 170
 Salmela A. 158–160
 Salminen T. 146–147
 Salo A. 151
 Salo P. 138, 149–150, 166, 203
 Salomaa U. 137
 Salonen K. E. 141–142, 148, 200
 Saraste V. 141
 Saukkola H. 77, 132
 Savola A. 127, 141, 148, 184, 189
 Schauman F. L. 12, 30–31
 Sillanpää M. 104
Siltala J. 65
Simola H. 138
 Sipponen M. 143–144, 164, 171–172,
 176, 179–180, 183, 199–200, 206–
 207, 213
 Sjöblom H. 58, 64, 69–70, 72
 Snellman J. V. 18, 84, 207, 215
 Snäll V. 140
 Soininen M. 94, 158, 190
 Soriola S. 64, 103
 Sormunen E. 164
 Soveri V. 108
 Spengler O. 158
 Stenroth F. 181–182, 185
 Ström W. 36, 98
 Ståhlberg K. J. 62
 Sundvall F. W. 71–72
 Suomalainen H. 188
 Svebilius O. 44, 59, 71, 93
Taipale P. 200
Tamminen K. 17
 Tanninen S. 154, 162
Tegborg L. 18
Tiimonen S. 17
 Toivio J. T. I. 161
 Toivonen (Aejmelaesus) A. 43, 75
 Toivonen H. 34–36, 39–43, 56, 60, 69,
 71, 75, 77, 85, 88, 111
 Toivonen T. U. 75
 Topelius Z. 30, 37, 45, 84–85, 99, 142,
 204–205
Tuomaala S. 18
 Trygg A. 192–193

Törnqvist A. 92	Vikstén A. 43, 56, 62, 67, 77, 85, 88,
Vaaranen K. A. 72	116, 201
Wahren A. W. 20–21, 24–27, 36, 38–40,	Virkkunen P. 153–154
44–45, 68, 218	Voipio A. 162
Weckman M. 62	Wulff C. 106–107
Weckman W. 67	Yrjö-Koskinen E. S. 96, 146
Vehanen J. 175	Yrjö-Koskinen I. 146
Weisell A. 43	Yrjö-Koskinen Y. K. 23
Weisell K. 43	Yrjö-Koskinen Y. S. 36, 207
Westerlund F. W. 64	

Zusammenfassung

Hannu Suni

Unter dem Druck der Säkularisation. Die Schulen in Südwest-Finnland als Träger des christlichen Wertekontinuums 1860–1960

Meine Untersuchung befasst sich für den Zeitraum 1860–1960 mit der religiösen Praxis und den ihr zugewiesenen Bedeutungen im schulischen Zusammenhang. Religion wird dabei in einem umfassenderen Sinn verstanden als lediglich als Institution und Lehrfach. Neben dem schriftlich formulierten Lehrplan wird Erziehung auch von einem sog. verborgenen Lehrplan beeinflusst, ein weniger reflektierter Aspekt, der in der Praxis auf lokaler Ebene evident wird. Religion und mit ihr verbundene Werte werden bei der Sozialisation außer durch den Religionsunterricht auch auf viele andere Weisen vermittelt: im Unterricht der anderen Fächer, über die Persönlichkeit des Lehrers sowie durch die allgemeine Atmosphäre in der Schule, durch Symbole und Rituale.

Um ideengeschichtlich bedeutsame Veränderungen gegenüber unbedeutenden Schwankungen an der Oberfläche abgrenzen zu können, muss ein genügend langer Zeitraum untersucht werden. Außerdem lässt sich eine genaue Analyse nur für ein lokal abgegrenztes Gebiet erstellen. Für meine Untersuchung habe ich mich auf zwei benachbarte Orte in Südwest-Finnland, Tammela und Forssa, beschränkt. Trotz ihrer Nachbarschaft sind die beiden Ortschaften hinsichtlich ihrer wirtschaftlichen Struktur sehr verschieden. Tammela ist eine alte, überwiegend landwirtschaftlich geprägte Muttergemeinde, von der sich die handwerklich-industriell dominierte Siedlung Forssa 1922 abgespaltete. Der Vergleich zwischen diesen beiden Orten macht die Phase eines intensiven Wandels in der finnischen Gesellschaft deutlich. Mit Schulen sind in dieser Studie sowohl die sog. Wander- und Fabrikschulen, als auch Volksschulen und Realschulen gemeint. Auch wenn sich diese Schulen hinsichtlich ihrer Ziele, Lehrinhalte und ihres sozialen Status unterscheiden, lassen sie trotzdem ähnliche Fragen aufkommen.

Die finnische Gesellschaft machte von der Mitte des 19. Jahrhunderts an vielschichtige Veränderungen durch. Kirchliche und staatliche Verwaltung entfernten sich allmählich voneinander. Freidenkerisches Gedankengut breitete sich aus und stellte die traditionelle Kirchlichkeit auf die Probe. Diese Entwicklung allein als Phänomen der Säkularisation erklären zu wollen, geht jedoch an der Wirklichkeit vorbei. Wie Säkularisation

somit Druck und Einfluss auf die Religion ausübt, habe ich anhand der Schulen in den genannten Ortschaften untersucht.

In Tammela und Forssa zeigen sich die Zeichen des gesellschaftlichen Wandels von den 1850er Jahren an sehr konkret. Das Forssa-Werk veränderte nicht nur das äußere Erscheinungsbild des Bauerndorfes und der alten Muttergemeinde, sondern auch ihre Bevölkerungsstruktur, sowie die wirtschaftlichen und kirchlichen Herrschaftssysteme. Das Gewerbe und die Zunahme der arbeitenden Bevölkerung erzeugten in der kleinen Bildungsbürgerschicht des Gebiets Druck, mit der schnellen Veränderung klar kommen zu müssen. Schulen waren angesichts der neuen Lage eine Lösung und daher auch lange Zeit Ausdruck gemeinsamer Erziehungs-ideale.

Am Ort war die Ständegesellschaft durch die stabile Macht von Kirche und Fabrik geprägt, die sich in den Personen von Pfarrherr und Fabrikbesitzer manifestierte. Die Fabriksschule brachte den Kindern der arbeitenden Bevölkerung das Lesen und die Christenlehre bei. Der Pfarrherr von Tammela, A. E. Granfelt, war auch in Bildungsfragen aktiv. Auf dem Gebiet seiner Gemeinde versuchte er das Niveau der Volksbildung zu heben. Die Kommune finanzierte Wanderschulen, und die Gemeinde war für ihre Verwaltung und Kontrolle zuständig. Die Volksschullehrer des Kirchdorfs bildeten die Lehrer der Wanderschulen aus und arbeiteten auch sonst an der Entwicklung des Anfangsunterrichts mit. Auf lokaler Ebene musste man feststellen, dass die Volksschule noch nicht als Schule des ganzen Volkes taugte. Daher brauchte man auch andere Formen der Volksbildung. Ein allen Schulen gemeinsames Ziel war die Vorbereitung der Schüler auf den Konfirmandenunterricht. In Tammela beteiligten sich die Pfarrer gemeinsam mit dem Fabrikanten Wahren und der Bildungsbürgerschicht des Ortes am Aufbau einer neuen Volksschule im Ort. Die Schule repräsentierte fennomanische und christlich-ethische Werte. Religion war das zentrale Unterrichtsfach und religiöse Elemente durchzogen auch die übrigen Fächer und die Gepflogenheiten an der Schule. Die ersten Lehrer hatten eine entscheidende Bedeutung mit dem Schaffen von Traditionen in der neuen Volksschule. Zwischen den Lehrern der Volksschule des Kirchdorfs Tammela und den Pfarrern der Gemeinde entstand eine Atmosphäre gegenseitiger Achtung, Wertschätzung und Zusammenarbeit.

Der Einfluss der Schule in Tammela und Forssa wurde von den 1890er Jahren an, inmitten gesellschaftlicher Umbrüche, stärker. Immer mehr Volksschulen wurden im Kreis gegründet, und in Forssa nahm eine Realschule die Arbeit auf. Die Lehrer wurden von einem starken Entwicklungsoptimismus motiviert, dessen prägendes Merkmal das Vertrauen in die Führung Gottes war. Bei der Analyse von Stellung und Aufgabe der

Religion ist daher in der Tat aufschlussreich, die Stimmungen und Einstellungen der Pfarrer dem Optimismus der Lehrer gegenüber zu stellen.

Seite an Seite mit dem gesellschaftlichen Brodeln vollzog sich ein Bruch der traditionellen kirchlichen Sitten und Bräuche. Außerdem wurde der rechtliche Status von Kirche und Pfarrerschaft neu bewertet. Die Spaltung der Ständegesellschaft führte zu einem Ende des Pfarrerstandes. Was den sozialen Hintergrund der Pfarrerschaft anbelangt, hatte schon seit der Mitte des 19. Jahrhunderts ein allmählicher Wandel stattgefunden, als immer weniger junge Theologiestudenten den oberen Ständen entstammten und immer mehr einen bäuerlichen Familienhintergrund hatten. In der Bildungsbürgerschicht wurde die Kritik an Kirche und Pfarrerschaft lauter. Gleichzeitig konnten sich in kirchlichen Kreisen pietistische Ideale immer mehr als allgemein anerkannte Denkweise durchsetzen. Aus diesen Gründen wurden das Identitätsbewusstsein und das Selbstwertgefühl der Pfarrerschaft während der Umbruchsjahre auf eine harte Probe gestellt.

Aus der Perspektive der staatskirchlichen Pfarrerprofession waren die letzten anderthalb Jahrzehnte der Autonomiezeit eine Zeit der Unkenntnis und des angsterfüllten Harrens auf die kommenden Veränderungen. Die Angst wurde noch durch das Erstarken der Arbeiterbewegung verstärkt. Die politische Linke forderte die Trennung von Staat und Kirche, die Abschaffung des Religionsunterrichts an den Schulen und die Beschränkung der Religion als einer bloßen Privatsache. Die Zunahme kirchlicher Vereinstätigkeit und der Wertschätzung eines Erweckungschristentums standen sowohl im Zusammenhang mit dem Zusammenbruch der alten kirchlichen Sitten und Gebräuche als auch einem Wandel in der Pfarrerprofession. Mit der Verminderung der Einflusskanäle der Pfarrer auf der Makroebene, konzentrierten diese entsprechend dem pietistischen Pfarrerideal ihre Arbeit eindeutiger auf den religiösen Sektor.

In Tammela war der Pessimismus der Pfarrerschaft schon von Beginn der 1890er Jahre an sichtbar. Er zeigt sich in den Gemeindeberichten, deren Tonfall die herrschenden Zustände kritisierte und vergangene Zeiten idealisierte. Auch mit ihrer eigenen Einstellung setzten die Pfarrer die Bedeutung christlicher Sitten herab, denn die Befolgung von Sitten und Gebräuchen war für sie nur äußerliche Spiritualität. Diese Auffassung wurde durch das herrschende, sich an die Erweckungsbewegungen anschmiegende Ideal einer Christlichkeit unterstützt, das einerseits das Gemeindeleben aktivierte, andererseits aber äußerliche christliche Gebräuche als Scheinfrömmigkeit geringachtete. Außerdem verachtete ein Teil der sich am Rand der evangelischen Bewegung gruppierenden freien Laien mit ihrer antinomistischen Verkündigung und Lebensweise offen

das christliche Brauchtum. Diese Laien genossen in den 1890er Jahren in Forssa und Tammela eine breite Unterstützung. Auch die neuen Ideale der Bürgergesellschaft irritierten die Theologen. Sie wussten nicht immer, wie sie sich ihnen gegenüber als Pfarrer verhalten sollten.

Die Herausforderungen der Umbruchzeit hätten den Arbeitseinsatz arbeitsfähiger und gut motivierter Pfarrer erfordert. In Tammela musste man dagegen fast drei Jahrzehnte lang mit Notlösungen vorlieb nehmen. Das Erblinden Granfelts wie auch die häufigen Erkrankungen seines Nachfolgers Nils Almarks machte die Existenz von Stellvertretern erforderlich. Auch wechselten die zweiten Pfarrer und ihre Stellvertreter häufig. Die Pflege des kirchlichen Lebens in Forssa hing während der Phase der Unabhängigwerdung der Gemeinde Anfang des 20. Jahrhunderts vom Engagement Vertretungsdienst leistender Pfarrer und der Laien ab.

Schule und Lehrer übernahmen in den Jahren 1890 bis 1922 auf lokaler Ebene eine sehr zielbewusste Rolle bei der Einübung in religiöse und kirchliche Traditionen. Während sich die Pfarrerschaft wegen der Zukunft von Kirche, Religion und ganzen Volk Sorgen machte, war unter den Lehrern ein vergleichbarer Pessimismus nicht zu beobachten. Die neuen Schulformen setzten jedoch die Unterstützung breiter Volksschichten voraus, und die Lehrer waren zur Erreichung ihrer Ziele auf die Zusammenarbeit mit der Pfarrerschaft angewiesen. Obwohl die alten lutherischen Gebräuche weniger wurden, bewerteten die Eltern die Bedeutung der Schule ausdrücklich mit den Maßstäben der traditionellen christlichen Sitten und Gebräuche, d. h. daran, wie gut die Kinder mit dem Katechismus und den Kirchenliedern vertraut waren. Um die Unterstützung des Volkes zu erlangen, waren die Lehrer sogar bereit, von ihren pädagogischen Auffassungen Abstriche zu machen. Das Schulwesen stützte sich außer auf seine eigenen Wurzeln auch auf die lutherischen Traditionen, die den Menschen vertraut waren und ein Gefühl der Sicherheit durch Kontinuität boten.

Die kirchlichen Wanderschulen fungierten in der Übergangszeit als Bindeglieder zwischen der alten kirchlichen Tradition und der Volksschule. Auch wenn führende Repräsentanten der Volksschule die Wanderschule als Bremsblock für die neue Schulform kritisierten, erleichterten zumindest auf dem Land die kirchlichen Schulen auch den Übergang zur staatlich unterhaltenen Pflichtschule. Neben den Volksschulen machten auch die Einrichtung und der Betrieb der Realschule in Forssa eine umfassende ideelle und wirtschaftliche Unterstützung erforderlich. Hinsichtlich ihrer Wertewelt und ihrer Traditionen passte auch die Realschule gut in das lutherische Muster, das den Menschen in der ländlichen Umgebung von jeher bekannt war. Ein Fehlen dieser religiösen und traditionellen Bindeglieder hätte die Schulen dem Volk entfremdet und ihre Akzeptanz verzögert.

Vor Einführung der Schulpflicht war das gegenseitige Vertrauen zwischen Schule und Dorfbewohnern ein sehr sensibler Bereich. Vertrauen oder Misstrauen konnten dafür entscheidend sein, ob man sein Kind in die Schule schickte oder nicht. Vom Lehrer erwartete man zeitweise, dass er die Rolle des Pfarrers übernahm. Er erklärte den Katechismus, verteilte Bibeln, hielt Morgen- und Abendandachten, begann die Woche mit Religionsstunden und beendete sie mit den Erklärungen der Predigttexte für den nächsten Sonntag, organisierte Schulfeste nach dem Kirchenjahr, hielt allgemeine Andachten und übernahm sogar in bestimmten Situationen die Bestattung eines Dorfbewohners. Die Lehrer der Gemeinschafts- und der Volksschule übernahmen während der Übergangszeit in großem Umfang die Verantwortung für das kirchliche Leben in Forssa. Die pfarrerähnliche Rolle der Lehrer wurde auch dadurch betont, dass die Schulgebäude als Räumlichkeiten verstanden wurden, in denen man ähnliche Veranstaltungen abhalten konnte, wie in kirchlichen Räumen.

Die traditionelle Erzieherrolle der Pfarrerschaft ging teilweise auf die Lehrer und die Einübung kirchlicher Sitten von der Kirche auf die Schule über. Das heißt aber nicht, dass Kirche und Pfarrerschaft auf lokaler Ebene Schule und Lehrer als Konkurrenten empfunden hätten, im Gegenteil. Eine neu entstandene professionelle Einstellung der Pfarrerschaft fügte sich in die neue Arbeitsteilung so gut ein, dass sie die Situation nicht als bedrohlich empfand. Beruhigt wurden die Pfarrer durch den Umstand, dass die Religion in der Schule ihren Charakter in genügend traditioneller Form bewahrte. Außerdem befriedigte die unter den Lehrern vorherrschende religiöse Denkweise offensichtlich die Pfarrerschaft. Für einen großen Teil der Lehrer handelte es sich dabei um den traditionellen staats- und volksskirchliche Glauben, und sehr viele fanden auch im Glaubensverständnis der evangelischen Erweckungsbewegung zusätzliche attraktive Elemente. Die Schule fügte sich vor Einführung der Schulpflicht gut in die kirchlichen und religiösen Ausgangspunkte ein. Auch der Umgang miteinander in den Lehrervereinigungen hatte zum gegenseitigen Verständnis beigetragen, und die alten Traditionen am Ort unterstützten das gemeinsame Handeln. In den Gemeindeberichten hoben die Pfarrer hervor, wie gut die Lehrer eine christliche Sinneshaltung repräsentierten und wie gut Kirche und Schule zusammenarbeiteten.

Während der Umbruchphase der finnischen Gesellschaft scheint die Säkularisation oberflächlich betrachtet mit deutlich sichtbaren Zeichen vorangeschritten zu sein, als sowohl die Verwaltung der Schule als auch die der Gemeinde von der Kirche an den Staat übergingen. Kann diese Entwicklung geradlinig als Ausdruck der Säkularisation verstanden werden? Die oben aufgezeigte aktive Rolle der Schule als Aufrechterhalter des christlichen Brauchtums stellt das Aufbrechen der kirchlichen Volkskultur

auch auf lokaler Ebene in ein neues Licht. Eine Veränderung der Gepflogenheiten an sich sagt noch nichts über das Säkularisationsphänomen aus. Es vermag dagegen etwas über die veränderten Auffassungen der Menschen darüber zu sagen, was akzeptables soziales Verhalten ist. Warum sollte man sich an die traditionellen kirchlichen Gebräuche halten, wenn die Pfarrer selbst diese neben dem wahren Christentum als nutzlos ansahen? Außerdem fanden die traditionellen christlichen Sitten neue Formen mittels der Schule. In Tammela gestand man daher auch ein, dass die Schulen ein Grund für die schwindende Attraktivität des Kindergottesdienstes waren.

Entscheidend für das Verständnis von Säkularisation sind nicht administrative Beschlüsse und Änderungen in den Gepflogenheiten der Menschen. In dieser Untersuchung wurde daher versucht zu zeigen, wie die Lehrer auf die veränderte Lage reagierten und welche Bedeutungen sie den Gepflogenheiten gaben. In Tammela und Forssa erwies die lutherische Tradition ihre Kraft auch mitten im Umbruch. Sie passte sich nur einem neuen Kontext, dem Schulmilieu an.

Auf lokaler Ebene in Tammela und Forssa sowie in der staatlichen Gesetzgebung geschahen Anfang der 1920er Jahre viele Veränderungen. Die Zeit brachte für die Schulen und Erzieher zahlreiche Neuerungen und neue Herausforderungen mit sich. Das Gesetz über die Einführung der Schulpflicht bedeutete den Übergang der Zuständigkeit für den Anfängerunterricht von der Kirchengemeinde auf die Schule. Auf prinzipieller Ebene war dies eine Entscheidung mit beachtlicher Tragweite, die Menschen am Ort bemerkten jedoch schwerlich irgendeine unmittelbare Veränderung, denn Räumlichkeiten, Lehrer und Gepflogenheiten wurden von der Wanderschule übernommen. Die Zusammenarbeit zwischen Schule und Gemeinde wurde in altbekannter Weise fortgesetzt. Die Gemeinde nutzte die Schulen der Nebendörfer als Versammlungsräume, und Lehrer übernahmen ehrenamtliche Aufgaben sowohl in der Ortsgemeinde als auch in der Gesamtkirche. Vor allem während des Krieges und danach wirkten Pfarrer und Kantoren stunden- und vertretungsweise als Lehrer in den Gemeinschaftsschulen und -gymnasien.

In der Schule fand Religion ihren Ausdruck in Symbolen, Ritualen und Praktiken. Seit der Unabhängigkeit Finnlands ging die Bedeutung dieser religiösen Symbole, Rituale und Praktiken der Schule als Wert an sich zurück während ihr funktionaler Wert für die Volksbildung zunahm. Die abnehmende Stundenzahl im Religionsunterricht der Volksschule führte zu einer Konzentration des Unterrichts auf die Ethik, und von der Vermittlung historischen Faktenwissens musste man zur Empirie, der Produktion von Werterlebnissen übergehen.

In der staatlichen Schulpolitik erstarkte nach dem zweiten Weltkrieg eine auf die Modernisierung der Gesellschaft abzielende Richtung, in

deren Folge die Bedeutung von Tradition und historischer Kontinuität abnahm. Die politische, weltanschauliche und wissenschaftliche Situation nach dem Krieg wirkten in die gleiche Richtung. Sie bedeutete eine Geringschätzung der historischen Wurzeln des christlichen Glaubens als zentralem Element der Tradition und der Sitte auf der oberen Ebene des schulpolitischen Diskurses. Das dem Glauben an eine göttliche Fügung immanente teleologische Zeit- und Geschichtsverständnis wandelte sich in ein weltliches Fortschrittsprojekt.

Der durch die Religion gebildete Bedeutungsrahmen war jedoch in dem Sinn durchlässig, dass beispielsweise für das Schulgebet außer religiös-christlichen Gründen auch Argumente angeführt werden konnten, die auf die sozial-erzieherische Bedeutung oder die Einübung in den Rhythmus des Schulalltags abzielten. In der Tat empfahl das Lehrplankomitee für die Volksschule 1952 Gemeinschaft fördernde Andachten, die nicht unbedingt religiöser Natur sein mussten. Die Verpflichtung zu innerer und äußerer moralischer Festigkeit, d. h. zu einem gesunden Lebensstil war zwar seinerzeit auch aus der Religion erwachsen, sie wurde jedoch immer mehr auch mit den Bedürfnissen des Vaterlands begründet. Symbole, Praktiken, Bedeutungen und Sitten, die früher als religiös verstanden wurden, erhielten jetzt an ihrer Seite oder auch an ihrer Stelle eine biologisch-soziale Deutung, wie sie moderne Pädagogik und das Ideal des nationalen Zusammenhalts propagierten.

Die Hervorhebung des instrumentellen Wertes der christlichen Lebensweise im Namen der nationalen Integration ist aus Sicht der Säkularisierungsentwicklung ein interessanter Schritt. Damit hatte man einen Weg eingeschlagen, auf dem die Säkularisierung der christlichen Traditionen nahe lag, wie die Vorschläge des Lehrplankomitees zeigen. Zwar wurden die christlichen Sitten und Gebräuche bewahrt, doch der Druck zu ihrer Verweltlichung, d. h. ihrer rein immanenten Erklärung auf der Grundlage der eigenen Norm des Lebens, war sehr groß.

Übersetzung: *Klaus-Jürgen Trabant*

SOCIETAS HISTORIAE ECCLESIASTICAE FENNICA

Suomessa elettiin 1800-luvun puolivälistä alkaen monitasoista muutosvaihetta. Koulu oli yksi vastaus sääty-yhteiskunnan murroksen aiheuttamaan epävakauteen. Minkälaisia arvoja ja traditioita koulu edusti tilanteessa, jossa myös uskonnon ja evankelis-luterilaisen kirkon asema muuttui?

Hannu Suni tarkastelee väitöskirjassaan uskonnon paikkaa, asemaa ja tehtävää lounais-hämäläisissä kouluissa 1860–1960. Tammelan ja Forssan kierto- ja tehtaankouluissa, kansakouluissa ja yhteiskoulussa vaikuttaneiden aatteiden ja koulukäytäntöjen kautta avautuu laajempi näkökulma aikakauden aatehistoriaan.

Paikalliset koulut ottivat aktiivisen roolin kristillisten arvojen vaalijoina. Kristillinen tapakulttuuri jatkui vahvana kouluissa, vaikka se muualla yhteiskunnassa heikkeni. Paine muuttaa ja sekularisoida kristillisen tavan sisältöä koveni kuitenkin koko ajan.